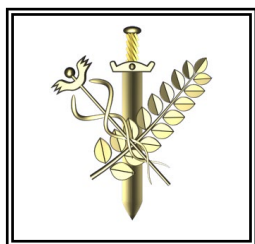

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРАВО

і БЕЗПЕКА

Науковий журнал

№ 3 (90) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.3

Засновник та видавець –
Харківський національний університет внутрішніх справ

Виходить 4 рази на рік

Заснований у травні 2002 р.

Харків 2023

Журнал належить до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України (дод. 1 наказу МОН України від 17.03.2020 № 409) і є фаховим з юридичних наук (наказ МОН України від 12.05.2015 № 528)

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ, протокол № 11 від 26.09.2023

Головний редактор: *В. В. Сокурєнко*, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (Харківський національний університет внутрішніх справ, *Україна*)
Заступник головно редактора: *Л. В. Могілевський*, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
Відповідальний секретар редколегії: *С. Є. Абламський*, кандидат юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)

Редакційна колегія журналу:

Д. Б. Базарова, кандидат юридичних наук, доцент (Ташкентський державний юридичний університет, *Республіка Узбекистан*)
О. М. Бандурка, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
В. І. Барко, доктор психологічних наук, професор (Державний науково-дослідний інститут МВС України (м. Київ), *Україна*)
О. І. Безпалова, доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (Департамент освіти, науки та спорту МВС України, *Україна*)
С. М. Бортник, доктор юридичних наук, доцент (ХНУВС, *Україна*)
М. Ю. Бурдін, доктор юридичних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
А. Вашко, кандидат юридичних наук, доцент (Університет імені Матєя Бєла, *Словаччина*)
О. М. Головка, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, *Україна*)
С. М. Гусаров, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України (ХНУВС, *Україна*)
П. ван Дайне, доктор філософії, професор (Утрехтський університет, *Нідерланди*)
А. Ді Ронко, доктор філософії в галузі кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
О. О. Євдокімова, доктор психологічних наук, професор (ХНУВС, *Україна*)
М. А. Клочко, доктор філософії в галузі соціології, доцент (Університет штату Огайо (м. Меріон), *США*)
К. фон Лампе, доктор філософії в галузі кримінального права та кримінології (Берлінська школа економіки та права, *Німеччина*)
О. М. Литвинов, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Департамент науки і освіти Харківської обласної державної адміністрації, *Україна*)
А. Марковська, доктор філософії (Університет Англія Раскін (м. Кембридж), *Сполучене Королівство*)
В. С. Медведєв, доктор психологічних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, *Україна*)
Н. Ч. Нгуїндіп, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (Університет Дшанга, *Камерун*)
А. Серджі, доктор філософії в галузі соціології та кримінології (Ессекський університет (м. Колчестер), *Сполучене Королівство*)
П. Стоянов, доктор наук (комунікаційні технології), професор (Південно-Західний Університет «Неофіт Рілскі», *Болгарія*)
Д. В. Швець, доктор юридичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України (Одеський державний університет внутрішніх справ, *Україна*)
М. Ягер, доктор філософії, професор кримінології (Люблянський університет, *Словенія*)

- ☞ Статті журналу проходять рецензування, яке організують члени редколегії. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
- ☞ Журнал включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International», доступ до паспорту видання: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ Електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті видання (<http://pb.univd.edu.ua>) і на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). Повний актуальний перелік баз, репозитаріїв, бібліотек, каталогів можна побачити на сайті видання.
- ☞ Доступ до профілю журналу в Google Академії: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiIAAAAJ>.
- ☞ При передруку посилання на журнал «Право і безпека» обов'язкове.

KHARKIV NATIONAL UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS

LAW

and SAFETY

Scientific journal

No. 3 (Vol. 90) 2023

DOI: 10.32631/pb.2023.3

Founder and publisher –
Kharkiv National University of Internal Affairs

The frequency: 4 issues per year

Founded in May, 2002

Kharkiv 2023

The journal belongs to the category “B” of the List of scientific professional editions of Ukraine (add. 1 of the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated from March 17, 2020, No. 409) and is a professional edition in the field of juridical science

Recommended for publishing and distribution through Internet by the Academic Council of Kharkiv National University of Internal Affairs, protocol No. 11 dated from September 27, 2023

Chief Editor: *V. V. Sokurenko*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (Kharkiv National University of Internal Affairs, *Ukraine*)

Deputy Editor: *L. V. Mohilevskiyi*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)

Executive Secretary of Editorial Board: *S. Ye. Ablamskiy*, Candidate of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

Editorial Board:

- O. M. Bandurka*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- V. I. Barko*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (Kyiv), *Ukraine*)
- D. B. Bazarova*, Candidate of Law, Associate Professor (Tashkent State Law University, *The Republic of Uzbekistan*)
- O. I. Bezpalo*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of SciTech of Ukraine (Department of Education, Science and Sports MIA of Ukraine, *Ukraine*)
- S. M. Bortnyk*, Doctor of Law, Associate Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Yu. Burdin*, Doctor of Law, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)
- A. Di Ronco*, Doctor of Philosophy in Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- P. C. van Duyn*, Doctor of Philosophy, Professor (University of Utrecht, *Netherlands*)
- O. M. Holovko*, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine (V. N. Karazin Kharkiv National University, *Ukraine*)
- S. M. Husarov*, Doctor of Law, Professor, Correspondent Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine (KhNUIA, *Ukraine*)
- M. Jager*, Doctor of Philosophy, Professor of Criminology (University of Ljubljana, *Slovenia*)
- M. Klochko*, Ph.D., Associate Professor (Ohio State University (Marion), *USA*)
- K. von Lampe*, Doctor of Philosophy in Criminal Law and Criminology (Berlin School of Economics and Law, *Germany*)
- O. M. Lytvynov*, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Department of Science and Education of Kharkiv Regional State Administration, *Ukraine*)
- A. Markovska*, Ph.D. (Anglia Ruskin University, Cambridge, *United Kingdom*)
- V. S. Medvediev*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (National Academy of Internal Affairs, *Ukraine*)
- N. Ch. Nguindip*, Ph.D., Senior Professor (University of Dschang, *Cameroon*)
- A. Sergi*, Doctor of Philosophy in Sociology and Criminology (University of Essex (Colchester), *United Kingdom*)
- D. V. Shvets*, Doctor of Law, Associate Professor, Honored Worker of Education of Ukraine (Odesa State University of Internal Affairs, *Ukraine*)
- P. Stoyanov Apostolov*, Doctor of Sciences (Communication Technology), Professor (South West University “Neofit Rilski”, *Bulgaria*)
- A. Vaško*, Ph.D., Assistant Professor (Matej Bel University, *Slovakia*)
- O. O. Yevdokimova*, Doctor of Psychological Sciences, Professor (KhNUIA, *Ukraine*)

- ☞ Journal's articles undergo peer review organized by the members of the Editorial Board. The views of the authors may not coincide with the position of the Editorial Board.
- ☞ **The journal is included into the international scientometrical database “Index Copernicus International”**, access to the edition's passport: <https://journals.indexcopernicus.com/++p24783657,3.html>.
- ☞ E-copy of the journal is available free of charge on **the website of the edition (<http://pb.univd.edu.ua>)** and on the website of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi of the National Academy of Sciences of Ukraine (<http://nbuv.gov.ua/j-tit/PiB>). The full up-to-date list of bases, repositories, libraries, catalogs can be observed on the website of the edition.
- ☞ Access to the Google Scholar journal's profile: <https://scholar.google.com/citations?user=Vi9GuiAAAAJ>.
- ☞ The reference to the journal “Law and Safety” is obligatory in case of reprinting.

ЗМІСТ

БОРТНИК С. М., СЕВІДОВА І. О. Забезпечення організаційно-правових умов фінансування соціальної сфери України	9
ГРЕЧЕНКО В. А. Хуліганство як проблема охорони громадського порядку в УРСР на початку 1950-х рр.	21
ПЧЕЛІН В. Б., ЗВІРЯНСЬКИЙ Г. В. Особливості нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України	32
ПЕТРОВСЬКА С. А., ПЕТРОВСЬКИЙ М. В. Аналіз адаптації законодавства України з охорони праці до актів Європейського Союзу	44
САЛМАНОВА О. Ю., ШОВКУН Ю. І. Генезис обмежень і спеціальних вимог, які встановлюються під час проходження публічної служби.....	58
ШІМІЧ Г. Воєнні злочини і духовність: судити чи пробачити і примиритися (<i>англ.</i>)	68
ГЛОВІЮК І. В. Тлумачення та застосування статті 404 Кримінального процесуального кодексу України щодо ініціативності суду: судова практика Касаційного кримінального суду	78
ДЖАФАРОВА О. В., ШАТРАВА С. О., ПОГОРІЛЕЦЬ О. В. Особливості визначення кола отримувачів одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста в умовах дії воєнного стану	88
НОСОВ В. В., МАНЖАЙ О. В., КОВТУН В. О. Техніко-криміналістичні та організаційні аспекти роботи з криптовалютою Monero	102
СВЕРДЛІН К. Ю. Поняття й ознаки кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та органів пробації	126
ЧЕРВЯКОВА О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України	135
ПЕВКО С. Г. Аксіологія права у громадянському суспільстві.....	143
ПАВЛЕНКО Н. В. Боргова безпека України в умовах воєнного конфлікту.....	154
ЖОМАРТКИЗИ М. Роль медіації у вирішенні міжнародних конфліктів (<i>англ.</i>).....	169
КИРЄЄВА І. В. Проблеми відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну країною-терористом військовою агресією	179
МАКАРОВА О. П. Теоретико-правові засади проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні	190
КЛІМУШИН П. С., РОГ В. Є., КОЛІСНИК Т. П. Правові аспекти стандартизації функціональної безпеки Інтернету речей.....	200
СЕРБЕНЮК С. О., НАДОПТА Л. С. Організаційно-правові та фінансові засади наукової діяльності в закладах вищої освіти МВС України: проблеми і шляхи вирішення з використанням математико-статистичної методології	214
СВІТЛИЧНИЙ В. А. Захист персональних даних в умовах воєнного стану в Україні.....	226

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції.....237

CONTENT

BORTNYK S. M., SIEVIDOVA I. O. Ensuring organisational and legal conditions for financing the social sector of Ukraine (<i>Ukr</i>)	9
GRECHENKO V. A. Hooliganism as a problem of public order in the Ukrainian SSR in the early 1950s. (<i>Ukr</i>).....	21
PCHELIN V. B., ZVIRIANSKYI G. V. Legal regulation features of legal liability of the Bureau of Economic Security of Ukraine employees (<i>Ukr</i>)	32
PETROVSKA S. A., PETROVSKYI M. V. Analysis of the Ukrainian legislation on labour protection adaptation to the European Union acts (<i>Ukr</i>).....	44
SALMANOVA O. YU., SHOVKUN YU. I. The genesis of restrictions and special requirements established during public service (<i>Ukr</i>)	58
ŠIMIĆ G. War crimes and spirituality: to prosecute or to forgive and reconcile	68
HLOVIUK I. V. Interpretation and application of Article 404 of the Criminal Procedure Code of Ukraine on court initiative: case law of the Criminal Court of Cassation (<i>Ukr</i>).....	78
DZHAFAROVA O. V., SHATRAVA S. O., POHORILETS O. V. Peculiarities of determining the circle of recipients of one-time financial assistance in case of death of a serviceman, person liable for military service or reservist under martial law (<i>Ukr</i>)	88
NOSOV V. V., MANZHAI O. V., KOVTUN V. O. Technical, forensic and organisational aspects of work with Monero cryptocurrency (<i>Ukr</i>).....	102
SVERDLIN K. YU. The concept and features of staffing of the State Criminal Executive Service and probation bodies in Ukraine (<i>Ukr</i>).....	126
CHERVIAKOVA O. V. Transitional justice mechanisms and processes: international experience for restoring Ukraine’s sovereignty and national security (<i>Ukr</i>).....	135
PEVKO S. G. Axiology of law in civil society (<i>Ukr</i>)	143
PAVLENKO N. V. Ukraine’s debt security in the context of military conflict (<i>Ukr</i>).....	154
ZHOMARTKYZY M. The role of mediation in international conflict resolution	169
KYRIEIEVA I. V. Liability issues for environmental damage caused by military aggression of a terrorist countr (<i>Ukr</i>).....	179
MAKAROVA O. P. Theoretical and legal principles of forensic psychiatric examination in criminal proceedings (<i>Ukr</i>)	190
KLIMUSHYN P. S., ROH V. YE., KOLISNYK T. P. Legal aspects of functional security standardisation of the Internet of Things (<i>Ukr</i>)	200
SERBENYUK S. O., NADOPTA L. S. Organisational, legal and financial bases for scientific activity in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: problems and solutions based on mathematical and statistical methodology (<i>Ukr</i>)	214
SVITLYCHNYI V. A. Protection of personal data under martial law in Ukraine (<i>Ukr</i>).....	226

TO AUTHORS' OF SCIENTIFIC JOURNAL "LAW AND SAFETY" ATTENTION

Editorial Board's Notes (*Ukr*) 237

УДК 347.73:(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.01>**СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ БОРТНИК,***доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ;* <https://orcid.org/0000-0002-5281-6007>,
*e-mail: khnuvs@univd.edu.ua;***ІРИНА ОЛЕКСАНДРІВНА СЕВІДОВА,***доктор економічних наук, професор,
академік Академії економічних наук України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-економічних дисциплін;* <https://orcid.org/0000-0003-3703-4610>,
e-mail: sevidova.ia@gmail.com

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ УМОВ ФІНАНСУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

Проведено аналіз правових аспектів регулювання бюджетного фінансування надання соціальних послуг і визначено основні напрями підвищення ефективності функціонування системи бюджетного фінансування соціального захисту та соціального забезпечення населення України в сучасних умовах. На основі аналізу наукових поглядів розглянуто теоретичні підходи до побудови бюджетної системи в контексті соціального захисту. Визначено недоліки правового регулювання механізмів фінансування надання послуг соціального захисту і надано характеристику основних факторів підвищення ефективності бюджетного фінансування та інклюзивності соціального захисту.

Основним завданням держави в контексті соціального захисту населення є повне та своєчасне наповнення відповідних бюджетів і фінансування у межах, встановлених бюджетом, заходів соціального захисту населення. Наголошено, що сьогодні державна система управління бюджетними коштами на фінансування соціальних виплат залишається однією з основних складових загальної та комплексної системи соціального захисту України. Проте практика організації бюджетного процесу в Україні в сучасних соціально-політичних умовах характеризується розбалансованістю державних і регіональних програм економічного та соціального розвитку. Розглянуто основні чинники порушень у функціонуванні системи фінансування сфери соціального захисту в Україні. Відмічено поступове скорочення частки витрат на соціальний захист і соціальне забезпечення протягом 2016–2022 років з 30 до 15 % у зведеному бюджеті при фактичному зростанні витрат на соціальну сферу у грошовому виразі. Визначено, що хоча Бюджетним кодексом України регламентовано фінансову самостійність місцевих бюджетів, закріплення за ними відповідних джерел доходів бюджету, фактичний рівень формування дохідної частини не дозволяє виконувати належним чином власні повноваження у сфері соціального захисту населення.

Наголошено, що в контексті децентралізації зміни до бюджетного законодавства повинні враховувати забезпечення реальних прав проводити самостійну соціально-економічну політику на місцевому рівні та водночас забезпечувати ефективне виконання власних і делегованих повноважень. Наділення місцевих і регіональних органів влади доходами, достатніми для фінансування покладених повноважень, має відбуватися за рахунок децентралізації бюджетних коштів, що сприятиме досягненню збалансованості регіональних і місцевих бюджетів.

Ключові слова: *бюджетний процес, соціальна сфера, публічні фонди коштів, державне фінансування, фінансова децентралізація, місцеве самоврядування, місцеві бюджети.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Протягом усієї історії одним з основних методів підтримки життєздатності суспільного утворення була здатність центрального апарату влади ефективно акумулювати та розподіляти доступні фінансові ресурси.

Це було об'єктивно передумовою формування різних за формою та призначенням цільових фондів. А при переході виробничих відносин від доіндустріальної епохи до індустріальної (приблизно середина XVIII ст.) виникла нагальна

необхідність правового регулювання процесів накопичення та витрачання фінансів. Звідси і сформувався поняття планування бюджету як розпису державних доходів та витрат на певний майбутній період. Причому через складність короткострокового (щорічного) планування бюджетів, у тому розумінні, яке використовувалося до початку XX століття, поширення мали багаторічні бюджети. І лише з початку XX століття відбувся перехід основних економік світу до складання однорічних, рідше три-, п'ятирічних бюджетів. Поряд із щорічним формуванням бюджету складаються й багаторічні програми розвитку, найчастіше терміном від 5 до 20 років.

Фінансові системи в розвинених економіках складаються із сукупності різних фондів (бюджетів). Це державні та місцеві бюджети, різні позабюджетні та децентралізовані фонди, що складаються з фінансів приватного бізнесу та фінансів домогосподарств. Бюджетна система України регулюється Бюджетним кодексом України, згідно з яким бюджет – це план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Відповідно бюджетний процес – це регламентований бюджетним законодавством процес складання, розгляду, затвердження, виконання бюджетів, звітування про їх виконання, а також контролю за дотриманням бюджетного законодавства.

Надзвичайно важливим елементом зведеного бюджету в поточних умовах є соціальні послуги, що надаються відповідними інституціями. Існує розуміння, що правове регулювання механізмів наповнення та розподілу бюджетних та місцевих фондів надання соціальних послуг незахищеним чи слабозахищеним верствам населення є актуальними для підтримки фінансової та соціальної стійкості держави. Адже саме заходи соціальної підтримки відображають рівень життя населення та демонструють соціальну стратифікацію суспільства в цілому.

Фінансування заходів соціального захисту в Україні здійснюється з бюджетів різних рівнів – державних, місцевих, бюджетних і позабюджетних фондів. Однак, незважаючи на важливість соціальної сфери, у системі фінансування соціального захисту та надання соціальних послуг в Україні є певні проблеми. Значна частина коштів на соціальний захист населення перерозподіляється державою між

реципієнтами за допомогою множини міжбюджетних трансфертів, за рахунок дотацій, субвенцій, грантів тощо.

Таким чином, наявна система бюджетно-процесуального законодавства в частині фінансування соціального захисту є багаторівневою і доволі заплутаною. До того ж негативні наслідки в бюджетному процесі України, зокрема й унаслідок бюджетної децентралізації, на тлі скорочення частки державних видатків неминуче призводять до поступового скорочення інвестицій у розвиток соціальної сфери. Це спричиняє скорочення обсягів і позначається на якості соціальних послуг, що надаються населенню.

Досвід розвинених країн свідчить, що без процесуального врегулювання бюджетування соціальної сфери суттєво гальмується розвиток економіки та стає вельми скрутним забезпечення гідного рівня життя населення. Невирішеною залишається проблема побудови системи бюджетного фінансування соціального захисту, що відповідає можливостям національної економіки і водночас забезпечує достатній рівень життя соціально незахищених верств суспільства. Однією з основних складових цього процесу є активне впровадження найсучасніших сервісних технологій у всі сфери соціального захисту населення, вдосконалення державного управління у сфері міжбюджетних відносин та розвитку на цій основі ринку послуг з одночасним покращенням якості обслуговування громадян. При цьому як пріоритетне завдання, за визначенням першого заступника міністра фінансів України Дениса Улютіна (2020), можна виокремити впровадження нової моделі міжбюджетних відносин, середньострокового бюджетного планування на державному та місцевому рівнях, ефективного адміністрування податків і зборів. У наявних соціально-політичних умовах це можна зробити за рахунок трансформації бюджетно-процесуальних норм та структури системи соціального захисту для підвищення ефективності соціальних витрат і розвитку соціального партнерства.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Розвиток соціальної сфери створює сприятливі умови для зростання економіки, прискорює розвиток інфраструктури, знижує безробіття, підтримує стабільність цін і забезпечує соціальну стабільність у цілому. *Мета* статті полягає у проведенні аналізу правових аспектів регулювання бюджетного фінансування соціальних послуг та визначенні основних напрямів підвищення ефективності функціонування системи бюджетного фінансування соціального

захисту та соціального забезпечення населення в Україні в сучасних умовах. Для досягнення означеної мети було поставлено такі *завдання*: розглянути сутність побудови бюджетної системи в контексті соціального захисту; проаналізувати та виявити недоліки правового регулювання механізмів фінансування надання послуг соціального захисту; охарактеризувати принципи підвищення ефективності бюджетного фінансування та інклюзивності соціального захисту.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. У науковій літературі, що висвітлює зарубіжний та вітчизняний досвід, досліджуються правові норми управління бюджетними коштами для задоволення суспільних потреб. Різні аспекти правовідносин у сфері виконання бюджету, особливості публічних фондів досліджували такі вчені, як А. Андропова, О. Бандурка, С. Вербова, Л. Воронова, О. Горбунова, А. Гриценко, І. Дмитрієва, М. Карасьова, С. Колесніков, Ю. Крохіна, В. Макеев, П. Пацурківський, Л. Савченко, О. Терещенко, Н. Хімичева, В. Хруцький, С. Ципкін та ін.

Модель соціальної політики означає опис її найважливіших елементів, цілей, бюджетів, завдань та інструментів. Насамперед це відображає розуміння ролі та місця держави серед учасників бюджетного процесу у вирішенні актуальних соціальних проблем суспільства, таких як забезпечення добробуту населення, соціальної справедливості та соціального захисту населення. Саме місцеві бюджети відіграють провідну роль у перерозподілі внутрішнього валового продукту регіонів, забезпечують фінансування послуг соціальної спрямованості та розвиток місцевих громад (Лапіка, 2020; Чинчин, 2018).

Характер конкретних правових засобів і способів реалізації бюджетного процесу розглядається в контексті комплексу цілей, за допомогою яких забезпечується задоволення інтересів суб'єктів права та досягнення соціально корисних цілей. Загалом особливості механізму реалізації бюджетно-процесуальних норм зумовлюються їхньою належністю до того чи іншого бюджетно-процесуального провадження. Провідними суб'єктами в процесі складання проєктів бюджетів, виконання бюджетів, а також у контрольному процесі є органи державної влади та місцевого самоврядування (Радченко, 2019).

Розвиток і реформування відносин у сфері бюджетної діяльності держави вимагає чіткого законодавчого оформлення, оскільки ця сфера суспільних відносин є потенційно конфліктною в державі. Держава не може реалізувати свою зовнішню й внутрішню політику, забезпечити виконання соціально-економічних програм, не маючи фінансових ресурсів, а також не здійснюючи відповідний контроль за законним їх формуванням та витрачанням (Латковський, 2019).

Формування механізму управління виконання бюджетів за доходами та видатками у сфері соціального захисту населення є дуже складним і багатоступеневим процесом, що охоплює різні напрями економічної та соціальної діяльності, пов'язані з наданням суспільству тих чи інших соціальних гарантій. На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється контроль за дотриманням бюджетного законодавства, аудит та оцінка ефективності управління бюджетними коштами відповідно до законодавства. Учасниками бюджетного процесу є органи, установи та посадові особи, наділені бюджетними повноваженнями (правами та обов'язками з управління бюджетними коштами)¹.

Всі ступені бюджетного процесу мають регламентуватися чинним законодавством з метою гарантування суворого дотримання бюджетної дисципліни всіма учасниками та оперативного контролю на всіх етапах бюджетного процесу. Таким чином, бюджетний процес реалізується в повноваженнях, які визначаються чинним законодавством для його учасників і характеризуються взаємною пов'язаністю матеріальних та процесуальних бюджетних правовідносин, і відбиває всі особливості, які властиві бюджетам, що становлять бюджетну систему країни, тобто достовірність та обсяг доходів, видатків, спеціалізація показників, напрями фінансування загальнодержавних та місцевих потреб тощо (Деніс, 2017; Когут, 2019).

Невідкладного вирішення вимагають такі питання чинної системи бюджетного фінансування сфери соціального захисту населення в Україні, як-от: вдосконалення міжбюджетних відносин за рахунок збільшення повноважень місцевих громад при розрахунку потреб у фінансових ресурсах та інклюзивності надання соціального захисту (Овчарова, 2014).

Бюджетний процес у сучасних умовах характеризується такими ознаками, як системність, циклічність, правовий характер, стадійність. Він реалізується як сукупність системних,

Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 08.04.2023).

послідовних і взаємообумовлених дій відповідними суб'єктами. Проте в умовах воєнного часу правове регулювання бюджетного процесу в Україні зазнало суттєвих змін. Внесення таких змін до бюджетного законодавства зумовлено особливостями сьогодення, які також висвітлюються у відповідних повноваженнях учасників бюджетного процесу (Токарева, 2022). Адже бюджетні правовідносини за своєю суттю є економічними відносинами, як і загалом фінансові правовідносини (Яворський, 2019).

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення визначеної мети й дотримання принципів наукової об'єктивності теоретико-методологічну основу наукового дослідження становили загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, зокрема: метод аналізу, синтезу, наукової абстракції – для уточнення категоріально-понятійного апарату дослідження; абстрактно-логічний метод – для визначення сутності правових категорій та їх взаємозв'язку, формулювання висновків і пропозицій; інституційний та системний аналіз – для комплексної оцінки особливостей функціонування бюджетної системи фінансування соціальної сфери; системно-структурний аналіз – для визначення принципів формування й правового регулювання механізмів бюджетного фінансування; порівняльний метод – для співставлення норм права та положень вітчизняного чинного законодавства й законодавства зарубіжних країн; логічне узагальнення – для порівняння отриманих результатів і дослідження чинників впливу на бюджетний процес; графічні методи – для обробки й узагальнення отриманих результатів і відображення їх у таблицях.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Першочергово слід визначити правові й організаційні засади соціального захисту населення. Однією з основних функцій як держави, так і місцевого самоврядування є забезпечення умов і стандартів життя, добробуту суспільства шляхом забезпечення державою умов сталого розвитку адміністративно-територіальних утворень, запобігання та вчасної нейтралізації зовнішніх і внутрішніх соціальних загроз. Право населення на соціальний захист гарантовано Конституцією України (ст. 46)¹.

Основним завданням держави в контексті соціального захисту населення є повне та своєчасне наповнення відповідних бюджетів і фінансування в межах, встановлених бюджетом, заходів соціального захисту населення. Організація бюджетного процесу будується відповідно до законодавчих та нормативних актів, що регулюють бюджетний процес, чинного бюджетного законодавства. Бюджетним кодексом України (ст. 19) визначено перелік та повноваження основних учасників процесу державного стратегічного планування в бюджетній сфері, основні серед яких є:

– Верховна Рада України, яка розробляє основні напрями бюджетної політики, розглядає та ухвалює закон про державний бюджет на наступний рік, вносить зміни у державний бюджет поточного року та забезпечує контроль за дотриманням бюджетного законодавства, розглядає звіти про стан виконання положень бюджету та звітує про його виконання та ін.;

– Президент України, який підписує або накладає вето на ухвалений Верховною Радою України закон про державний бюджет, вносить зміни та доповнення до закону про державний бюджет та ін.;

– Кабінет Міністрів України, який розробляє та представляє до Верховної Ради України проект закону про державний бюджет, забезпечує виконання та звітує до Верховної Ради України про виконання державного бюджету та ін.;

– Міністерство фінансів України, яке представляє до Верховної Ради України проект основних напрямів бюджетної політики, розробляє та вносить на розгляд Кабінету Міністрів України проект закону про державний бюджет, здійснює контроль за дотриманням бюджетного законодавства та ін.;

– Рахункова палата України, що здійснює контроль за наповненням державного бюджету та використанням коштів державного бюджету та ін.;

– Державне казначейство України, яке забезпечує належне казначейське обслуговування державних та місцевих бюджетів за доходами та видатками, здійснює управління публічними коштами та ін.;

– Національний банк України, що розробляє та представляє до Кабінету Міністрів України проект основних напрямів бюджетної політики, обслуговує Єдиний казначейський рахунок Державного казначейства України та ін.;

– місцеві ради та державні адміністрації, які розробляють і представляють на затвердження відповідні бюджети, забезпечують виконання та контроль відповідних бюджетів, звітують про їх виконання та ін.;

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 08.04.2023).

– відповідальні виконавці бюджетних програм, що складають плани діяльності на відповідний розрахунковий період, здійснюють управління бюджетними коштами, забезпечують виконання відповідних бюджетів, звітують про їх виконання та ін. (Латковська, 2022).

У юридичній літературі визначено, що джерелом фінансування сфери соціального захисту населення є публічні фонди. Публічні фонди, залучені до фінансування сфери соціального захисту населення, розподіляються на централізовані та децентралізовані залежно від ролі органу, що керує та розпоряджається фондами коштів держави й органів місцевого самоврядування, та форми власності. Централізованими фондами фінансових коштів є Державний бюджет України, місцеві бюджети та публічні фонди соціального призначення.

Основними ознаками централізованих фондів грошових коштів є:

- ключова роль держави чи органу місцевого самоврядування в мобілізації, розподілі та використанні коштів фондів;
- законодавчо закріплений порядок утворення фондів, джерела надходження, мета використання коштів, періодичність надходження коштів;
- функціонування на підставі імперативно-правових норм із дотриманням принципів плановості, строковості, обов'язковості;
- формування фондів за рахунок податкових і неподаткових платежів та відрахувань;
- утворення на рівні держави чи місцевого рівні й поширення дії на всій території країни чи адміністративно-територіальної одиниці;
- спрямованість на задоволення публічного інтересу (Фокша, 2014).

У процесі формування, розподілу й використання централізованих фондів державні органи та органи місцевого самоврядування вступають у фінансові правовідносини і виступають як розпорядники коштів. Цей принцип визначає можливість кожного учасника бюджетного процесу самостійно організувати свою діяльність, забезпечену правом власності на джерела доходів та правом визначати напрям їх використання. Етапи провадження діяльності учасників бюджетного процесу визначаються змістом бюджетного процесу на підставі Бюджетного кодексу України. Бюджетний кодекс України дає роз'яснення всіх видів бюджетів, визначає доходи та витрати, розглядає порядок формування та затвердження звіту про виконання бюджету, регулює питання контролю за виконанням бюджету.

Учасники цих відносин є конкретними носіями прав і обов'язків, встановлених фі-

нансово-правовими нормами і забезпечених примусовою силою держави. Фінансові суспільні відносини, врегульовані фінансово-правовими нормами, існують лише у формі правовідносин, а їхні учасники – носії юридичних прав і обов'язків щодо процесу мобілізації, розподілу та використання публічних фондів (Литвинова, 2014).

У Державному бюджеті України передбачаються прямі видатки та міжбюджетні трансферти у вигляді субвенцій та додаткових дотацій на виконання місцевими органами самоврядування повноважень щодо соціального захисту населення і соціального забезпечення.

Згідно з Конституцією України (ст. 142) держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування. На виконання цих положень (ст. 143) держава надає органам місцевого самоврядування окремі повноваження органів виконавчої влади та фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності¹.

Органи місцевого самоврядування здійснюють свої повноваження за рахунок місцевих бюджетів та за рахунок коштів Державного бюджету України в межах делегованих повноважень.

Надані дотації, субвенції мають на меті надання фінансової допомоги з Державного бюджету України суб'єктам бюджетного процесу на місцевому рівні, які є невідплатними платежами, що не передбачають компенсацій в обмін на проведені платежі.

Сьогодні Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 34)² визначено делеговані повноваження у сфері соціального захисту населення, які безпосередньо пов'язані з грошовими виплатами з відповідних бюджетів шляхом виплати передбачених законодавством компенсацій та допомог, з реалізацією

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 08.04.2023).

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр> (дата звернення: 08.04.2023).

заходів щодо поліпшення житлових і матеріально-побутових умов окремих категорій пільговиків.

Децентралізовані фонди – це насамперед власні кошти підприємств та установ, які акумулюються з метою задоволення публічних інтересів, що забезпечує їх участь у фінансуванні сфери соціального захисту. Разом із прямими витратами на забезпечення соціальних гарантій своїх співробітників підприємства, установи, організації різних форм власності сплачують внески в цільові фонди державного соціального страхування, зокрема Пенсійний фонд України, Фонд соціального страхування від нещасних випадків, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування на випадок безробіття тощо.

Таким чином, поряд із загальнодержавними фінансами важливою сферою фінансових відносин є фінанси суб'єктів господарювання різних форм власності, місце й роль яких у фінансовій системі визначаються її зв'язком з розподілом та використанням валового продукту. Важливою особливістю фінансів суб'єктів господарювання є те, що в її ланках формуються і використовуються децентралізовані фонди грошових коштів (Дем'янишин, Лободіна, 2020).

Сучасна наукова позиція до системоутворюючих ознак децентралізованих фондів коштів відносить такі: публічний інтерес – як основна мета створення та функціонування децентралізованого фонду коштів; рівень управління – децентралізований фонд має власну правосуб'єктність; рівень взаємодії з державним та місцевими бюджетами – нерозподілений прибуток надходить до відповідного бюджету. Децентралізовані фонди коштів, по суті, пов'язані з фінансовою діяльністю держави лише через формування цих фондів з централізованих джерел та через публічний фінансовий контроль, що здійснює держава (Маринчак, 2022). Ці фонди формуються насамперед задля реалізації певних завдань, що надає їм ознак публічних фондів, а саме цільового призначення.

Зауважимо, що сьогодні державна система управління бюджетними коштами на фінансування соціальних виплат та допомоги залишається однією з основних складових загальної та комплексної системи соціального захисту України. Можна впевнено говорити, що соціалізація видаткової частини бюджетів є позитивним явищем, оскільки за рахунок зменшення бідності шляхом надання різних видів субсидій, допомог та пільг держава пок-

рашує соціально-економічне становище реципієнтів. Це повинно благотворно позначатися на економічному розвитку країни в цілому.

Проте практика організації бюджетного процесу в Україні в сучасних соціально-політичних умовах характеризується розбалансованістю державних і регіональних програм економічного та соціального розвитку внаслідок того, що органи, які здійснюють керування фондами коштів держави, перебувають максимально далеко від реципієнтів, багато видів соціальних виплат і пільг є неефективними або направлені на тих, хто насправді цього не потребує. Це збільшує непродуктивне навантаження та створює значні перекося в державних фінансах, коли певна частина фінансових ресурсів держави використовується без урахування основних цілей соціального захисту. Криза державних фінансів, несприятлива демографічна та економічна ситуація як в Україні, так і у світі потребують поступової зміни підходів до організаційних засад надання та фінансування державної соціальної допомоги.

Протягом усього періоду розвитку України як незалежної держави видатки бюджету на фінансування соціальної сфери концептуально та практично формувалися на основі визначної ролі держави. Пряме державне фінансування соціального захисту та соціального забезпечення здійснюється виключно через бюджетну систему України. Виходячи із цього, основне зростання обсягів фінансування соціальної сфери відбувається за рахунок збільшення бюджетного фінансування, яке так само залежить від доходної бази бюджету.

Для цього розглянемо динаміку бюджетних видатків на соціальний захист у розрізі співвідношення соціальної сфери до загальних бюджетних видатків за останні роки. При цьому якщо у 2016 році видатки державного бюджету становили близько 18 % у зведеному бюджеті, а видатки місцевих бюджетів – близько 12 %, то у 2022 році видатки державного бюджету вже були близько 14 %, тоді як місцевих бюджетів – не більше 1 %. Хоча законодавцем визначено норми взаємодії між центральним та місцевими бюджетами на основі субсидіарності, ми можемо зауважити, що значна частина бюджетних коштів, які спрямовуються на соціальні цілі через місцеві бюджети, формується аж ніяк не ними самими, а перерозподіляється з центрального бюджету за рахунок різних міжбюджетних трансфертів в основному дотаціями вирівнювання та цільовими субвенціями на різні цільові програми. Це особливо помітно під час аналізу Зведеного

бюджету України. Він хоча й не затверджується законодавчими органами, проте доцільно його використовувати для аналітичних цілей.

Отже, можна зауважити, що різні рівні бюджетів по-різному несуть тягар фінансування соціальної сфери. Це демонструє нерівноцінне подання державних та місцевих бюджетних повноважень у сфері фінансування соціального захисту: переважне фінансування з державного бюджету та вкрай недостатнє з бюджетів адміністративно-територіальних одиниць. Особливо варто вказати на те, що організація місцевого самоврядування здійснюється виключно за рішенням населення відповідної території, але кошти самого населення не беруть участі в організації забезпечення соціальних гарантій.

Основні принципи функціонування бюджетної системи України визначені в Бюджетному кодексі України (ст. 7)¹. Бюджетна система України ґрунтується на принципах: єдності бюджетної системи України; збалансованості; самостійності; повноти; обґрунтованості; ефективності; субсидіарності; цільового використання бюджетних коштів; справедливості і неупередженості; публічності та прозорості. Межі відповідальності учасників бюджетного процесу також окреслені Бюджетним кодексом України (статті 20, 122, 123).

З погляду органів і організацій, що беруть участь у виконанні бюджетів, спосіб такого виконання можна охарактеризувати як взаємодію фінансових органів, кредитних організацій, що обслуговують рух фінансових ресурсів. Крім того, технологію виконання бюджетів можна розглядати як процес поступової деталізації ухваленого закону чи іншого акта про бюджет до окремих платіжних документів конкретних бюджетотримувачів (через зведені бюджетні розписи, повідомлення про бюджетні асигнування, кошторис доходів і витрат, ліміти бюджетних зобов'язань). Таким чином, під бюджетними повноваженнями учасників бюджетного процесу варто розуміти їхні права й обов'язки, які виникають у процесі їхньої діяльності (Яворський, 2019).

Принцип субсидіарності в публічному управлінні полягає в тому, що всі інституції держави є субсидіарними до громадян, що й визначає засади ефективного надання суспільних послуг безпосередньо споживачам. У контексті реформи децентралізації в Україні цей

принцип застосовується у сфері розподілу повноважень та фінансів між державною владою та органами місцевого самоврядування.

Як зазначається, держава повинна проявляти ініціативу тільки в тих питаннях, де можливості незалежних приватних осіб і організацій виявляються недостатніми. У разі якщо завдання може бути вирішене на місцевому рівні так само ефективно, як і на національному рівні, то слід віддати перевагу місцевому рівню повноважень між адміністративно-територіальними одиницями та державою (Квітка, 2015).

Зазначається, що принцип субсидіарності – це розподіл видів видатків між державним бюджетом та місцевими бюджетами, а ґрунтується він на необхідності максимально можливого наближення надання публічних послуг до їх безпосереднього споживача та надає самостійним місцевим бюджетам можливості розподіляти повноваження розпорядників бюджетних коштів і планувати їм видатки, що дозволяє керівникам державних, а особливо місцевих органів організувати діяльність таким чином, щоб найбільш потрібні послуги для громадян надавалися їм у доступних місцях та відповідної якості. Тоді як концептуальний аналіз положень низки законів України щодо децентралізації повноважень з надання соціальних послуг населенню в контексті імплементації Європейської хартії місцевого самоврядування дає підстави визначити, що ці положення щодо забезпечення фінансової самодостатності місцевого самоврядування сьогодні не реалізовано. Хоча для цього і виділяється необхідна фінансова допомога (міжбюджетні трансферти), об'єднуються кошти різних розпорядників бюджетних коштів на умовах додаткових домовленостей.

Розглянемо детальніше чинники порушень у функціонуванні системи фінансування сфери соціального захисту в Україні. Основною перешкодою на шляху до повноцінної реалізації права громадян на соціальний захист є, попри задекларовані Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, брак реальної уваги законодавчих органів держави до забезпечення сталого соціального розвитку України. Адже протягом 2016–2022 років відзначається поступове скорочення частки витрат на соціальний захист та соціальне забезпечення з 30 до 15 % у зведеному бюджеті при фактичному зростанні витрат на соціальну сферу у грошовому виразі.

Видатки державного бюджету на 2021 рік за кодами програмної класифікації видатків 2501030–2501630 на соціальний захист та

¹ Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 № 2456-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 08.04.2023).

надання грошової допомоги становили близько 126 млрд грн. Виплати допомоги внутрішньо переміщеним особам становили 3,1 млрд грн. На 2022 рік ті самі видатки становили близько 170 млрд грн. Проте видатки на виплату допомоги внутрішньо переміщеним особам, відповідно до законів України «Про внесення змін до Закону України “Про Державний бюджет України на 2022 рік”» від 31 травня 2022 року № 2280-IX і від 9 липня 2022 року № 2385-IX, становили 53,5 млрд грн. Фінансування сфери соціального захисту також здійснюється місцевими бюджетами за рахунок міжбюджетних трансфертів, які становили у 2021 році 22,8 млрд грн, а у 2022 році – 15,4 млрд грн. Зростання видатків на виплату допомоги внутрішньо переміщеним особам сталося через збільшення їх кількості з 1,7 млн у 2021 році до 4,9 млн у 2022 році внаслідок військового вторгнення російської федерації.

Тож бачимо, що фактично державні видатки на соціальний захист залишилися на тому ж рівні, попри зростання дефіциту внутрішніх ресурсів та переорієнтування бюджету країни на військові цілі. Проте, хоча Бюджетним кодексом України регламентовано фінансову самостійність місцевих бюджетів закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, фактичний рівень формування дохідної частини не дозволяє виконувати належним чином власні повноваження у сфері соціального захисту населення.

На місцевому рівні у структурі доходів місцевих бюджетів лівову частку становить податок на доходи фізичних осіб, питання справедливого зарахування якого до місцевих бюджетів після зміни у 2021 році адміністративно-територіального устрою набуло особливої актуальності в контексті підвищення фінансової самодостатності бюджетів місцевого самоврядування первинної ланки (Чинчик, Голубка, 2022).

На законодавчому рівні за органами місцевого самоврядування закріплено повноваження щодо встановлення за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення; вирішення відповідно до законодавства питань про надання допомоги окремим особам; організації для малозабезпечених громадян похилого віку, осіб з інвалідністю будинків-інтернатів, побутового обслуговування. Крім того, законодавець протягом року уводить до чинного законодавства зміни щодо збільшення видатків місцевих бюджетів або зменшення доходів без надання відповідних компенсацій.

Ми можемо зауважити, що діяльність органів місцевого самоврядування в такому сенсі не відрізняється від діяльності державних органів як розпорядників коштів державного бюджету.

Наявна система соціальної підтримки найбільш вразливих верств населення перешкоджає розвитку інклюзивних програм для реципієнтів, які є невід’ємною частиною ринкової економіки. Крім того, сфера соціального захисту інституційно пов’язана з фінансуванням пенсійного забезпечення, що ще раз підтверджує нагальну потребу ініціювати в публічному просторі обговорення механізмів передачі значної частки повноважень до місцевого самоврядування, тобто максимально близько до реципієнтів соціальних послуг.

Отже, варто зауважити, що в Україні в процесі формування сталого суспільства з урахуванням практики застосування функціонально-цільового підходу до вирішення соціальних проблем принципового значення набуває демократизація державної системи соціального захисту шляхом раціонального перенесення захисних функцій соціальної політики держави на регіональний рівень влади. Реалізація органами місцевого самоврядування за рахунок власних коштів і благодійних надходжень встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення сприяє вирішенню завдання максимізації соціального благополуччя громадян, а його захист мінімізує соціальні ризики та загрози (Бідак, Павлова, 2014).

Також одним із напрямів реалізації принципів співфінансування соціальної сфери може стати впровадження програм соціально відповідальної діяльності на рівні підприємства. В умовах кризових явищ, що спостерігаються в економіці України, важливою умовою гарантування сталого розвитку є забезпечення безпеки фінансово-господарської діяльності за рахунок формування ефективної системи управління для швидкого реагування на зовнішні виклики (Пахуча, Севідова, 2020).

Дотримання вищезазначених принципів має забезпечити стійкість бюджету та необхідні пропорції в процесі розподілу коштів як між сферами діяльності, так і між регіонами. Це дозволить виконати важливі умови, якими є відповідність видатків бюджету їх доходним обсягам та створення фінансових резервів, що є основою всієї фінансової політики держави.

ВИСНОВКИ. Основними завданнями бюджетного процесу є узгодження бюджетів із реалізованою програмою економічного розвитку, здійснення коригування бюджетів з метою перерозподілу джерела доходів між

різними рівнями бюджетів. Провідним напрямом забезпечення ефективності використання фінансових ресурсів у сфері соціального захисту, на наш погляд, насамперед є оптимальне розмежування владних повноважень між рівнями влади в цій сфері. Адже законодавчо дотепер остаточно не розмежовано повноваження та функції органів державної влади та місцевого самоврядування.

У контексті децентралізації зміни до бюджетного законодавства повинні враховувати забезпечення реальних прав проводити самостійну соціально-економічну політику на місцевому рівні та водночас забезпечувати ефективне виконання власних і делегованих повноважень. Однак слід розуміти, що наділення органів місцевого самоврядування додатковими повноваженнями щодо фінансування витрат, зокрема на соціальний захист населення, без забезпечення їх необхідними джерелами доходів неминуче позначиться на погіршенні стану місцевих бюджетів. У результаті тягар місцевого бюджету у вигляді фінансування обов'язкових соціальних зобов'язань призведе до недофінансування виробничої сфери, внаслідок чого становище економічно слабких регіонів ще більше погіршиться. Це так само не дозволить територіальним громадам уживати заходів щодо збільшення своєї доходної бази.

Оптимальне розмежування повноважень щодо здійснення видатків між органами влади всіх рівнів допоможе здійснювати їх із найбільшою віддачею. В Україні це можливо реалізувати саме на принципах фінансової децентралізації та субсидіарності. Наділення місцевих і регіональних органів влади доходами, достатніми для фінансування покладених повноважень, має відбуватися за рахунок децентралізації бюджетних коштів, що сприятиме досягненню збалансованості регіональних та місцевих бюджетів.

Вирішення проблем соціального захисту потребує значних фінансових витрат, які неможливо мінімізувати. Як показує світовий досвід розробки та побудови фінансової бази різних систем соціального захисту населення, найбільш ефективними є ті системи, в яких місцевому самоврядуванню відводиться належне місце на рівні з державою як рівноправним суб'єктам бюджетного процесу. Тільки вирішивши ці питання, можна досягти підвищення ефективності бюджетного фінансування та формування інклюзивного соціального захисту населення і, як наслідок, підвищення якості життя населення, що ми бачимо основною метою реформування організаційно-правових умов фінансування соціальної сфери України.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бідак В. Я., Павлова Л. О. Функціонально-цільовий підхід в удосконаленні системи соціального захисту населення: загальнодержавний і регіональний аспекти. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 5 (109). С. 430–441.
2. Дем'янишин В., Лободіна З. Розвиток фінансового механізму в умовах реформування фінансової системи України. *Формування ринкової економіки в Україні*. 2020. Вип. 43. С. 59–80. DOI: <https://doi.org/10.30970/meu.2020.43.0.3019>.
3. Деніс О. В. Особливості правового регулювання бюджетного процесу в Україні. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6, т. 2. С. 81–85.
4. Квітка С. А. Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні. *Вісник Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*. 2015. № 4 (18). С. 28–35.
5. Когут Ю. М. Особливості бюджетного процесу в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 27, ч. 1. С. 62–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2019-27-12>.
6. Лапіка А. О. Адміністративні процедури реалізації повноважень місцевих державних адміністрацій в галузі бюджету та фінансів. *Юридична наука*. 2020. № 2 (104). С. 212–224. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.25>.
7. Латковська Т. А. Бюджетний кодекс України : наук.-практ. комент. Київ : Центр учб. літ., 2022. 316 с.
8. Латковський П. П. Правове регулювання бюджетного контролю в Україні : монографія. Чернівці : Технодрук, 2019. 268 с.
9. Литвинова Є. В. Фінансово-процесуальні норми та їх співвідношення з матеріальними нормами фінансового права. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 113–117.
10. Маринчак Є. С. Правова природа публічних коштів // Державне управління та адміністрування, сфера обслуговування, економіка та міжнародні відносини як рушійні сили економічного зростання держав XXI століття : монографія / О. В. Баженова, М. М. Бенько, В. С. Вінс та ін. 2-ге вид. Вінниця : Європейська наукова платформа, 2022. С. 48–64. DOI: <https://doi.org/10.36074/paaaseirdfegcc.ed-2.04>.

11. Овчарова Н. В. Механізм формування та реалізації державної бюджетної політики в соціальній сфері: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 5, ч. 4. С. 98–102.
12. Пахуча Е. В., Севідова І. О. Соціальна відповідальність бізнесу як складова економічної безпеки. *Norwegian Journal of Development of the International Science*. 2020. № 51. С. 62–67.
13. Радченко О. М. Удосконалення правового регулювання бюджетного процесу та його стадій. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 1, т. 2. С. 78–92. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-2.14>.
14. Токарева К. О. Правове регулювання бюджетного процесу в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 26–36. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.02>.
15. Улютин Д. Бюджетна децентралізація: ключові виклики та досягнення // *Економічна правда* : сайт. 24.07.2020. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/07/24/663318/> (дата звернення: 08.04.2023).
16. Фокша Л. В. Публічні фонди: поняття, ознаки та правова природа. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. Вип. 10 (1). С. 162–164.
17. Чинчик А., Голубка С. Податкові надходження бюджетів об'єднаних територіальних громад: теоретичний аналіз. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2022. № 3 (306). С. 113–119. DOI: <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-306-3-16>.
18. Чинчин О. В. Місцеві державні адміністрації як учасники виконання місцевих бюджетів за доходами. *Право та інновації*. 2018. № 3 (23). С. 144–150.
19. Яворський І. І. Специфіка механізму реалізації процесуальних норм бюджетного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 182–185. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/50>.

Надійшла до редакції: 12.04.2023

Прийнята до опублікування: 27.05.2023

REFERENCES

1. Bidak, V. Ya., & Pavlova, L. O. (2014). Functional-target approach in improving the system of social protection of the population: national and regional aspects. *Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine*, 5(109), 430–441.
2. Chynchyk, A., & Holubka, S. (2022). Tax revenues of the budgets of united territorial communities: theoretical analysis. *Bulletin of the Khmelnytskyi National University. Series: Economic Sciences*, 3(306), 113–119. <https://doi.org/10.31891/2307-5740-2022-306-3-16>.
3. Chynchyn, O. V. (2018). Local state administrations as participants in the implementation of local budgets based on income. *Law and Innovation*, 3(23), 144–150.
4. Demianyshyn, V., & Lobodina, Z. (2020). The development of the financial mechanism in the context of reforming the financial system of Ukraine. *Formation of Market Economy in Ukraine*, 43, 59–80. <https://doi.org/10.30970/meu.2020.43.0.3019>.
5. Denis, O. V. (2017). Peculiarities of legal regulation of the budget process in Ukraine. *Actual Problems of Native Jurisprudence*, 6(2), 81–85.
6. Foksha, L. V. (2014). Public funds: concepts, characteristics and legal nature. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 10(1), 162–164.
7. Kogut, Ju. M. (2019). The budget process in Ukraine. *Uzhorod National University Herald. International Economic Relations and World Economy*, 27(1), 62–66. <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2019-27-12>.
8. Kvitka, S. A. (2015). The principle of subsidiarity and processes of decentralization in Ukraine. *Bulletin of the Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 4(18), 28–35.
9. Lapika, A. O. (2020). Administrative procedures for implementation of powers of local state administrations in the field of budget and finance. *Juridical Science*, 2(104), 212–224. <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-104-2.25>.
10. Latkovska, T. A. (2022). *Budget Code of Ukraine*. Center for Educational Literature.
11. Latkovskiy, P. P. (2019). *Legal regulation of budget control in Ukraine*. Technoprint.
12. Lytvynova, Ye. V. (2014). Financial and procedural norms and their relationship with material norms of financial law. *Law Review of Kyiv University of Law*, 4, 113–117.
13. Marynchak, Ye. S. (2022). Legal nature of public funds. In O. V. Bazhenova, M. M. Benko, V. S. Vins et al., *State management and administration, the sphere of service, economy and international relations as the driving forces of the economic growth of the states of the 21st century*. European Scientific Platform (pp. 48–64). European Scientific Platform. <https://doi.org/10.36074/paaseeirdfegcc.ed-2.04>.

14. Ovcharova, N. V. (2014). The mechanism of formation and implementation of state budget policy in the social sphere: problems and development prospects. *Scientific Herald of Kherson State University*, 5(4), 98–102.
15. Pakhucha, E. V., & Sievidova, I. O. (2020). Social responsibility of business as a component of economic security. *Norwegian Journal of Development of the International Science*, 51(4), 62–67.
16. Radchenko, O. M. (2019). Improvement of legal regulation of the budget process and its stages. *Scientific Journal of Public and Private Law*, 1(2), 78–92. <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2019.1-2.14>.
17. Tokarieva, K. O. (2022). Legal regulation of the budget process under the conditions of martial law. *Law and Safety*, 3(86), 26–36. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.02>.
18. Uliutin, D. (2020, July 24). *Budgetary decentralization: key challenges and achievements*. Economic truth. <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/07/24/663318/>.
19. Yavorskyi, I. I. (2019). The specifics of the implementation mechanism of the procedural norms of the budgetary law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 4, 182–185. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-4/50>.

Received the editorial office: 12 April 2023

Accepted for publication: 27 May 2023

SERHII MYKOLAIOVYCH BORTNYK,

*Doctor of Law, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5281-6007>,
e-mail: khnuvs@univd.edu.ua;*

IRYNA OLEKSANDRIVNA SIEVIDOVA,

*Doctor of Economic Science, Professor,
Academician of the Academy of Economic Sciences of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Economic Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3703-4610>,
e-mail: sevidova.ia@gmail.com*

ENSURING ORGANISATIONAL AND LEGAL CONDITIONS FOR FINANCING THE SOCIAL SECTOR OF UKRAINE

The legal aspects of regulation of budgetary financing of social services have been analysed, and the main directions of improving the efficiency of the system of budgetary financing of social protection and social security of the population of Ukraine in modern conditions have been identified. Based on the analysis of scientific views, theoretical approaches to building a budget system in the context of social protection have been considered. The shortcomings of legal regulation of mechanisms for financing the provision of social protection services have been identified, and the main factors for improving the efficiency of budget financing and the inclusiveness of social protection have been described.

The main task of the State in the context of social protection of the population is to fully and timely fill the relevant budgets and to finance social protection measures within the limits established by the budget. It has been noted that today the State system of budgetary funds management for financing social benefits remains one of the main components of the general and comprehensive social protection system of Ukraine. However, the practice of organising the budget process in Ukraine in the current socio-political conditions is characterised by an imbalance in the state and regional programmes of economic and social development. The main factors of disruptions in the functioning of the system of financing the social protection sector in Ukraine have been considered. There is a gradual reduction in the share of expenditures on social protection and social security from 30 % to 15 % of the consolidated budget in 2016–2022, while social spending is actually growing in monetary terms. It has been determined that although the Budget Code of Ukraine regulates the financial independence of local budgets by assigning to them the relevant sources of budget revenues, the actual level of revenue formation does not allow them to properly fulfil their own powers in the field of social protection of the population.

It has been noted that in the context of decentralisation, amendments to the budget legislation should take into account the provision of real rights to pursue an independent socio-economic policy at the local level and at the same time ensure the effective exercise of their own and delegated powers. Provision of local and regional authorities with revenues sufficient to finance

their powers should be done through decentralisation of budgetary funds, which will help to achieve a balance of regional and local budgets.

Key words: *budget process, social sphere, public funds, public financing, financial decentralisation, local self-government, local budgets.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Бортник С. М., Сєвідова І. О. Забезпечення організаційно-правових умов фінансування соціальної сфери України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 9–20. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.01>.

Citation (APA): Bortnyk, S. M., & Sievidova, I. O. (2023). Ensuring organisational and legal conditions for financing the social sector of Ukraine. *Law and Safety*, 3(90), 9–20. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.01>.

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)“195”

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.02>**ВОЛОДИМИР АНАТОЛІЙОВИЧ ГРЕЧЕНКО,**

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com

ХУЛІГАНСТВО ЯК ПРОБЛЕМА ОХОРОНИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ В УРСР НА ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

Досліджено актуальне та недостатньо вивчене в історико-правовій науці питання про фактори, які спричинили хуліганські прояви на початку 1950-х рр., рівень цього виду злочинності в основних регіонах тогочасної України та деякі кроки Міністерства внутрішніх справ УРСР щодо зменшення хуліганства. Хуліганство посідало одне з чільних місць у списку правопорушень, які вчинялися молоддю. Фактори хуліганства мали своє коріння ще в роки війни та повоєнної розрухи, на які припало дитинство та підлітковий вік більшості тих, хто скоював злочини за статтею «Хуліганство» Кримінального кодексу УРСР.

Складні події того часу, безумовно, вплинули на психіку та психологію вказаних людей: вони бачили насильство у всіх його проявах, часто виховувалися за відсутності батька, який був на фронті. Голод 1946–1947 рр., недоїдання в період війни, відсутність належних умов життя, а часто й житла теж вплинули на їхню психіку. Недостатніми були їхній освітній і культурний рівні. Вік осіб, які вчиняли хуліганські дії (18–25 років), теж впливав на їхню поведінку та вчинки. Не до кінця сформований характер та властива молоді маргінальність взагалі відігравали негативну роль у їхньому становленні як позитивних особистостей. Свою згубну роль в ескалації хуліганства 1950-х рр. відіграли безпритульність і бездоглядність дітей та підлітків. Війна й післявоєнна розруха деформували нормальний процес початкової соціалізації дітей і підлітків, що не могло не позначитися найзгубнішим чином на комплексі засвоєних ними соціальних ролей та культурних норм і стало однією з причин зростання хуліганства в мирний час. Амністія березня 1953 р. не сприяла покращенню політичної ситуації в державі і лише погіршила криміногенну. Хуліганство значно поширилося серед міської робітничої молоді, особливо тієї її соціальної групи, яка проживала в гуртожитках і працювала на будівництвах промислових підприємств, тобто була здебільшого некваліфікованою робочою силою.

Доповідна записка Міністра внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача першому секретареві ЦК КПРС О. І. Кириченку від 30 вересня 1953 р. містить численні факти вчинення хуліганства в Донецьку, Харкові, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Северодонецьку та інших містах республіки. Ці факти показують, що хуліганство часто мало безглуздий і жорстокий характер, призводило до вчинення більш тяжких злочинів (убивств, зґвалтувань), зазвичай здійснювалося у стані алкогольного сп'яніння. Відповідно до тогочасної кримінально-правової доктрини вважалося, що соціально-економічних причин для вчинення хуліганства немає, його прояви виникають у результаті недопрацювань органів охорони правопорядку та виховної роботи з молоддю. Але це була помилкова точка зору, спроба сховатися від реальних проблем.

Ключові слова: Україна, 1950-ті роки, Міністерство внутрішніх справ, міліція, хуліганство.

Оригінальна стаття

ВСТУП. На сучасному етапі політичного та соціально-економічного розвитку України одним з актуальних завдань поліції є протидія хуліганству. Основними причинами виникнення та існування хуліганства нині є погіршення економічної, соціальної та суспільно-моральної ситуації в Україні, багато в чому пов'язаної з російською агресією проти нашої держави. Фа-

ктично всі аспекти життєдіяльності людей опинилися у кризовому стані. Це і спад промислового та сільськогосподарського виробництва, зниження купівельної спроможності у значної кількості населення, зростання безробіття, загальне падіння моралі в суспільстві, недостатня законослухняність громадян у цілому, зростання проявів жорстокості в поведінці

деяких з них і навіть озлобленості. Це також пов'язано з послабленням у деяких регіонах діяльності поліції щодо охорони громадського порядку. Вказані суперечності фактично є неминучими при кардинальному реформуванні суспільства та в умовах війни. Їх можна характеризувати як криміногенні сторони цих суперечностей, що відживають.

Сучасне хуліганство має своє історичне коріння, що безпосередньо стосується маргінальної субкультури та привнесених російськими переселенцями в Україну певних негативних традицій та викривленої моралі, які ґрунтуються на їхньому національному характері. Це питання вивчають кримінологи, психологи, соціологи та представники інших суспільних наук. Воно є актуальним і недостатньо вивченим серед історико-правових проблем, які потребують подальшого дослідження із сучасних методологічних позицій та з використанням нових історичних джерел. Особливо цікавим для дослідника є 1953 р., коли в СРСР та Україні почався етап певної лібералізації радянського політичного режиму і стали відбуватися істотні трансформації у внутрішній політиці держави, зокрема і кримінальній, зміни в суспільній свідомості громадян, розпочалася певна перебудова роботи органів охорони правопорядку.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є дослідити основні чинники, які призводили до поширення хуліганства на початку 1950-х рр., його найрезонансніші прояви серед міської молоді в цей період і спроби міліції покращити боротьбу із цим соціальним феноменом. Сформульована мета конкретизується в таких завданнях:

- виявити основні причини виникнення та існування хуліганства у вказаний період;
- охарактеризувати рівень хуліганства в республіці на початку 1950-х рр.;
- проаналізувати та оцінити заходи, які планувалися Міністерством внутрішніх справ республіки для покращення протидії хуліганству.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Слід зауважити, що наукове дослідження факторів виникнення та існування хуліганства почалося майже 150 років тому і було пов'язане з вивченням загальних причин злочинності. Тоді основна дискусія точилася між прибічниками біологічної схильності до злочинів та прихильниками соціально-економічної теорії. Перші як базисну використовували теорію Ч. Ламброзо про природженість злочинця. У працях теоретиків соціально-економічної теорії було виокремлено три основні групи мотивів: 1) соціально-економічні (безробіття, рівень цін, рівень осві-

ти та ін.); 2) фізичні (пора року, клімат, географічні особливості); 3) індивідуальні (стать, вік, темперамент) (Греченко, Ярмиш, 2022). У подальшому вчені радянської доби розвивали саме цей напрям дослідження факторів злочинності взагалі та хуліганства зокрема.

Новий поштовх у вивченні цього питання відбувся після проголошення незалежності України, особливо у 2000-ті рр. Деякі важливі елементи протидії злочинності були висвітлені в дисертаціях М. М. Лагоші (2000), М. М. Войцеховського (2001), О. М. Калюки (2006), В. П. Ворожка (2015), С. А. Саблука (2017), М. М. Геруса (2021), О. В. Пристайко (2021). Слід також зауважити, що окремі питання цієї тематики аналізуються у працях: Ю. І. Шаповала (1993) «Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії»; І. Г. Біласа (1994) «Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз»; Ю. О. Смирнова, П. П. Михайленка, О. Д. Святоцького та М. І. Ануфрієва (2002) «Міліція України: історичний нарис, портрети, події»; В. В. Сокурєнка, О. М. Бандурки і В. А. Греченка (2017) «Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.): до 100-річчя подій Української революції»; В. Т. Окіпнюка (2019) «Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.)»; В. А. Греченка (2021) «Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.): історико-правове дослідження»; О. М. Бандурки (2022) «Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ».

Предметом спеціального дослідження цієї теми стала монографія американського вченого з Університету Південного Міссісіпі Б. Лап'єра (2012) під назвою «Хуліганство у хрущовській Росії: дефініції, контроль та продукування девіантності під час відлиги». Він досліджує хуліганство в СРСР насамперед як соціальний феномен у зв'язку із загальною політичною ситуацією в державі та змінами в ній упродовж періоду десталінізації. Специфіка криміногенної ситуації в 1953 р. досліджувалася і в нашій статті в журналі «Світ Клію» (Греченко, 2021). Як бачимо, публікацій із цієї теми чимало, але в них висвітлюються лише окремі фрагменти вказаної проблеми, тому ця стаття має суттєві компоненти наукової новизни.

Принципова новизна цієї публікації в тому, що вперше комплексно висвітлено стан хуліганства в УРСР на початку 1950-х рр., фактори, які його зумовлювали, та деякі напрями протидії йому з боку міліції.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічною основою нашого дослідження є

діалектичний метод наукового пізнання, в межах якого було застосовано методи аналізу і синтезу. Засадничим був принцип наукової об'єктивності, який враховує цілісну систему факторів, що вплинули на виникнення та поширення хуліганства в післявоєнний період з урахуванням правил сходження від абстрактного до конкретного, від простого до складного. Ми також спиралися на принцип історизму (при дослідженні генези хуліганства), соціологічний метод (при висвітленні соціально-економічних та політичних чинників, що зумовили динаміку й структуру злочинності), статистичний (при узагальненні архівних матеріалів та статистичної інформації).

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Ще в 1940 р. відбулися зміни в радянському законодавстві щодо визначення поняття «хуліганство». Воно стало трактуватися як дії, що порушують соціалістичний правопорядок, у яких виявляється явна неповага до суспільства. Про це було наголошено в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 10 серпня 1940 р., згідно з яким вводилася обов'язкова кримінальна відповідальність за хуліганство у громадських місцях (без обтяжуючих обставин) у вигляді тюремного ув'язнення строком на один рік¹. Але після спаду кампанії 1940 р. дрібне хуліганство фактично стало безкарним, оскільки кримінальне покарання за лихослів'я не застосовувалося, а адміністративного не існувало. Проте хуліганство і надалі залишалося гострою проблемою охорони громадського порядку в республіці та посідало чільне місце в переліку правопорушень, які вчинялися молоддю. Чинники загрозливого зростання цього виду девіантної поведінки серед міської молоді були численні й різноманітні. Причинами вчинення молоддю хуліганських дій виступали обставини та явища, що викристалізувалися на початку 1950-х рр. у радянському суспільстві і детермінували формування антисоціальних настанов. Оскільки вони існували об'єктивно, то вони й були підґрунтям хуліганських дій. За своїм становищем у суспільстві молодь є маргіальною соціальною групою, тому її вчинки, які старше покоління розцінює як хуліганські, є певною

мірою закономірними. При цьому свідомість і поведінка молоді є рефлексією на найсуттєвіші моменти життєдіяльності суспільства. У досліджуваній період вони відбивали той політичний і соціальний хаос, що був пов'язаний зі зміною влади в СРСР, початком десталінізації та масовою амністією 1953 р.

Амністія, оголошена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р.², стала найбільшою за кількістю звільнених осіб за всю історію СРСР. За цією амністією на свободу вийшли 1 201 738 осіб (Греченко, 2021). Фактично більшість тих, кого звільняли, були засуджені за загальні кримінальні злочини. Водночас у таборах «сиділи» 400 000 жінок (із них 6 000 вагітних і 35 000 із дітьми у віці до двох років). Амністії також підлягали 240 000 осіб літнього віку та 31 000 неповнолітніх, засуджених за дрібні крадіжки та хуліганство. Слід зауважити, що спочатку амністія викликала схвалення населення, про що говорить доповідна записка Міністра внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешика до МВС СРСР від 29 березня 1953 р. У ній, зокрема, цитуються думки вчених, письменників, акторів, чиновників, робітників, які характеризували цей захід як «свято»³. Але реальна ситуація була протилежною. Органами охорони правопорядку в 1953 р. було зареєстровано на 16,4 % більше злочинів, ніж роком раніше. Становище погіршувалося ще й тим, що найбільше зростання спостерігалось в групі особливо тяжких та інших загальних кримінальних злочинів: бандитських нападів було зареєстровано на 72,4 % більше, ніж у 1952 р., убивств – на 47,9 %, розбоїв – на 176,7 %, кишенькових крадіжок – на 137,1 %, зґвалтувань – на 43,1 %. Новопризначений Міністр внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглов

² Про амнистию : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27.03.1953. *Правда*. 1953. 28 марта.

³ Записка по «ВЧ» Міністра внутрішніх справ УРСР П. Я. Мешика до Міністерства внутрішніх справ СРСР про реагування населення на Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію від 29 березня 1953 р. // Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) : в 6 т. / авт. кол.: М. Г. Вербенський, О. Н. Ярмаш, В. О. Криволапчук та ін. ; за заг. ред. А. Б. Авакова ; МВС України ; ДНДІ МВС України. Київ ; Харків : Мачулін, 2016. Т. 6: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). С. 66–68.

¹ Об уголовной ответственности за мелкие кражи на производстве и за хулиганство : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 10.08.1940 // Викитека : сайт. URL: https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_10.08.1940_об_уголовной_ответственности_за_мелкие_кражи_на_производстве_и_за_хулиганство (дата звернення: 09.04.2023).

також повідомляв, що до 1 квітня 1954 р. 84 225 осіб, звільнених за амністією, знову були притягнені до кримінальної відповідальності¹. Як бачимо, не до кінця продумані заходи амністії суттєво вплинули на стан криміногенної ситуації в республіці, зокрема й на стан хуліганства, через те, що серед амністованих було кілька десятків тисяч засуджених раніше за цей вид злочину.

Психологи зауважують, що молоді люди, дитинство та перехідний вік яких припали на період соціальних потрясінь, виявляють підвищену нервозність, істеричність, схильність до патологічних реакцій. Свою згубну роль в ескалації хуліганства 1950-х рр. відіграли безпритульність і бездоглядність багатьох тисяч дітей та підлітків у період Другої світової війни та перші повоєнні роки. Війна і післявоєнна розруха істотно деформували нормальний процес початкової соціалізації дітей та підлітків, що не могло не позначитися найгіршим чином на комплексі засвоєних ними соціальних ролей та культурних норм і стало однією з причин зростання хуліганства в мирний час, коли стали потрібні зміни рольового набору, засвоєння нових соціальних норм мирного співжиття. Самостійно впоратися із цим завданням молодь не могла, а агенти та інститути вторинної соціалізації не діяли чи функціонували неефективно. При зіткненні з новими реаліями життя молоді люди дещо розгублювалися, не знаходячи в ній собі місця. Велике значення для ескалації міського хуліганства мало поширення вживання алкоголю. Як відомо, агресивна поведінка має місце лише в тому разі, коли вплив сигналів, що провокують до неї, виявляється сильнішим, ніж вплив сигналів, які стримують. Кількість сигналів, доступних для сприйняття особою у стані алкогольного сп'яніння, знижується, і вона інтерпретуватиме дії інших неадекватно, зі значною часткою довільності. Алкоголь збільшує шанси людини стати на шлях хуліганства та агресії, тому що не дає їй адекватно зрозуміти і трактувати поведінку інших людей. Сп'янілому суб'єкту ці дії здаватимуться зухвалими і викликатимуть більше агресії з його боку. Як відомо, вживання спиртного в

надмірних дозах спричиняє послаблення рівня свідомості людини, істотне зниження самоконтролю, згубно впливаючи на його психіку. Стан сп'яніння збільшує психічну та рухову активність людини, ускладнює концентрацію уваги, відбувається переоцінка своїх можливостей, знижується самокритика. У стані сп'яніння загальмовуються інстинкти і виявляються приховані особливості особистості та переживання, контрольовані у тверезому стані (ревності, марнославство, образи тощо). Механізм впливу алкоголю проявляється в тому, що в особи, яка перебуває у стані сп'яніння, істотно ослаблений самоконтроль, що зумовлює легкий вибір антигромадських форм поведінки, тоді як у тверезому стані зважитися на грубе порушення порядку складніше. Поряд із цим стан веселощів, безладності, ейфорії створюють своєрідний «фон», що сприяє бездумним витівкам, які переростають у хуліганство, але сприймаються п'яними як бешкетування. Крім цього, алкогольне сп'яніння викликає неадекватні реакції на зовнішні подразники, що іноді сприяє виникненню та розвитку нічим не зумовлених конфліктів (наприклад, бурхлива реакція у відповідь на відмову дати закурити).

Війна з її приголомшливими переживаннями, велика кількість інвалідів та «травматиків», зокрема з ослабленою нервовою системою, епідемії, особливо недоїдання голодних років, зробили багатьох менш стійкими проти алкоголю, а реакції на алкоголь стали бурхливішими.

Серйозною проблемою тодішнього суспільства було виховання в молоді поваги до закону, прищеплення належного рівня культури. У повоєнний час гнітючим залишався стан правової культури населення. Нерідко у свідомості багатьох членів тогочасного суспільства не засуджувалися факти скоєння хуліганства, а навпаки, найчастіше грубе порушення громадського порядку вважалося проявом успішності, своєрідної доблесті. У багатьох випадках недооцінювався ступінь суспільної небезпеки хуліганства, домінувало поблажливе ставлення до осіб, які його вчинили. Тому значна кількість фактів грубого порушення громадського порядку залишалася невідомою для правоохоронних органів через відсутність заяв. Повсюдно вирізнялася дуже слабка активність населення щодо надання допомоги в розкритті та розслідуванні справ такої категорії. Це сприяло появі в порушників громадського порядку почуття безкарності і, як наслідок, скоєння ними нових, часом ще небезпечніших злочинів.

¹ Докладная записка С. Н. Круглова в ЦК КПСС о состоянии дел в исправительно-трудовых лагерях и колониях от 26 мая 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы : в 3 т. / сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачов, В. Г. Хлопов, И. Н. Шевчук. М. : МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956. С. 144–152.

Американський професор Б. Лап'єр (2012), аналізуючи чинники хуліганства в той час, зауважував, що, хоча репресій у країні поменшало, широко практикувалося переслідування осіб, яких влада вважала «незручними». В атмосфері «холодної війни» та конкуренції із Заходом переслідування хуліганів стало одним із найважливіших інструментів ідеологічної боротьби, насадження соціалістичних ідеалів. Він змальовує іншу картину хрущовського часу: ліберальні реформи проводилися паралельно з посиленням державної кампанії проти різноманітних відхилень від «соціалістичних норм». Це відбувалося одночасно: лібералізація і переслідування інакодумців і тих, кого влада вважала дармоїдами, хуліганями, жебраками, стилягами. Такі соціальні групи зазнавали гонінь. Це був дивний гібрид лібералізації та переслідування деяких соціальних верств (Сиротин, 2013).

30 вересня 1953 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкач надіслав Першому секретареві ЦК Компартії України О. І. Кириченку повідомлення з грифом «цілком таємно» про масові випадки хуліганства, здійсненого молоддю. У ньому вказувалося, що за дев'ять місяців 1953 р. органами міліції МВС УРСР за хуліганство було притягнуто до кримінальної відповідальності 12 787 осіб, з них 6 707, або 52,4 % – молоді люди віком до 35 років. Серед залученої за хуліганство молоді виявилися 1 073 члени ВЛКСМ (тобто молоді комуністичної спілки, яка вважалася кращою її частиною), або 16 % від загальної кількості молоді, заарештованої за хуліганські прояви¹. У процесі розслідування справ про хуліганство серед молоді особи, які притягувалися до відповідальності, намагалися переконати слідчі органи, що на шлях хуліганства вони стали випадково, не маючи місця, де провести своє культурне дозвілля. Перевіркою цих показань було встановлено, що гуртожитки молодих робітників низки підприємств, будівельних організацій, а також деяких шкіл фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН) та ремісничих училищ дійсно перебували в занедбаному стані. Молодь, яка мешкала в цих гуртожитках, слабко залучалася до клубно-гурткової, спортивної та іншої культурно-масової роботи. Ленінські кімнати та куточки (кімнати ідейно-виховної роботи в дусі комуністичної пропаганди) не діяли. У гуртожитках № 2 та № 6 будівництва Криворізького Південногірничого збагачувального

комбінату Дніпропетровської області, де проживали молоді робітники, ленінського куточка та радіо не було, газети і журнали були відсутні, гуртожитки освітлювалися погано, у житлових кімнатах було брудно та незатишно.

Робота добровільних товариств, гуртків та секцій не була організована, кінофільми демонструвалися рідко. Внаслідок цих причин багато молодих робітників замість проведення культурного дозвілля влаштовували в гуртожитку пиятики, азартні ігри та вчиняли хуліганські дії. Так, 26 травня 1953 р. робітники зазначеного будівництва на ґрунті пиятики вчинили між собою бійку, внаслідок якої сім осіб отримали тілесні ушкодження, а робітника О. І. Марчука, 1934 року народження, було вбито. За вчинення цього злочину було заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності робітників В. Ф. Калинського, 1929 року народження, та В. Л. Рябоша, 1924 року народження².

Сім робітників цього ж будівництва 24 серпня 1953 р. в нетверезому стані вчинили між собою бійку з поножовщиною, внаслідок чого шість осіб отримали тілесні ушкодження, з них три особи в тяжкому стані були доставлені на лікування до лікарні. Міліція заарештувала А. В. Крупу, 1934 року народження, та В. Г. Кірова, 1935 року народження, обидва були членами ВЛКСМ. Усього за дев'ять місяців 1953 р. з числа робітників зазначеного будівництва за хуліганство та інші злочини було заарештовано та притягнуто до кримінальної відповідальності 15 осіб.

У гуртожитку № 19 тресту «Дзержинськбуд», розташованому в м. Дніпродзержинськ (нині Кам'янське), де мешкало до 200 дівчат, вихователька Матвієнко серед них жодної виховної роботи не проводила. Робота гуртків у гуртожитку не була організована. Керівники тресту в гуртожитку не бували і побутом дівчат не цікавилися. У результаті деякі дівчата вели розпусний спосіб життя, запрошували до себе в гуртожиток юнаків, пиячили з ними та залишали їх на ночівлю. Серед мешканців гуртожитку та молоді, що його відвідувала, у поведженні один з одним панувала нецензурна лайка, хуліганство та інші злочини. Так, 2 травня 1953 р. о 23 годині робітник цього ж тресту Зотов та робітник заводу імені газети «Правда» Крегін, обидва члени ВЛКСМ, у нетверезому стані згвалтували в жіночому гуртожитку № 19 громадянку Фартусняк³.

¹ ГДА СБУ (Галузевий держ. архів Служби безпеки України). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 148.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 149.

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 150.

У гуртожитку будуправління № 6 м. Нікополя Дніпропетровської області, де проживало понад 100 юнаків та дівчат, з-поміж яких до 30 % були звільненими з місць ув'язнення за указом про амністію, вихователя взагалі не було. Рада гуртожитку була відсутня. У мікрорайоні міста, де розташований цей гуртожиток, не було ані клубу, ані ленінської кімнати, ані бібліотеки.

Серйозні труднощі мали місце в культурному обслуговуванні робітничої молоді, яка проживала в гуртожитках низки будівельних організацій та підприємств м. Жданов (нині Маріуполь) Сталінської (нині Донецької) області. На 18 гуртожитків тресту «Азовстальбуд» у м. Жданов, у яких мешкало 1 500 молодих робітників, юнаків та дівчат, штатом було передбачено лише шість вихователів, з яких у вересні половина одночасно перебувала в черговій відпустці. Ленінські кімнати в цих гуртожитках були «на замку». Повсякденна робота вихователів, навіть їхній вихід на роботу та звільнення з роботи, ніким не контролювалася, оскільки вони перебували у штаті житлово-комунальних відділів, де отримували лише зарплату, а адміністративно були підпорядковані начальникам будівництва тресту «Азовстальбуд». Зважаючи на відірваність від гуртожитків, розташованих на одній із найбільш віддалених від центру околиць м. Жданов, керівники будівництва належний контроль за роботою вихователів встановити не могли. До підбору вихователів у гуртожитках керівництво тресту «Азовстальбуд» підходило безвідповідально. Як зазначалося в документі, такі вихователі, як Іванова та Канівська, за своїми діловими та особистими якостями й поведінкою не могли правильно виховувати молодь, оскільки самі не були прикладом. У результаті серед молоді, що проживала в гуртожитках, мали місце хуліганські прояви. Так, увечері 27 липня 1953 р. у м. Жданов серед робітничої молоді, яка проживала в бараках тресту «Азовстальбуд», розташованих на правому березі річки Кальміус, через дівчат виникла сварка, що переросла в бійку. Під час цього хуліганського прояву учасниками бійки в темряві було завдано удару каменем по голові вчителю Попову, що проходив повз вулицю. Міліціонерами бійку було припинено та заарештовано ініціаторів цього хуліганського прояву С. І. Федюка, 1932 року народження, бетонника Доменбуду, що мешкав у гуртожитку № 29, та В. Л. Фещенка, 1933 року народження, члена ВЛКСМ, зварювальника заводу

«Стальконструкція», що мешкав у гуртожитку № 30¹.

Про труднощі в культурному обслуговуванні робітничої молоді, яка проживала в гуртожитках деяких будівельних управлінь, розташованих на території Сталінської області, свідчили такі факти хуліганських проявів з боку молодих робітників: 16 серпня 1953 р. о першій годині ночі у гуртожитку будівельно-монтажного управління № 6 м. Новогорлівка Сталінської області робітник цього управління В. А. Чистяков, 1934 року народження, член ВЛКСМ, на ґрунті хуліганства шляхом завдання трьох ударів ногою в живіт убив робітника О. Г. Рачука, 1935 року народження. Чистякова було заарештовано.

25 серпня 1953 р. о 23 годині 30 хвилин у м. Чистяково Сталінської області в гуртожитку будівельного управління Г. П. Селюк, 1934 року народження, та І. М. Чабан, 1930 року народження, у нетверезому стані вчинили хуліганство, завдавши ножові поранення громадянину І. К. Позднякову, 1931 року народження, і побили робітників Башкатова і Воронкова. Хулігани були заарештовані та притягнуті до кримінальної відповідальності.

7 жовтня 1953 р. о 20-й годині, на селищі шахти «Комуніст» Харцизького району Сталінської області біля гуртожитку будівельного управління № 11 група робітників цього управління в кількості до 20 осіб, частина з яких була в нетверезому стані, через дівчат учинила між собою бійку. У результаті бійки ударами ножа було вбито електрозварювальника В. П. Данникова, 1931 року народження, і тяжко поранено слюсаря Н. П. Стебелюка, 1926 року народження. Крім того, камінням завдано тілесних ушкоджень чотирьом робітникам, які брали участь у бійці².

У гуртожитках великих заводів та будівельних організацій м. Харкова, зокрема Харківського тракторного заводу, 3-го цегельного заводу та інших підприємств, молодь була покинута напризволяще, вихователі та масовики у вечірній час у гуртожитку не бували, а з молоддю залишалися особи, які не мали серед робітників авторитету. Результатом цього стали хуліганські прояви в гуртожитках. 21 вересня 1953 р. біля жіночого гуртожитку 3-го Харківського цегельного заводу робітник цього заводу С. М. Сердюк, 1934 року народження, та робітник депо станції Харків-Сортувальна Н. М. Скребець, 1934 року народження, обидва

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 151–152.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 153–154.

члени ВЛКСМ, у нетверезому стані на ґрунті хуліганства завдали важкого ножового поранення робітнику цегельного заводу Дорошу. Хулігани були віддані під суд.

Суттєві недоліки в культурному обслуговуванні молоді також мали місце в гуртожитках закладів та новобудов Ворошиловградської (нині Луганської) області. Студенти, які проживали в гуртожитку Ровеньківського гірничого технікуму, організовували в гуртожитку пиятики та систематично хуліганіли. 5 травня 1953 р. в парку культури та відпочинку студенти цього технікуму, що перебували в нетверезому стані, члени ВЛКСМ Голощапов, Климов, Ястребов і Парфьонов організували бійку з поножовщиною і вчинили опір працівникам міліції, які прибули для припинення безчинства.

У гуртожитках молодих робітників будівництва № 8 Фрунзенського району газет та журналів не було, настільних ігор також. Молодь була бездоглядною, систематично пиячила, на ґрунті чого вчиняла хуліганські дії.

Так, 25 червня 1953 р., отримавши зарплату, після організованої пиятики група робітничої молоді цього будівництва вчинила між собою бійку. У результаті робітникам Герасимову, Федулову, Пемошко, Афанасьєву та Трощину було завдано тілесних ушкоджень. П. В. Ботнар, 1929 року народження, Д. Т. Герасим, 1931 року народження, С. Т. Жилкін, 1926 року народження, та інші за скоєння цього злочину були заарештовані та засуджені¹.

Мали місце факти, коли в гуртожитках підприємств проживали особи, які не мали до підприємств жодного відношення та вчиняли кримінальні злочини. Наприклад, 12-м відділенням міліції м. Харкова 3 жовтня 1953 р. було заарештовано грабіжницьку групу, до складу якої входили мешканці гуртожитку будівельного тресту міністерства культури СРСР С. Ф. Єгоров, 1924 року народження, Є. А. Коваленко, 1929 року народження, Н. В. Суботін, 1926 року народження, Кисельова, вона ж Р. П. Короткова, 1929 року народження, Кравченко, вона ж Л. С. Матвеева, 1927 року народження – всі амністовані та В. Л. Єпетієв, 1935 року народження, член ВЛКСМ. Ніде не працюючи, учасники цієї групи вночі 2 жовтня 1953 р. в м. Люботин Харківського району скоїли пограбування громадянки Цаменко. Крім того, злочинці були викриті та зізналися в намірі вчинити пограбування чайної № 11 Сумського ринку м. Харкова².

Хуліганські дії вчинялися також у гуртожитках шкіл ФЗН та ремісничих училищ, де незадовільно було організовано культурне обслуговування учнів. Так, 5 серпня 1953 р. учні школи ФЗН № 129 м. Краматорськ Сталінської області О. І. Рибальченко, 1936 року народження, В. В. Чернобай, 1936 року народження, та Л. А. Франчук, 1936 року народження, у нетверезому стані вчинили хуліганські дії, загнавши виховательку Н. М. Любчик у роздягальню та забивши двері цвяхами. Після цього Рибальченко, Чернобай і Франчук вийшли на вулицю і там побили сторожа магазину змішторгу Пастушенка. У процесі розслідування встановлено, що у цій школі ФЗН учні у вільний від навчання та роботи час у гуртожитку влаштовують пиятики.

22 травня 1953 р. в гуртожитку Херсонської школи ФЗН № 6 учень автослюсаря В. М. Борисенко, 1936 року народження, скоїв хуліганство і складаним ножом завдав два поранення робітникові, який проживав у гуртожитку. Борисенка було засуджено.

Увечері 16 червня того ж року в парку відпочинку селища Северодонецьк Лисичанського району Ворошиловградської області учні школи ФЗН І. К. Ветров, 1936 року народження, та С. К. Садовський, 1936 року народження, у нетверезому стані побили громадян Завертіленка та Хрипунова. Хуліганів було притягнуто до кримінальної відповідальності³.

Слід також зауважити, що все ще значна кількість молоді притягувалася до кримінальної відповідальності за скоєння особливо небезпечних злочинів: грабежів, убивств та групових зґвалтувань.

Лише за ці види злочинів у третьому кварталі 1953 р. було притягнуто 871 особу, або 11, 9 % від загальної кількості притягнених. Серед них було 100 членів ВЛКСМ. Особливо багато молоді було притягнуто до кримінальної відповідальності в таких областях: Сталінській – 1 596 осіб, Дніпропетровській – 719, Ворошиловградській – 707, Харківській – 516, Київській – 508 та Запорізькій – 379. Хуліганство за 11 місяців у Сталінській області досягло 2 347 випадків, по м. Сталіно – 677⁴.

Загалом у перелічених шести областях було притягнуто до кримінальної відповідальності 4 425 осіб, або 60,6 % від загальної кількості молоді, притягнутої до відповідальності по республіці⁵. Це свідчило про те, що

³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 156.

⁴ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 891. Арк. 2–20, 45–56.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 156.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 153–154.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 155.

рівень хуліганства серед молоді в цих регіонах був найвищим і малоконтрольованим.

З-поміж притягнутої за скоєння кримінальних злочинів молоді 1 412 осіб, або 19,3 %, становили особи, які не досягли 18-річного віку, зокрема 172 учні середніх шкіл Міністерства освіти та 97 учнів шкіл ФЗН та ремісничих училищ¹.

Міністр внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкач вважав, що «МВС УРСР вживає всіх належних заходів до посилення боротьби зі злочинністю серед молоді, неповнолітніх та підлітків, мобілізуючи на це особовий склад органів міліції. Посилено спостереження за гуртожитками молоді, яка працює на підприємствах, заводах, фабриках та в будівельних організаціях. Проводяться оперативні заходи щодо розкладання злочинних груп з числа молоді та неповнолітніх. Працівники міліції за погодженням із партійно-радянськими органами на підприємствах робочої молоді проводять бесіди та доповіді, спрямовані на запобігання кримінальним проявам. Організуються показові судові процеси над учасниками ліквідованих кримінально-злочинних груп. Про кримінальні прояви з боку молоді інформуються місцеві партійні, радянські органи, комсомольські організації, школи та установи Міністерства культури УРСР»². Але це було не так, оскільки заява, що «МВС вживає усіх заходів» була похваланням та намаганням обілити себе перед лицем нового очільника республіки О. І. Кириченка. Факти, наведені вище, цього не підтверджують. У доповідній записці всі недоліки списуються на слабку роботу вихователів у гуртожитках, недостатню організацію дозвілля молоді тощо. Але про соціально-економічні та психологічні фактори хуліганства молоді ніхто й не замислювався, бачили лише суб'єктивні чинники. До досягнень міліції у цій сфері її діяльності слід все ж таки віднести затримання учасників хуліганських дій, але вже після їхніх проявів.

ВИСНОВКИ. На початку 1950-х рр. СРСР перебував на своєрідному перехресті шляхів: продовжувався ще сильний інерційний рух старою, заскорузлою дорогою тоталітаризму, але вже відчувалися перші паростки «відли-

ги». Амністія березня 1953 р. не сприяла покращенню політичної ситуації в державі і лише погіршила криміногенну. Однією з гострих та актуальних проблем охорони громадського порядку залишалося хуліганство, яке значно поширилося серед міської робітничої молоді, особливо тієї її соціальної групи, яка проживала в гуртожитках і працювала на будівництві промислових підприємств, тобто була в основному некваліфікованою робочою силою. Фактори хуліганства мали своє коріння ще в роках війни та повоєнної розрухи, на які припало дитинство та підлітковий вік більшості тих, хто скоював злочини за відповідною статтею Кримінального кодексу УРСР «Хуліганство». Складні події того часу, безумовно, вплинули на психіку та психологію вказаних осіб: вони бачили насильство у всіх його проявах, часто виховувалися за відсутності батька, який був на фронті. Голод 1946–1947 рр. та недоїдання в період війни, відсутність належних умов життя, часто й житла теж вплинули на їхню психіку. Недостатнім був і їхній освітній та культурний рівень. Вік осіб, які вчиняли хуліганські дії (переважно 18–25 років), теж впливав на їхню поведінку та вчинки. Не до кінця сформований характер та властива молоді маргінальність взагалі відігравали негативну роль у їхньому становленні як позитивних особистостей.

Доповідна записка Міністра внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкача першому секретареві ЦК КПРС О. І. Кириченку від 30 вересня 1953 р. містить численні факти вчинення хуліганства в Донецьку, Харкові, Кривому Розі, Дніпродзержинську, Северодонецьку та інших містах республіки. Ці факти показують, що хуліганство часто мало безглуздий та жорстокий характер, призводило до вчинення більш тяжких злочинів (убивств, зґвалтувань), зазвичай здійснювалося у стані алкогольного сп'яніння. Відповідно до тогочасної кримінально-правової доктрини вважалося, що соціально-економічних причин для вчинення хуліганства немає, його прояви виникають в результаті недопрацювань органів охорони правопорядку та виховної роботи з молоддю. Але це була помилкова точка зору, спроба сховатися від реальних проблем.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бандурка О. М. Від генеральних секретарів до міністрів внутрішніх справ. Харків : Майдан, 2022. 544 с.
2. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 2. 686 с.

¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 158.

² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 884. Арк. 159–160.

3. Войцеховський М. М. Правові основи організації та діяльності міліції України у повоєнний період (1946–1953 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 176 с.
4. Ворошко В. П. Становлення та розвиток системи захисту державних секретів у радянській Україні (1919–1954 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2015. 232 с.
5. Герус М. М. Кримінальне судочинство в УРСР у післявоєнний період (1945–1958 рр.) : історико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2021. 272 с.
6. Греченко В. А. 1953 рік в історії міліції Української РСР. *Світ Кліо*. 2021. № 1 (2). С. 36–47.
7. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Правова думка кінця XIX – початку XX століть про фактори злочинності. Вісник пенітенціарної асоціації. 2022. № 1 (18). С. 5–13. DOI: <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2022.1.01>.
8. Калюк О. М. Війська НКВС (МВС) в Україні (1939–1953 рр.) : історико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 182 с.
9. Керівники Харківської міліції/поліції (1918–2021 рр.) : історико-правове дослідження / за заг. ред. В. А. Греченка. Харків : Майдан, 2021. 402 с.
10. Лагоша М. М. Міліція України в 1945–1953 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2000. 24 с.
11. Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.
12. Пристайко О. В. НКВС-МВС УРСР (1934–1954 рр.) : структурна побудова та функції (історико-правове дослідження) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2021. 272 с.
13. Саблук С. А. Кримінально-правовий контроль за злочинністю в Україні у 1922–1960 рр. : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 476 с.
14. Сиротин А. Тайные жертвы оттепели // Радио Свобода : сайт. 05.04.2013. URL: <https://www.svoboda.org/a/24936223.html> (дата звернення: 09.04.2023).
15. Смирнов Ю. О., Михайленко П. П., Святоцький О. Д., Ануфрієв М. І. Міліція України: історичний нарис, портрети, події : наук.-популяр. вид. / за заг. ред. Ю. О. Смирнова. Київ : Ін Юре, 2002. 798 с.
16. Сокурєнко В. В., Бандурка О. М., Греченко В. А. Підготовка охоронців правопорядку в Харкові: 100 років історії (1917–2017 рр.) : до 100-річчя подій Української революції. Харків : Золота миля, 2017. 496 с.
17. Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ : Наук. думка, 1993. 349 с.
18. La Pierre B. Hooligans in Khushchev's Russia: Defining, Policing, and Producing Deviance during the Thaw. Madison : University of Wisconsin Press, 2012. 290 p.

Надійшла до редакції: 11.04.2023

Прийнята до опублікування: 21.05.2023

REFERENCES

1. Bandurka, O. M. (2022). *From general secretaries to Ministers of Internal Affairs*. Mайдан.
2. Bilas, I. H. (1994). *Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis* (Book 2). Lybid; Army of Ukraine.
3. Grechenko, V. A. (2021). 1953 in the history of the militia of Ukrainian SSR. *Clio World*, 1(2), 36–47.
4. Grechenko, V. A. (Ed.). (2021). *Leaders of the Kharkiv militia/police (1918–2021): historical and legal research*. Mайдан.
5. Grechenko, V. A., & Yarmysh, O. N. (2022). Legal opinion of the end of the 19th – early 20th centuries on the factors of criminality. *Bulletin of the Penitentiary Association*, 1(18), 5–13. <https://doi.org/10.34015/2523-4552.2022.1.01>.
6. Herus, M. M. (2021). *Criminal justice in the Ukrainian SSR in the post-war period (1945–1958): historical and legal research* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
7. Kaliuk, O. M. (2006). *PCIA troops (MIA) in Ukraine (1939–1953): historical and legal aspect* [Candidate dissertation, Kyiv National University of Internal Affairs].
8. La Pierre, B. (2012). *Hooligans in Khushchev's Russia: Defining, Policing, and Producing Deviance during the Thaw*. University of Wisconsin Press.
9. Lahosha, M. M. (2000). *Militia of Ukraine in 1945–1953* [Candidate thesis, Donetsk State University].
10. Okipniuk, V. T. (2019). *Soviet state security agencies in Ukraine during the reign of the totalitarian regime (1929–1953)*. OLDI-PLUS.
11. Prystaiko, O. V. (2021). *PCIA-MIA of the Ukrainian SSR (1934–1954): structural construction and functions (historical and legal research)* [Doctoral dissertation, National Academy of Internal Affairs].
12. Sabluk, S. A. (2017). *Criminal and legal control of crime in Ukraine in 1922–1960* [Doctoral dissertation, Kyiv National Academy of Internal Affairs].

13. Shapoval, Yu. I. (1993). *Ukraine in the 20s–50s: pages of unwritten history*. Scientific thought.
14. Sirotnin, O. (2013, April 5). *Secret Victims of the “Thaw”*. Radio Svoboda. <https://www.svoboda.org/a/24936223.html>.
15. Smyrnov, Yu. O., Mykhailenko, P. P., Sviatotskyi, O. D., & Anufriev, M. I. (2002). *Militia of Ukraine: historical sketch, portraits, events: popular scientific edition* (Yu. O. Smyrnov, Ed.). In Jure.
16. Sokurenko, V. V., Bandurka, O. M., & Grechenko, V. A. (2017). *Training of law enforcement officers in Kharkiv: 100 years of history (1917–2017): to the 100th anniversary of the events of the Ukrainian Revolution*. Golden Mile.
17. Voitsekhovskiy, M. M. (2001). *Legal foundations of the organization and activity of the militia of Ukraine in the post-war period (1946–1953)* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
18. Vorozhko, V. P. (2015). *Formation and development of the system of protection of state secrets in Soviet Ukraine (1919–1954)* [Candidate dissertation, Pereiaslav-Khmelnitskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University].

Received the editorial office: 11 April 2023

Accepted for publication: 21 May 2023

VOLODYMYR ANATOLIHOVYCH GRECHENKO,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Honored Education Worker of Ukraine,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Humanitarian Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6046-0178>,
e-mail: grechenko18@gmail.com*

**HOOLIGANISM AS A PROBLEM OF PUBLIC ORDER IN THE UKRAINIAN SSR
IN THE EARLY 1950S**

The article examines the topical and insufficiently studied in historical and legal science issue of the factors that caused hooliganism in the early 1950s, the level of this type of crime in the main regions of Ukraine at that time and some steps taken by the Ministry of Internal Affairs of the Ukrainian SSR to reduce hooliganism. Hooliganism occupied one of the main positions in the list of offences committed by young people. The factors of hooliganism had their roots in the years of war and post-war devastation, which were the childhood and adolescence of the majority of those who committed crimes under the relevant article “Hooliganism” of the Criminal Code of the Ukrainian SSR.

The complex events of this time certainly affected the psyche and psychology of these people: they saw violence in all its forms, often being brought up in the absence of their father, who was at the front. The famine of 1946–1947, malnutrition during the war, lack of proper living conditions, and often housing, also affected their psyche. Their educational and cultural levels were also insufficient. The age of these hooliganism perpetrators was 18–25 years old, which also influenced their behaviour and actions. The incompletely formed character and marginality inherent in young people generally played a negative role in their development as positive individuals. Homelessness and neglect of children and adolescents played a detrimental role in the escalation of hooliganism in the 1950s. The war and post-war devastation deformed the normal process of initial socialisation of children and adolescents, which had a detrimental effect on the set of social roles and cultural norms they learned and served as one of the reasons for the rise in hooliganism in peacetime. The amnesty of March 1953 did not improve the political situation in the country and only worsened the crime situation. Hooliganism became widespread among urban working-class youth, especially among the social group that lived in dormitories and worked on construction sites of industrial enterprises, i.e., was mostly unskilled labour.

The memorandum by the Minister of Internal Affairs of the Ukrainian SSR T. Strokach to the first secretary of the CPSU Central Committee O. Kyrychenko dated 30 September 1953 contains numerous facts of hooliganism in Donetsk, Kharkiv, Kryvyi Rih, Dniprodzerzhynsk, Sievierodonetsk and other cities of the republic. These facts show that hooliganism was often senseless and cruel, led to more serious crimes (murder, rape), and was usually committed while under the influence of alcohol. According to the criminal law doctrine of that time, it was believed that there were no socio-economic reasons for hooliganism, and that its manifestations arose as a

result of shortcomings in law enforcement and youth education. But this was an erroneous point of view, an attempt to hide from the real problems.

Key words: *Ukraine, 1950s, Ministry of Internal Affairs, police, hooliganism.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Греченко В. А. Хуліганство як проблема охорони громадського порядку в УРСР на початку 1950-х рр. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 21–31. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.02>.

Citation (APA): Grechenko, V. A. (2023). Hooliganism as a problem of public order in the Ukrainian SSR in the early 1950s. *Law and Safety*, 3(90), 21–31. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.02>.

УДК 351.745

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.03>**ВІТАЛІЙ БОРИСОВИЧ ПЧЕЛІН,**

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування;

 <https://orcid.org/0000-0001-9540-9084>,
e-mail: pchelin@me.com;

ГЕННАДІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЗВІРЯНСЬКИЙ,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультет № 3;

 <https://orcid.org/0000-0002-6687-8575>,
e-mail: zvirjanskij.gennadij@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Визначено сутність і проаналізовано особливості нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. З'ясовано зміст і значення категорії «юридична відповідальність», що було використано в основі формування авторського бачення сутності юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України як закріпленої на нормативно-правовому рівні міри регулятивного впливу на поведінку таких працівників, що здійснюється внаслідок відхилення від встановлених законодавством правил їх діяльності та полягає в застосуванні відповідних заходів. Встановлено й охарактеризовано сукупність актів чинного національного законодавства, на основі яких здійснюється нормативно-правова регламентація юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України.

Охарактеризовано основні нормативно-правові акти, які визначають правові підстави притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до відповідного різновиду юридичної відповідальності. Зроблено висновок, що притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до окремих різновидів юридичної відповідальності не врегульовано належним чином на нормативно-правовому рівні. Обґрунтовано, що матеріальна відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, які мають спеціальні звання, на відміну від працівників інших правоохоронних органів, регулюється положеннями загального, а не спеціального законодавства. Доведено, що сьогодні відсутній спеціальний акт законодавства, на підставі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація дисциплінарної відповідальності безпосередньо працівників Бюро економічної безпеки України.

Сформовано підходи до подолання недоліків нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. Запропоновано дієві шляхи вирішення ситуації, що склалася в досліджуваній сфері, за допомогою внесення відповідних змін до чинного національного законодавства України, на основі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України, а також доведено необхідність ухвалення спеціального акта законодавства, положення якого визначали б правові засади притягнення їх до дисциплінарної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, Бюро економічної безпеки України, економічна безпека держави, нормативно-правова регламентація, правовий статус працівників.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Одним із найважливіших аспектів належного функціонування держави є стан її економіки. Адже, як цілком слушно зауважує Д. Кошиков (2021), завдяки стабільно функціонуючій економіці підвищується добробут населення, розвивається промисловість, аграрний

сектор, безперервно функціонують об'єкти інфраструктури, енергетики, житлово-комунального господарства. Водночас у Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 року, затвердженої Указом Президента України від 11 серпня 2021 року № 347/2021,

наголошується, що «стан розвитку економіки України протягом останніх 10 років не давав змоги забезпечувати національні економічні інтереси. Протягом 2010–2019 років стан економічної безпеки оцінювався як незадовільний із погіршенням показників практично за всіма складовими до небезпечного рівня у 2012 році та 2014–2015 роках. Загалом показники всіх основних складових економічної безпеки залишаються низькими, що зберігає високими ризики прояву масштабних дестабілізаційних явищ у розвитку економіки в довгостроковій перспективі»¹. Крім того, як зауважує О. Гетманець (2022), війна, нав'язана Україні, порушила економічні зв'язки, погіршила стан матеріального виробництва та визначила такі загрози економічного розвитку держави, як енергетична й продовольча криза, загострення та погіршення стану трудових, біологічних, природних факторів виробництва, нарощування воєнних загроз та інші, які мають як прямий, так і опосередкований вплив на стан матеріального виробництва і, як наслідок, на забезпечення потреб людини. З огляду на це на перший план виходять питання економічної безпеки держави, що має забезпечуватися цілою низкою чинників.

Так, у літературі цілком слушно наголошують, що економічна безпека є найважливішою якісною характеристикою економічної системи, яка визначає її здатність підтримувати нормальні умови функціонування, а також стійке забезпечення ресурсами та розвиток і послідовну реалізацію економічних інтересів (Марченко, Пушак, Ревак, 2020). Економічна безпека, зауважують Ю. Гаруст і В. Мельник (2019), є важливим елементом, який забезпечує ефективне функціонування безпеки державної, оскільки вона є матеріальною основою національної суверенності та фактично визначає реальні можливості в гарантуванні інших її видів. Саме тому особливого значення набуває діяльність уповноважених державою суб'єктів, що спрямована на забезпечення економічної безпеки, провідне місце серед яких посідає Бюро економічної безпеки України. Ефективність діяльності цього суб'єкта забезпечення економічної без-

пеки держави зумовлена багатьма факторами, серед яких вважаємо за доречне виокремити належну нормативно-правову регламентацію юридичної відповідальності його працівників. Адже саме юридична відповідальність є важливим елементом правового регулювання суспільних відносин, сутність якого полягає в цілеспрямованому впливі на поведінку індивідів за допомогою юридичних засобів (Аземша, 2012). Ось чому актуальним є питання щодо визначення особливостей нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України, що, серед іншого, дозволить встановити її недоліки, визначити можливі шляхи їх подолання, а отже, запропонувати можливі варіанти підвищення ефективності діяльності цього суб'єкта забезпечення економічної безпеки держави.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення сутності та різновидів юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України, а також особливостей її нормативно-правової регламентації положеннями чинного національного законодавства. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: здійснення аналізу поглядів учених щодо розуміння сутності та значення юридичної відповідальності суб'єктів відповідних суспільних відносин; формування на підставі такого аналізу авторського бачення щодо розуміння сутності юридичної відповідальності; встановлення різновидів юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України; визначення й аналіз положень нормативно-правових актів, на підставі яких здійснюється нормативно-правова регламентація юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України; з'ясування недоліків нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України із формуванням можливих шляхів їх вирішення.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Проблеми нормативно-правової регламентації функціонування як у цілому суб'єктів забезпечення економічної безпеки України, так і Бюро економічної безпеки України зокрема досліджувалися у працях таких учених-правознавців, як О. Бригінець, Р. Шаповал, А. Бахаєва, В. Пчелін, А. Фоменко (2021), О. Герман (2021), О. Гетманець (2022), Д. Кошиков (2021), К. Кривошеєв (2021), В. Крикун (2021), В. Мельник (2021), О. Пчеліна, Є. Скуліш, Ю. Буглак, Р. Миронюк (2021) та ін. Вченими було проведено змістовні дослідження щодо нормативно-правової

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 серпня 2021 року «Про Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року»: Указ Президента України від 11.08.2021 № 347/2021 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/347/2021> (дата звернення: 11.04.2023).

регламентації діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави, зокрема Бюро економічної безпеки України. Однак питанням нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників зазначеного суб'єкта економічної безпеки увага майже не приділялась. Такі дослідження проводилися фрагментарно в межах вирішення більш складного, комплексного наукового завдання. При цьому не можна не зазначити й те, що Бюро економічної безпеки України було створено не так давно, а нормативно-правова база його функціонування й досі перебуває на стадії свого формування, що позначається на особливостях нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності його працівників. У своїй сукупності вищенаведені фактори зумовлюють актуальність дослідження щодо визначення особливостей нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Успішному виконанню поставлених у поданому науковому дослідженні завдань, досягненню його кінцевої мети сприяло використання в його межах комплексу загальнотеоретичних і спеціально-наукових методів пізнання. Обраний підхід мав позитивний вплив як у цілому на значущість цієї наукової праці, так і зумовив її практичну спрямованість щодо вдосконалення основ нормативно-правового регулювання юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. Так, застосування методів етимологічного та семантичного аналізу дозволило визначити зміст і значення категорії «юридична відповідальність», що було використано в основі формування авторського бачення сутності юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України як закріпленої на нормативно-правовому рівні міри регулятивного впливу на поведінку таких працівників, що здійснюється внаслідок відхилення від встановлених законодавством правил їх діяльності й виражається в застосуванні відповідних заходів. Метод узагальнення надав можливість визначити пов'язані між собою акти законодавства, на основі положень яких відбувається нормативно-правова регламентація юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. При цьому було здійснено характеристику основних нормативно-правових актів, які визначають правові підстави притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до відповідного різновиду юридичної відповідальності. За допомогою

методу структурного аналізу було зроблено висновок, що притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до окремих різновидів юридичної відповідальності не врегульовано належним чином. Зокрема, визначено, що матеріальна відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, які мають спеціальні звання, на відміну від працівників інших правоохоронних органів, регулюється положеннями загального, а не спеціального законодавства. Також відсутній спеціальний акт законодавства, на підставі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація дисциплінарної відповідальності безпосередньо працівників Бюро економічної безпеки України. При цьому метод дедукції та індукції дозволив сформулювати підходи до подолання недоліків нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. Також використання цього методу дало змогу запропонувати ефективні, на нашу думку, способи подолання наявної проблеми шляхом унесення змін до нормативно-правової бази, положення якої визначають правові засади юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України, а також довести необхідність ухвалення спеціального акта законодавства, положення якого визначали б правові засади притягнення їх до дисциплінарної відповідальності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. З позиції семантичного аналізу слово «відповідальність» у сучасній українській мові тлумачиться в такому значенні: покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чиїсь дії, вчинки, слова; серйозність, важливість справи, моменту тощо. При цьому під відповідальністю юридичною авторський колектив «Великого тлумачного словника сучасної української мови» розуміє встановлений законодавством юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ та (або) належних йому цінностей (Бусел та ін., 2009). Деяко схожі погляди на сприйняття сутності юридичної відповідальності панують на сторінках юридичної літератури, де переважно розглядають її сенс саме з негативного або ж так званого ретроспективного аспекту. Так, наприклад, учені-правознавці сутність юридичної відповідальності розкривають як самостійну форму реалізації охоронної функції права, що виражається в комплексі заходів державного примусу, які передбачені законодавством, застосовуються щодо правопорушника уповноваженими суб'єктами у

зв'язку з учиненням діяння, що містить усі елементи складу правопорушення, та супроводжуються примусовим позбавленням певних цінностей, які належать правопорушнику, а також настанням негативних наслідків особистого та майнового характеру (Сопільник та ін., 2019). З огляду на наведене вище визначення сутності досліджуваного поняття мову слід вести про ретроспективну юридичну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України.

Правові засади такої відповідальності знайшли свою об'єктивізацію у ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України», де зазначено: «1. За невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків працівники Бюро економічної безпеки України несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність згідно із законом»¹. Фахівці з теорії права зауважують, що кримінальна відповідальність полягає в застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи певного виду та міри кримінального покарання, передбаченого кримінальним законом (Наливайко та ін., 2020). Говорячи про кримінальну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, слід зазначити, що вона може мати місце за правопорушення в інформаційній сфері. Так, у ст. 37 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» зазначено, що працівники Бюро економічної безпеки України несуть відповідальність за розголошення, нецільове використання, порушення правил роботи з інформацією, інше протиправне використання інформаційних ресурсів Бюро економічної безпеки України, доступ до яких надається в межах службових повноважень, відповідно до Конституції України², законів України «Про захист персональних даних»³, «Про інформацію»⁴ та інших но-

рмативно-правових актів. При цьому працівники Бюро економічної безпеки України несуть персональну дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинені ними діяння, що призвели до порушення прав та інтересів будь-яких осіб, пов'язаних з обробкою інформації⁵.

Як свідчить аналіз приписів Кримінального кодексу України (далі – КК України)⁶, працівники Бюро економічної безпеки можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення таких правопорушень в інформаційній сфері:

– розголошення в будь-якому вигляді таємниці фінансового моніторингу або факту обміну інформацією про фінансову операцію та її учасників між суб'єктами первинного фінансового моніторингу, суб'єктами державного фінансового моніторингу, іншими державними органами, а також факту надання (одержання) запиту, рішення чи доручення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, або надання (одержання) відповіді на такий запит, рішення чи доручення особою, якій ця інформація стала відома у зв'язку з її професійною або службовою діяльністю, якщо такі дії заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб (ч. 2 ст. 209-1 КК України);

– умисні дії, спрямовані на отримання відомостей, що становлять комерційну або банківську таємницю, з метою розголошення чи іншого використання цих відомостей, а також незаконне використання таких відомостей,

¹ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 11.04.2023).

³ Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 11.04.2023).

⁴ Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12> (дата звернення: 11.04.2023).

⁵ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

⁶ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 11.04.2023).

якщо це спричинило істотну шкоду суб'єкту господарської діяльності (ст. 231 КК України);

- умисне розголошення комерційної, банківської таємниці або професійної таємниці на ринках капіталу й організованих товарних ринках без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо воно вчинене з корисливих чи інших особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності (ст. 232 КК України);

- розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства (ст. 328 КК України);

- розголошення даних оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, вчинене суддею, прокурором, слідчим, дізнавачем, працівником оперативно-розшукового органу незалежно від того, чи приймала ця особа безпосередню участь в оперативно-розшуковій діяльності, досудовому розслідуванні (ч. 2 ст. 387 КК України).

Також може йтися про кримінальну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України за вчинення корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, наприклад: декларування недостовірної інформації (ст. 366-2 КК України); неподання суб'єктом декларування декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (ст. 366-3 КК України); прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України); незаконне збагачення (ст. 368-5 КК України); зловживання впливом (369-2 КК України) тощо. Окрему увагу слід звернути на кримінальну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, що передбачена за вчинення ними правопорушень у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України); зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст. 364-1 КК України); перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу (ст. 365 КК України); бездіяльність працівника правоохоронного органу щодо незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей (ст. 365-3 КК України); службове підбурення (ст. 366 КК України).

Наступним видом юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України є адміністративна відповідальність. Як зауважує С. Дембіцька (2015), значення адміністративної відповідальності полягає в тому, що вона відіграє важливу роль у забезпеченні правопорядку в суспільному житті серед інших видів відповідальності. Зокрема, наголошує вчена, важливе значення адміністративної відповідальності пояснюється насамперед тим, що адміністративні правопорушення є одними з найпоширеніших з усіх видів правопорушень. При цьому, досліджуючи поняття і зміст адміністративної відповідальності в сучасних умовах розвитку адміністративної відповідальності, О. Легка (2017) зазначає, що чинне національне законодавство й досі не має визначення поняття адміністративної відповідальності, хоча в теорії адміністративного права існує велика кількість наукових досліджень і точок зору щодо цього соціально-правового явища. Так, зауважує В. Романюк (2019), погляди вчених з приводу тлумачення поняття «адміністративна відповідальність» розділилися. Одні визначають її як різновид юридичної (правової) відповідальності, другі – як певну сукупність правовідносин, що виникає внаслідок порушення законодавства, треті – як захід державного примусу (стягнення), четверті – як ефективний засіб запобігання правопорушенням і забезпечення правопорядку. Ми погоджуємося з дослідницею щодо того, що такі погляди вчених є правильними та взаємодоповнюють один одного. Проте складається враження, що всі наведені визначення нагадують спробу дослідити ціле за його окремими проявами

Не вдаючись до дискусій щодо сутності адміністративної відповідальності, наведемо позицію, яка, на нашу думку, найбільш повно відображає її сенс. Так, О. Поштаренко (2020) вважає, що під адміністративною відповідальністю слід розуміти формально закріплений в адміністративно-правових нормах (юридична підстава) різновид ретроспективної юридичної відповідальності – негативної адміністративно-правової реакції держави на порушення як адміністративно-правових норм, так і норм інших галузей права в різних сферах публічного адміністрування, яка виникає з моменту вчинення адміністративного правопорушення (фактична підстава) і знаходить своє відображення в конкретних матеріальних і процесуальних правовідносинах між правопорушником і державою, метою яких є вжиття заходів адміністративного стягнення для правопорушника в установлених законом формах і порядку.

Вищенаведене визначення сутності адміністративної відповідальності повною мірою може бути застосовано і до працівників Бюро економічної безпеки України.

Як свідчить аналіз приписів Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП)¹, працівники Бюро економічної безпеки України можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності за вчинення таких адміністративних правопорушень:

- умисне розголошення професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди її власника особою, якій ця таємниця відома у зв'язку з професійною або службовою діяльністю (ч. 3 ст. 163-11);

- незаконне розголошення або використання в інший спосіб особою в своїх інтересах інформації, яка стала їй відома у зв'язку з виконанням службових або інших визначених законом повноважень (ч. 1 ст. 172-8);

- порушення Закону України «Про доступ до публічної інформації»², а саме: необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом, ненадання відповіді на запит на інформацію, ненадання інформації, неправомірна відмова в наданні інформації, несвоєчасне або неповне надання інформації, надання недостовірної інформації (ч. 2 ст. 212-3);

- незаконна відмова у прийнятті та розгляді звернення, інше порушення Закону України «Про звернення громадян»³ (ч. 7 ст. 212-3);

- порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію, зібрану у процесі оперативно-розшукової, контррозвідувальної діяльності, у сфері оборони країни, що призвело до розголошення такої інформації (ч. 1 ст. 212-5);

- здійснення незаконного доступу до інформації в інформаційних (автоматизованих) системах, незаконне виготовлення чи розпов-

сюдження копій баз даних інформаційних (автоматизованих) систем (ст. 212-6).

Також може йтися про адміністративну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України за вчинення адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, як-то: порушення обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності (ст. 172-4 КУпАП); порушення встановлених законом обмежень щодо одержання подарунків (ст. 172-5 КУпАП); порушення вимог фінансового контролю (ст. 172-6 КУпАП); порушення вимог щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів (ст. 172-7 КУпАП); невжиття заходів щодо протидії корупції (ст. 172-9 КУпАП).

Наступним різновидом юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України є цивільно-правова відповідальність. У літературі зауважують, що цивільно-правова відповідальність – це передбачені законодавством засоби примусового впливу на порушника цивільних прав і обов'язків шляхом застосування до нього цивільно-правових санкцій, які спричиняють невігідні майнові наслідки, що проявляються в позбавленні його певних прав або покладенні на нього додаткових обов'язків (Шатерніков, 2017). Так, у ч. 3 ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» вказано: «Держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу Бюро економічної безпеки України, службовою особою, працівником Бюро економічної безпеки України під час здійснення ними своїх повноважень»⁴. Ця норма кореспондується із приписами цивільного законодавства, що закріплює правові засади цивільно-правової відповідальності. Зокрема, в ч. 1 ст. 1174 Цивільного кодексу України зазначено: «Шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 № 8073-X // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 11.04.2023).

² Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 11.04.2023).

³ Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр> (дата звернення: 11.04.2023).

⁴ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

місцевого самоврядування незалежно від вни цієї особи»¹.

Окрему увагу слід звернути на матеріальну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, про наявність якої прямо вказується у приписах ч. 1 ст. 38 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»². Цей різновид юридичної відповідальності є дещо схожим із цивільно-правовою відповідальністю, а окремі науковці взагалі вказують на те, що один із наведених різновидів відповідальності зумовлений іншим (Шатерніков, 2017). Водночас, на відміну від цивільно-правової відповідальності, матеріальна має місце в межах внутрішніх відносин, тобто таких, що існують усередині функціонування відповідного органу. Так, сутність матеріальної відповідальності полягає в обов'язку працівника відшкодувати майнову шкоду, завдану роботодавцю внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому трудовим законом розмірі та порядку (Наливайко та ін., 2020). У цьому контексті слід зауважити, що по суті Бюро економічної безпеки України має статус правоохоронного органу. Зокрема, такого висновку можна дійти з огляду на приписи ч. 1 ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів»³, оскільки законодавець при визначенні сутності поняття «правоохоронний орган» фактично наводить перелік таких органів і вказує в ньому безпосередньо на Бюро економічної безпеки України.

Нормативно-правова регламентація матеріальної відповідальності окремих працівників правоохоронних органів здійснюється на підставі положень Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду,

завдану державі»⁴. Саме з ухваленням вищенаведеного нормативно-правового акта було внесено зміни до чинного національного законодавства, на підставі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація притягнення працівників певних правоохоронних органів до відповідного виду юридичної відповідальності, зокрема матеріальної. Яскравим прикладом такого стану справ є приписи ч. 1 ст. 19 Закону України «Про Національну поліцію»⁵, до якої з ухваленням Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі» було внесено зміни й встановлено ще один вид юридичної відповідальності поліцейських – матеріальну відповідальність.

Як свідчить аналіз положень Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі», він визначає підстави та порядок притягнення військовослужбовців та деяких інших осіб до матеріальної відповідальності за шкоду, завдану державному майну, в тому числі військовому майну, майну, залученому під час мобілізації, а також грошовим коштам, під час виконання ними службових обов'язків. При цьому у ст. 2 вищенаведеного нормативно-правового акта встановлено, що його дія поширюється на військовослужбовців під час виконання ними обов'язків військової служби, військовозобов'язаних і резервістів під час проходження ними зборів, а також осіб рядового та начальницького складу правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, сил цивільного захисту, Державної кримінально-виконавчої служби України, Державного бюро розслідувань, співробітників Служби судової охорони⁶. Інакше кажучи,

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 11.04.2023).

² Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

³ Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23.12.1993 № 3781-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3781-12> (дата звернення: 11.04.2023).

⁴ Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі : Закон України від 03.10.2019 № 160-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20> (дата звернення: 11.04.2023).

⁵ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 11.04.2023).

⁶ Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за

йдеться про вичерпний перелік осіб, які у визначених саме цим нормативно-правовим актом випадках можуть бути притягнуті до матеріальної відповідальності, серед яких відсутні працівники Бюро економічної безпеки України.

У такому разі слід говорити про матеріальну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України на підставі Кодексу законів про працю України, у ст. 130 якого зазначено: «Працівники несуть матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків. При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством. За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності»¹. Водночас, враховуючи те, що згідно зі ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України»² працівниками Бюро економічної безпеки України є, зокрема, ті, що мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, нормативно-правова регламентація притягнення їх до матеріальної відповідальності, на нашу думку, має здійснюватися на основі положень Закону України «Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану

державі»³. З огляду на це, на нашу думку, до приписів вищенаведеного нормативно-правового акта слід внести зміни, виклавши ст. 2 в такій редакції: «1. Дія цього Закону пош та резервістів під час проходження ними зборів, а також осіб рядового та начальницького складу правоохоронних органів спеціального призначення, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, сил цивільного захисту, Державної кримінальної іриюється на військовослужбовців під час виконання ними обов'язків військової служби, військовозобов'язаних о-виконавчої служби України, Державного бюро розслідувань, співробітників Служби судової охорони, працівників Бюро економічної безпеки України, які мають спеціальні звання (далі – особи)».

Наступним різновидом юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України є дисциплінарна відповідальність. У літературі зазначають, що дисциплінарна відповідальність – це найм'якший вид юридичної відповідальності, який застосовується до працівників (посадових осіб), які вчинили правопорушення при здійсненні своєї трудової діяльності. При цьому, як зауважує А. Полянський, міра та межі дисциплінарної відповідальності визначаються спеціальними нормативно-правовими актами, які регулюють службово-трудова діяльність суб'єктів відповідних суспільних відносин (Полянський, 2021). Говорячи про дисциплінарну відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України, слід зазначити, що законодавець приділив їй найбільшу увагу, якщо порівняти з іншими різновидами юридичної відповідальності. Зокрема, в абз. 2 ч. 5 ст. 19 Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» зазначено: «На осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, поширюється Дисциплінарний статут Національної поліції України з урахуванням особливостей, визначених цим Законом». При цьому в ч. 4 ст. 36 вищенаведеного нормативно-правового акта вказано: «4. Підставами для притягнення осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, до дисциплінарної відповідальності є:

шкоду, завдану державі : Закон України від 03.10.2019 № 160-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20> (дата звернення: 11.04.2023).

¹ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 11.04.2023).

² Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

³ Про матеріальну відповідальність військовослужбовців та прирівняних до них осіб за шкоду, завдану державі : Закон України від 03.10.2019 № 160-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-20> (дата звернення: 11.04.2023).

1) невиконання чи неналежне виконання обов'язків;

2) незаконне розголошення інформації з обмеженим доступом, що стала їм відома у зв'язку з виконанням ними своїх повноважень;

3) перевищення повноважень, якщо таке перевищення не містить складу кримінального або адміністративного правопорушення;

4) публічне висловлювання, що є порушенням презумпції невинуватості;

5) негативні результати перевірки на добросовісність або моніторингу способу життя працівника;

6) порушення правил професійної етики;

7) використання повноважень в особистих (приватних) інтересах або неправомірних особистих інтересах інших осіб;

8) інші підстави, передбачені Дисциплінарним статутом Національної поліції України для осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, та Кодексом законів про працю України»¹.

Із приводу наявної ситуації щодо здійснення нормативно-правової регламентації притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до дисциплінарної відповідальності вважаємо за необхідне зробити декілька зауважень. По-перше, Бюро економічної безпеки України було створено як центральний орган виконавчої влади, одними з основних завдань якого є запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави, у зв'язку з чим було ліквідовано податкову міліцію. Фактично, завдання, функції та повноваження податкової міліції перейшли до новоствореного Бюро економічної безпеки. Проте в законодавстві, на підставі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація притягнення певної категорії осіб до дисциплінарної відповідальності, й досі наявні згадки про податкову міліцію. Зокрема, відповідно до приписів Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України»² його дія поширюється на осіб

начальницького складу Національного антикорупційного бюро України, осіб рядового і начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України та податкової міліції, які повинні неухильно додержуватися його вимог. Враховуючи те, що податкова міліція сьогодні фактично ліквідована³, а її завдання та функції виконує Бюро економічної безпеки України, необхідно внести зміни до Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» в частині виключення слів «податкова міліція» у всіх відмінках з його змісту.

По-друге, на нашу думку, здійснення нормативно-правової регламентації притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до відповідальності на підставі положень Дисциплінарного статуту Національної поліції України є вкрай неправильним підходом. Так, як зазначено у преамбулі вказаного нормативно-правового акта, його дія поширюється на поліцейських, осіб, які мають спеціальні звання Бюро економічної безпеки України, співробітників Служби судової охорони та осіб рядового і начальницького складу Державного бюро розслідувань, які повинні неухильно додержуватися його вимог⁴. При цьому як низка базових понять, зміст яких розкривається у приписах цього акта законодавства, так і низка обов'язків, прав і повноважень відповідних суб'єктів не можуть бути застосовані до всіх зазначених у його преамбулі осіб, зокрема працівників Бюро економічної безпеки України, крім поліцейських. Може йтися про власне визначення поняття «службова дисципліна» – «дотримання поліцейським Конституції і законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України, наказів Національної поліції України, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України, Присяги поліцейського, наказів керівників»⁵. Також у контексті досліджуваного питання не

¹ Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20> (дата звернення: 11.04.2023).

² Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22.02.2006 № 3460-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15> (дата звернення: 11.04.2023).

³ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні : Закон України від 21.12.2016 № 1797-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1797-19> (дата звернення: 11.04.2023).

⁴ Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2337-19> (дата звернення: 11.04.2023).

⁵ Там само.

зрозумілим є порядок застосування припису щодо того, що з метою забезпечення дотримання службової дисципліни керівник зобов'язаний створити умови, необхідні для виконання підлеглими обов'язків поліцейського.

У цілому вищенаведений нормативно-правовий акт містить приписи, які стосуються саме поліцейських, що є цілком логічним, адже навіть у його назві йдеться про поліцію. Проте нелогічним було поширювати його дію на інших, при цьому зовсім різних за юридичною природою свого правового статусу осіб, зокрема працівників Бюро економічної безпеки України. На нашу думку, має бути не якийсь єдиний універсальний нормативно-правовий акт, що визначав би засади дисциплінарної відповідальності працівників певних правоохоронних органів, а має йтися про спеціальний акт законодавства, що враховував би особливості їх притягнення до такого виду юридичної відповідальності. Саме тому вважаємо за необхідне ухвалити Закон України «Про Дисциплінарний статут Бюро економічної безпеки України».

ВИСНОВКИ. Як свідчить проведений аналіз, юридична відповідальність працівників Бюро економічної безпеки України є одним із

дієвих засобів дотримання дисципліни та законності під час здійснення ними своїх завдань, функцій і повноважень. Сутність такої відповідальності може бути розкрита як закріплена на нормативно-правовому рівні міра регулятивного впливу на поведінку таких працівників, що здійснюється внаслідок відхилення від встановлених законодавством правил їх діяльності й полягає в застосуванні відповідних заходів. Працівники Бюро економічної безпеки України можуть бути притягнуті до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової, матеріальної та дисциплінарної відповідальності. При цьому найбільш значні прогалини нормативно-правової регламентації цієї сфери суспільних відносин пов'язані з недосконалістю правових засад притягнення працівників Бюро економічної безпеки України до матеріальної та дисциплінарної відповідальності. Такий стан справ має бути виправлено як шляхом унесення змін до чинного національного законодавства, на основі положень якого здійснюється нормативно-правова регламентація притягнення працівників Бюро економічної безпеки до відповідного виду юридичної відповідальності, так і ухваленням нових нормативно-правових актів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Аземша І. Б. Особливості функціонування інституту юридичної відповідальності в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 44–47.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2009. 1736 с.
3. Гаруст Ю. В., Мельник В. І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект : монографія. Суми : Мрія, 2019. 256 с.
4. Герман О. В. Адміністративно-правове забезпечення взаємодії суб'єктів протидії порушенням бюджетного законодавства : дис. ... д-ра філософії : 081. Львів, 2021. 206 с.
5. Гетманець О. П. Економічна безпека держави як умова забезпечення прав людини під час воєнного стану // *Захист та дотримання прав громадян органами Національної поліції України в умовах воєнного стану : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 7 груд. 2022 р.)* / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 32–33.
6. Дембіцька С. Л. Розуміння адміністративної відповідальності щодо застосування адміністративного примусу органами державної влади. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 1 (11). С. 120–128.
7. Кошиков Д. О. Адміністративно-правові засади реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 485 с.
8. Кривошеев К. О. Адміністративно-правові засади діяльності єдиного правоохоронного органу, що забезпечує фінансову безпеку України : дис. ... д-ра філософії : 081. Суми, 2021. 223 с.
9. Крикун В. В. Адміністративно-правовий механізм захисту об'єктів критичної інфраструктури : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2021. 451 с.
10. Легка О. В. Поняття та зміст адміністративної відповідальності в сучасних умовах розвитку адміністративного законодавства. *Право. UA*. 2017. № 3. С. 80–85.
11. Марченко О. М., Пушак Я. Я., Ревак І. О. Фінансова безпека держави : навч. посіб. Львів, 2020. 356 с.
12. Мельник В. І. Адміністративно-правові засади організації та функціонування системи економічної безпеки України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2021. 485 с.
13. Полянський А. О. Адміністративно-правові засади взаємодії судово-експертних установ з правоохоронними органами : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Суми, 2021. 406 с.
14. Поштаренко О. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3 (289). С. 174–179. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.29>.

15. Романюк В. Сутність та правова природа заходів адміністративної відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3 (277). С. 236–240.
16. Сопільник Р. Л., Ковалів М. В., Єсімов С. С., Скринковський Р. М. Юридична відповідальність у механізмі забезпечення режиму інформації з обмеженим доступом в У
17. Теорія держави і права в тестових завданнях : навч. посібник / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 760 с.
18. країні: адміністративно-правовий вимір. *Право.UA*. 2019. № 2. С. 19–26.
19. Шатерніков М. І. Господарські суди у системі суб'єктів адміністративного права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 207 с.
20. Bryhinets O., Shapoval R., Bakhaieva A., Pchelin V., Fomenko A. Problems of intellectual property in the national security system of the country. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*. 2021. No. 8 (3). Pp. 471–486. DOI: [https://doi.org/10.9770/jesi.2021.8.3\(30\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2021.8.3(30)).
21. Pchelina O. V., Skulysh Y. D., Buglak I., Myroniuk R. V. The International experience of ensuring cybersecurity in the country and possibility of its application in Ukraine. *DIXI*. 2021. No. 23 (2). DOI: <https://doi.org/10.16925/2357-5891.2021.02.01>.

Надійшла до редакції: 14.04.2023

Прийнята до опублікування: 29.05.2023

REFERENCES

1. Azemsha, I. B. (2012). Peculiarities of the functioning of the Institute of Legal Responsibility in Ukraine. *Law Review of Kyiv University of Law*, 2, 44–47.
2. Bryhinets, O., Shapoval, R., Bakhaieva, A., Pchelin, V., & Fomenko, A. (2021). Problems of intellectual property in the national security system of the country. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(3), 471–486. [https://doi.org/10.9770/jesi.2021.8.3\(30\)](https://doi.org/10.9770/jesi.2021.8.3(30)).
3. Busel, V. T. (Ed.). (2009). *A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language*. Perun.
4. Dembitska, S. L. (2015). Understanding administrative responsibility regarding the use of administrative coercion by state authorities. *Administrative Law and Process*, 1(11), 120–128.
5. Herman, O. V. (2021). *Administrative and legal provision of interaction between subjects of countermeasures against violations of budget legislation* [Candidate dissertation, Lviv State University of Internal Affairs].
6. Hetmanets, O. P. (2022, December 7). *Economic security of the state as a condition for ensuring human rights during martial law* [Conference presentation abstract]. Scientific and Practical Conference “Protection and observance of citizens’ rights by the bodies of the National Police of Ukraine under martial law”, Vinnytsia, Ukraine.
7. Harust, Yu. V., & Melnyk, V. I. (2019). *Law enforcement agencies on the protection of economic security of Ukraine: administrative and legal aspect*. Dream.
8. Koshykov, D. O. (2021). *Administrative and legal principles of implementation of state policy in the sphere of ensuring the economic security of the state* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
9. Krykun, V. V. (2021). *Administrative and legal mechanism for the protection of critical infrastructure objects* [Doctoral dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
10. Kryvosheiev, K. O. (2021). *Administrative and legal principles of the operation of a single law enforcement agency that ensures the financial security of Ukraine* [Candidate dissertation, Sumy State University].
11. Lehka, O. V. (2017). Concept and content of administrative responsibility in modern conditions of development of administrative legislation. *Law.UA*, 3, 80–85.
12. Melnyk, V. I. (2021). *Administrative and legal principles of the organization and functioning of the economic security system of Ukraine* [Doctoral dissertation, Sumy State University].
13. Marchenko, O. M., Pushak, Ya. Ya., & Revak, I. O. (2020). *Financial security of the state*. LvSUIA.
14. Nalyvaiko, L. R. (Ed.). (2020). *Theory of the state and law in test tasks*. DSUIA.
15. Polianskyi, A. O. (2021). *Administrative and legal principles of interaction of forensic expert institutions with law enforcement agencies* [Doctoral dissertation, Sumy State University].
16. Poshtarenko, O. (2020). The concept, essence and content of administrative responsibility in the conditions of the new paradigm of administrative law. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3(289), 174–179. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.29>.
17. Pchelina, O. V., Skulysh, Y. D., Buglak, I., & Myroniuk, R. V. (2021). The International experience of ensuring cybersecurity in the country and possibility of its application in Ukraine. *DIXI*, 23(2). <https://doi.org/10.16925/2357-5891.2021.02.01>.

18. Romaniuk, V. (2019). The essence and legal nature of measures of administrative responsibility. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3(277), 236–240.

19. Shaternikov, M. I. (2017). *Commercial courts in the system of subjects of administrative law* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].

20. Sopilnyk, R. L., Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S., & Skrynkovskyi, R. M. (2019). Legal responsibility in the mechanism of ensuring the regime of information with limited access in Ukraine: administrative and legal dimension. *Law.UA*, 2, 19–26.

Received the editorial office: 14 April 2023

Accepted for publication: 29 May 2023

VITALII BORYSOVYCH PCHELIN,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Policing and Public Administration;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9540-9084>,
e-mail: pchelin@me.com;*

GENNADII VOLODYMYROVYCH ZVIRIANSKYI,

*Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Faculty No. 3;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6687-8575>,
e-mail: zvirjanskij.gennadij@ukr.net*

LEGAL REGULATION FEATURES OF LEGAL LIABILITY OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE EMPLOYEES

The article defines the essence and analyses the features of legal regulation of legal liability of employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine. The essence, content and significance of the category “legal liability” have been clarified, and this has been used as the basis for forming the authors’ vision of the essence of legal liability of employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine as a measure of regulatory influence on the behaviour of such employees which is exercised as a result of deviations from the rules of their activities established by law and is expressed in the application of appropriate negative measures. It has been identified and characterized a set of acts of current national legislation on the basis of which the legal liability of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine is regulated.

The main regulatory legal acts which determine the legal grounds for bringing the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine to the relevant type of legal liability have been described. It has been concluded that bringing the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine to certain types of legal liability is not properly regulated at the legal level. It has been substantiated that the material liability of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine who hold special ranks, unlike employees of other law enforcement agencies, is regulated by the provisions of general rather than special legislation. It has been proved that today there is no special legislative act which regulates disciplinary liability of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine.

Approaches to overcoming the shortcomings of legal regulation of legal liability of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine have been formed. Effective ways to resolve the situation in the area under study have been suggested by introducing appropriate amendments to the current national legislation of Ukraine, on the basis of which the legal liability of the employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine is regulated, and the necessity of adopting a special legislative act which would determine the legal basis for bringing them to disciplinary liability has been proved.

Key words: *legal liability, Bureau of Economic Security of Ukraine, economic security of the State, legal regulation, legal status of the employees.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Пчелін В. Б., Звірянський Г. В. Особливості нормативно-правової регламентації юридичної відповідальності працівників Бюро економічної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 32–43. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.03>.

Citation (APA): Pchelin, V. B., & Zvirianskyi, G. V. (2023). Legal regulation features of legal liability of the Bureau of Economic Security of Ukraine employees. *Law and Safety*, 3(90), 32–43. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.03>.

СВІТЛАНА АНАТОЛІЇВНА ПЕТРОВСЬКА,

кандидат економічних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,
кафедра соціально-економічних дисциплін;
 <https://orcid.org/0000-0002-1992-4161>,
e-mail: petrovska_svitlana@univd.edu.ua;

МИХАЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ ПЕТРОВСЬКИЙ,

кандидат фізико-математичних наук, доцент,
Сумський державний університет,
кафедра електроенергетики;
 <https://orcid.org/0000-0002-0387-3136>,
e-mail: m.petrovskiy@etech.sumdu.edu.ua

АНАЛІЗ АДАПТАЦІЇ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ З ОХОРОНИ ПРАЦІ ДО АКТІВ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС стало вагомим стимулом до проведення реформ у країні. Реформування законодавства у сфері охорони праці є одним із найактуальніших завдань для успішного проходження етапу євроінтеграції України та для розвитку економіки держави.

Мета статті полягає у проведенні дослідження стану адаптації українського законодавства у сфері охорони праці, зокрема безпеки та гігієни праці й охорони здоров'я працівників, до законодавства Європейського Союзу. Для досягнення поставленої мети застосовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема діалектичний, формально-логічний, порівняльно-правовий.

Проаналізовано стан імплементації норм основних європейських директив, які стосуються забезпечення охорони праці на робочому місці, до українського законодавства. Встановлено, що на початок 2023 року положення проаналізованих директив виконані лише частково, оскільки значна частина положень не імplementовані до українського законодавства з охорони праці.

На основі дослідження виявлено чинники, що негативно впливають на процес імплементації. Запропоновано рекомендації для підвищення ефективності та дієвості впровадження актів ЄС у законодавство України. Обґрунтовано прийняття необхідних нормативно-правових актів у сфері охорони праці для гармонізації українського законодавства з європейським.

Процес адаптації законодавства України до норм ЄС потребує злагодженої співпраці між усіма гілками влади для ефективної роботи та успішної реалізації їх нормотворчих і правозастосовних повноважень на практиці. Головний акцент поточного процесу наближення законодавства України до законодавства ЄС повинен полягати не в реалізації окремих директив, а у перенесенні загальної архітектури законодавства ЄС з питань охорони здоров'я та безпеки, починаючи з узгодження з Рамковою директивою № 89/391/ЄЕС. Для створення національної державної правової системи, що відповідає нормам ЄС, потрібно одночасно адаптувати наявні закони та ухвалювати нові законодавчі акти, які відповідають європейському правовому полю.

Ключові слова: законодавство з охорони праці, безпека та гігієна праці, адаптація українського законодавства, директива, імплементація.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-

членами, з іншої сторони¹, Україна зобов'язалася докласти зусилля для приведення свого

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми

національного законодавства поступово у відповідність до законодавства Європейського Союзу. Тому сьогодні одним із найголовніших завдань постає інтеграція до Європейського співтовариства. У межах цього процесу необхідно провести реформування та адаптацію всієї системи українського законодавства до європейських стандартів.

Рішення Європейської Ради від 23 червня 2022 року щодо надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС стало вагомим стимулом до проведення реформ у країні. Цей статус передбачає необхідність трансформацій у всіх сферах діяльності, враховуючи галузь охорони праці. Через фактор війни в Україні процес вступу до ЄС був активізований та прискорений.

Реформування законодавства у сфері охорони праці є одним із найактуальніших завдань для успішного проходження етапу євроінтеграції України, а також розвитку економіки держави.

У Європейському Союзі існує доволі розгалужена система нормативно-правових актів, які стосуються забезпечення охорони праці на робочому місці. Основними серед них є: Рамкова Директива № 89/391/ЄЕС про впровадження заходів для заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи; Директива № 89/654/ЄЕС щодо мінімальних вимог до безпеки й охорони здоров'я в робочих зонах; Директива № 92/85/ЄЕС про життя заходів з поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують; Директива № 79/7/ЄЕС про поступову імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення та ін.

Протягом років роботи з адаптації українського законодавства з охорони праці до законодавства ЄС було успішно імplementовано певну кількість директив. Проте національне законодавство з питань охорони праці ще потребує гармонізації з деякими важливими стандартами ЄС.

Вищенаведене засвідчує актуальність проведення дослідження стану імплементації норм зазначених директив у законодавство України з охорони праці та надання пропози-

цій і рекомендацій щодо їх подальшого вдосконалення.

У процесі адаптації законодавства України до європейських стандартів необхідно вирішити низку проблемних завдань. Серед них можна виокремити такі: приведення української правової системи у відповідність до *acquis communautaire*; зменшення кількості застарілих і повторюваних нормативно-правових актів й узгодження їх за сферами застосування та суб'єктами прийняття. Та однією з ключових проблем адаптації законодавства України у сфері праці до європейських стандартів є недостатня обґрунтованість вибору конкретних положень та норм європейського законодавства для їх пріоритетного впровадження в законодавство України.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета статті полягає у проведенні дослідження стану адаптації українського законодавства у сфері охорони праці, зокрема безпеки та гігієни праці й охорони здоров'я працівників, до законодавства Європейського Союзу.

Відповідно до сформульованої мети завданнями наукової статті є: аналіз теоретичних та практичних питань адаптації національного законодавства у сфері охорони праці; виявлення підстав, що негативно впливають на зазначений процес; дослідження стану імплементації норм Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС, директив № 2004/113/ЄС, № 92/85/ЄЕС, № 79/7/ЄЕС, № 89/654/ЄЕС, № 89/655/ЄЕС, № 89/656/ЄЕС; розробка рекомендацій для підвищення ефективності та дієвості впровадження актів ЄС у законодавство України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення мети і завдань дослідження в роботі було застосовано оптимальний набір методів теорії пізнання. Дослідження базується на догматичному аналізі норм чинного законодавства у сфері охорони праці, що сприяло формулюванню та обґрунтуванню теоретичних висновків і практичних рекомендацій.

Для вирішення поставлених у роботі завдань застосовувалися загальнонаукові та спеціально-наукові методи, зокрема діалектичний, формально-логічний, порівняльно-правовий. Взаємодія цих методів дозволила здійснити повноцінне та комплексне дослідження, кожен із методів був використаний на певному етапі дослідження.

Методологія дослідження була побудована на основі діалектичного методу, який є об'єктивною необхідною логікою руху пізнання й дозволяє розглядати досліджуване явище в його розвитку та взаємозв'язку з матеріальними умовами суспільного життя. За допомогою

державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 03.04.2023).

діалектичного методу був проаналізований сучасний стан правового регулювання охорони праці в Україні в конкретних її сферах.

За допомогою методів аналізу, синтезу та порівняння був досліджений стан адаптації українського законодавства з охорони праці до європейських норм, визначені її негативні та позитивні моменти. Крім того, формально-логічний метод надав можливість запропонувати шляхи вирішення виявлених проблем.

У процесі дослідження був використаний порівняльно-правовий метод, що дозволив порівняти норми чинних нормативно-правових актів України з нормами директив Ради Європи.

Нормативну й емпіричну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України та законодавства Європейського Союзу у сфері охорони праці, проекти законів України, наукові праці вітчизняних та зарубіжних учених, статистична інформація.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Адаптація українського законодавства в галузі охорони праці до норм ЄС є одним з основних завдань на шляху євроінтеграції України. Питання адаптації та реформування правової системи України у сфері охорони праці в аспекті європейської інтеграції досліджено у працях В. Венедіктова, А. Довггерта, В. Жернакова, В. Забігайла, О. Задорожного, А. Зайця, М. Іншина, Н. Качинської, Л. Луць, В. Мармазова, В. Муравйова, В. Опришка, О. Телічко, Ю. Шемшученка, Ю. Щотової та ін. Незважаючи на вагомий внесок науковців, деякі важливі питання імплементації європейських норм до українського законодавства у сфері охорони праці все ще залишаються невирішеними. Зокрема, моральне застаріння національної нормативно-правової бази у сфері охорони праці та неврахування європейських і міжнародних стандартів, які є значно ефективнішими й іноді простішими для виконання. Отже, все це призводить до незадовільного стану охорони праці.

У межах удосконалення українського законодавства було поставлено виконання низки завдань, прийнято низку директив щодо забезпечення належними умовами, гарантуванням прав та становлення ефективного механізму захисту громадян у сфері охорони праці.

Адаптація законодавства України до міжнародних норм є однією із пріоритетних програм соціально-економічного розвитку країни як для вдосконалення регламентуючих нормативно-правових актів у сфері охорони праці, так і національного законодавства в цілому (Петровська, 2021; Хомяк, 2022).

Європейським союзом у 1989 році було прийнято основний документ у сфері охорони праці, який створив правову основу ЄС у сфері безпеки та гігієни праці – Рамкову Директиву № 89/391/ЄЕС про впровадження заходів для заохочення вдосконалень у сфері безпеки і охорони здоров'я працівників під час роботи (далі – Рамкова Директива № 89/391/ЄЕС)¹. Метою Директиви є запровадження заходів щодо підтримки підвищення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі завдяки реалізації профілактичних заходів, спрямованих на захист від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, а також шляхом інформування, консультування, пропорційної участі й навчання працівників та їхніх представників у процесі забезпечення безпеки трудової діяльності (Малько, Бригада, Цимбал, 2022). Вимоги, які містить Директива, є мінімальними та обов'язковими для країн – членів ЄС, а також для країн – кандидатів на вступ до ЄС (Івчук, 2021).

Україна імплементувала цю Директиву у своє законодавство у 1999 році і з того часу провела значну роботу щодо впровадження її положень. Було ухвалено низку законів та нормативно-правових актів, спрямованих на покращення охорони здоров'я та безпеки праці працівників на різних виробництвах. Забезпечення охорони праці визнане пріоритетним напрямом розвитку економіки та підприємництва в Україні. Пропагується культура безпеки на робочому місці, зокрема проводяться освітні кампанії, семінари та тренінги для працівників. Уведено обов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. На роботодавців покладений обов'язок із забезпечення своїх працівників необхідними засобами індивідуального захисту та проведення навчання з питань охорони праці. Посилено державний нагляд за дотриманням вимог з охорони праці, проводяться регулярні перевірки підприємств на дотримання законодавчих вимог. Тобто українське законодавство з охорони праці поступово наближається до європейських стандартів, що сприяє створенню безпечних та здорових умов праці для всіх працівників.

¹ Council Directive 89/391/EEC of 12 June 1989 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health of workers at work // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0391&qid=1678705195193> (дата звернення: 03.04.2023).

Однак, незважаючи на ці зусилля, в Україні все ще існує значна кількість проблем у сфері охорони здоров'я та безпеки праці. Наприклад, за даними Фонду соціального страхування України, у 2022 році зареєстровано 4 877 (з них 437 смертельні випадки) потерпілих від нещасних випадків та гострих професійних захворювань на виробництві¹. Крім того, багато підприємств у країні не дотримуються вимог законодавства з охорони праці, не проводять необхідні навчання працівників та не забезпечують необхідними засобами індивідуального захисту.

Отже, хоча Україна й прийняла положення Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС та вживає заходів для їх імplementації, все ще існує значна кількість проблем у сфері охорони здоров'я та безпеки праці, далеко не всі підприємства дотримуються законодавчих вимог із цього питання. Для того, щоб положення Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС були ефективно реалізовані в Україні, потрібні додаткові зусилля з боку влади, роботодавців та працівників. Необхідно посилити нагляд за дотриманням вимог законодавства (Лук'янихіна та ін., 2021), забезпечити надання необхідних засобів індивідуального захисту працівникам, проводити регулярні навчання з охорони праці та забезпечити доступ до медичної допомоги в разі нещасних випадків на виробництві.

Результати виконання зобов'язань щодо адаптації національного законодавства у сфері охорони праці, які були зроблені Громадським об'єднанням «Український центр європейської політики», свідчать, що завдання адаптації з положеннями Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС виконані не повністю².

У серпні 2022 року Міністерство економіки України винесло на громадське обговорення два проекти законів України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за порушення вимог законодавства про безпеку та

здоров'я працівників на роботі»³. Метою першого з них є створення нової національної системи, яка запобігатиме професійним ризикам шляхом упровадження ризикоорієнтованого підходу до організації безпеки та здоров'я працівників. Це враховує імplementацію положень Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС, що сприяє покращенню безпеки та охороні здоров'я працівників. Другий законопроект пов'язаний із першим і спрямований на встановлення відповідальності за порушення вимог законодавства щодо безпеки та здоров'я працівників для роботодавців і працівників, а також встановлює відповідальність за ризики, пов'язані з безпекою та охороною здоров'я працівників у вибухонебезпечному середовищі (Gusarov, Melnyk, 2021; Мельник, 2022). Прийняття цих законопроектів буде мати важливе значення для імplementації положень Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС в Україні.

У результаті проведеного дослідження встановлено, що завдання адаптації законодавства України з охорони праці з положеннями Рамкової Директиви № 89/391/ЄЕС нашою державою не повністю виконані. Із 27 директив ЄС, які Україна зобов'язалась виконати, 22 ще взагалі не починали впроваджувати.

Щодо питань, пов'язаних із нормативним забезпеченням цієї сфери, то особливе значення приділяється питанням недискримінації, які закріплюються в Директиві № 2004/113/ЄС про недискримінацію за ознакою статі в доступі до товарів і послуг (далі – Директива № 2004/113/ЄС)⁴. Цим документом передбачаються зміни не лише щодо запобігання та протидії дискримінації загалом, а й щодо

¹ Кількість нещасних випадків у 2022 році зменшилась у 2,5 рази // Урядовий портал : офіц. сайт. 13.03.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/kilkist-neshchasnykh-vypadkiv-u-2022-rotsi-zmenshylas-u-25-raza> (дата звернення: 03.04.2023).

² Україна та Угода про асоціацію. Моніторинг виконання 2014–2019 рр. // Konrad Adenauer Stiftung : сайт. 28.01.2021. URL: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine/einzeltitel/-/content/ukraina-ta-ugoda-pro-asociaciu-monitoring-vikonanna-2014-2019> (дата звернення: 03.04.2023).

³ Повідомлення про оприлюднення проектів законів України «Про безпеку та здоров'я працівників на роботі» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за порушення вимог законодавства про безпеку та здоров'я працівників на роботі» // Міністерство економіки України : офіц. сайт. 17.08.2022. URL: <https://me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=1b60e11f-de72-457b-8823-a3b68fa238e5&title=PovidomlenniaProOpriludnenniaProektivZakonivUkrainiproBezpekuTaZdoroviaPratsivnikivNaRobotiTaproVnesenniaZminDoDeiakikhZakonodavchikhAktivUkrainiSchodoVidpovidalnostiZaPorushenniaVimogZakonodavstvaProBezpekuTaZdoroviaPratsivnikivNaRoboti> (дата звернення: 03.04.2023).

⁴ Council Directive 2004/113/EC of 13 December 2004 implementing the principle of equal treatment between men and women in the access to and supply of goods and services // EUR-Lex : сайт. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/2004/113/oj> (дата звернення: 03.04.2023).

забезпечення рівного ставлення до чоловіків і жінок у доступі до товарів та послуг. Також законодавцем було запропоновано уведення таких понять, як «дискримінація за асоціацією», «множинна дискримінація», «віктимізація», та встановлення адміністративної відповідальності за її вчинення.

Україна має законодавство, що забезпечує захист працівників від дискримінації на основі статі, зокрема це Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»¹, Кодекс законів про працю України² та ін.

Урядом України затверджена Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року³, яка передбачає розширення доступу жінок і чоловіків до товарів та послуг шляхом застосування принципу гендерної рівності в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Крім того, були впроваджені заходи з метою забезпечення рівних можливостей доступу до соціальних, медичних, освітніх, психологічних послуг та кредитування соціально вразливих категорій жінок і дівчат (внутрішньо переміщених, із сільської місцевості, з інвалідністю, похилого віку тощо).

Основні положення Директиви № 2004/113/ЄС, які визначають її цілі, у цілому імплементовано в українському законодавстві. Існують загальні (передбачають рівність чоловіків та жінок у доступі до товарів і послуг) та спеціальні (встановлюють правовідносини в конкретних сферах життєдіяльності людини, які виступають гарантіями рівного ставлення до чоловіків та жінок у доступі до товарів і послуг) норми (Брязгунова та ін., 2019).

Але сьогодні є й прогалини в законодавстві, які потребують удосконалення та доопрацювання.

Одним із головних обмежень є те, що законодавство України не передбачає чіткого визначення дискримінації за ознакою статі у сфері охорони праці. На практиці це може призводити до ситуацій, коли працівники з однаковою кваліфікацією та досвідом отримують різні зарплати, інші умови роботи та обмеження в доступі до певних професій через статеву належність (Логойко, 2020).

Переважна більшість законів, що здійснюють регулювання сфери надання послуг, не мають норм, які б забороняли дискримінацію за ознакою статі при наданні послуг. Відсутність конкретного механізму захисту жінок та чоловіків від дискримінації при доступі до товарів і послуг також є значним недоліком сьогодення (Yaroshenko et al., 2022; Klemparskyi et al., 2022).

Існують певні недоліки у виконанні Директиви № 2004/113/ЄС на практиці. Наприклад, в Україні недостатньо розвинена система моніторингу дискримінації за ознакою статі в доступі до товарів і послуг, що ускладнює виявлення порушень та захист прав потерпілих.

Таким чином, імплементация положень Директиви № 2004/113/ЄС в Україні є частковою, тому потрібно більше роботи для забезпечення повної рівності для жінок та чоловіків у всіх сферах життя. Зокрема, у межах імплементации цієї Директиви Україна запланувала ухвалення Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу)», який у 2016 році був прийнятий у першому читанні за основу та очікує на друге читання сьогодні (Скорик, 2022).

Наступним документом у сфері адаптації законодавства з охорони праці є Директива № 92/85/ЄЕС про вжиття заходів із поліпшення безпеки та охорони здоров'я на виробництві вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили або годують (далі – Директива № 92/85/ЄЕС)⁴. Вона ставить перед

¹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок та чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 03.04.2023).

² Кодекс Законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 332-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 03.04.2023).

³ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-п> (дата звернення: 03.04.2023).

⁴ Council Directive 92/85/EEC of 19 October 1992 on the introduction of measures to encourage improvements in the safety and health at work of pregnant workers and workers who have recently given birth or are breastfeeding (tenth individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/>

країнами – членами ЄС завдання із забезпечення безпеки та охорони здоров'я жінок на робочому місці під час вагітності, жінок, які нещодавно народили або годують дитину грудьми.

Стан імплементації положень Директиви № 92/85/ЄЕС в Україні на кінець 2022 року можна оцінити як задовільний, але з деякими обмеженнями та недоліками.

Директива містить різноманітні заходи щодо охорони праці жінок, які нещодавно народили та вийшли на роботу. В українському законодавстві така категорія поки не виокремлена (Сахарук, 2018; Брязгунова та ін., 2019).

Законодавство України з охорони праці враховує вимоги щодо захисту вагітних працівниць, жінок, які нещодавно народили або годують дитину грудьми, на робочому місці. Зокрема, Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України) містить положення, що гарантують вагітним жінкам та жінкам, які нещодавно народили, право на звільнення від виконання робіт, які можуть бути шкідливими для їх здоров'я.

Імплементація положень Директиви № 92/85/ЄЕС передбачає в основному організаційні заходи, що стосуються посилення контролю за залученням вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років, до робіт у нічний час, до надурочних робіт і робіт у вихідні дні й направлення у відрадження, переведення на легшу роботу (Івчук, 2021). Тому необхідним є ухвалення наказу Міністерства соціальної політики України щодо заходів із забезпечення контролю за безпекою та гігієною праці вагітних працівниць, породіль та годувальниць та нового Закону України «Про працю».

Частина чинного законодавства України встановлює навіть вищі стандарти, ніж цього вимагає Директива № 92/85/ЄЕС. Водночас певні питання потребують доопрацювання щодо вдосконалення українського законодавства, але вони не впливають на загальну правову базу.

Чинний КЗпП України не містить гарантій працівницям на звільнення від виконання роботи в період проходження рекомендованих медичних обстежень зі збереженням заробітної плати, але вони передбачені у Проекті Закону України «Про працю»¹, який у вересні

TXT/?uri=CELEX%3A31992L0085&qid=1677227911445 (дата звернення: 03.04.2023).

¹ Проект Закону України «Про працю» // Міністерство економіки України : офіц. сайт. 23.09.2022. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=43600842-3772-427f-a725->

2022 року винесений на громадське обговорення.

Також залишається відкритим до обговорення питання обсягу гарантій, встановлених в Україні для вагітних жінок, щодо абсолютної заборони залучення їх до нічних робіт. Статті 55 та 176 КЗпП України² забороняють залучення до роботи в нічний час вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до трьох років. Проект Закону України «Про працю» таку заборону встановлює лише для вагітних жінок та жінок, які вигодовують дитину віком до півтора року.

Також слід звернути увагу на те, що Директива № 92/85/ЄЕС не встановлює заборони залучення всіх вагітних жінок, породіль і годувальниць до роботи у нічний час, але зазначає, що ці працівниці не можуть бути зобов'язані до виконання робіт у нічний час протягом періоду вагітності та періоду після народження дитини, якщо згідно з медичним висновком така робота шкодитиме їх безпеці і здоров'ю³.

Тому зазначені законопроекти потребують доопрацювання щодо встановлення терміну після народження дитини, протягом якого працівниця не може залучатися до виконання робіт у нічний час за медичними показаннями.

У цілому ж зобов'язання з адаптації національного законодавства до Директиви № 92/85/ЄЕС можна вважати виконаним, оскільки чинне законодавство України містить комплекс норм права, спрямованих на забезпечення здорових та безпечних умов праці вагітних працівниць, жінок, які народили та годують дітей грудьми.

Директива № 79/7/ЄЕС про поступову імплементацію принципу рівності чоловіків і жінок у сфері соціального забезпечення (далі – Директива № 79/7/ЄЕС)⁴ прийнята Європейським

39e35ae3adb8&title=ProektZakonuUkrainiproPratsiu (дата звернення: 03.04.2023).

² Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 03.04.2023).

³ Україна та Угода про асоціацію: моніторинг виконання з 1 грудня 2016 року до 1 листопада 2017 року // Український Центр Європейської Політики : сайт. URL: http://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/UCER_report_3_WEB_FINAL.pdf (дата звернення: 03.04.2023).

⁴ Council Directive 79/7/EEC of 19 December 1978 on the progressive implementation of the principle of equal treatment for men and women in matters of social security // EUR-Lex : сайт. URL:

Союзом у 1979 році та містить вимоги щодо забезпечення рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях соціального забезпечення, враховуючи страхування на випадок безробіття, пенсії, медичного страхування та інших видів соціального захисту (Yaroshenko et al., 2022; Klemparskyi et al., 2022).

Стан імплементації положень Директиви № 79/7/ЄЕС в Україні на кінець 2022 року можна оцінити як частково задовільний, оскільки чинне законодавство щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері соціального забезпечення відповідає її вимогам. Україна ухвалила закони та нормативно-правові акти, які забезпечують рівне ставлення до чоловіків та жінок у питаннях соціального захисту (Брязгунова та ін., 2019).

Основними нормативно-правовими актами України, які регулюють правовідносини, аналогічні тим, що врегульовано в Директиві № 79/7/ЄЕС, є: Конституція України¹, закони України «Про зайнятість населення»², «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»³, «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»⁴, «Про збір і облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»⁵, «Про загальнообов'язкове держав-

не пенсійне страхування»⁶, «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»⁷, «Про колективні договори і угоди»⁸, «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»⁹ (Козак, 2015а; Козак, 2015б).

Зокрема, Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» містить положення про те, що страховий стаж жінок має нараховуватися з відповідними корективами для вагітних жінок та жінок, які перебували в декретній відпустці. Крім того, законодавство передбачає право на декретну відпустку та гарантує збереження робочого місця та середньої зарплати протягом цього періоду.

Сьогодні існують проблеми як реалізації вимог чинного законодавства, так і потреба в його перегляді щодо механізму реалізації захисту від дискримінації. У межах цієї проблеми Кабінетом Міністрів України затверджена Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року¹⁰, яка є програмним документом і визначає напрями вдосконалення механізмів забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у різних сферах життя, а не

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31979L0007&qid=1692699817295> (дата звернення: 03.04.2023).

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 03.04.2023).

² Про зайнятість населення : Закон України від 05.07.2012 № 5067-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17> (дата звернення: 03.04.2023).

³ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 02.03.2000 № 1533-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14> (дата звернення: 03.04.2023).

⁴ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 03.04.2023).

⁵ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 03.04.2023).

⁶ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 09.07.2003 № 1058-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15> (дата звернення: 03.04.2023).

⁷ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12> (дата звернення: 03.04.2023).

⁸ Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 № 3356-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12> (дата звернення: 03.04.2023).

⁹ Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків : Закон України від 08.09.2005 № 2866-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15> (дата звернення: 03.04.2023).

¹⁰ Державна стратегія забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2030 року : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12.08.2022 № 752-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/752-2022-р> (дата звернення: 03.04.2023).

лише соціального забезпечення, конкретизує заходи, відповідальних осіб та джерела фінансування цих заходів.

Перелік запропонованих заходів містить такі: надання комплексних консультаційних послуг для постраждалих від статевої дискримінації, забезпечення ефективної роботи експертних рад щодо питань запобігання та протидії дискримінації за ознакою статі, організація діяльності телефонних «гарячих ліній» з питань протидії гендерно зумовленому насильству та дискримінації.

Проте існують певні недоліки та обмеження в імplementації положень Директиви № 79/7/ЄЕС в Україні. Основні з них такі:

- різні умови роботи для чоловіків та жінок і нерівність у пенсійній системі. На практиці жінки частіше працюють у сферах з низькою оплатою та мають більші перерви в кар'єрі для вагітності та догляду за дітьми, що призводить до ще більшої нерівності в пенсійних виплатах між статями;

- недостатня охорона материнства та дітей. У багатьох галузях економіки України не забезпечена достатня охорона материнства та дітей, що призводить до того, що вагітні жінки та молоді матері часто змушені працювати в умовах, які можуть бути шкідливими для їхнього здоров'я та здоров'я їхніх дітей. Крім того, не всі підприємства забезпечують відпустки для догляду за дітьми та інші форми підтримки для працюючих матерів, що призводить до того, що багато жінок змушені обирати між доглядом за своїми дітьми та кар'єрним зростанням.

Директива № 89/654/ЄЕС про мінімальні вимоги щодо безпеки і охорони здоров'я у робочих зонах (далі – Директива № 89/654/ЄЕС)¹ є одним із ключових нормативно-правових актів Європейського Союзу з охорони праці. Її основна мета полягає в тому, щоб забезпечити мінімальний рівень безпеки та охорони здоров'я працівників на робочому місці в ЄС.

Україна як країна – кандидат до членства в ЄС прагне відповідати вимогам Директиви № 89/654/ЄЕС та інших нормативних актів з охорони праці, тому ратифікувала її в 1996

році та частково включила її положення до національного законодавства з охорони праці.

Особливе значення для впровадження положень Директиви № 89/654/ЄЕС мало ухвалення Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу», які затверджені наказом Міністерства охорони здоров'я від 8 квітня 2014 року № 248².

Імplementація положень Директиви № 89/654/ЄЕС має такі позитивні моменти.

Реалізація вимог Директиви знизилася кількість нещасних випадків на робочих місцях. Застосування вимог щодо безпеки та здоров'я на робочому місці дозволило підвищити рівень захисту працівників від потенційних небезпек. Виконання вимог Директиви № 89/654/ЄЕС допомогло підвищити ефективність роботи за рахунок встановлення стандартів безпеки на робочому місці. Це дозволило уникнути простотів на робочому місці, знизити кількість витрат на лікування працівників та покращити якість продукції або послуг.

Директива № 89/654/ЄЕС допомогла зменшити ризик професійних захворювань, збільшивши увагу до здоров'я та безпеки на робочому місці. Вона сприяє поліпшенню фізичного та психологічного здоров'я працівників, а це позитивно впливає на загальний стан здоров'я нації.

Реалізація вимог Директиви № 89/654/ЄЕС допомогла створити більш сприятливі умови для роботи, знизивши ризики, пов'язані з небезпечними факторами, такими як шум, вібрація, пил, хімічні речовини та ін. Такі умови сприяють збільшенню задоволення працівників від своєї роботи, покращенню їхнього емоційного стану та підвищенню продуктивності. Крім того, створення безпечного та здорового робочого середовища забезпечує збереження трудових ресурсів і сприяє стабільному розвитку підприємств та економіки в цілому.

Українське законодавство з охорони праці частково відповідає вимогам Директиви № 89/

¹ Council Directive 89/654/EEC of 30 November 1989 concerning the minimum safety and health requirements for the workplace (first individual directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0654&qid=1678096081256> (дата звернення: 03.04.2023).

² Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу»: наказ МОЗ України від 08.04.2014 № 248 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0472-14> (дата звернення: 03.04.2023).

654/ЄЕС, але існують певні недоліки та обмеження в імplementації її положень.

Відсутні національні стандарти та має місце недостатній контроль за виконанням вимог. Україна має проблеми з ефективним контролем за дотриманням вимог з охорони праці. Більшість порушень залишається непоміченими та невідшкодованими.

Наявний низький рівень свідомості роботодавців та працівників, які часто не усвідомлюють важливість безпеки та охорони здоров'я на робочому місці. Це може призвести до несвоєчасного виявлення проблем та збільшення ризику травм і професійних захворювань.

Українська система охорони праці потребує значної фінансової підтримки, якої не завжди вистачає на забезпечення необхідних матеріалів та обладнання для забезпечення безпеки й охорони здоров'я працівників, а також на проведення необхідних навчань та тренінгів з охорони праці. Це може призвести до недостатнього дотримання норм охорони праці та підвищення ризику виникнення нещасних випадків на робочому місці.

В Україні не достатньо дієві механізми відшкодування шкоди, завданої працівникам через порушення вимог з охорони праці, що призводить до того, що працівники, які стали жертвами нещасних випадків на робочому місці або хвороб, пов'язаних з роботою, залишаються без відшкодування збитків та можуть потрапляти у складну фінансову ситуацію.

Врахування специфіки деяких видів діяльності є недостатнім. Директива не забезпечує повного захисту працівників у певних видах діяльності, наприклад у сфері сільського господарства.

Таким чином, можна стверджувати, що станом на кінець 2022 року положення Директиви № 89/654/ЄС виконані лише частково. І попереду значний обсяг роботи для покращення ситуації у цій сфері.

Директива № 89/655/ЄЕС про мінімальні вимоги щодо безпеки і охорони здоров'я при застосуванні обладнання працівниками на робочому місці (далі – Директива № 89/655/ЄЕС)¹ є одним з основних європейських доку-

ментів, які стосуються охорони здоров'я та безпеки працівників, що використовують знаряддя праці. Україна на шляху членства до ЄС прагне відповідати вимогам щодо охорони праці та поступово імplementує положення Директиви № 89/655/ЄЕС у своє законодавство. До початку 2023 року було ухвалено низку нормативно-правових актів, які враховують її вимоги. Основним нормативно-правовим актом у цій сфері є Правила охорони праці під час роботи з інструментом та пристроями².

До позитивних моментів імplementації положень Директиви № 89/655/ЄЕС можна віднести такі:

- уведення обов'язкового медичного огляду працівників залежно від ризиковості виробничих умов;

- встановлення обов'язкових вимог до організації роботи з підвищенням рівня безпеки та зменшенням ризиків виникнення нещасних випадків на виробництві. За цими вимогами створюються умови для контролювання виконання заходів щодо забезпечення безпеки та охорони здоров'я на робочому місці, а також зберігання інформації про стан безпеки на виробництві. Це дозволяє зменшити ризики нещасних випадків на роботі та забезпечити більш ефективний контроль за дотриманням вимог щодо безпеки та охорони здоров'я на робочому місці;

- забезпечення працівників правильними методами та процедурами роботи зі знаряддями праці, що може знизити ризик виникнення травм і нещасних випадків на робочому місці;

- імplementація вимог Директиви може допомогти зменшити кількість випадків захворювань, що пов'язані з роботою, зокрема внаслідок дії шкідливих чинників на робочому місці. Вимоги Директиви щодо застосування засобів індивідуального захисту, вентиляції та інших заходів безпеки та охорони здоров'я можуть сприяти зменшенню ризику захворювання на професійні захворювання;

- вимоги щодо безпеки та охорони здоров'я на робочому місці можуть підвищити ефективність роботи і продуктивність праці-

3A31989L0655&qid= 1678378871513 (дата звернення: 03.04.2023).

² Про затвердження Правил охорони праці під час роботи з інструментом та пристроями : наказ М-ва енергетики та вугільної промисловості України від 19.12.2013 № 966 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0327-14> (дата звернення: 03.04.2023).

¹ Council Directive 89/655/EEC of 30 November 1989 concerning the minimum safety and health requirements for the use of work equipment by workers at work (second individual Directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) // EUR-Lex : сайт. URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0655&qid=1678378871513)

вників, зменшити кількість необхідних перерв та позитивно вплинути на їхнє самопочуття і мотивацію.

Незважаючи на перераховані позитивні моменти, існують і недоліки та обмеження в імplementації положень Директиви № 89/655/ЄЕС у законодавство України з охорони праці.

У законодавстві не враховані деякі положення Директиви, зокрема щодо:

- специфічних умов праці та ризиків, які існують на робочому місці, при виборі обладнання;

- консультування й участі працівників у вирішенні питань;

- влаштування захисних огорожень і попередження доступу до небезпечних зон;

- освітленості зон і місця експлуатації виробничого обладнання;

- проведення технічного обслуговування та поточного ремонту зупиненого обладнання та ін.

Зазначені недоліки можуть негативно впливати на стан виробничого травматизму на підприємствах, враховуючи роль технічних причин у виникненні нещасних випадків на виробництві.

Ще одним із негативних моментів імplementації положень Директиви № 89/655/ЄЕС є те, що деякі роботодавці можуть ігнорувати або недостатньо серйозно ставитися до вимог щодо безпеки та охорони здоров'я на робочому місці, які встановлені законодавством. Це може призводити до нещасних випадків на роботі, порушення прав працівників та негативних наслідків для їхнього здоров'я.

У разі порушення вимог з охорони праці при застосуванні знарядь праці недостатньою є відповідальність за ці порушення та наслідки, що вони можуть мати для працівників.

Відсутні дієві механізми контролю за дотриманням вимог Директиви № 89/655/ЄЕС на практиці та механізми відшкодування шкоди, завданої працівникам через порушення вимог з охорони праці. Відповідальність за контроль щодо дотримання вимог з охорони праці під час застосування знарядь праці покладена на роботодавців, але контроль є недостатнім, що може призвести до порушення прав працівників та негативно позначитися на їхньому здоров'ї та безпеці. Також важливо розробити та впровадити ефективні механізми компенсації шкоди, які сприятимуть поліпшенню системи охорони праці та безпеки виробництва, підвищенню мотивації працівників.

Крім того, втілення вимог Директиви № 89/655/ЄЕС може вимагати значних витрат

на заміну або модернізацію обладнання, яке не відповідає встановленим стандартам з безпеки та охорони здоров'я. Це може стати проблемою для підприємств з обмеженими фінансовими можливостями, які не можуть відразу забезпечити виконання вимог щодо безпеки та охорони здоров'я на робочому місці.

Нарешті, іноді імplementація вимог щодо безпеки та охорони здоров'я може призвести до збільшення бюрократичних процедур та витрат на збір і зберігання документації. Це може стати проблемою для бізнесу, який вже має обмежені ресурси на виконання адміністративних обов'язків.

Таким чином, можна стверджувати, що станом на кінець 2022 року положення Директиви № 89/655/ЄЕС виконані лише частково, більша частина положень не імplementовані до українського законодавства з охорони праці.

Директива № 89/656/ЄЕС про мінімальні вимоги безпеки і охорони здоров'я при використанні працівниками засобів індивідуального захисту на робочому місці (далі – Директива № 89/656/ЄЕС)¹ стосується саме мінімальних вимог безпеки і охорони здоров'я. Україна як країна – кандидат на вступ до Європейського Союзу зобов'язана включити цю Директиву до національного законодавства та забезпечити її імplementацію.

Сьогодні положення цієї Директиви частково імplementовані до українського законодавства з охорони праці, зокрема в наказі Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Мінімальних вимог безпеки і охорони здоров'я при використанні працівниками засобів індивідуального захисту на робочому місці»².

Також в Україні було ухвалено низку професійних стандартів, які визначають вимоги

¹ Council Directive 89/656/EEC of 30 November 1989 on the minimum health and safety requirements for the use by workers of personal protective equipment at the workplace (third individual directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) // EUR-Lex : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31989L0656&qid=1678459547174> (дата звернення: 03.04.2023).

² Про затвердження Мінімальних вимог безпеки і охорони здоров'я при використанні працівниками засобів індивідуального захисту на робочому місці : наказ М-ва соц. політики України від 29.11.2018 № 1804 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1494-18> (дата звернення: 03.04.2023).

до засобів індивідуального захисту на робочому місці та забезпечують належний рівень захисту працівників від різноманітних небезпек, зокрема ДСТУ EN ISO 11611:2016 «Одяг захисний для використання під час зварювання та суміжних процесів»; ДСТУ EN ISO 11612:2018 «Одяг захисний. Одяг для захисту від тепла та полум'я. Мінімальні технічні вимоги»; ДСТУ EN ISO 13688:2016 «Одяг захисний. Загальні вимоги» та ін.

Незважаючи на ці позитивні кроки, законодавча база, що регулює використання засобів індивідуального захисту в Україні, все ще не повністю відповідає вимогам Директиви № 89/656/ЄЕС. Зокрема, не встановлено стандартів та нормативів для засобів індивідуального захисту, що використовуються на робочому місці, та відсутні конкретні механізми забезпечення виконання цих вимог. Це може призвести до того, що вони можуть бути недостатньо ефективними для захисту від конкретних ризиків на робочому місці. До того ж часто виробники засобів індивідуального захисту не забезпечують належної якості своїх виробів, а це може стати причиною виникнення небезпечних ситуацій на робочому місці.

Крім того, в Україні недостатньо контролюється дотримання вимог щодо використання засобів індивідуального захисту на робочому місці, тобто відсутні конкретні механізми контролю, а також не встановлено відповідальності за порушення цих вимог. Це може призвести до того, що працівники не отримують достатнього захисту від ризиків на робочому місці, що може стати причиною їх травмування або захворювання. Тому необхідно подальше покращення контролю та відповідальності, щоб забезпечити належний рівень безпеки та охорони здоров'я на робочих місцях.

Загалом імплементація Директиви № 89/656/ЄЕС у законодавство України є незадовільною. Потрібні подальші зусилля для розробки та впровадження відповідних нормативно-правових актів, стандартів і процедур для забезпечення виконання її вимог і підвищення рівня безпеки та охорони здоров'я на робочих місцях в Україні.

ВИСНОВКИ. За результатами аналізу стану адаптації національного законодавства до законодавства ЄС у сфері охорони праці можна стверджувати, що Україна ще не повністю його узгодила зі значною кількістю важливих міжнародних стандартів і директив ЄС. Значну кількість питань ще й досі не врегульовано, але ми вважаємо, що це питання часу і згодом українське законодавство буде адаптоване до нормативних актів ЄС.

Враховуючи те, що 23 червня 2022 року Україні надано статус кандидата у члени ЄС, адаптація законодавства в сучасних умовах є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики. У цьому разі насамперед йдеться про досягнення на практиці високих європейських стандартів гігієни та безпеки праці із загальним зниженням показників нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань.

Проаналізувавши законодавство України можна зробити висновок, що проблемою, яка потребує невідкладного вирішення, є недосконалість і суперечливість нормативно-правових актів. Зокрема, в українському законодавстві немає єдиного комплексного нормативно-правового акта, що встановлював би мінімальні вимоги до безпеки і охорони здоров'я в робочих зонах, на відміну від того, як це зроблено в Директиві № 89/654/ЄЕС. Крім того, сам термін «робоча зона» не визначено в національному законодавстві. Така ситуація має негативний вплив на процес виконання прав та обов'язків усіма учасниками суспільних відносин та сповільнює соціально-економічний розвиток України як правової держави.

Також до чинників, які уповільнюють процес адаптації законодавства та потребують вирішення, можна віднести такі:

- недостатня кадрова здатність відповідних установ, які забезпечують процес адаптації законодавства, а також занадто бюрократична процедура розробки, погодження та ухвалення законодавчих актів;
- конфлікт інтересів між різними державними органами щодо розподілу повноважень, що може призводити до затримок у розгляді та узгодженні проєктів законодавчих актів;
- неврахування норм чинного законодавства під час імплементації, що призводить до їх дублювання;
- блокування проходження законодавчих актів різними групами інтересів, які бояться чи не хочуть змін, що вимагає тривалого розгляду законопроєктів у комітетах Верховної Ради України без належного конструктивного діалогу між учасниками процесу та знаходження компромісів.

Для вирішення зазначеної проблеми можна запровадити процес законодавчого врегулювання ухвалення нормативно-правових актів суб'єктами нормотворення, враховуючи, що законність є необхідною умовою та головним принципом нормотворчого процесу як об'єктивної властивості права загалом. Варто створити ефективний механізм, який забезпечить більш швидке впровадження актів ЄС і

стане гарантом реалізації та забезпечення прав працівників, передбачених цими нормативно-правовими актами.

Тому для створення національної державної правової системи, що відповідає нормам ЄС, потрібно одночасно адаптувати наявні закони та ухвалювати нові законодавчі акти, які відповідають європейському правовому полю. Важливо також враховувати, що процес адаптації законодавства України потребує злагодженої співпраці між усіма гілками влади для ефективної роботи та успішної реалізації їх нормотворчих і правозастосовних повноважень на практиці.

На нашу думку, головний акцент поточного процесу наближення законодавства Ук-

раїни до законодавства ЄС повинен полягати не в реалізації окремих директив, а в перенесенні загальної архітектури законодавства ЄС з питань охорони здоров'я та безпеки, починаючи з узгодження з Рамковою Директивою № 89/391/ЄЕС.

Водночас необхідно провести додаткові дослідження адаптації нормативно-правового регулювання охорони праці до європейського права. Особливу увагу слід приділити адаптації до європейських норм охорони праці з метою досягнення високих європейських стандартів безпеки та гігієни праці й зниження виробничого травматизму та професійних захворювань.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Аналіз регулювання дотримання рівності та недискримінації у доступі до праці, послуг та соціального забезпечення: оцінка стану впровадження Україною антидискримінаційних директив ЄС. Аналітичний звіт за результатами дослідження / О. Брязгунова, Р. Дзундза, Л. Ільчук та ін. Київ : Арт Ок, 2019. 49 с.
2. Івчук Ю. Ю. Щодо питання наближення національного законодавства з охорони праці до міжнародних стандартів у сфері професійної безпеки, гігієни праці. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2021. № 1 (41). С. 11–20. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2021-41-1-11-20>.
3. Логойко О. О. Окремі аспекти регулювання проблеми дискримінації жінок у положеннях міжнародного права та права ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 507–510. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/126>.
4. Лук'янихіна О. А., Лук'янихін В. О., Колесник І. В., Хамлика К. О. Стимулювання персоналу Державної служби України з питань праці до впровадження міжнародного досвіду в управлінні охороною праці. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 42–48. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.05>.
5. Малько О. Д., Бригада О. В., Цимбал Б. М. Адаптація нормативно-правового забезпечення охорони праці до європейських стандартів. *Комунальне господарство міст*. 2022. Т. 6, вип. 173. С. 160–169. DOI: <https://doi.org/10.33042/2522-1809-2022-6-173-160-169>.
6. Мельник К. Ю. Проблеми вдосконалення національного законодавства про охорону праці. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 158–168. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.15>.
7. Петровська С. А. Питання імплементації нормативно-правових актів з охорони праці в Україні // Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 2 берез. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2021. С. 325–327.
8. Сахарук І. С. Імплементація в Україні стандартів ЄС у сфері безпеки та охорони здоров'я вагітних працівниць, працівниць, які нещодавно народили, або годують: сучасний стан та напрями вдосконалення. *Соціальне право*. 2018. № 2. С. 54–61.
9. Скорик М. М. «Директиви рівності» як невиконані уроки європейської інтеграції України: до постановки питання. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 46–54. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.7>.
10. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: соціально-трудова вимір. Книга перша: збірник актів законодавства України та *acquis communautaire* / упоряд. З. Я. Козак. Львів : Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2015а. 1144 с.
11. Угода про асоціацію між Україною та ЄС: соціально-трудова вимір. Книга друга: збірник актів законодавства України та *acquis communautaire* / упоряд. З. Я. Козак. Львів : Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля», 2015б. 1392 с.
12. Хомяк О. В. Адаптація законодавства України до законодавства Європейського Союзу // Авіація, промисловість, суспільство : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кременчук, 12 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кременчуц. льотний коледж, Наук. парк «Наука та безпека». Харків : ХНУВС, 2022. С. 633–636.
13. Gusarov S. M., Melnyk K. Yu. New approaches to legal regulation and organization of labour in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. No. 28 (1). Pp. 169–178. DOI: [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.169-178](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.169-178).

14. Klemparskyi M. M., Pavlichenko H. V., Prokopiev R. Ye., Mohilevskyi L. V., Burniagina Yu. M. Gender inequality in the labour market of Ukraine: Challenges for the future. *Work Organisation, Labour & Globalisation*. 2022. No. 16 (2). Pp. 140–157. DOI: <https://doi.org/10.13169/workorgalaboglob.16.2.0140>.

15. Yaroshenko O. M., Melnyk K. Yu., Sirokha D. I., Arsentieva O. S., Teslikova I. I. Gender Inequality in Social Security on the Basis of the ECtHR Case-Law. *Sriwijaya Law Review*. 2022. No. 6 (2). Pp. 224–238. DOI: <https://doi.org/10.28946/slrev.Vol6.Iss2.1878.pp224-238>.

Надійшла до редакції: 05.04.2023

Прийнята до опублікування: 10.05.2023

REFERENCES

1. Briazghunova, O., Dzundza, R., Ilchuk, L. et al. (2019). *Analysis of the regulation of equality and non-discrimination in access to labor, services and social security: assessment of the state of implementation of EU anti-discrimination directives by Ukraine. Analytical report on the results of the study*. Art Ok.

2. Gusarov, S. M., & Melnyk, K. Yu. (2021). New approaches to legal regulation and organization of labour in Ukraine. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 28(1), 169–178. [https://doi.org/10.37635/jnalsu.28\(1\).2021.169-178](https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.169-178).

3. Ivchuk, Yu. Yu. (2021). Regarding the issue of approximation of national legislation on labor protection to international standards in the field of occupational safety and health. *Topical Issues of Law: Theory and Practice*, 1(41), 11–20. <https://doi.org/10.33216/2218-5461-2021-41-1-11-20>.

4. Khomiak, O. V. (2022, May 12). *The adaptation of Ukrainian legislation to the legislation of European Union* [Conference presentation abstract]. III International Scientific and Practical Conference “Aviation, industry, society”, Kharkiv, Ukraine.

5. Klemparskyi, M. M., Pavlichenko, H. V., Prokopiev, R. Ye., Mohilevskyi, L. V., & Burniagina, Yu. M. (2022). Gender inequality in the labour market of Ukraine: Challenges for the future. *Work Organisation, Labour and Globalisation*, 16(2), 140–157. <https://doi.org/10.13169/workorgalaboglob.16.2.0140>.

6. Kozak, Z. Ya. (Ed.). (2015a). *Association agreement between Ukraine and the EU: social and labor dimension. Book 1: Collection of Ukrainian legislation and the acquis communautaire*. Resource and Analytical Center “Society and Environment”.

7. Kozak, Z. Ya. (Ed.). (2015b). *Association agreement between Ukraine and the EU: social and labor dimension. Book 2: Collection of Ukrainian legislation and the acquis communautaire*. Resource and Analytical Center “Society and Environment”.

8. Lohoiko, O. O. (2020). Certain aspects of regulating the problem of discrimination of women in the provisions of international and EU law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 8, 507–510. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-8/126>.

9. Lukianykhina, O. A., Lukianykhin, V. O., Kolesnyk, I. V., & Khamlyka, K. O. (2021). Encouragement of the personnel of the state labor service of Ukraine to implement international experience within labor protection management. *Law and Safety*, 1(80), 42–48. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.05>.

10. Malko, O. D., Bryhada, O. V., & Tsymbal, B. M. (2022). Adaptation normative-legal maintenance of labor protection to European standards. *Municipal Economy of Cities*, 6(173), 160–169. <https://doi.org/10.33042/2522-1809-2022-6-173-160-169>.

11. Melnyk, K. Yu. (2022). Problems of improving the national legislation on labor protection. *Law and Safety*, 2(85), 158–168. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.15>.

12. Petrovska, S. A. (2021, March 2). *The issue of implementation of normative legal acts on labor protection in Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Conference “Kharkiv National University of Internal Affairs: 20 Years in the National Status”, Kharkiv, Ukraine.

13. Sakharuk, I. S. (2018). Implementation EU standards in the safety and health of pregnant workers, workers who have recently given birth or are breastfeeding in Ukraine: current state and trends of improvement. *Social Law*, 2, 54–61.

14. Skoryk, M. M. (2022). “Equality directives” as unfinished lessons of Ukraine’s European integration: to the analysis of the issue. *Dnipro Scientific Journal of Public Administration, Psychology, Law*, 2, 46–54. <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.7>.

15. Yaroshenko, O. M., Melnyk, K. Yu., Sirokha, D. I., Arsentieva, O. S., & Teslikova, I. I. (2022). Gender Inequality in Social Security on the Basis of the ECtHR Case-Law. *Sriwijaya Law Review*, 6(2), 224–238. <https://doi.org/10.28946/slrev.Vol6.Iss2.1878.pp224-238>.

Received the editorial office: 5 April 2023

Accepted for publication: 10 May 2023

SVITLANA ANATOLIIVNA PETROVSKA,

*Candidate of Economic Sciences,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Sumy Branch,
Department of Socio-Economic Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1992-4161>,
e-mail: petrovska_svitlana@univd.edu.ua;*

MYKHAILO VASYLOVYCH PETROVSKYI,

*Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor,
Sumy State University,
Department of Electrical Power Engineering;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0387-3136>,
e-mail: m.petrovskyi@etech.sumdu.edu.ua*

**ANALYSIS OF THE UKRAINIAN LEGISLATION ON LABOUR PROTECTION
ADAPTATION TO THE EUROPEAN UNION ACTS**

The decision of the European Council dated 23 June 2022 to grant Ukraine the status of an EU candidate became a significant incentive for reforms in the country. Reforming labour protection legislation is one of the most urgent tasks for the successful completion of Ukraine's European integration and for the development of the country's economy.

The purpose of the article is to study the state of adaptation of Ukrainian legislation in the field of labour protection, in particular, occupational safety and health as well as employees' health protection, to the legislation of the European Union. To achieve this goal, the general scientific and special scientific methods were used, in particular, dialectical, formal and logical, and comparative legal methods.

The state of implementation of the provisions of the main European directives relating to occupational health and safety in the workplace into Ukrainian legislation is analysed. It has been established that by the beginning of 2023, the provisions of the analysed directives have been implemented only partially, since a significant part of the provisions has not been implemented into Ukrainian labour protection legislation.

On the basis of the study, there have been identified factors that negatively affect the implementation process. Recommendations for improving the efficiency and effectiveness of the implementation of EU acts into Ukrainian legislation have been proposed. The adoption of the necessary regulatory legal acts in the field of labour protection to harmonise Ukrainian legislation with the European one has been substantiated.

The process of Ukrainian legislation adaptation to EU norms requires coordinated cooperation between all branches of government for effective work and successful implementation of their rule-making and law enforcement powers in practice. The main focus of the ongoing process of Ukraine's legislative approximation with the EU should not be on the implementation of individual directives, but on the transfer of the overall architecture of EU legislation on health and safety, starting with the alignment with Framework Directive № 89/391/EEC. In order to create a national state legal system that complies with EU norms, it is necessary to simultaneously adapt existing laws and adopt new legislative acts that comply with the European legal framework.

Key words: *labour protection legislation, occupational safety and health, adaptation of Ukrainian legislation, directive, implementation of European standards.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Петровська С. А., Петровський М. В. Аналіз адаптації законодавства України з охорони праці до актів Європейського Союзу. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 44–57. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.04>.

Citation (APA): Petrovska, S. A., & Petrovskyi, M. V. (2023). Analysis of the Ukrainian legislation on labour protection adaptation to the European Union acts. *Law and Safety*, 3(90), 44–57. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.04>.

ОЛЕНА ЮРІЇВНА САЛМАНОВА,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра адміністративного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0002-6376-1160>,
e-mail: salmanova69@gmail.com;

ЮРІЙ ІГОРОВИЧ ШОВКУН,

кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ;

 <https://orcid.org/0009-0000-6054-9239>,
e-mail: shovkyn2023@gmail.com

ГЕНЕЗИС ОБМЕЖЕНЬ І СПЕЦІАЛЬНИХ ВИМОГ, ЯКІ ВСТАНОВЛЮЮТЬСЯ ПІД ЧАС ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ

Запропоновано виокремлювати чотири періоди розвитку адміністративно-правових за-
сад публічної служби та спеціальних вимог до діяльності публічних службовців.

1. Правове забезпечення публічної служби, коли українські землі входили до складу Литовсько-Польської держави – пов'язаний із виникненням і утвердженням двох основних обмежень, що застосовувалися до публічних службовців, які полягали в майновому та освітньому цензі.

2. Правове забезпечення публічної служби за часів Козаччини – характеризується становленням публічної служби як окремого самостійного інституту, особливо з 1918 р., коли було сформульовано низку вимог і обмежень щодо публічних службовців, а саме: вікові, осілості, громадянства, компетентності, кваліфікації.

3. Правове забезпечення публічної служби радянської моделі – передбачало застосування шаблонних вимог до публічних службовців (вік, вища освіта за фахом, досвід роботи, ділові та моральні якості), а також обмежень щодо сумісництва, які застосовувалися до окремих публічних службовців (наприклад прокурорів і суддів).

4. Правове забезпечення публічної служби незалежної України:

1) 1991–1992 рр. – перехідний етап до ухвалення Закону України «Про державну службу», під час якого продовжували діяти радянські правові акти та паралельно ухвалювалися закони України, які регламентували діяльність окремих категорій публічних службовців;

2) 1993–1995 рр. – етап становлення інституту публічної служби Української держави та оформлення окремих загальних антикорупційних обмежень щодо публічних службовців без їх чіткої систематизації;

3) 1995–2011 рр. – етап стагнації, який розпочинається епізодичним розширенням та конкретизацією обмежень під час проходження публічної служби внаслідок ухвалення Закону України «Про боротьбу з корупцією»;

4) 2011–2014 рр. – етап розвитку, зумовлений курсом на євроінтеграцію та запитом громадськості на боротьбу з корупцією як основним детермінантом руйнування інституту публічної служби;

5) 2015 р. і дотепер – новітній етап, який розпочався з трансформації державних і громадських інституцій, а також ухвалення низки євроінтеграційних нормативно-правових актів.

Ключові слова: публічна служба, державна служба, обмеження, вимоги, антикорупційне законодавство, сумісництво, конфлікт інтересів.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Сталість того чи іншого державного інституту перевіряється протягом тривалого часу або під час особливих, критичних умов. На жаль, Україна мала змогу провести таку перевірку два рази: у 2014 р. під час Революції гідності та у 2022 р. у період широко-

масштабного вторгнення росії. Після перемоги Євромайдану стало очевидно, що чинний інститут публічної служби наскрізь пронизаний корупцією та працює не на благо народу, а заради власного збагачення (Yemelyanov, Plekhanov, 2019). Це стало однією з причин

реформування публічної служби, в результаті чого майже за дев'ять років вдалось створити міцний державний апарат, який зміг не лише витримати тиск агресора в перші місяці війни росії проти України, а й працювати в умовах дії режиму воєнного стану. На підтвердження зазначеного наведемо статистичні дані, опубліковані Національним агентством з питань державної служби в серпні 2022 р., відповідно до яких: понад 3 500 публічних службовців захищають Україну в лавах Збройних Сил України та інших збройних формуваннях, 76 % публічних службовців працюють на робочу місці у штатному режимі, а 91 % – готові продовжувати публічну службу в умовах скорочення видатків і лише 4 % – виїхали за кордон після 24 лютого 2022 р.¹ Наявність цих 4 %, незавершеність реформи публічної служби та воєнний стан зумовлюють необхідність удосконалення функціонування інституту публічної служби насамперед з метою формування потужного кадрового потенціалу, зокрема шляхом встановлення сукупності певних вимог і обмежень. Комплексне дослідження адміністративно-правового регулювання правових обмежень під час проходження публічної служби потребує з'ясування його методологічних засад, враховуючи вивчення генези таких правових обмежень у сфері публічної служби.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Мета статті полягає в з'ясуванні закономірностей розвитку спеціальних вимог і обмежень, які встановлюються під час проходження публічної служби в Україні, що зумовлює необхідність виконання сукупності *завдань*: 1) аналізу історико-правового аспекту встановлення спеціальних вимог і обмежень щодо публічних службовців; 2) виявлення причин і умов, які впливали на розвиток таких вимог і обмежень; 3) систематизація спеціальних вимог і обмежень, зокрема до публічних службовців у період незалежності України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для досягнення окресленої мети та вирішення поставлених завдань було застосовано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів пізнання. Основним методом дослідження можна вважати історико-правовий, за допомогою якого розкрито закономірності розвитку та

становлення інституту публічної служби, а також відповідні спеціальні вимоги, які в різні періоди часу висувалися до публічних службовців. Метод порівняння було застосовано для співставлення окремих видів спеціальних вимог, які встановлювалися під час проходження публічної служби. За допомогою структурно-функціонального методу було чітко розмежовано конкретні періоди та етапи становлення публічної служби та спеціальні вимоги, що висувуються під час її проходження. Характеристику вказаним методам і етапам було надано за допомогою описового методу, а їхня структурованість була забезпечена методом систематизації.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Становлення та розвиток публічної служби взагалі та на території України зокрема й до сьогодні є актуальною темою багатьох наукових праць, більшість з яких присвячена систематизації розвитку публічної служби. Наприклад, Є. С. Черноног (2008), досліджуючи її історію, виокремлює шість стадій: «Русь княжої доби (IX–XIII ст.); Русь-Україна литовсько-польської доби (XIV–XVI ст.); Україна козацько-гетьманської доби (XVI–XVIII ст.); Україна у складі Російської Імперії (XVIII–XX ст.); Україна 1917–1991 років; сучасна Україна». Схожий підхід використовують О. Ю. Оболенський (2003), М. О. Багмета, М. С. Іванова, В. С. Фуртатова (2007).

Серед наукових праць, присвячених публічній службі, можна зустріти й інші, більш деталізовані чи навпаки узагальнені диференціації становлення публічної служби. Наприклад, В. Я. Малиновський (2018) додатково виокремлює розвиток публічної служби в періоди: початку Національної революції (1648–1654 рр.) та розпаду української державності (друга половина XVII ст.); Української революції, Радянсько-української війни (1917–1921 рр.); радянської влади (1992–1991 рр.). Особливої уваги заслуговують виокремлені вченим етапи розвитку публічної служби в незалежній Україні, серед яких: початковий і перехідний етапи; етап із 1996 по 2004 рр., а також сучасний етап формування публічної служби (з 2004 р. і до сьогодні). Натомість деякі дослідники (Іншин, 2011; Боговіс, 2017) поділяють думку щодо існування чотирьох основних етапів розвитку публічної служби під час існування Київської Русі, козацтва, Радянського Союзу та незалежної України.

Зауважимо, що подібні періодизації фактично відображають історію України, а тому їх можна вважати формальними, оскільки стадії публічної служби виокремлюються на основі

¹ Державна служба в умовах війни: інфографіка від НАДС // Національне агентство України з питань державної служби : офіц. сайт. 30.08.2022. URL: <https://nads.gov.ua/news/lyshe-4-derzhavnykh-sluzhbovtiv-vyikhalo-za-kordon-pislia-24-liutoho-2022-roku-infohrafiky-vid-nads> (дата звернення: 26.05.2023).

етапів розвитку держави, без урахування характерних особливостей і закономірностей розвитку такої служби. Ба більше, такі підходи об'єктивно не відображають історії виникнення та формування спеціальних вимог до кандидатів на посади публічної служби, а також обмежень, які встановлюються до публічних службовців. Тому ми не будемо зупинятись на детальній характеристиці цих етапів, а зосередимо увагу на окремих спеціальних вимогах, які висувались у певні періоди.

Незважаючи на утвердження думки про те, що національний інститут публічної служби в його класичному розумінні зародився в 1918 р. під час правління гетьмана П. Скоропадського (Пахомов, 1971; Заболотний, 2021), обмеження, пов'язані з публічною службою, існували ще в XVI ст. Зокрема, у розділі 6 Статутів Великого князівства Литовського закріплено, що під час судового розгляду справ про земельні відносини, завдання фізичної та матеріальної шкоди прокурором може бути лише та особа, яка має будинок або іншу нерухомість на території князівства. У цьому разі можна говорити про майновий ценз, що в цей період встановлювався до осіб, які виконували функції прокуратури (Ківалов, Музиченко, Паньков, 2002). За часів існування Австрійської імперії (XVIII–XIX століття) принциповою вимогою до публічних службовців був освітній ценз (Іванов, 2021), який не лише дозволяв залучити профільних фахівців до вирішення різних державних справ, а й забезпечував просування по службі.

Більшість обмежень і спеціальних вимог до діяльності публічних службовців було встановлено на початку XX ст. Комісією з перегляду закону про організацію земського самоврядування був підготовлений Закон про земські вибори, що «містив суттєві цензові обмеження: вікові – 25 років, осілості – 1 рік; соціально-фахові – не допускалися до участі у виборах військовослужбовці, працівники суду, прокуратури, студенти, ченці та ін. Державні службовці цивільних установ, навпаки, мали певні преференції. Для них був не обов'язковим ценз осілості та сплата податків до міської казни. Достатньо було перебування на державній службі та отримання річної платні у 1 тис. крб. Тобто всі вони вносилися до виборчих списків» (Аркуша та ін., 2009, с. 462). У липні 1918 р. був ухвалений Закон про громадянство Української Держави, яким було встановлено ще одне обмеження у сфері публічної служби, а саме ценз громадянства. Так, публічними службовцями могли стати лише громадяни, а іноземці могли проходити служ-

бу лише в передбачених законом випадках (Малиновський, 2018, с. 87). У цей же період було ухвалено Закон про утворення Державного Сенату – вищої інстанції судової влади в державі. Окрім структури Державного Сенату, цей документ встановлював чіткі вимоги до кандидатів на посади сенаторів, що включали в себе: освітній ценз (вищу юридичну освіту); досвід роботи у сфері судочинства не менше 15 років або ж зайняття науково-педагогічною діяльністю, а також заборону сумісництва з іншою публічною службою, натомість вони могли «обіймати професорські посади у вищих навчальних закладах, викладати в них або виконувати тимчасові доручення у державній службі. Винятки становили сенатори Загального Зібрання, які могли бути призначені на міністерські посади, але в такому разі вони виконували сенаторські обов'язки на громадських засадах» (Рум'янцев, 2001, с. 78–79). Наведені приписи нормативно-правових актів справляють враження, що в 1918 р. дійсно розпочався активний розвиток інституту публічної служби, особи, які її проходили, отримували відповідний статус, оскільки були уповноважені на виконання адміністративних функцій держави, а оплата їхньої праці здійснювалася на систематичній основі. Не менш важливим є й те, що в цьому ж році сформувався перелік спеціальних вимог і обмежень, які висувуються до осіб, що проходять публічну службу. Цікаво, що більшість із них знайшли своє відображення у вимогах до кандидатів на посади публічних службовців у радянський період. Наприклад, крім спеціальних вимог, пов'язаних із досягненням 25-річного віку, наявністю вищої юридичної освіти, досвіду роботи та/або проходження стажування, ділових і моральних якостей, до прокурорів застосовувалось обмеження щодо сумісництва служби в органах прокуратури з роботою на підприємствах, в установах чи організаціях, за винятком наукової чи педагогічної діяльності¹. Ідентичні вимоги та обмеження застосовувались щодо суддів². Отже, можна зробити висновок, що вимоги до кандидатів на посади публічних службовців, як і обмеження, що

¹ О прокуратуре СССР : Закон СССР от 30.11.1979. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data02/tex13787.htm> (дата звернення: 26.05.2023).

² Про статус суддів в СРСР : Закон СРСР від 04.08.1989 № 328-І // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89> (дата звернення: 26.05.2023).

встановлювались під час її проходження, були шаблонними.

З проголошенням Україною в 1991 р. незалежності прийшло розуміння про недоцільність використання радянських шаблонів під час побудови та розвитку незалежної, демократичної, правової держави, наслідком чого стало ухвалення в 1993 р. Закону України «Про державну службу», який сьогодні залишається чинним лише в частині пенсійного забезпечення державних службовців. Згідно з приписами цього законодавчого акта встановлювалися два види обмежень, пов'язані з прийняттям на публічну службу та її проходженням. На державну службу не могли бути прийняті особи, які: були визнані судом недієздатними, тобто такими, що мали стійкий психічний розлад; «мали судимість, що є не сумісною із зайняттям посади; у разі прийняття на службу були б безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками»¹, а також в інших випадках передбачених законодавством (ст. 12 Закону України «Про державну службу» в редакції від 16 грудня 1993 р., який втратив чинність, окрім ст. 37). Водночас особи, які проходили публічну службу, не мали права: 1) займатися господарською комерційною діяльністю особисто або через третіх осіб, окрім винятків, передбачених у законах України; 2) представляти інтереси третіх осіб в органі, де вона працює; 3) виконувати іншу роботу за сумісництвом, окрім наукової, викладацької, творчої діяльності та медичної практики; 4) використовувати своє службове становище для сприяння іншим особам у здійсненні ними господарської комерційної діяльності з метою одержання для себе будь-якої матеріальної та нематеріальної винагороди; 5) особисто або через третіх осіб керувати та/або впливати на управління суб'єктів господарювання; 6) одержувати подарунки, послуги в результаті реалізації ними своїх службових повноважень; 7) перешкоджати діяльності органів державної влади, зокрема шляхом організації та взяття безпосередньої участі у страйках (ст. 16 Закону України «Про державну службу» в редакції від 16 грудня 1993 р.). Аналіз первинної редакції профільного закону про державну службу дає можливість дійти висновку, що

¹ Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII (редакція від 16.12.1993) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19931216> (дата звернення: 26.05.2023). Втратив чинність, окрім ст. 37.

вже на початку формування національного інституту публічної служби на теренах незалежної України мали місце окремі антикорупційні обмеження, щоправда, вони не мали ані систематизації, ані деталізації.

У 1995 р. до Закону України «Про державну службу» були внесені суттєві зміни щодо розширення та конкретизації обмежень, які встановлювалися під час проходження публічної служби та були пов'язані з ухваленням Закону України «Про боротьбу з корупцією»². Зокрема, ч. 1 ст. 16 Закону України «Про державну службу» (у редакції від 16 листопада 1995 р.) отримала нову редакцію з відсылною нормою, в якій не містилось обмежень, пов'язаних із проходженням публічної служби, натомість особам, які її проходили, заборонялося вчиняти дії, передбачені у статтях 1, 5 Закону України «Про боротьбу з корупцією»³. Так, ст. 1 Закону України «Про боротьбу з корупцією» особам, на яких покладалося виконання функцій держави, заборонялося здійснювати корупційні діяння, а саме: 1) незаконно отримувати матеріальні та нематеріальні блага (послуги, пільги, переваги), зокрема купувати їх за нижчою ціною від ринкової або отримувати як подарунки; 2) одержувати кредити, позики, купувати рухоме та нерухоме майно, використовуючи пільги, не передбачені законом. Спеціальні обмеження, що застосовувалися до осіб, які проходили публічну службу, були закріплені у ст. 5 вказаного Закону, зокрема вони не мали права: 1) використовуючи своє службове становище, сприяти третім особам у здійсненні ними господарської комерційної діяльності, зокрема в отриманні прямих бюджетних трансфертів, пільг і преференцій для розвитку підприємств; 2) самостійно чи через третіх осіб здійснювати господарську діяльність із метою одержання прибутку; 3) відмовляти особам в отриманні ними публічної інформації, умисно затягувати строки її надання чи надавати неповні та/або недостовірні відомості. Інші обмеження, пов'язані з проходженням

² Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII (редакція від 16.11.1995) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed19951116> (дата звернення: 26.05.2023). Втратив чинність, окрім ст. 37.

³ Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 № 356/95-ВР (редакція від 05.10.1995) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356/95-вр/ed19951116> (дата звернення: 26.05.2023). Втратив чинність.

публічної служби, були запозичені зі ст. 16 Закону України «Про державну службу» в редакції від 16 грудня 1993 р. і стосувались заборон: реалізації ними підприємницької діяльності; представницької діяльності інтересів інших осіб; сумісництва, яке не поширювалося на наукову, викладацьку, творчу діяльність і медичну практику; безпосереднього чи опосередкованого впливу на управлінські процеси суб'єктів господарювання. Окремо в аналізованій статті були закріплені персональні обмеження, що висувалися до публічних службовців. Їм не дозволялося, користуючись своїм службовим становищем: отримувати матеріальні й нематеріальні (послуги, пільги, переваги) блага за сприяння особам у здійсненні зовнішньоекономічної діяльності та неправомірну вигоду від установ кредитно-банківської системи; неправомірно втручатись у діяльність інших органів державної влади чи перешкоджати їм у виконанні функцій держави; приймати нормативно-правові акти та управлінські рішення на користь інших осіб, надаючи таким чином останнім незаконні переваги.

Кардинальна зміна спеціальних вимог до діяльності публічних службовців була пов'язана з ухваленням нового антикорупційного закону, у зв'язку з чим у 2011 р. ч. 1 ст. 16 Закону України «Про державну службу» (у редакції від 1 липня 2011 р.) знову зазнала змін, відсилаючи вже не до Закону України «Про боротьбу з корупцією», а до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції»¹. Характерною відмінністю останнього став високий рівень диференціації обмежень, що діяли під час проходження публічної служби, оскільки кожне з них було викладено в окремих чотирьох статтях, що дозволило детально охарактеризувати сутність кожного з них і запобігти неправильному тлумаченню та правозастосуванню. Згідно з нормами ст. 6 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» обмеження щодо використання службового становища передбачали заборону публічним службовцям «використовувати свої службові повноваження та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди або у зв'язку з прийняттям обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших

осіб, у тому числі»²: сприяти здійсненню особам господарської діяльності та отриманню ними пільг і преференцій фінансового характеру; впливати на процедуру зайняття особою певної посади; втручатися в роботу органів державної влади та місцевого самоврядування; надавати неправомірну перевагу конкретним особам у зв'язку з підготовкою та ухваленням нормативно-правових актів, управлінських рішень і інших документів.

У статті 7 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» було закріплено обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, відповідно до яких особа, що проходить публічну службу, не може: здійснювати оплачувану діяльність за винятком викладацької, наукової, творчої, медичної та інструкторської практики, а також суддівської практики зі спорту; бути членом управлінських і контрольно-наглядових органів комерційних підприємств і організацій. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» були встановлені обмеження щодо одержання дарунків і пожертв публічними службовцями від підпорядкованих осіб або внаслідок здійснення дій і/або прийняття рішень в інтересах дарувальника, за винятком подарунків, «які відповідають загально визначеним уявленням про гостинність, та пожертви, крім випадків, передбачених частиною першою цієї статті, якщо вартість таких дарунків (пожертв) не перевищує 50 відсотків мінімальної заробітної плати, встановленої на день прийняття дарунка (пожертви), одноразово, а сукупна вартість таких дарунків (пожертв), отриманих з одного джерела протягом року, – однієї мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня поточного року»³. Обмеження щодо спільної роботи близьких осіб, які перебувають у безпосередньому підпорядкуванні, були передбачені ст. 9 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», а ст. 10 – обмеження, що застосовувались до осіб, які перестали працювати в органах державної влади та місцевого самоврядування.

Майже через рік дії оновленої редакції ч. 1 ст. 16 Закону України «Про державну службу» (у редакції від 1 липня 2011 р.) змін зазнали і положення ст. 12 цього Закону (у редакції від 13 червня 2012 р.), якою передбачалися такі обмеження для осіб, які приймалися на публічну службу: недієздатність особи; не знята чи непогашена судимість; притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення

¹ Про засади запобігання і протидії корупції : Закон України від 07.04.2011 № 3206-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3206-17> (дата звернення: 26.05.2023). Втратив чинність.

² Там само.

³ Там само.

корупційного правопорушення; підпорядкування близьким особам.

Значний вплив на розвиток інституту державної служби та антикорупційного законодавства мали події, які відбувалися з листопада 2014 р. по 23 лютого 2014 р., отримали назву Революція гідності й призвели до знищення диктаторських і корупційних тенденцій у суспільстві (Головка та ін., 2015), чітко закріпивши волю народу щодо європейського майбутнього. Крім того, ці події дали потужний поштовх для трансформації державних і громадських інституцій, орієнтованих на європейські цінності, а не застарілі радянські традиції (Nalyvaiko, Chanysheva, Kozin, 2018, р. 228). Наслідком чого стало укладення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони¹. Попри те, що в змісті самої Угоди не йшлося про необхідність удосконалення апарату держави, вона, безумовно, стала правовим підґрунтям реформування інституту публічної служби, зокрема шляхом посилення боротьби з корупцією та протидії їй в осередках органів державної влади. Так, у жовтні 2014 р. було ухвалено новий профільний закон у антикорупційній сфері – Закон України «Про запобігання корупції»², який діє до сьогодні, внаслідок чого ч. 1 ст. 16 Закону України «Про державну службу»³ (у редакції від 26 жовтня 2014 р.) стала містити посилання на вказаний антикорупційний закон, де закріплено низку обмежень щодо осіб, які проходять публічну службу, і стосуються: використання службових повноважень чи свого становища (ст. 22); одержання подарунків (ст. 23); сумісництва та суміщення з інши-

ми видами діяльності (ст. 25); припинення діяльності, пов'язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування (ст. 26); спільної роботи близьких осіб (ст. 27). Згодом стало зрозуміло, що прийняття нових антикорупційних норм для створення сучасного та ефективного інституту публічної служби європейського зразка недостатньо, а тому доцільно проводити низку комплексних соціальних, політичних і економічних реформ. На чому було наголошено у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», схваленої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, яка декларувала необхідність проведення близько 30 реформ у різних сферах, зокрема реформи державної служби та оптимізації системи державних органів, метою якої було визначено необхідність побудови «прозорої системи державного управління, створення професійного інституту державної служби, забезпечення її ефективності. Результатом впровадження реформи має стати створення ефективної, прозорої, відкритої та гнучкої структури публічної адміністрації із застосуванням новітніх інформаційно-комунікативних технологій»⁴. Значною мірою на реформування публічної служби та встановлення обмежень під час її проходження вплинули оновлення влади та антикорупційна реформа, яка була реалізована шляхом «успішного впровадження нових антикорупційних механізмів. Серед них – декларування майнового стану публічних службовців, запобігання та врегулювання конфліктів інтересів, перевірка доброчесності службовців та моніторинг їхнього способу життя»⁵.

У грудні 2015 р. в межах реалізації Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» і Стратегії реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні на період до 2017 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 березня 2015 р. № 227-р⁶, ухвалено новий

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 26.05.2023).

² Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18> (дата звернення: 26.05.2023).

³ Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 № 3723-XII (редакція від 26.10.2014) // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3723-12/ed20141026> (дата звернення: 26.05.2023). Втратив чинність, окрім ст. 37.

⁴ Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020» : схвал. Указом Президента України від 12.01.2015 № 5/2015 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 26.05.2023).

⁵ Там само.

⁶ Про схвалення Стратегії реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні на період до 2017 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від

Закон України «Про державну службу», який повинен був вирішити такі проблеми: корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування; відсутність прозорості під час відбору кандидатів на посади публічних службовців і чітких вимог до таких осіб; недосконалий механізм притягнення до юридичної відповідальності публічних службовців; низькокваліфікований кадровий потенціал; відсутність соціального захисту публічних службовців тощо.

В актуальному профільному законі про державну службу обмеження, пов'язані з прийняттям на публічну службу та її проходженням, консолідовані у ст. 32, відповідно до якої, по-перше, «не допускається призначення на посаду державної служби особи, яка буде прямо підпорядкована близькій особі або якій будуть прямо підпорядковані близькі особи»¹, по-друге, публічні службовці повинні дотримуватись обмежень, закріплених у розділі IV Закону України «Про запобігання корупції», які було розглянуто нами вище. Ці обмеження поширюються на всіх публічних службовців, тому мають загальний характер, для публічних службовців, які працюють в певних органах державної влади, встановлюються й інші обмеження спеціального характеру.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи все вищезазначене, пропонуємо виокремити такі періоди розвитку адміністративно-правових засад публічної служби та спеціальних вимог до діяльності публічних службовців.

1. Правове забезпечення публічної служби, коли українські землі входили до складу Литовсько-Польської держави – етап, пов'язаний із виникненням і утвердженням двох основних обмежень, що застосовувались до публічних службовців, які полягали в майновому та освітньому цензі.

2. Правове забезпечення публічної служби за часів Козаччини, що характеризується становленням публічної служби як окремого самостійного інституту, особливо з 1918 р., коли було сформульовано низку вимог і обмежень щодо публічних службовців, а саме: вікові, осі-

лості, громадянства, компетентності, кваліфікації.

3. Правове забезпечення публічної служби радянської моделі, яке передбачало застосування шаблонних вимог до публічних службовців (вік, вища освіта за фахом, досвід роботи, ділові та моральні якості), а також обмежень щодо сумісництва, які застосовувалися до окремих публічних службовців (наприклад, прокурорів і суддів).

4. Правове забезпечення публічної служби незалежної України:

1) 1991–1992 рр. – перехідний етап до ухвалення Закону України «Про державну службу», під час якого все ще діяли радянські правові акти та паралельно ухвалювалися закони України, які регламентували діяльність окремих категорій публічних службовців;

2) 1993–1995 рр. – етап становлення інституту публічної служби Української держави та оформлення окремих загальних антикорупційних обмежень щодо публічних службовців без їх чіткої систематизації;

3) 1995–2011 рр. – етап стагнації, який розпочинається епізодичним розширенням та конкретизацією обмежень під час проходження публічної служби внаслідок ухвалення Закону України «Про боротьбу з корупцією»;

4) 2011–2014 рр. – етап розвитку, зумовлений курсом на євроінтеграцію та запитом громадськості на боротьбу з корупцією як основним детермінантом руйнування інституту публічної служби;

5) 2015 р. і дотепер – новітній етап, який розпочався з трансформації державних і громадських інституцій, а також ухвалення низки євроінтеграційних нормативно-правових актів, зокрема Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», Стратегії реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні на період до 2017 року та затвердження плану заходів щодо її реалізації та нового Закону України «Про державну службу».

Безумовно, наведена систематизація не претендує на вичерпність, проте дає змогу сформулювати уявлення про основні етапи становлення публічної служби і обмежень, які встановлюються під час її проходження, особливо на сучасному етапі, що створює підґрунтя для проведення перспективних досліджень встановлення спеціальних обмежень щодо окремих категорій публічних службовців.

18.03.2015 № 227-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2015-r> (дата звернення: 26.05.2023). Втратило чинність.

¹ Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 26.05.2023).

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Багмета М. О., Іванова М. С., Фуртатова В. С. Організація державної служби в Україні: теорія та практика : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. 244 с.
2. Боговіс Є. В. Історико-правовий аспект становлення інституту державної служби України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2017. Вип. 43 (2). С. 33–37.
3. Головка В. І., Палій О. А., Черевко О. В., Янішевський С. О. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України : наук.-метод. матеріали / за заг. ред. П. Б. Полянського. Київ : Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, 2015. 36 с.
4. Заболотний А. В. Правове регулювання професійної діяльності в сфері державної служби : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2021. 208 с.
5. Іванов Є. В. Історія зародження та розвитку державної служби в Україні в контексті викликів сьогодення. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2021. Т. 32 (71), № 2. С. 7–11. DOI: <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/02>.
6. Іншин М. І. Історія виникнення, розвитку та формування державної служби в Україні. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 4–9.
7. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін. ; за заг. ред. С. В. Кульчицького. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 1. 544 с.
8. Ківалов С. В., Музиченко П. П., Паньков А. І. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Одеса : Юрид. літ., 2002. Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.
9. Малиновський В. Я. Публічна служба в Україні : підручник. Київ : Кондор, 2018. 312 с.
10. Оболенський О. Ю. Державна служба : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2003. 344 с.
11. Пахомов І. М. Адміністративно-правові питання державної служби СРСР. Київ : Вид-во Київ. ун-ту, 1971. 128 с.
12. Рум'янцев В. О. Судова система в Українській державі гетьмана П. Скоропадського. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2 (25). С. 77–88.
13. Черноног Є. С. Державна служба: історія, теорія і практика : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 458 с.
14. Nalyvaiko L. V., Chanysheva G. I., Kozin S. V. Remuneration of Public Servants in The Federal Republic of Germany. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, No. 5. Pp. 228–232. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-228-232>.
15. Yemelyanov V. M., Plekhanov D. O. Ways of Confronting Corruption and Bribery in the Bodies of the State Authority. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2019. Vol. 5, No. 1. Pp. 59–67. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-59-67>.

Надійшла до редакції: 01.06.2023

Прийнята до опублікування: 04.07.2023

REFERENCES

1. Arkusha, O. H., Boiko, O. V., Borodin, Ye. I. et al. (2009). *History of civil service in Ukraine. Vol. 1* (S. V. Kulchytskyi, Ed.). Nika-Tsentr.
2. Bahmeta, M. O., Ivanova, M. S., & Furtatova, V. S. (2007). *Organization of civil service in Ukraine: theory and practice*. Petro Mohyla MSUH Publishing House.
3. Bohovis, Ye. V. (2017). Historical and legal aspect of formation of the institute of public service of Ukraine. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 43(2), 33–37.
4. Chernonoh, Ye. S. (2008). *State service: history, theory and practice*. Knowledge.
5. Holovko, V. I., Palii, O. A., Cherevko, O. V., & Yanishevskiy, S. O. (2015). *Revolution of Dignity 2013–2014 and Russia's aggression against Ukraine* (P. B. Polianskyi, Ed.). Borys Grinchenko Kyiv University.
6. Inshyn, M. I. (2011). The history of the origin, development and formation of the civil service in Ukraine. *Juridical Science and Practice*, 2, 4–9.
7. Ivanov, Ye. V. (2021). History of the origin and development of the civil service in Ukraine in the context of the challenges of today. *Scientific notes of Taurida National V. I. Vernadsky University*, 2, 32(71), 7–11. <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2021.2/02>.
8. Kivalov, S. V., Muzychenko, P. P., & Pankov, A. I. (2002). *Statutes of the Grand Duchy of Lithuania. Vol. I. Statute of the Grand Duchy of Lithuania in 1529*. Legal Literature.
9. Malynovskiy, V. Ya. (2018). *Public service in Ukraine*. Condor.
10. Nalyvaiko, L. V., Chanysheva, G. I., & Kozin, S. V. (2018). Remuneration of Public Servants in The Federal Republic of Germany. *Baltic Journal of Economic Studies*, 4(5), 228–232. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-228-232>.
11. Obolenskiy, O. Yu. (2003). *State service*. KNEU.

12. Pakhomov, I. M. (1971). *Administrative and legal issues of the civil service of the USSR*. Kyiv University Publishing House.
13. Rumiantsev, V. O. (2001). Judicial system in the Ukrainian state of Hetman P. Skoropadskyi. *Journal of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 2(25), 77–88.
14. Yemelyanov, V. M., & Plekhanov, D. O. (2019). Ways of Confronting Corruption and Bribery in the Bodies of the State Authority. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(1), 59–67. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-59-67>.
15. Zabolotnyi, A. V. (2021). *Legal regulation of professional activity in the sphere of public service* [Candidate dissertation, Kyiv].

Received the editorial office: 1 June 2023

Accepted for publication: 4 July 2023

OLENA YURIIVNA SALMANOVA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Administrative Law and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6376-1160>,
e-mail: salmanova69@gmail.com;*

YURII IHOROVYCH SHOVKUN,

*Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs;
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6054-9239>,
e-mail: shovkyn2023@gmail.com*

THE GENESIS OF RESTRICTIONS AND SPECIAL REQUIREMENTS ESTABLISHED DURING PUBLIC SERVICE

The article proposes to single out the four periods of development of the administrative and legal foundations of the public service and special requirements for the activities of public servants.

1. The legal support of public service during the entry of Ukrainian lands into the Lithuanian-Polish state was associated with the emergence and approval of two main restrictions applied to public servants, which consisted in property and educational qualifications.
2. The legal provision of public service during the Cossack era is characterized by the formation of public service as a separate independent institution, especially since 1918, when a number of requirements and restrictions were formulated for public servants, namely: age, residence, citizenship, competence, qualifications.
3. The legal support of the public service of the Soviet model provided for the application of template requirements for public servants (age, higher education in the specialty, work experience, business and moral qualities), as well as restrictions on part-time jobs that were applied to individual public servants (for example, prosecutors and judges).
4. The legal support of the public service of independent Ukraine is divided into the following stages:
  - 1) 1991–1992 – a transitional stage to the adoption of the Law of Ukraine “On Public Service”, during which Soviet legal acts continued to operate and, in parallel, laws of Ukraine were adopted that regulated the activities of certain categories of public servants;
  - 2) 1993–1995 – the stage of formation of the institution of public service of the Ukrainian state and the registration of certain general anti-corruption restrictions on public servants without their clear systematization;
  - 3) 1995–2011 – the stage of stagnation, which begins with episodic expansion and specification of restrictions during public service, as a result of the adoption of the Law of Ukraine “On Combating Corruption”;
  - 4) 2011–2014 – the stage of development is determined by the course of European integration and the public's request for the fight against corruption as the main determinant of the destruction of the institution of public service;
  - 5) 2015 to the present is the latest stage, which began with the transformation of state and public institutions, as well as the adoption of a number of European integration legal acts.

Key words: *public service, restrictions, requirements, anti-corruption legislation, part-time employment, conflict of interest.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Салманова О. Ю., Шовкун Ю. І. Генезис обмежень і спеціальних вимог, які встановлюються під час проходження публічної служби. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 58–67. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.05>.

Citation (APA): Salmanova, O. Yu., & Shovkun, Yu. I. (2023). The genesis of restrictions and special requirements established during public service. *Law and Safety*, 3(90), 58–67. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.05>.

GORAN ŠIMIĆ,

*Ph.D. in Criminal Law, Associate Professor,
University VITEZ (Bosnia and Herzegovina),
Faculty of Law;*

 <https://orcid.org/0000-0002-5339-1143>,
e-mail: goran.simic@unvi.edu.ba

WAR CRIMES AND SPIRITUALITY: TO PROSECUTE OR TO FORGIVE AND RECONCILE

Conducting investigations on war crimes has a clear goal of establishing facts on crimes, perpetrators, and victims. On the other hand, the question of forgiveness and reconciliation, as essential conditions for re-establishing the coexistence of former parties at war which continue to live together, in the same community, country, and society (or next to each other), is something completely different. Investigating crimes, establishing facts, and finding and prosecuting individuals for committing those crimes, is an exact, measurable category. Forgiveness and reconciliation are not. By questioning the real effects of war crimes trials in post-conflict societies, this article argues that, for a peaceful and lasting foundation for the future life in post-conflict societies, a legal approach to the atrocities committed is not sufficient. In addition, there is a need to find a way to forgiveness and reconciliation, without which societies can always return to the “dark past”. The New Testament says that only the truth will set us free, but is that immanent to the human being? Can a human being truly forgive, or is mercy only reserved for divine beings? Can and should the victims forgive their torturers, the ones who burned down their homes, killed their beloved ones, destroyed their lives and burdened them with memories that do not fade away? In countries where past conflict resulted in mass atrocities and where, following some peace agreement, the former parties at war did not go separate ways but continued to live in the same country, this inevitable reality is a burden, if not even a risk to the existence and rebuilding of the post-conflict society. To a great extent, the situation is the same for neighboring societies (countries). But no matter what, the question is whether war crimes trials and punishments for war criminals will eliminate the consequences of those crimes, allow the victims to free themselves from that victimhood, and societies at war to find peace and rebuild.

Key words: *war crimes, justice, spirituality, forgiveness, reconciliation.*

Original article

INTRODUCTION. Human lives are much more than causing pain and suffering, as it is obvious that life goes on, even after the gravest crimes and suffering. Without that, life itself would not make much sense. Everything would disappear in the moment of death, life would be nothing more than waiting for the inevitable disappearance into nothing, and the murderers would exult forever over their victims (Horkheimer, 1970). Is it then too much to expect everyone living in one society to have an awareness about having a better future? And while the books speak of the “final” judgment, they also call people not to allow the murderers to exult in innocent victims and to revive as much as possible the words: “...God himself will always be with them. He will wipe every tear from their eyes, and there shall be no more death or mourning, wailing or pain, [for] the old

order has passed away”¹. To be equitable². To do what is right. Because the goal of human life is simple. To be happy. Every human being aspires to happiness and does not want to suffer, and the highest attainable level of inner calm comes from love and compassion (The Dalai Lama, 2009). There is no doubt that in post-conflict societies they can only be achieved through forgiveness and reconciliation. Without that, society will just continue waging war using other means (Šimić, 2023).

The question of whether killing and violence, mental and physical abuse, destruction of people’s lives and property causes any damage, is only a rhetorical question. Whoever watches at least a low-budget film about war and dictatorships,

¹ The New American Bible (2011). Washington: The Confraternity of Christian Doctrine.

² The Qur’an (2008). Oxford: Oxford University Press.

which abounded in the societies of this civilization, and especially if he had the misfortune of living in such a society, is aware that death, violent torture, killing, abuse, mistreatment, and robbery leave deep traces on the physical body and people's psychological health. In addition to people's health, such events also leave traces on the material assets of people who find themselves in these events, but also on societies that find themselves in conflict, because their shared values are damaged or destroyed (Šimić, 2023).

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. The term "justice" is, too often in today's world, associated with the work of the court (mostly criminal ones). In that sense, and that is to be observed in post-conflict societies, it is associated with expectations that "justice will be done" once the court reaches a verdict, the perpetrator is sent to jail, and society magically erases the consequences of those crimes. In real life, this is far from the truth. All over the world, we can observe prolonged conflicts that have been lasting for decades, and people who are born and dying in a state of conflict no matter whether the criminal prosecutions have been brought or not. Furthermore, in many post-conflict societies, we can observe that dozens or hundreds or sometimes even thousands of war crimes trials have been held, but society, within or in correlation with neighboring societies or states, is still in conflict. Finally, we can see that even the gravest atrocities that were committed during the Second World War are mostly overcome in present-day Europe and the World, not only because of war crimes trials following the Second World War covering a small portion of those crimes but much more due to the social efforts made by the societies (countries). In that sense, this article is arguing that for lasting, peaceful and cooperative (not just coexisting) life within post-conflict society or between past enemies in the neighboring countries at war, much more is needed than just to prosecute (some) war crimes. That doesn't mean by no way that prosecution or war crimes are not necessary in post-conflict settings, to the contrary, it means that those prosecutions are just one, maybe even smaller, part of the creation of a peaceful future for past enemies. That other, larger portion of the activities are to be done in some other fields within the society, with a simple goal. Forgiveness and reconciliation based on truth and justice are the only solid ground for the development of post-conflict societies. To be able to achieve that goal, post-conflict societies must develop a much broader, much more humane approach to establishing justice in post-conflict societies.

METHODOLOGY. To be able to analyze all the questions raised in this paper, complex methods typical of contemporary scientific writing will be used. It will include an analysis of the effects of war crimes trials conducted in post-conflict societies and post-conflict times and their impacts on the reconciliation of those societies. Further sociological, political, medical, philosophical, and other understandings of the consequences of mass atrocities in society will be presented so the complexity of those consequences is fully revealed and understood. In addition to that, basic concepts of the most represented spiritual teachings of the world will be examined and compared in correlation with the needs of contemporary societies, particularly post-conflict ones. Finally, all these findings will be analyzed individually and in mutual connection, and conclusions will be synthesized upon establishing facts.

RESULTS AND DISCUSSION. The consequences of war crimes and mass atrocities in a society (individual and collective) are complex and multidimensional. They span from the simple destruction of property to the psychological consequences on individual human beings and their societies. Finally, it can result in the death of the individual, but also in the society ceasing to exist. If those individuals will continue to live, and society to exist, they will inevitably face the consequences of the atrocities suffered, and try to overcome them. The outcome of that process, difficult and painful, will have a significant influence on the future of individuals and their societies.

Medical-psychological perspective

Therapists Van der Hart, Nijenhuis and Steele (2006) stated that if the victims are to regain control over their lives, it is necessary to find and empower the belief in what happened, the experience they have survived, and find new strength within, if only temporarily, for the explanation of previous events. For the victim, events causing trauma need to be "real" rather than "imaginary" to be pushed far in the back of their memory. According to the authors, this kind of approach requires tremendous effort from the victim and many of the victims never overcome the psychological state caused by the traumatic event. To do this, Van der Hart, Nijenhuis and Steele (2006) believe that the victims need to find a "new" beginning and make new connections between themselves and the world, the ones that had been cut by traumatic events. Victims, in that way, find a new path from the isolation from society caused by anger and life, and although hardly "wounded", they can find its meaning and value. If the victim experienced trauma in an early phase of life, and

has expected a long period of biological life, the necessity for this is even greater.

However, is it possible to “forgive” for all “evils”, trauma, and suffering, so the victim can find relief from anger against the perpetrator, and find peace, freed from poisoned thoughts and actions? That is not a simple question. That question is even more complicated when social circumstances after the conflict are characterized by social instability, unresolved disputes (which have led to the conflict), unresolved “peace agreements”, or exist long after the nominal end of the conflict. Furthermore, there is an important question looking for an answer. Do we have to “forgive” those “others” who do not want to forgive “us” and, is that a sign of weakness (as characterized by Nietzsche, 2007) or a sign of ultimate strength and liberation?

For people living in post-conflict societies, it is more than obvious that many victims will never find the inner strength for overcoming experienced trauma. Some of the victims will probably never even look for that strength, living in the belief that trauma has marked their life, that there is no salvation from that mark, so all they have to do is to wait for the biological end of their life. Others are looking for strength in different places (religion, medical help) but for all of them, the path to salvation from trauma is long and difficult, requiring effort, without which there is no healing. On the other hand, unconditional devotion of the victims to freeing themselves from the role of the victim requires the rejection of that role in the first place, so they could be free from conditional liberation, of conditions that are eventually on the side of the perpetrator and be free from the hopes that may never come.

The perspective of the perpetrator is a bit different from the victim's. Threatened with criminal prosecution, long-term punishments, but also with shame, a perpetrator, reacting instinctively, tries to avoid all these “traps”. But, even free from criminal prosecution, the human mind is not made to forget. Committed offences and harms are living in the human being and “following” them all of his life, and according to many spiritual beliefs, even in the afterlife. Even more radically, according to some of them, the human being will have only one life in the whole eternity. Having all this in mind, would it then be better not to avoid your confrontation with the committed crimes and search for forgiveness, or hope that a punishment would be served when the crimes could not have been avoided?

It is no surprise then that victims and perpetrators have different perceptions of the events turning them into the role of victim and perpetra-

tor. Victims perceive events as acts with serious consequences, unforgivable, and immoral, often motivated only by brutality and cruelty. On the contrary, a perpetrator of crimes perceives events as those beyond his power, diminishing consequences, dividing guilt among many sides often justifying their behavior as expected and justified in given circumstances. It is obvious that such perceptions, different in their essence, seriously influence the potential process of forgiveness and reconciliation between the perpetrator and the victim (Baumeister, Stillwell, Wotman, 1990).

But forgiveness should be in no case confused with forgetting and denial. Smedes (1984) described forgiveness colorfully as “a dangerous road to avoid surgical treatment of the heart called forgiveness”, while Hunter (1978) believed denial could be used to avoid pain caused by trauma, and for avoiding it, necessary effort needs to be invested in “real” forgiveness. Moreover, according to Hunter (1978), denial in its ultimate manifestation can lead to a situation where the victim believes that they have forgiven their perpetrator, but in reality, the victim is not able to overcome their anger. The process of forgiveness could not even start until the pain and consequences of a traumatic event are not accepted and recognized (Fitzgibbons, 1986). Contrary to Nietzsche's (2007) opinion, it seems that forgiveness is not a sign of weakness but ultimate courage and effort. But that effort must be mutual including both victims and perpetrators, having in mind that the question of guilt is not only a legal question, but also encompasses much broader responsibilities including political, moral, and metaphysical ones (Jaspers, 2001).

Spiritual perspective

Spirituality and religion play a significant role in the life of many people around the world. It is not of crucial importance which of the religions they formally belong to, or if they are “institutional believers” who follow (fully or partially) prescribed rules of the chosen faith. Even without that, customs and behaviors are marked by many motives and characteristics of the beliefs existing in some areas, sometimes even without the awareness of the people in question. Having all this in mind, it is evident that the role of the spiritual and religious communities cannot, and indeed must not, be neglected when it comes to the question of forgiveness for terrible crimes such as war crimes. This is even more important to emphasize since we know that many of those crimes are committed by members of one religious community against members of some other religious community. Sadly, some of the most terrible crimes were even motivated by such factors. Most

of those religions and beliefs, however, in their essence proclaim forgiveness for the crimes as the path to overcoming “evil” committed. Therefore, an adherent of any religion, regardless of being a Christian, Muslim, or Hindu, who is not willing to accept the presence of the Holy in other religions, is in danger of misunderstanding its religion (Karić, 1996). None of these religions, none of the beliefs, justifies the injustice and evils committed against other human beings, even those who believe “in something else”.

In the example of Buddhist, Christian, and Islamic traditions, it is well observed that the concept of “forgiveness” and “reconciliation” plays a dominant role. These traditions have been taken as an example, but these concepts are to be found in many other spiritual beliefs and teachings all around the world.

According to Buddhism, there are the Four Noble Truths about human life: the truth of suffering (Dukkha, suffering exists in the life of every living creature), the truth of the origin of suffering (Samudāya, suffering comes from desire (*tanhā*)), the truth of the cessation of suffering (Nirodha, there is a way to extinguish desire, which causes suffering, and that is to liberate oneself from attachment) and the truth of the path to the cessation of suffering (Magga, there is the way to end the suffering). According to Buddhist teaching, the cause of suffering lies in selfishness, self-affirmation, and desire for life, all of which lead to reincarnation in new life. Understanding and eradicating that desire leads to overcoming the suffering in life. All this can be achieved by following the Eightfold Path: Right Understanding, Right Intention, Right Speech, Right Action, Right Livelihood, Right Effort, Right Mindfulness, and Right Concentration. Following this path, and intentionally not collecting data about everything we do or fail to do (karma), it is possible to escape selfishness, self-affirmation, blindness of life, and suffering. If that “nying-je chenmo” (great compassion) is to be taken as an ideal, based on the simple cognition that, if I wish to be happy and avoid suffering, all others wish the same, understanding of that truth serves as a constant reminder against our selfishness and governs our life behavior. It will also remind us that we will not achieve much if we are kind and generous only because we expect something in return (Gjatso, 2003). But, as we can see in our world, this simple truth, in a life full of obstacles, fears, misfortunes, and suffering, is not easily achieved. However, saying that every trouble in life is simply a result of karma, would be like admitting that humans are completely powerless to influence the course of their life. If so, then there would be no reason for hope, but

we could just leave ourselves to our destiny. Our reaction to suffering is only up to us (Gjatso, 2003). Out of all of this, it is simple to recognize Buddhist attitude toward forgiveness: Remember all good things that you have done, forgive anyone in your life and ask for forgiveness from anyone you might hurt (Rinpoche, 2012). But suffering does not necessarily have to make humans cold-hearted, powerless, and bitter. On the contrary, suffering can open a new understanding of compassion toward other living creatures. Every human being is then a creator of their karma, and that karma is not decided in advance. The karma of our past lives has decided our birthplace, but where we are going to go from here depends only on our actions.

In the Christian tradition, the term “forgiveness” and the concept of forgiveness occupy a central place. Although often mixed with terms such as “justification”, “redemption”, and “reconciliation”, forgiveness always leads to reconciliation and reconciliation results from a mutually forgiving experience. For Christians, the concept of divine forgiveness, directed through human beings, is a form of love that should characterize the fullness of life in the community and beyond (Worthington Everett, 1998). The overriding thought of the Christian idea of forgiveness is the God who lives in the community of a peaceful, unselfish existence, and therefore ready to bear the burden of forgiveness to restore humanity in the Kingdom of God. This means, taking into account human sins and wickedness that God’s love extends to the reconciliation of the achieved by-gone forgiveness. In response, human beings are called upon to become better, embodying that forgiveness through specific habits and actions that are directed to remember the past truthfully, to repair the broken, to unify what has been split, and to reconcile and renew connections. Moreover, forgiveness is not just a spoken word, but undertaken action or a sense to unleash the path of life to God and others. As such, the Christian approach to forgiveness is not simple, or primarily focused on the forgiveness of sin, but rather on the repair of the broken, the establishment of unity – with God, with one another, and with the whole creation of God (Jones, 1995). God, by forgiving sins to an imperfect man, gives a definite example to that man how to behave and how to earn “eternal” life. To illustrate this, words from the Bible could be quoted: “Stop judging and you will not be judged. Stop condemning and you will not be condemned. Forgive and you will be forgiven”¹.

¹ The New American Bible (2011). Washington: The Confraternity of Christian Doctrine.

The Qur'an, the holy book of Muslims, speaks about good and kindness towards other people, even those who are not Muslims themselves: "God does not forbid you from being kind and acting justly towards those who did not fight with you, nor expelled you from your homes. God indeed loves those who are just"¹. The idea of good is a universally recognized human value. No matter if we are looking at the cited texts from Qur'an, Bible, Buddhist scriptures, or other spiritual texts, kindness as a universal value is ever-present.

All of the above undoubtedly raises the following questions: Will we and can we forgive one another for all the offenses we committed against each other? And if we do not, will we be able to live in a happier and better future, without the fear of war and the crimes that come inevitably with it? It is not easy to answer these questions. At first glance, it is noteworthy that they are multilayered and that an attempt to answer them requires an approach of considering political, philosophical, cultural, and psychological aspects as important determinants.

Looking through a prism of the definition of politics, defined as the activity of state governance in the broadest sense, that is, the art and mode of government, the political community or institution, or the system of institutions that act for the public good or the well-being of the entire community², politics is an inevitable factor in understanding mass crimes in conflicts and indispensable in preventing their recurrence, but also in abandoning the policy that leads to them. A simplified observation of this definition shows that this art and mode of governance should be for the "welfare of the community", and hence for all its members. Unfortunately, there are other ways of running a state and community. Those policies are focused on individuals (or individual groups) over the common good of the entire society, inevitably creating tensions inside a community or with other communities. Events from 1992 to 1995 in Bosnia and Herzegovina can be used as a typical example. Thus, Lieberman (2006) refers to the events in BiH as "collective dissonance". According to Lieberman (2006), collective dissonance is the behavior and attitude that arose from the simultaneous existence of two different ideas, or because of the existence of someone's behavior that is in opposition to the strong convictions of someone else. But resolving the question of how a neighbor becomes an exe-

cutioner is not that simple. According to Lieberman (2006), a neighbor can only become a bloodthirsty person when put in a long-term historical story of opposing and fighting different national and ethnic groups. This story of ethnic hatred, which has been going on for centuries, and the mutual blame for violence and betrayal has been present for a lengthy period, sometimes obscure, sometimes hidden, but always present. According to him, the one who is "on the other side of the story" should be destroyed for the last time. The past and the present have merged into one, and acquaintances, neighbors, and friendships at the personal level have lost any sense, drowned in a wider picture of hatred of entire ethnic groups.

By looking at philosophy as a general and systematic thinking activity that seeks an explanation of the fundamental principles of the world's survival, of a person's purpose and action and as a reflection and problematization of general laws of nature, society and opinion, and aspiration for the comprehension of the totality of the present³, it is possible to come to metaphysical elements of the crimes committed, their perpetrators and victims, and their consequences. Here we could deal with the general meaning of human life and the meaning of the existence of a person who has subjected his being and existence to something like a crime and the other who became the victim of such an action. Is it worthwhile dedicating such a precious human life to something as unworthy as to cause pain and suffering to others? Is that the meaning of human existence? Do people ever think about that when they engage in such an activity? And do people think about the consequences of their actions when they dare to harm other human beings? These issues are very often transcendental and almost entirely beyond the legal process in war crimes cases. But, far from being unimportant. Their answer provides the basis for setting the firmest judgments about the existence of a community, its foundations, and the possibility of forgiveness among its members, which is more philosophical than a legal issue. Because, to forgive is much more than saying, "I forgive you". Augsberger (1981) describes forgiveness as one of the hardest things in the world. There is a lot more in the game than the words themselves. To abandon justified rage and hurt, to think about betrayal and traitors in a completely new way, to give up the deserved right to revenge, all of this requires a change at many levels: cognitive, affective, behavioral, willingness, and spiritual.

¹ The Qur'an (2008). Oxford: Oxford University Press.

² Enciklopedija, opća i posebna u 20 knjiga (2005). Zagreb: Pro leksis.

³ Ibid.

Culture is defined as the totality of spiritual formations and material accomplishments, value judgments and public norms, social institutions, organizations and forms of behavior of people in a community. Regardless of the biological, psychological, and other movements and dispositions of persons, a culture needs to be adopted through learning and communicating within the social community, transfer, and further developed¹. As such, culture is very important as the backbone of activities such as establishing the truth, dealing with the past, and changing exactly those norms of behavior that led to the possibility of committing a crime, or to its denial and justification. But culture is not just that. According to another definition, it is also the type or scope of the spiritual development of an individual in the community with the necessary qualities in relation to the other². In the light of this definition, culture is defining how each individual acts toward other members of the community, which, among other things, is also based on the cultural heritage of the past generations. This legacy can be burdened with tragic events, but it must not be taken as a model of behavior without evaluating previously adopted norms, since such an approach would deny any possibility of improving relations within society and focus only on the tragic parts of a common past, making moving forward in relationships between people and communities impossible.

If we understand psychology as a study of human behavior, psychological processes, and psychological traits and thoughts³, it is undeniable that psychology plays an indispensable role in perceiving the phenomenon of mass crimes in conflicts. “Are people predisposed to be criminals? How does a person become a criminal? Can a person truly repent for what they did, rectify injustice, and become a worthy human being? Do people get born to be victimized? Can we forgive injustice against us?” are just some of the questions. Observing the psychological aspects of war crimes, it is certainly necessary to set these questions apart from the perspectives of the victims and perpetrators, and then from a possible common perspective. Feelings such as anger, fear, hurt, shame, and suffering are the most prominently felt by the victims. With anger comes the knowledge that the person was helpless in the past. Fear comes from understanding that terrible things can happen again. With hurt our value comes into question. Hidden in the feeling of

dread, there is a sense of shame. With each of these feelings of suffering, the pain from the past continues to affect the present (Worthington Everett, 1998). All these feelings, especially anger and vengeance, are very intense. Referring to revengeful destruction, Fromm (1992) considers this to be a spontaneous response to the suffering of a person, or members of the group with whom they identify. This type of destruction typically occurs after the damage is done (it is not a defense against the perilous danger, but a subsequent reaction) and it is much more intense, very often cruel, lively, and insatiable. This sort of revenge is called “thirst for vengeance”. In addition to why revenge is such a profound and respected passion, Fromm (1992) reaches a series of interesting conclusions. He thinks revenge is a kind of act that a person uses to magically destroy the work of the one who committed it, expressing it with the widely-present notion that the criminal “paid his debt” with the punishment served. Though a person often cannot defend themselves from harmful exploits, in their desire for vengeance, they are trying to magically negate the injury. However, Fromm (1992) notes in the end that a person takes justice in their hands when God and secular authorities fail as if by this act the person rises to the role of God and Angel of revenge.

The perpetrator looks at the acts committed through a largely different perspective from the victim. Not only is the perpetrator in the post-event phase confronted with a “real threat” of being submitted to criminal procedure, but also, crimes as such, particularly the grave ones, are generally something that is widely socially despised. The perpetrators and crimes as such are rather denied than praised. In all of this, surely, the victim cannot be the only factor in forgiveness and reconciliation. The one who committed the crimes has not only a moral but also a human obligation to make even greater efforts for what has been done. It is perfectly clear that only criminal trials, especially legally and formally, which do not respect the truth and do not respect the victim as one of the focal parts of the proceedings, will not yield results that will enable the coexistence of the parties at war in the future. Not only simple coexistence but life in the full meaning of the word can be difficult to achieve if there is a burden of such serious crimes committed between the members of a society who “did not” make peace sincerely and fully and move on. Much effort is needed for this approach. It is paved with heavy introspective analysis and acceptance of its deeds that are not conditioned by the works of “others”. Unfortunately, there are

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Ibid.

still rare examples of this kind of approach in post-conflict societies all around the world. Very often, people living in these areas still do not realize that the cycle of crimes that have been in existence for centuries cannot be broken by new crimes. It can only be broken by a decisive departure from the theory that crimes have been committed only by “others”. From the idea that “we” will “prosecute” “our” “offenders” only if “others” do the same, and that “we” must forget all crimes we did pointing only to the crimes of the “others”. Instead, deepest remorse for the crimes committed needs to be offered to the victims, looking for sincere forgiveness from those who have been suffering because of “us” and “our” crimes, sincerely offering the same.

But the question of “What to do and how to move one?” remains. And it is not a philosophical, multifaceted question to be dealt with in the spirit of contemplation about life. This question is “usual and every day” for all people living in post-conflict countries. Because, without answering this question, not only is there no peace for society, but it is not to be found also for every one of its members. The approaches to address this issue are very different in different countries: from the efforts that led to total bloodshed avoidance, which occurred in South Africa, to Rwanda where 135,000 people were still in prisons in 2000 accused of taking part in the genocide, to complete amnesty that took place in Mozambique at the end of the 17-year long civil war in 1992. On the other hand, Bosnia and Herzegovina could be taken as an example of a country with the historical record of war crimes trials. Although more than 1000 persons were prosecuted for war crimes until the year 2023¹, 28 years after the formal end of the war, Bosnia and Herzegovina is still a deeply divided country along the lines (real and imaginary) of the former enemies from the 1992–1995 war.

Many scientists, therefore, believe that the only way to solve this question is through forgiveness. But not some mere imaginary forgiveness, through words spoken without real meaning and dedication, but genuine forgiveness, as a prerequisite for moving forward. As noted, cultures and spiritual teachings of the world support this approach, since violence raises violence, and revenge turns the righteous victim into the perpetrator of the crime and resumes the vicious cycle of the burden of the past. Human beings are created with the power to remember the past but without the power to change it. Likewise, they have the power to imagine the future, but without

the real ability to control it (Arendt, 1969). As Tillich (1963) pointed out, alienation contains the creation of distance among the once close people, which was caused by the fact that one side hurt the other side. The victim feels this act as is a violation and a moral offense, a violation, and a sense of hurt makes it morally unacceptable for the victim to pursue a relationship of trust with the perpetrator. This necessarily arises from the fact that the victim wants a kind of moral satisfaction. The victim wants to see the perpetrator suffer, at least as much as they suffered and were victimized, in short – a vengeance. But revenge is almost inevitably frustrating. Because now the initial victim becomes a perpetrator. The new victim now seeks moral satisfaction, so both sides become both the perpetrator and the victim, which makes the cycle of revenge never-ending. For this, there is forgiveness. And reconciliation begins with forgiveness.

CONCLUSIONS. After all that has been said, one question is evident, “What is to be done?”

There are no better words to start with than the words of one of the victims of war crimes:

“Life was once so beautiful.

Carefree and joyful.

Playful in the never-ending flowery fields of my childhood.

Illuminated by the love and care of my parents.

It was about the beautiful, carefree life in your own home.

And then one day.

It all disappeared” (Šimić, 2016).

We, as human beings, should show compassion to all living beings who have suffered because of war crimes (and other inhuman acts), as well as to all other living beings. By doing that, we show our respect, but also a responsibility that we have toward each other as human beings who feel and suffer, so we could help each other to eliminate that suffering. Apart from that, we cannot be ignorant towards the feelings of other living beings we share our life with. That relationship needs to be active towards all living beings, contrary to “declaratory” compassion that does not mean much in real living circumstances.

In the scope of our professional capabilities, we should do all that we can to contribute to the elimination of the horrors committed during the times of conflict and use our professional knowledge and expertise as well as we can for the benefit of the entire community and ourselves personally. Regardless of occupation or profession, none is insignificant in efforts to eliminate those consequences. Only through such a multidisciplinary approach, will it be possible to create a comprehensive network of activities that will

¹ War Crimes Trials Database. URL: www.warcrimesdatabase.net (accessed 15 June 2023).

cover society in its entirety. That kind of approach will not only eliminate the consequences of past events but will also create necessary conditions for a peaceful future.

Each of us, on our individual level, the level of the members of our societies, should pay respect to our society, its culture, people, and history. By doing that, we are not supposed to be “blind” nationalists who do not see anything but “our own”, but simply stand on the side of justice. On the side of each member of our society who experienced injustice, to ensure the creation of a society where not a single member will be abused or suffer at the hands of other members of that society.

As members of this world, we can only strive toward ideals of justice and righteousness for each living being, particularly for those who suffer. Our life commitment should be to do all that is in our power to contribute to the elimination of that suffering. Our life in this world is connected, today more than ever before, and through our activity we can, and should contribute and strive to these ideals. After all, these ideals make us what we are – human beings.

To all those who have lived in post-conflict societies full of crimes and victims, it is more than clear that victims can hardly make this possible without the help of society. That is precisely the link that is present or missing in societies suffering from great traumas, which find or do not find the strength to overcome their past and move on.

Very often in our world, “forgetting” and “forgiveness” are promoted for cheap political purposes, as a justification and precondition for the further existence of the society that was in conflict. Furthermore, those who committed crimes say that “we cannot live in the past” and that life needs to go on. They also say that insisting on establishing the facts and prosecution of war crimes is some kind of an “insult” and “labeling” of those who committed crimes. This may be observed in many post-conflict societies. Having this in mind, it is reasonable to ask the following question, “Is it then better for the post-conflict society and in the interest of ‘normalization’ of the circumstances in the society (political and other), to leave all the past to “the great oblivion” so that perpetrators could feel better and be prepared to take part in rebuilding of the society (they had previously destroyed) regardless of the victims, who obviously, according to their understanding, found themselves ‘in the wrong time and at a wrong place’, and as such, are just collateral damage?”

In the formula of oblivion, perpetrators are the only ones who are victorious, all others are losers. Victims. Truth. Forgiveness. Reconciliation. None of it can be built on the ground of false forgetting, because, as history has shown us, there is no forgetting, and there should not be. Instead, forgiveness needs to be built on solid grounds of remembrance, compassion toward victims and their suffering, reminders, as memories tend to fade, and on the commitment to peace and respect of the former parties at war, but this time on completely different grounds. There cannot be forgiveness and reconciliation without the inner feeling of the victims that suffering found its serenity.

Considering that very idea, former enemies should think profoundly and carefully choose future steps. Many former parties at war, even long after the war, show a lack of respect and understanding for the needs of the “other side”, and by doing that, they postpone the only possible way to overcome the problem. Without sincere remorse for crimes and wrongs committed and sincere search for forgiveness with full commitment to non-recurrence, it is impossible to create a society where all the citizens feel safe, and where the people remember with compassion the suffering of “their own” and “those others”. To be completely honest, these are hard and long processes. Forgiveness and reconciliation take time, sometimes entire generations. Sometimes people who lived through suffering are unable to overcome that and honestly forgive, so these processes are not to be rushed. It is necessary to always remember that there was a moment in time when human beings were not human beings worthy of dignity and compassion for “those others”. When they were Nothing. When they were something to be exterminated from “the face of the Earth”. Without mercy. Without regret. Without remorse. Something that needed to be done. And it was.

To forgive is not a sign of weakness but ultimate strength and courage. To condition your forgiveness with somebody else’s forgiveness is unacceptable hesitation to do the only right thing. To do so, people all around the world need to find the strength to change. The change that will lead to societies in which people will find peace. Not only an economic one. But much more importantly, the spiritual one. The one that will enable people to live with each other, respecting their differences. A society that will create conditions for all living beings to live a fulfilled and great life. Where no one will be discriminated against on any ground.

REFERENCES

1. Arendt, H. (1969). *The human condition*. University of Chicago Press.

2. Augsberger, D. (1981). *Caring enough to forgive: Caring enough not to forgive*. Herald Press.
3. Baumeister, R. F., Stillwell, A., & Wotman, S. R. (1990). Victim and perpetrator accounts of interpersonal conflict: Autobiographical narratives about anger. *Journal of Experimental Social Psychology*, 59, 994–1005. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.5.994>.
4. Fitzgibbons, R. P. (1986). The cognitive and emotional uses of forgiveness in the treatment of anger. *Psychotherapy*, 23, 629–633. <https://doi.org/10.1037/h0085667>.
5. Fromm, E. (1992). *The Anatomy of Human Destructiveness*. Holt Paperbacks.
6. Gjatso, T. (2003). *Drevna mudrost, savremeni svet*. Narodna knjiga Alfa.
7. Horkheimer, M. (1970). *Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen, Eine Interview mit Kommentar von H. Gumnior*. Furche.
8. Hart, V., Nijenhuis, E., & Steele, K. (2006). *The Haunted Self, Structural Dissociation and the Treatment of Chronic Traumatization*. Norton.
9. Hunter, R. C. A. (1978). Forgiveness, retaliation, and paranoid reactions. *Canadian Psychiatric Journal*, 23, 167–173.
10. Jaspers, K. (2001). *The Question of German Guilt*. Fordham University Press.
11. Jones, L. G. (1995). *Embodying forgiveness: A theological analysis*. Eerdmans.
12. Karić, E. (1996). *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*. Sarajevo.
13. Lieberman, B. (2006). Nationalist narratives, violence between neighbors and ethnic cleansing in Bosnia-Herzegovina: Case of Cognitive Dissonance? *Journal of Genocide Research*, 8(3), 295–309. <https://doi.org/10.1080/14623520600950013>.
14. Nietzsche, F. (2007). *On the Genealogy of Morality*. Cambridge University Press.
15. Rinpoche, S. (2012). *The Tibetan Book of Living and Dying*. Harper.
16. Smedes, L. B. (1984). *Forgive and forget: Healing the hurts we don't deserve*. Harper & Row.
17. Šimić, G. (2016). *The Disintegration of the Soul*. Amazon.
18. Šimić, G. (2023). *Tranzicijska pravda*. Sveučilište VITEZ.
19. The Dalai Lama (2009). *My Spiritual Journey*. HarperOne
20. Tillich, P. (1963). *Systematic theology*. Harper and Row.
21. Worthington Everett, L. Jr. (1998). *Dimensions of Forgiveness*. Templeton Foundation Press.

Received the editorial office: 19 June 2023

Accepted for publication: 28 July 2023

ГОРАН ШИМІЧ,

кандидат наук з кримінального права, доцент,
Університет Витезу (Боснія і Герцеговина),
юридичний факультет;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5339-1143>,
e-mail: goran.simic@unvi.edu.ba

ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ І ДУХОВНІСТЬ: СУДИТИ ЧИ ПРОБАЧИТИ І ПРИМИРИТИСЯ

Проведення розслідувань воєнних злочинів має чітку мету встановлення фактів про злочини, злочинців і жертв. З іншого боку, питання прощення і примирення як необхідних умов відновлення співіснування колишніх воюючих сторін, які продовжують жити разом в одній громаді, країні, суспільстві (або поруч одна з одною), є абсолютно іншою справою. Розслідування злочинів, встановлення фактів, пошук і притягнення до відповідальності осіб за скоєння цих злочинів – це точна, вимірювана категорія. Прощення та примирення – ні. Ставлячи під сумнів реальні наслідки судових процесів над воєнними злочинами у постконфліктних суспільствах, доведено, що для створення мирного і міцного фундаменту для майбутнього життя недостатньо лише правового підходу до скоєних злеств. Крім того, необхідно знайти шлях до прощення і примирення, без яких суспільства завжди можуть повернутися до «темного минулого». У Новому Заповіті сказано, що тільки правда звільнить нас, але чи притаманна вона людині? Чи може людина по-справжньому прощати, чи милосердя притаманне лише божественним істотам? Чи можуть і чи повинні жертви прощати своїх мучителів, тих, хто спалив їхні домівки, вбив їхніх близьких, зруйнував їхні життя і обтяжив їх спогадами, які не зникають? У країнах, де минулий конфлікт призвів до масових злеств і де після укладення мирної угоди колишні воюючі сторони не пішли різними шляхами, а продовжили жити в одній країні, ця неминуха реальність є тягарем, якщо не ризиком для існування і відновлення постконфліктного суспільства. Значною мірою ситуація є аналогічною і для сусідніх

суспільств (країн). Однак питання полягає в тому, чи зможуть судові процеси над воєнними злочинами і покарання воєнних злочинців усунути наслідки цих злочинів, дозволити жертвам звільнитися від цієї віктимності, а суспільствам, що перебувають у стані війни, знайти мир і відновитися.

Ключові слова: *воєнні злочини, справедливість, духовність, прощення, примирення.*

Цитування (ДСТУ 8302:2012): Šimić G. War crimes and spirituality: to prosecute or to forgive and reconcile. *Law and Safety*. 2023. No. 3 (90). Pp. 68–77. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.06>.

Citation (APA): Šimić, G. (2023). War crimes and spirituality: to prosecute or to forgive and reconcile. *Law and Safety*, 3(90), 68–77. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.06>.

ІРИНА ВАСИЛІВНА ГЛОВІЮК,

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
Інститут права,
кафедра кримінально-правових дисциплін;
 <https://orcid.org/0000-0002-5685-3702>,
e-mail: irynavasgluviuk@gmail.com

ТЛУМАЧЕННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ СТАТТІ 404 КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ ЩОДО ІНІЦІАТИВНОСТІ СУДУ: СУДОВА ПРАКТИКА КАСАЦІЙНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ

Досліджено питання тлумачення ч. 3 ст. 404 Кримінального процесуального кодексу України в частині ініціативності діяльності суду апеляційної інстанції щодо дослідження доказів: за клопотанням учасників судового провадження суд апеляційної інстанції зобов'язаний повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується. Це зумовлено протилежним тлумаченням цієї норми судами, зокрема й Касаційним кримінальним судом Верховного Суду. Аргументовано правильність буквального тлумачення цієї норми.

З урахуванням виокремлених особливостей доказування на стадії апеляційного провадження, зокрема контрольного характеру та залежності від позицій учасників кримінального провадження, ч. 3 ст. 404 Кримінального процесуального кодексу України має бути витлумачена таким чином: коли без клопотання учасника кримінального провадження суд апеляційної інстанції досліджує обставини або докази, він тим самим виходить за межі скарги; якщо суд апеляційної інстанції виходить за межі скарги, він зобов'язаний дотримуватися обмежень, передбачених ч. 2 ст. 404 Кримінального процесуального кодексу України.

Зроблено висновок, що дослідження судом апеляційної інстанції доказів за власною ініціативою, без відповідного клопотання сторони провадження, для встановлення окремих обставин, що підлягають доказуванню, або надання іншої оцінки окремим доказам, які були оцінені місцевим судом, під час розгляду апеляційної скарги, поданої на погіршення становища обвинуваченого, є порушенням закріпленого у ст. 22 Кримінального процесуального кодексу України принципу змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості та може свідчити про відсутність неупередженості та обвинувальний ухил суду в конкретному кримінальному провадженні.

Ключові слова: апеляційне провадження, суд, доказування, клопотання, дослідження доказів, змагальність, неупередженість.

Оригінальна стаття

ВСТУП. 3 квітня 2023 року у справі № 537/984/20¹ Об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду (далі – ОП ККС ВС) сформулювала висновок щодо складного

правового питання, пов'язаного з тлумаченням таких положень ст. 404 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України): «За клопотанням учасників судового провадження суд апеляційної інстанції зобов'язаний повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про

¹ Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.04.2023 : справа № 537/984/20, провадження № 51-1747кмо22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110144480> (дата звернення: 20.06.2023).

дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується». Причиною передання провадження для формулювання висновку була необхідність відступити від висновку про те, що дослідження доказів судом апеляційної інстанції за власною ініціативою, без відповідного клопотання сторін, за апеляційною скаргою поданою на погіршення становища, не є порушенням вимог кримінального процесуального закону; інша ж позиція полягала у тому, що таке дослідження доказів судом апеляційної інстанції становить істотне порушення вимог КПК України.

Питання тлумачення ст. 404 КПК України в більш ширшому контексті – доказування в апеляційному провадженні – не є новим для доктрини, адже його досліджували Н. Бобечко, О. Бринзанська, Д. Говорун, О. Кашка, Н. Кіцен, С. Ковальчук, О. Коровайко, В. Легких, В. Маринів, О. Острогляд, І. Смірнова, О. Яновська та ін. Утім, питанням ініціативи суду апеляційної інстанції, які постали перед Касаційним кримінальним судом Верховного Суду (далі – ККС ВС), присвячено лише статтю І. Басистої та О. Дроздова (2023).

У підсумку ОП ККС ВС сформульовано висновок: «Під час апеляційного розгляду за апеляційною скаргою прокурора, потерпілого чи його представника з вимогою щодо постановлення нового вироку, за наявності доводів про невідповідність висновків суду, викладених у судовому рішенні, фактичним обставинам кримінального провадження та/або неправильне застосування закону України про кримінальну відповідальність, суд апеляційної інстанції має право повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, безвідносно до того чи заявлено клопотання про повторне дослідження доказів»¹.

Утім, є і Спільна окрема думка трьох суддів, які вважають, що переконливим був би інший висновок: «Дослідження судом апеляційної інстанції доказів за власною ініціативою, без відповідного клопотання сторони кримінального провадження, для перевірки окремих обставин, що підлягають доказуванню, або надання іншої оцінки окремим доказам, які були оцінені місцевим судом, і покладені в основу вироку, під час розгляду апеляційної скарги, поданої на погіршення становища обвинуваченого, є порушенням як положень, на яких ґрунтуються засади змага-

льності та диспозитивності, так і норм, що їх конкретизують на стадії апеляційного провадження, а саме вимог частин 2, 3 статті 404, ч. 1 ст. 405 КПК, та є істотним порушенням вимог кримінального процесуального закону. У разі, коли в апеляційній скарзі висувається вимога про погіршення становища обвинуваченого, однак не зазначається клопотання про дослідження доказів, то така апеляційна скарга має бути залишена без руху, оскільки відсутність такого клопотання позбавляє апеляційний суд процесуальної можливості виправити помилки, допущені місцевим судом у частині повноти судового розгляду, відповідності висновків суду фактичним обставинам кримінального провадження, правильності застосування закону України про кримінальну відповідальність, зумовлених цими порушеннями. У випадку, коли апеляційний суд відкрив апеляційне провадження за апеляційною скаргою на погіршення становища особи, яка не містила клопотання про дослідження доказів у провадженні (п. 5 ч. 2 ст. 396 КПК), то під час виконання дій, передбачених статтями 342–345 КПК, він повинен роз'яснити таке право та після заявлення відповідного клопотання визначити обсяг доказів, які підлягають дослідженню»². Це підкреслює, по-перше, актуальність цього практичного питання; по-друге, різні підходи щодо тлумачення ст. 404 КПК України навіть у межах ККС ВС; по-третє, можливість уточнення і цього висновку в майбутньому.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є формулювання наукової позиції щодо тлумачення та застосування ч. 3 ст. 404 КПК України у частині ініціативності діяльності суду апеляційної інстанції щодо дослідження доказів. Відповідно завданнями дослідження є: 1) виокремлення специфіки дослідження доказів та її меж; 2) аналіз аргументів щодо меж ініціативи суду апеляційної інстанції в доказуванні; 3) формулювання пропозиції щодо доктринального тлумачення ст. 404 КПК України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У дослідженні застосовано комплекс методів наукового пізнання. Діалектичний метод дозволив

¹ Там само.

² Спільна окрема думка суддів ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 до постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.04.2023 : справа № 537/984/20, провадження № 51-1747кмо22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208422> (дата звернення: 20.06.2023).

виявити особливості доказування на стадії апеляційного провадження та межі ініціативності суду. Методи аналізу та синтезу дозволили сформулювати доктринальне бачення тлумачення ч. 3 ст. 404 КПК України. Системний метод сприяв оцінці ініціативності суду апеляційної інстанції як елемента системи його повноважень і продемонструвати їх зв'язок. За допомогою функціонального методу досліджено функціональну спрямованість діяльності суду апеляційної інстанції в доказуванні та її межі й умови. Метод історизму застосовувався при порівнянні підходів судової практики ККС ВС щодо доказування на стадії апеляційного провадження, зокрема безпосереднього дослідження доказів. Формально-юридичний метод використовувався при дослідженні положень кримінального процесуального законодавства України, інформаційного листа.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Як ключові особливості доказування на стадії апеляційного провадження можна виокремити такі: 1) контрольний характер (Гловюк, 2016, с. 58) (адже перевіряється судові рішення суду першої інстанції); 2) залежність від позицій учасників кримінального провадження (з урахуванням загального диспозитивного характеру визначення меж перегляду та нормативного змісту ревізійних елементів визначення таких меж); 3) можливість безпосереднього дослідження доказів (відповідно характеристики засобів збирання та перевірки доказів (Аркуша та ін., 2021, с. 43) та порядку дослідження (Кіцен, 2014, с. 152)); 4) можливість дослідження відомостей про факти, які не були предметом дослідження суду першої інстанції (Бобечко, 2013, с. 406); 5) можливість збирання доказів (Лукашкіна, 2012); 6) специфічне коло суб'єктів доказування та розмежування тягаря та обов'язку доказування; 7) особливості оцінки доказів, наслідком якої є постановлення нового вироку/ухвали; 8) неможливість надання доказам, які не досліджувалися судом апеляційної інстанції, своєї оцінки, відмінної від оцінки, наданої судом першої інстанції (Ковальчук, 2013, с. 417–418).

Формулювання ч. 3 ст. 404 КПК України в системному зв'язку з його іншими положеннями щодо апеляційного провадження (недопустимості повороту до гіршого, повноважень суду апеляційної інстанції, тлумачення істотності порушень кримінального процесуального закону та їх наслідків) викликає питання щодо того, яке правильне тлумачення в разі, коли в апеляційній скарзі йдеться про погір-

шення становища обвинуваченого (адже ч. 2 цієї ж статті дозволяє вийти за межі апеляційної скарги на користь обвинуваченого або особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, та навіть осіб, в інтересах яких апеляційні скарги не надійшли).

Тлумачення ст. 404 КПК України надавалося у п. 11 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання порядку здійснення судового провадження з перегляду судових рішень у суді апеляційної інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України» від 21 листопада 2012 року № 10-1717/0/4-12¹, де було зазначено, що за наявності відповідного клопотання учасників кримінального провадження суд апеляційної інстанції зобов'язаний: повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, якщо вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями; дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, лише в разі, якщо під час розгляду в суді першої інстанції було клопотання про дослідження таких доказів; дослідити докази, які стали відомими після ухвалення рішення судом першої інстанції. При цьому слід мати на увазі, що такі докази можуть бути подані учасниками судового провадження або витребувані судом за наявності відповідного клопотання учасника кримінального провадження при підготовці до апеляційного розгляду.

Ще до формулювання цитованого вище висновку ОП ККС ВС О. Яновська (Гончаренко та ін., 2012, с. 843) зауважила, що повторне дослідження обставин здійснюється лише за клопотанням учасників судового провадження. На думку О. Коровайка (Ківалов та ін., 2013, с. 735), повторно оцінювати докази апеляційний суд може лише в разі, якщо про це заявлено клопотання учасниками судового провадження. В. Маринів (Блажівський та ін., 2012, с. 208) вважає, що клопотання учасників судового провадження є умовою повторного

¹ Про деякі питання порядку здійснення судового провадження з перегляду судових рішень у суді апеляційної інстанції відповідно до Кримінального процесуального кодексу України : лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 21.11.2012 № 10-1717/0/4-12 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1717740-12> (дата звернення: 20.06.2023).

дослідження обставин. Р. Куйбіда (Банчук та ін., 2013, с. 728) зазначив, що повторне дослідження доказів проводиться за клопотанням, нові докази може бути досліджено також за клопотанням учасника судового провадження. І. Смірнова (2020) зауважує, що відсутність клопотання про дослідження доказів не зумовлює обов'язку апеляційного суду повторно досліджувати обставини, установлені під час кримінального провадження, та передумов для здійснення судом свого права дослідити нові докази, в такому разі апеляційний суд має переглядати кримінальне провадження в межах апеляційної скарги, виходячи із доказів, які наявні в матеріалах кримінального провадження.

Як бачимо, у доктрині загалом (до появи новітньої практики ОП ККС ВС) підтримувалася позиція про клопотання як умову повторного дослідження обставин, встановлених під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та можливості дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції. Таке тлумачення повністю корелюється з юридичною технікою викладу ч. 3 ст. 404 КПК України, адже є формулювання «за клопотанням учасників судового провадження суд апеляційної інстанції», і надалі формулюються цитовані вище два повноваження суду апеляційної інстанції. Зауважимо, що в доктрині існують і пропозиції щодо уточнення повноважень суду апеляційної інстанції щодо дослідження доказів саме в контексті його ініціативи (Кіцен, 2016, с. 396).

Водночас слід звернути увагу на те, що положення про недопустимість погіршення становища обвинуваченого або особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, міститься не в ч. 3, а в ч. 2 ст. 404 КПК України, що, на перший погляд, може викликати уявлення, що це положення на дослідження доказів не поширюється. Зауважимо, що ці положення теж неодноразово тлумачились у доктрині. Як пише Н. Бобечко (2016, с. 207), відповідно до ч. 2 ст. 404 КПК України суд апеляційної інстанції вправі вийти за межі апеляційних вимог, якщо цим не погіршиться становище обвинуваченого (або особи, щодо якої застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру чи кримінальне провадження закрито). Це відбувається в разі виявлення апеляційним судом інших порушень закону (як процесуального, так і кримінального), не вказаних в апеляційній скарзі, але таких, що ставлять під сумнів правосудність оскарженого судового рішення, усунення яких

не погіршуватиме становища обвинуваченого (або особи, щодо якої застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру чи кримінальне провадження закрито). У цьому разі суд вищої інстанції перевіряє судові рішення під кутом зору всієї системи апеляційних підстав, незважаючи на те, що в апеляційній скарзі були вказані лише деякі елементи цієї системи. Тож елементи ревізійного начала діють у тій частині, в якій становище особи, щодо якої проводився розгляд, може бути покращене. На його ж думку, положення ч. 2 ст. 404 КПК України надають суду вищого рівня повноваження, визнавши необґрунтованими процесуальні вимоги апелянта, одночасно змінити оскаржене судові рішення або його скасувати й у разі виявлення порушень, не вказаних в апеляційній скарзі, оскільки їх усунення спрямоване на покращення становища обвинуваченого (особи, щодо якої застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру чи кримінальне провадження закрито) (Бобечко, 2016, с. 208). Позиція О. Кашки (2014, с. 134) полягає в тому, що суд апеляційної інстанції не зв'язаний доводами та вимогами апеляційної скарги і вправі вийти за межі апеляційних вимог, але лише якщо цим не погіршується становище обвинуваченого або особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру. Але згідно з вимогами КПК України це є правом, а не обов'язком суду, крім одного випадку, коли він зобов'язаний це зробити: у разі, якщо розгляд апеляційної скарги дає підстави для прийняття рішення на користь осіб, в інтересах яких апеляційні скарги не надійшли, тоді суд апеляційної інстанції зобов'язаний прийняти таке рішення (ч. 2 ст. 404 КПК України). Зауважимо при цьому доволі дискримінаційне формулювання такого «виходу» суду апеляційної інстанції за межі апеляційної скарги: для тих учасників, хто навіть не подав скаргу, – це обов'язок, а для тих, хто ініціював перегляд судового рішення, – це право (хоча по суті є дискреційним повноваженням).

Водночас, коли без клопотання учасника кримінального провадження суд апеляційної інстанції досліджує обставини або докази, він тим самим виходить за межі скарги, адже саме в апеляційній скарзі згідно з п. 5 ч. 2 ст. 396 КПК України має бути зазначене клопотання про дослідження доказів. А отже, якщо суд апеляційної інстанції виходить за межі скарги, він зобов'язаний дотримуватися обмежень, передбачених ч. 2 ст. 404 КПК України, а саме: суд апеляційної інстанції вправі вийти за межі

апеляційних вимог, якщо цим не погіршується становище обвинуваченого або особи, щодо якої вирішувалося питання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Натомість виваженою є позиція ККС ВС від 10 червня 2020 року (справа № 158/803/14-к): якщо апеляційний суд під час перевірки кримінального провадження в порядку апеляційної процедури вбачає можливу відсутність достатніх доказів для доведення винуватості засудженої особи в обсязі пред'явленого обвинувачення або можливість поліпшення становища такої особи в інший спосіб, він повинен за власною ініціативою безпосередньо дослідити необхідні докази, адже до цього спонукають завдання кримінального провадження та необхідність дотримання інших його засад, зокрема верховенства права, презумпції невинуватості й забезпечення доведеності винуватості¹.

Що стосується оцінки доказів, то вона є невід'ємним повноваженням суду апеляційної інстанції, чітко закріпленим ст. 94 КПК України, а отже, для того, щоб суд апеляційної інстанції здійснив оцінку доказів, жодного клопотання від учасників судового провадження не потрібно. Як пише Н. Бобечко (2016, с. 234), суд апеляційної інстанції здійснює оцінку доказів згідно із загальними правилами, встановленими ст. 94 КПК України. Самостійної статті, присвяченої особливостям оцінки доказів апеляційною інстанцією, кримінальний процесуальний закон не передбачає, а оцінці підлягають тільки ті докази, що пов'язані з оскарженою частиною судового рішення, якщо тільки суд апеляційної інстанції не скористається правом вийти за межі процесуальних вимог особи, яка подала апеляційну скаргу (Бобечко, 2016, с. 236). С. Ковальчук (2013, с. 415) вказує на обмеження вільної оцінки доказів лише перевіркою законності, обґрунтованості та вмотивованості судового рішення.

Касаційний кримінальний суд Верховного Суду наголошує, що суд апеляційної інстанції фактично виступає останньою інстанцією, яка надає можливість сторонам перевірити повноту судового розгляду та правильність встановлення фактичних обставин кримінального провадження судом першої інстанції, і це покладає на апеляційний суд певний обов'язок

¹ Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10.06.2020 : справа № 158/803/14-к, провадження № 51-1952км18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89819699> (дата звернення: 20.06.2023).

щодо дослідження й оцінки доказів, але з урахуванням особливостей, передбачених ст. 404 КПК України (постанова ККС ВС від 14 листопада 2018 року, справа № 219/1410/16-к)², тим самим, на наше переконання, визнавши межі оцінки судом апеляційної інстанції доказів (до постанови ОП ККС ВС від 3 квітня 2023 року).

Водночас це питання слід розглядати ще й в аспекті безпосередності дослідження доказів, адже ККС ВС неодноразово висловлював позицію, що, виходячи з такої засади кримінального провадження, як безпосередність дослідження доказів (п. 16 ч. 1 ст. 7, ст. 23 КПК України), апеляційний суд не вправі давати доказам іншу оцінку, ніж та, яку дав суд першої інстанції, якщо доказів, наданих сторонами обвинувачення й захисту, не було безпосередньо досліджено під час апеляційного перегляду кримінального провадження. Отже, якщо апеляційний суд при перевірці кримінального провадження в порядку апеляційної процедури вбачає можливу відсутність достатніх доказів для доведення винуватості засудженої особи в обсязі пред'явленого обвинувачення або вбачає можливість поліпшення становища такої особи в інший спосіб, він повинен за власною ініціативою безпосередньо дослідити необхідні докази, адже до цього спонукають завдання кримінального провадження та необхідність дотримання інших його засад, зокрема верховенства права, презумпції невинуватості й забезпечення доведеності винуватості (постанова ККС ВС від 22 березня 2018 року, справа № 207/4103/14-к)³. Зазначалося також, що при апеляційному перегляді в суду не виникає обов'язку досліджувати всю сукупність доказів із дотриманням засади безпосередності, якщо він по-новому (інакше) не тлумачить докази, отримані в суді першої інстанції, однак якщо апеляційний суд переоцінює хоча б один доказ, здобутий у суді першої інстанції, він повинен безпосередньо дослідити всі інші докази з дотриманням вимог ст. 23 КПК України (постанова ККС ВС від 17 квітня 2018 року,

² Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 14.11.2018 : справа № 219/1410/16-к, провадження № 51-3997км18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78111231> (дата звернення: 20.06.2023).

³ Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 22.03.2018 : справа № 207/4103/14-к, провадження № 51-1037 км 18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/72970351> (дата звернення: 20.06.2023).

справа № 554/13101/15-к)¹. Висловлювалася й така думка: якщо в апеляційному суді постає питання про встановлення певного факту в інший спосіб, ніж це було здійснено в суді першої інстанції, тоді повнота дослідження доказів щодо цього факту має бути забезпечена в повному обсязі (постанова ККС ВС від 1 квітня 2021 року, справа № 676/1504/18)². Це доволі усталені підходи ККС ВС щодо доказування в апеляційному провадженні.

Утім, ОП ККС ВС навела такі основні аргументи на користь «необмеженого» підходу щодо дослідження доказів:

- доводи апеляційної скарги з посиланням на допущені судом першої інстанції істотні порушення вимог КПК України; неповне дослідження доказів, ненадання цим судом належної оцінки наявним у матеріалах кримінального провадження доказам як кожному окремо, так і в їх сукупності на підтвердження чи спростування винуватості особи в пред'явленому обвинуваченні, невідповідність висновків місцевого суду фактичним обставинам кримінального провадження, за своїм змістом є адресованим апеляційному суду зверненням про повторне дослідження обставин справи;

- використання під час апеляційного перегляду тих процесуальних можливостей, засобів і шляхів, що були застосовані за ініціативою учасників кримінального провадження під час судового розгляду, зокрема й безпосереднє дослідження доказів, наданих сторонами для дослідження і оцінки судом, не суперечить приписам статей 22, 26 КПК України;

- прокурор подав апеляційну скаргу, де заперечив правильність і повноту встановлених обставин та виклав відповідні доводи, при цьому порушив питання про ухвалення нового вироку за вчинення більш тяжкого кримінального правопорушення обвинуваченими, однак клопотання у скарзі про дослідження доказів не заявляв;

- з урахуванням вимог і доводів апеляційної скарги прокурора, поданої на погіршення

становища обвинувачених, повторне дослідження апеляційним судом обставин справи, зокрема шляхом безпосереднього дослідження вищезазначених доказів, які були оцінені місцевим судом, не є порушенням вимог ст. 396, частин 1, 3 ст. 404 КПК України³.

Зауважимо, що у ст. 396 КПК України щодо подання клопотання особою, яка подає апеляційну скаргу, про дослідження доказів із першого погляду сформульовано як право, зважаючи на те, що правом є саме подання апеляційної скарги. Утім, це спростовують положення ч. 3 ст. 404 КПК України, адже подання такого клопотання, по суті, стає обов'язком, якщо є потреба дослідити обставини та докази, бо наявне формулювання «за клопотанням учасників судового провадження». Тому відповідні норми мають бути витлумачені лише в такому змістовному зв'язку.

Спільна окрема думка містить інші аргументи, а саме: «У випадку коли апеляційний суд відкрив апеляційне провадження за апеляційною скаргою на погіршення становища особи, яка не містила клопотання про дослідження доказів у провадженні, то під час виконання дій, передбачених статтями 342–345 КПК, він повинен роз'яснити таке право та після заявлення відповідного клопотання визначити обсяг доказів, які підлягають дослідженню. Тобто перевірка доводів апеляційної скарги, поданої належним суб'єктом апеляційного оскарження, на погіршення становища особи, що може бути встановлено шляхом перевірки відповідності висновків суду фактичним обставинам провадження, неповноти судового розгляду чи неправильного застосування закону України про кримінальну відповідальність, зумовленого цими порушеннями, може бути здійснена лише за процедури дотримання принципів змагальності та диспозитивності»⁴. Таку позицію слід підтримати,

³ Постанова Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.04.2023 : справа № 537/984/20, провадження № 51-1747кмо22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110144480> (дата звернення: 20.06.2023).

⁴ Спільна окрема думка суддів ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 до постанови Об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.04.2023 : справа № 537/984/20, провадження № 51-1747кмо22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110208422> (дата звернення: 20.06.2023).

¹ Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 17.04.2018 : справа № 554/13101/15-к, провадження № 51-1082км18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73500696> (дата звернення: 20.06.2023).

² Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 01.04.2021 : справа № 676/1504/18, провадження № 51-934км20 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074946> (дата звернення: 20.06.2023).

адже вона повністю релевантна формулюванням ст. 404 КПК України та відображає межі повноважень суду апеляційної інстанції та їх арбітральний характер.

У доктрині є певна проміжна позиція, що ініціатива суду апеляційної інстанції щодо дослідження доказів є допустимою в ситуації, коли суд першої інстанції не досліджував ці докази, оскільки не мав про них відомостей під час прийняття власного рішення. Для суду є два варіанти отримання таких доказів, перший з яких полягає в тому, щоб суд безпосередньо витребував їх під час підготовки до апеляційного розгляду. Інший варіант – надати їх одному з учасників судового процесу. Для першої ситуації характерним є наявність відповідного клопотання одного з учасників. За інших вихідних умов і ситуацій, а саме коли є звернення, в якому йдеться про погіршення становища обвинуваченого, необхідно мати клопотання однієї зі сторін про недопущення порушення судом засад кримінального провадження, передбачених ст. 22 КПК України, при прояві ініціативи щодо дослідження доказів (Droz dov, Basysta, 2023, р. 30). Утім, якщо про докази стало відомо вже після вироку/ухвали суду першої інстанції, то ніщо не заважає указати про них в апеляційній скарзі або вже в апеляційному розгляді, пояснивши, чому про них раніше не було відомо. Крім того, постає питання щодо процесуального значення «клопотання однієї із сторін про недопущення порушення судом засад кримінального провадження, передбачених статтею 22 КПК України, при прояві ініціативи щодо дослідження доказів» (Droz dov, Basysta, 2023, р. 30), те, що саме має бути конкретизовано в клопотанні та як суд апеляційної інстанції його реалізовуватиме в разі задоволення.

ВИСНОВКИ. Ключовими особливостями кримінально-процесуального доказування у стадії апеляційного провадження, які впливають на визначення меж ініціативи суду в дослідженні доказів, є залежність від позицій учасників кримінального провадження та можливість безпосереднього дослідження доказів, специфічне коло суб'єктів доказування та розмежування тягаря й обов'язку доказування; особливості оцінки доказів, наслідком якої є постановлення нового вироку/ухвали. Зважаючи на те, що докази вже досліджувалися в суді першої інстанції, результати дослідження

детермінують і межі оскарження, і межі апеляційного розгляду. Отже, для чіткого, хоча і попереднього, визначення цих меж і передбачено, що в апеляційній скарзі зазначається клопотання особи, яка подає апеляційну скаргу, про дослідження доказів.

З урахуванням виокремлених особливостей доказування у стадії апеляційного провадження, зокрема контрольного характеру та залежності від позицій учасників кримінального провадження, ч. 3 ст. 404 КПК України має бути витлумачена таким чином: коли без клопотання учасника кримінального провадження суд апеляційної інстанції досліджує обставини або докази, він тим самим виходить за межі скарги; якщо суд апеляційної інстанції виходить за межі скарги, він зобов'язаний дотримуватися обмежень, передбачених ч. 2 ст. 404 КПК України. Як наслідок, надання іншої оцінки окремим доказам, що були оцінені місцевим судом, під час розгляду апеляційної скарги, поданої на погіршення становища обвинуваченого, суперечить ст. 404 КПК України та є порушенням ст. 22 КПК України.

Логічним наслідком такого підходу є доктринальне тлумачення, що дослідження судом апеляційної інстанції доказів за власною ініціативою, без відповідного клопотання сторони провадження, для встановлення окремих обставин, що підлягають доказуванню, або надання іншої оцінки окремим доказам, які були оцінені місцевим судом, під час розгляду апеляційної скарги, поданої на погіршення становища обвинуваченого, є порушенням закріпленого у ст. 22 КПК України принципу змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості та може свідчити про відсутність неупередженості та обвинувальний ухил суду в конкретному кримінальному провадженні.

Таке тлумачення зумовлено й публічним характером діяльності прокурора при підтриманні публічного обвинувачення, адже, відстоюючи, на його думку, необґрунтованість вироку чи ухвали, він має *ex officio* вжити всіх процесуальних заходів, передбачених КПК України, задля відстоювання своєї позиції, зокрема заявити клопотання про дослідження доказів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. 498 с.
2. Бобечко Н. Р. Особливості кримінального процесуального доказування у стадіях апеляційного та касаційного провадження // Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні :

матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. Ю. П. Аленін. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 401–407.

3. Гловюк І. В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Одеса, 2016. 602 с.

4. Доказування в сучасному кримінальному провадженні : навч.-метод. посіб. / Л. І. Аркуша, Ю. П. Аленін, В. К. Волошина та ін. ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. 108 с. DOI: <https://doi.org/10.32837/11300.16149>.

5. Кашка О. С. Повноваження суду апеляційної інстанції в кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2014. 279 с.

6. Кіцен Н. В. Доказування у стадії апеляційного провадження за КПК 2012 р. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Вип. 1. С. 146–154.

7. Кіцен Н. В. Дослідження доказів у стадії перегляду судових рішень в апеляційному порядку: окремі питання. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 2. С. 384–398.

8. Ковальчук С. О. Особливості оцінки доказів судом апеляційної інстанції // Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Одеса, 27 листоп. 2013 р.) / відп. за вип. Ю. П. Аленін. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 415–419.

9. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ : Юстиніан, 2012. 1224 с.

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. : у 2 т. / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевой, Ю. М. Дьомін та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2012. Т. 2. 664 с.

11. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / відп. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків : Одиссей, 2013. 1104 с.

12. Лукашкіна Т. В. Роль суду в доказуванні у кримінальному процесі (за проектом КПК) // *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-виклад. складу* (м. Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.) : в 2 т. / відп. за вип. В. М. Дрьомін ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. Т. 2. С. 401–403.

13. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року / за ред. О. А. Банчука, Р. О. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Харків : Фактор, 2013. 1072 с.

14. Смірнова І. Засади безпосередності дослідження доказів судом апеляційної інстанції з урахуванням практики Верховного Суду // *Higher School of Advocacy* : сайт. 15.09.2020. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/zasady-bezposerednosti-doslidzhennya-dokaziv-sudom-apelyatsijnoyi-instantsiyi-z-urahuvannyam-praktyky-verhovnogo-sudu> (дата звернення: 20.06.2023).

15. Drozdov O., Basysta I. Examination of evidence at the initiative of the court of appeal in criminal proceedings. *Social and Legal Studios*. 2023. No. 6 (1). Pp. 25–32. DOI: <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.25>.

Надійшла до редакції: 25.06.2023

Прийнята до опублікування: 28.07.2023

REFERENCES

1. Arkusha, L. I., Alenin, Yu. P., Voloshyna, V. K. et al. (2021). *Evidence in modern criminal proceedings*. Phoenix. <https://doi.org/10.32837/11300.16149>.
2. Banchuk, O. A., Kuibida, R. O., & Havroniuk, M. I. (Eds). (2013). *Scientific and practical commentary to the Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012*. Factor.
3. Blazhivskiy, Ye. M., Hroshevoi, Yu. M., Domin, Yu. M. et al. (2012). *Criminal Procedural Code of Ukraine*. Vol. 2 (V. Ya. Tatsiy, Ed.). Right.
4. Bobechko, N. R. (2013, November 27). *Peculiarities of criminal procedural evidence in the stages of appeal and cassation proceedings* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference “Actual problems of proof in criminal proceedings”, Odessa, Ukraine.
5. Bobechko, N. R. (2016). *Appellate and cassation proceedings in the criminal justice system of Ukraine* [Doctoral dissertation, Ivan Franko National University of Lviv].
6. Drozdov, O., & Basysta, I. (2023). Examination of evidence at the initiative of the court of appeal in criminal proceedings. *Social and Legal Studios*, 6(1), 25–32. <https://doi.org/10.32518/sals1.2023.25>.
7. Hloviuk, I. V. (2016). *Criminal-procedural functions: theoretical and methodological principles and implementation practice* [Doctor dissertation, Odessa National Academy of Law].
8. Honcharenko, V. H., Nor, V. T., & Shumylo, M. Ye. (Eds). (2012). *Criminal Procedural Code of Ukraine*. Justinian
9. Kashka, O. S. (2014). *Powers of the court of appeal in the criminal process of Ukraine* [Candidate dissertation, Taras Shevchenko National University of Kyiv].

10. Kitsen, N. V. (2014). Evidence at the stage of appeal proceedings under the Criminal Procedure Code of 2012. *Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odesa Law Academy"*, 1, 146–154.
11. Kitsen, N. V. (2016). Research of evidence at the stage of review of court decisions in the appellate procedure: selected issues. *Bulletin of the Chernivtsi Faculty of the National University "Odesa Law Academy"*, 2, 384–398.
12. Kivalov, S. V., Alenin, Yu. P., & Bernaz, V. D. (2013). *Criminal Procedural Code of Ukraine*. Odyssey.
13. Kovalchuk, S. O. (2013, November 27). *Peculiarities of evaluation of evidence by the appellate court* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference "Actual problems of proof in criminal proceedings", Odesa, Ukraine.
14. Lukashkina, T. V. (2012, April 20–21). *The role of the court in evidence in the criminal process (according to the draft of the Criminal Procedure Code)* [Conference presentation abstract]. International Scientific Conference of Professors and Teachers "Legal life of modern Ukraine", Odesa, Ukraine.
15. Smirnova, I. (2020, September 15). *The principles of the immediacy of the examination of evidence by the appellate court, taking into account the practice of the Supreme Court*. Higher School of Advocacy. <https://www.hsa.org.ua/blog/zasady-bezposerednosti-doslidzhennya-dokaziv-sudom-apelyatsijnoyi-instantsiyi-z-urahuvannyam-praktyky-verhovnogo-sudu>.

Received the editorial office: 25 June 2023

Accepted for publication: 28 July 2023

IRYNA VASYLIVNA HLOVIUK,

*Doctor of Law, Professor,
Honoured Lawyer of Ukraine,
Lviv State University of Internal Affairs
Institute of Law,
Department of Criminal Law Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5685-3702>,
e-mail: irynavasgloviuk@gmail.com*

INTERPRETATION AND APPLICATION OF ARTICLE 404 OF THE CRIMINAL PROCEDURE CODE OF UKRAINE ON COURT INITIATIVE: CASE LAW OF THE CRIMINAL COURT OF CASSATION

The issue of interpretation of Part 3 of Art. 404 of the Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the initiative of the court of appeal in the examination of evidence has been investigated: at the request of the parties to the court proceedings, the court of appeal is obliged to re-examine the circumstances established during criminal proceedings, provided that they were not fully or with violations investigated by the court of first instance, and may examine evidence which was not investigated by the court of first instance, only if the parties to the court proceedings request such examination. This is due to the opposite interpretation of this provision by the courts, including the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court. The accuracy of the literal interpretation of this provision has been argued.

Taking into account the peculiarities of proof at the stage of appellate proceedings, in particular, the controlling nature and dependence on the positions of the parties to criminal proceedings, part 3 of Article 404 of the Criminal Procedure Code of Ukraine should be interpreted as follows: when the court of appeal examines circumstances or evidence without a request of a party to criminal proceedings, it thereby goes beyond the scope of the complaint; if the court of appeal goes beyond the scope of the complaint, it is obliged to comply with the restrictions provided for in part 2 of Article 404 of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

The conclusion has been made that examination of evidence by the court of appeal on its own initiative, without a relevant request from a party to the proceedings, to establish certain circumstances to be proved or to provide a different assessment of certain evidence which was assessed by the local court, when considering an appeal filed to worsen the position of the accused, is a violation of the principle of competition between the parties and freedom to present their evidence and prove their conviction before the court, as set out in Art. 22 of the Criminal Procedure Code of Ukraine of the principle of adversarial nature of the parties and their freedom to present their evidence and prove their conviction before the court, and may indicate a lack of impartiality and accusatory bias of the court in a particular criminal proceeding.

Key words: *appellate proceedings, court, evidence, petition, examination of evidence, adversarial proceedings, impartiality.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Гловюк І. В. Тлумачення та застосування статті 404 Кримінального процесуального кодексу України щодо ініціативності суду: судова практика Касаційного кримінального суду. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 78–87. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.07>.

Citation (APA): Hloviuk, I. V. (2023). Interpretation and application of Article 404 of the Criminal Procedure Code of Ukraine on court initiative: case law of the Criminal Court of Cassation. *Law and Safety*, 3(90), 78–87. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.07>.

УДК 342.922

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.08>

ОЛЕНА В'ЯЧЕСЛАВІВНА ДЖАФАРОВА,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра поліцейської діяльності та публічного адміністрування;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4201-0218>,
e-mail: olenadhafarova@gmail.com;

СЕРГІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ШАТРАВА,

*доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування;*

 <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;

ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА ПОГОРІЛЕЦЬ,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
науково-дослідна лабораторія з проблем досудового розслідування;*

 <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com

**ОСОБЛИВОСТІ ВИЗНАЧЕННЯ КОЛА ОТРИМУВАЧІВ ОДНОРАЗОВОЇ
ГРОШОВОЇ ДОПОМОГИ В РАЗІ ЗАГИБЕЛІ (СМЕРТІ)
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ, ВІЙСЬКОВОЗОВОБ'ЯЗАНОГО АБО РЕЗЕРВІСТА
В УМОВАХ ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ**

Доведено, що сьогодні законодавцем створено чіткий механізм порядку виплати одноразової грошової допомоги в разі смерті (загибелі) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста (зокрема працівника поліції), що свідчить про розуміння важливості здійснення ними заходів із забезпечення національної безпеки та оборони в умовах повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Наголошено, що залишається дискусійним питання щодо визначення переліку осіб, яких слід вважати членами сім'ї, що мають право на цю соціальну виплату.

Здійснено науковий аналіз змісту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги» від 29 липня 2022 р. № 2489-IX. Розглянуто Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств від 13 березня 2023 р. № 9103, спрямований на встановлення в сімейному законодавстві нового поняття «реєстровані партнери», та чинну постанову Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168» від 27 вересня 2022 р. № 1066, якою запроваджені нові підстави невиклати одноразової грошової допомоги за загиблого стосовно їх відповідності нормам чинного законодавства, актуальності й обґрунтованості ухвалення в умовах сьогодення. Надано авторські пропозиції змін до Кримінального кодексу України, пов'язаних з учиненням державної зради, колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору.

Звернено увагу, що з'являються нові суспільні явища, які вимагають відповідного врегулювання з боку держави, зокрема це стосується можливого виникнення в майбутньому нових підстав створення сім'ї. Нормотворча база, яка регламентує поняття «сім'я», «члени сім'ї» та визначає конкретний перелік членів сім'ї, доволі велика і потребує вдосконалення як у частині самої її конструкції, так і щодо уточнення юридичного визначення понять «сім'я» та «член сім'ї» в законі. Наголошено на необхідності вирішення цього питання саме на рівні Сімейного кодексу України шляхом закріплення в ньому відповідних дефініцій.

Ключові слова: одноразова грошова допомога, воєнний стан, сім'я, члени сім'ї, загибель (смерть) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста.

Оригінальна стаття

ВСТУП. В умовах становлення правової держави особливої актуальності набувають дослідження в галузі забезпечення особистих немайнових прав людини, зокрема права членів

сім'ї на отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста (враховуючи співробітника поліції) унаслідок здійснення ними заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі й стримування збройної агресії російської федерації. Соціальний захист військовослужбовців та членів їхніх сімей є одним із головних напрямів соціальної політики Української держави. Крім того, у ст. 17 Конституції України зазначається, що держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей¹.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Мета* наукової статті полягає у проведенні дослідження особливостей встановлення переліку кола осіб – отримувачів одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста. Основним *завданням* статті є встановлення переваг і відповідних недоліків у підході законодавця та суб'єкта владних повноважень до вирішення проблеми визначення переліку осіб – отримувачів одноразової грошової допомоги та встановленого кола членів сім'ї загиблого, які мають право на цю компенсацію.

Для досягнення поставленої мети та вирішення завдання дослідження постає необхідність здійснити аналіз змісту Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги» від 29 липня 2022 р. № 2489-IX (далі – Закон № 2489-IX), яким деталізовано перелік осіб, що мають право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті)², розглянути Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств від

13 березня 2023 р. № 9103 (далі – Законопроект № 9103), спрямований на запровадження в сімейне законодавство нового поняття «реєстровані партнери»³, та постанову Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168» від 27 вересня 2022 р. № 1066 (далі – Постанова № 1066), якою встановлені нові підстави не-виплати одноразової грошової допомоги за загиблого, на предмет їх відповідності нормам чинного законодавства, а також необхідності ухвалення в умовах сьогодення⁴.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. У сімейному праві практично не приділялося безпосередньої уваги дослідженню проблематики визначення переліку суб'єктів, які мають право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) захисників Вітчизни під час дії воєнного стану. Сутність і значення терміна «сім'я» неодноразово ставали об'єктом дослідження у працях багатьох вітчизняних учених.

Так, на думку В. Гопанчука (2002, с. 30), «сім'я в соціологічному значенні – це заснована на шлюбі чи кровному спорідненні невелика група людей, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю та допомогою». Інша плеяда науковців визначають сім'ю «як об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родинності, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами й характеризується спільністю духовного, матеріального життя й інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей» (Маслов, Подопрігора, Пушкин, 1972, с. 123). Водночас Ю. Червоний (2004, с. 68) зазначає, що «сім'я – це історично визначена організована соціальна спільність, заснована на шлюбі та кровному спорідненні (або лише на шлюбі чи лише на кровному спорідненні), усиновленні та взятті дітей на виховання, характерними ознаками якої є спільне життя її членів, взаємна

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 13.07.2023).

² Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги : Закон України від 29.07.2022 № 2489-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2489-20> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств : від 13.03.2023 № 9103 / ініціатори І. Р. Совсун, В. В. Подгорна, К. О. Рудик та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168 : постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 № 1066 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1066-2022-п> (дата звернення: 13.07.2023).

моральна та матеріальна підтримка і взаємне виховання ними одне одного, насамперед підростаючого покоління». М. Байрачна (2019, с. 59) в межах наукової праці визначає сім'ю як соціально-правовий інститут, побудований на правовідносинах подружжя, а також осіб, які проживають разом (особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, а також діти й інші члени сім'ї), пов'язані спільним побутом, що мають взаємні права, обов'язки й інтереси. Р. Падун (2021, с. 78) пропонує визначати сім'ю «як юридичний зв'язок між фізичними особами, заснований на шлюбі, відносинах родинності, усиновленні та інших підставах, передбачених у законі, який проявляється у наділенні їх на засадах рівності взаємними особистими немайновими та майновими сімейними правами та обов'язками, спільному житті, спільності інтересів та взаємній юридичній відповідальності». Ю. Шевців (2023, с. 206) доводить, що дефініція сім'я «характеризується як мінімум двома доктринами: по-перше, природньо, ця категорія є основою формування суспільства, передумовою побудови держави, соціальним феноменом, котрий заснований та функціонує на основі моральних, релігійних норм, звичаїв та традицій і має глибоку історичну вертикаль виникнення, становлення та функціонування; по-друге, ця категорія в сучасній правовій науці застосовується у різних галузях права, для обумовлення та характеристики сімейних правових відносин, а отже, має юридичну конструкцію».

У сімейному законодавстві поряд із терміном «сім'я» вживається похідний термін «член сім'ї», сутність якого визначено в різних нормативно-правових актах та в численних наукових працях, у яких авторами надавалося власне тлумачення цього поняття.

Так, В. Ватрас (2008, с. 6–7) визначає поняття «члени сім'ї» як «фізичні особи, які пов'язані з конкретною сім'єю шлюбом, родинністю, усиновленням та деякими формами влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, спільним життям, спільністю інтересів, взаємними сімейними правами та обов'язками, які поряд з іншими особами можуть бути суб'єктами сімейних правовідносин». І. Сердечна (2014, с. 93) під поняттям «член сім'ї» (у сімейно-правовому аспекті) розуміє «особу, яка має тісний правовий зв'язок з сім'єю, що ґрунтується на шлюбі, спорідненні, усиновленні, інших формах влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, характеризується спільністю життя та інтересів наявністю взаємних прав і обов'язків, передбачених сімейним законодавством».

Враховуючи наукові позиції вчених, можемо констатувати, що сьогодні у правничій літературі не склалось єдиного підходу щодо розуміння та визначення понять «член сім'ї» та «сім'я». У той же час відсутні практичні наукові розробки щодо соціального забезпечення сімей, які мають право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста, зокрема й працівника поліції, з огляду на нещодавні законодавчі зміни.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У статті використано відповідну методологію, яка сприяла вирішенню основної мети і завдань за рахунок відповідної сукупності філософських та спеціальних методів дослідження. Використання логіко-семантичного методу сприяло формулюванню авторського підходу до характеристики змісту Законопроекту № 9103, спрямованого на уведення до сімейного законодавства нового поняття «реєстровані партнери», та Постанови № 1066, якою встановлені нові підстави невинности одноразової грошової допомоги за загиблого. Нормативно-догматичний метод уможливив вивчення правових засад закріплення переліку кола осіб – отримувачів одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста.

Порівняльно-правовий та метод узагальнення надав змогу запропонувати дієві напрями вдосконалення норм чинного кримінального законодавства в частині внесення відповідних змін до ст. 52 Кримінального кодексу України (далі – КК України) шляхом встановлення нового додаткового виду покарання – позбавлення виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста, а в санкціях статей 111, 111-1, 111-2 КК України – додаткових видів покарання, які суд може накладати за вчинення державної зради, колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. 24 лютого 2022 р. російські війська здійснили широкомасштабне вторгнення на територію нашої держави. Головну роль у захисті України відіграє національний сектор безпеки та оборони, а саме Збройні Сили України та інші військові формування, які чинять гідну відсіч окупантові, ефективно обороняючи державу та український народ. Отже, всебічна підтримка військовослужбовців Збройних Сил України, інших військових формувань та членів їхніх сімей стосується основоположних

соціальних прав та є одним із засобів розширення оборонних можливостей держави. У цьому напрямі перед суспільством та державою постає головне завдання щодо забезпечення високого рівня захисту національних інтересів, у контексті якого створюються належні умови для стабільного розвитку кожної особистості, суспільства та держави (Hetman, Kobrusieva, Dzhaferova, 2022). Державна політика, яку проводить влада, повинна бути ефективною й виглядати як єдиний, цілісний механізм та базуватися на чіткій і науково обґрунтованій стратегії (не повинна виходити за межі чинного законодавства, а тому її ключові складові мають впливати з чинних на цей момент правових актів, крім того, практична реалізація стратегічного напрямку має базуватися на використанні найсучасніших засобів управління) (Shatrava et al., 2020, p. 64). Процес зростання економіки на сучасному етапі розвитку нашої держави багато в чому залежить від адаптації чинного законодавства до законодавства Європейського Союзу в частині впровадження бюджетної децентралізації на регіональному рівні (Шатрава та ін., 2019, с. 267; Dzhaferova, Riabchenko, Artemenko, 2018; Streltsov et al., 2021).

Необхідно зауважити, що соціальний захист і підтримка членів сімей загиблих військовослужбовців регулюється державою. Так, у ст. 40 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» зазначено: «Гарантії правового і соціального захисту громадян України, які виконують конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, забезпечуються відповідно до законів України “Про Збройні Сили України”, “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб”, “Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей” та іншими законами»¹.

Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» встановлено єдину систему соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей, гарантовано сприятливі умови для реалізації їхнього конституційного

¹ Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25.03.1992 № 2232-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12> (дата звернення: 13.07.2023).

обов'язку щодо захисту Вітчизни в економічній, соціальній та політичній сферах. Також цим нормативним актом передбачене право на виплату одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного чи резервіста або втрати працездатності².

Необхідно зауважити, що визначення членів сім'ї, батьків та утриманців військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста здійснюється відповідно до Сімейного кодексу України (далі – СК України), ухвалення якого стало новим етапом у розвитку сімейного права, якщо порівняти з Кодексом про шлюб та сім'ю України³. У Кодексі про шлюб та сім'ю України терміни «сім'я», «члени сім'ї» використовувались у багатьох статтях, але відповідні визначення або конкретний перелік осіб, які вважаються членами сім'ї, були відсутні. Насамперед СК України вперше вирішив одну з дуже важливих проблем, сформулювавши характерні ознаки сім'ї: спільне проживання, спільний побут та взаємні права та обов'язки (ч. 2 ст. 3)⁴.

Водночас в абз. 2 ч. 2 ст. 3 СК України вказано, що подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно⁵.

Отже, СК України не передбачає вичерпного переліку членів сім'ї, а визначає критерії, за наявності яких особи вважаються сім'єю. Такими критеріями є спільне проживання (за винятком можливості роздільного проживання подружжя з поважних причин і дитини з батьками), спільний побут та взаємні права й обов'язки.

Конституційний Суд України (за чотири роки до набрання чинності положень СК України) у п. 6 мотивувальної частини Рішення від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 висловив концептуальну правову позицію щодо судового

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

правозастосування поняття «член сім'ї», яка «виходить з об'єктивної відмінності його змісту залежно від галузі законодавства»¹. У вищевказаній справі Конституційний Суд України зробив аналіз законодавства, зокрема й сімейного, в якому застосовується поняття «член сім'ї», та намагався дати правове регулювання поняття «член сім'ї», пропонуючи міжгалузеве визначення.

Оскільки кожна галузь права складається з характерних лише для неї засад, предмета, методів правового регулювання, завдань тощо, закріплення уніфікованого поняття «член сім'ї» для всіх галузей права, на наше особисте переконання, неможливе.

Схожі тлумачення до визначення терміна «члени сім'ї» має норма абз. 3 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про встановлення державної допомоги постраждалим учасникам масових акцій громадського протесту та членам їх сімей» від 21 лютого 2014 р. № 745-VII, якою визначено, що «члени сімей учасників масових акцій громадського протесту – особи, які перебувають у шлюбі; проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою; їхні діти; особи, які перебувають під опікою чи піклуванням; є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання»².

Відповідно до ст. 98 Закону України «Про Національну поліцію» право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги мають члени сім'ї, батьки та утриманці загиблого (померлого) поліцейського. Члени сім'ї та батьки загиблого (померлого) поліцейського

визначаються відповідно до СК України, а утриманці – відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»³.

Поняття «член сім'ї» законодавець використовує також і у кримінальному законодавстві. Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 385 КК України не підлягає кримінальній відповідальності особа за відмову давати показання під час провадження досудового розслідування або в суді щодо себе, а також членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом⁴. Саме ж визначення того, які особи в розумінні кримінального законодавства вважаються членами сім'ї та близькими родичами, наводиться в п. 1 ч. 1 ст. 3 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України): «близькі родичі та члени сім'ї – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі»⁵.

Зіставивши визначення, бачимо, що на відміну від СК України, у КПК України наведено конкретний перелік осіб, які вважаються членами сім'ї, водночас у цьому переліку також наведено аналогічні ознаки, встановлені в СК України, з дотриманням яких та чи інша особа може бути визнана членом сім'ї.

Зауважимо, що Податковий кодекс України поділяє членів сім'ї фізичної особи варіантно, за ступенем споріднення. Так, відповідно до підп. 14.1.263 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України до першого ступеня споріднення належать батьки фізичної особи, її чоловік

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Служби безпеки України, Державного комітету нафтової, газової та нафтопереробної промисловості України, Міністерства фінансів України щодо офіційного тлумачення положень пункту 6 статті 12 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», частин четвертої і п'ятої статті 22 Закону України «Про міліцію» та частини шостої статті 22 Закону України «Про пожежну безпеку» (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї») : від 03.06.1999 № 5-рп/99 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-99> (дата звернення: 13.07.2023).

² Про встановлення державної допомоги постраждалим учасникам масових акцій громадського протесту та членам їх сімей : Закон України від 21.02.2014 № 745-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/745-18> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 13.07.2023).

⁵ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 13.07.2023).

або дружина та діти (зокрема усиновлені); до другого ступеня споріднення належать рідні брати та сестри, баба та дід як з боку матері, так і з боку батька, внуки¹.

Абзацом 9 п. 3 постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання соціального захисту осіб з інвалідністю» від 19 липня 2006 р. № 999 передбачено, що до членів сім'ї особи з інвалідністю належать громадяни України, які проживають разом з нею, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, опіки або піклування над неповнолітніми дітьми, а також на інших підставах, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, та місце проживання яких зареєстровано в Україні в установленому законодавством порядку².

Порівнюючи зміст вищенаведених кодифікаційних нормативно-правових актів, де законодавець застосовує поняття «член сім'ї», та інших нормативних правових документів, у яких висловлені різні підходи щодо його розуміння, можна стверджувати, що поняття «член сім'ї» є неоднорідною, багатоаспектною та складною категорією.

У зв'язку із цим вважаємо, що доцільно погодитися з позицією І. Чеховської (2013, с. 585) про те, що «в Україні відсутня єдина правова база державної сімейної політики. Будь-які заходи, які застосовуються з боку державних інституцій, в основному спрямовані на індивідуум і майже не враховують інтереси сім'ї як соціального інституту».

Кабінет Міністрів України на виконання указів Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022 та «Про загальну мобілізацію» від 24 лютого 2022 р. № 69/202 ухвалив постанову «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від 28 лютого 2022 р. № 168, якою встановлено, що сім'ям загиблих осіб, зазначених у п. 1 цієї Постанови, виплачується

одноразова грошова допомога в розмірі 15 000 000 гривень, яка розподіляється рівними частками на всіх отримувачів, передбачених у ст. 16-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»³.

Законом № 2489-IX, який набув чинності 25 серпня 2022 р., ст. 16-1 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» викладено в новій редакції та деталізовано перелік кола осіб, які мають право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста⁴.

Законодавчою новацією став чітко визначений перелік суб'єктів отримання грошової допомоги за загиблих. Змістовно ними стали: «батьки, один із подружжя, який не одружився вдруге, діти, які не досягли повноліття, утриманці загиблого (померлого). Утриманцями вважаються члени сім'ї, які мають право на пенсію у разі втрати годувальника відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» за загиблого (померлого) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста (особу, звільнену з військової служби, смерть якої настала протягом року після звільнення)»⁵.

Заслужують на увагу обставини, які передували ухваленню Закону № 2489-IX. Так, усі супровідні документи до законопроекту (реєстр. № 7415), як-от: пояснювальна записка, подання, висновки, науково-експертний висновок, зауваження Головного юридичного управління, *не містять законодавчої ініціативи та будь-якого правового обґрунтування необхідності викладання ст. 16-1 у новій редакції*,

³ Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 № 168 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-п> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Про внесення змін до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» щодо призначення і виплати одноразової грошової допомоги : Закон України від 29.07.2022 № 2489-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2489-20> (дата звернення: 13.07.2023).

⁵ Там само.

¹ Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 13.07.2023).

² Деякі питання соціального захисту осіб з інвалідністю : постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.2006 № 999 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/999-2006-п> (дата звернення: 13.07.2023).

зокрема з виключенням терміна «члени сім'ї», а предметом правового регулювання та метою законопроекту ініціаторами взагалі визначалося лише внесення змін до п. 4 ст. 163 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», якими пропонувалося передбачити, що розмір раніше призначеної одноразової грошової допомоги може бути будь-коли переглянутий і підвищений.

При цьому завдання проекту закону полягало у приведенні норми Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» у відповідність до рішення Конституційного Суду України від 6 квітня 2022 р. № 1-р(П)/2022¹.

Незважаючи на вищезазначене, 29 липня 2022 р. Проект Закону «Про внесення змін до статті 16-3 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (щодо окремих питань призначення і виплати одноразової грошової допомоги)» (реєстр. № 7415) був прийнятий у другому читанні та в цілому, зокрема й зі змінами у ст. 16-1.

Отже, можна зробити висновок, що цими змінами значно звужений перелік отримувачів компенсації за загибель (смерть) захисників України, які мають право на грошову допомогу, оскільки він вичерпно конкретизований. На відміну від попередньої редакції, що діяла упродовж восьми років, із тексту статті виключено таку загальну категорію осіб, як «члени сім'ї» загиблого (померлого) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста. Попередня редакція мала бланкетну норму з посиланням на приписи СК України, що не передбачає вичерпного переліку членів сім'ї, а визначає критерії, за наявності яких особи вважаються сім'єю.

Наведене дає змогу стверджувати, що нова редакція статті свідчить про зміну позиції законодавця (всупереч правовому висновку Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р. № 5-рп/99 (справа про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»)) щодо обов'язкового встановлення фактів спільного прожи-

вання, спільного побуту і взаємних прав й обов'язків членів сім'ї.

Таким чином, законодавець встановив, що на цей час ці критерії не є вирішальною умовою в питанні виплати одноразової грошової допомоги відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168. Заявники є членами сім'ї загиблого через їхнє пряме споріднення та мають право на грошову допомогу.

Отже, можливо констатувати, що нова редакція статті усуває деяких суб'єктів, які проживали однією сім'єю з військовослужбовцем, військовозобов'язаним або резервістом, від можливості отримання грошової допомоги в разі їх загибелі.

Таким чином, право на отримання соціальної виплати фактично втратили: повнолітні діти загиблого, особи, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, їхні діти, брати, сестри, внуки, баба та дід як з боку матері, так і з боку батька та інші близькі родичі, котрі з ними проживали як одна сім'я, а також діти, які були зачаті за життя батька-військового, але народилися після його загибелі.

Тепер на підставі судового рішення можливо отримати шанс на призначення та виплату допомоги лише тим заявникам, які звернулися за нею щодо загиблих до 25 серпня 2022 р. – дати ухвалення відповідних змін.

Зараз існують проблеми з отриманням вказаною категорією осіб одноразової грошової допомоги за загиблого, яка передбачена ст. 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ, оскільки підставами для нарахування, виплати та отримання цієї компенсації є факт надання відповідних документів для підтвердження існування сімейних відносин із загиблим (померлим) військовослужбовцем, які безпосередньо засвідчують родинний зв'язок за ступенем споріднення, як-от: свідоцтво про народження, свідоцтво про укладення шлюбу тощо². У разі їх відсутності виникає необхідність встановлення в суді факту проживання однією сім'єю, що пов'язано з витратою часу та матеріальних ресурсів.

Як приклад можна навести постанову Верховного Суду у складі колегії суддів

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 16-3 Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” (щодо окремих питань призначення і виплати одноразової грошової допомоги)» // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1333964> (дата звернення: 13.07.2023).

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-ХІІ // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 13.07.2023).

Касаційного адміністративного суду від 6 липня 2022 р. у справі № 240/5809/18, де оскаржувалося рішення Міністерства оборони України про відмову у виплаті грошової допомоги рідній сестрі загиблого військовослужбовця. Під час розгляду справи підтвердилося, що позивач та її загиблий рідний брат жили разом, вели спільний побут і мали взаємні права та обов'язки. Суд вказав, що позивач є членом сім'ї загиблого і має право на отримання одноразової грошової допомоги, а рішення Міністерства оборони України про відмову є протиправним¹.

Аналогічною є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17 квітня 2019 р. у справі № 456/1258/17, де за допомогою звернувся повнолітній син загиблого. Суд підтвердив факт спільного проживання та ведення спільного побуту позивачем та його загиблим батьком, тому позивач є членом сім'ї загиблого та має право на отримання грошової допомоги після загибелі батька-військовослужбовця².

Велика Палата Верховного Суду 22 серпня 2018 р. у справі № 644/6274/16-ц погодилась із висновками судів попередніх інстанцій про те, що відносини між заявником та його племінником були сімейними, оскільки чинне на момент розгляду справи в судах першої й апеляційної інстанцій законодавство не передбачало іншого порядку підтвердження факту членства в сім'ї, його встановлення не пов'язувалося з вирішенням спору, а було необхідним для подальшого подання заявником з метою призначення і виплати йому одноразової грошової допомоги за загиблого військовослужбовця-племінника документа, що засвідчував би наявність сімейних відносин між заявником і племінником станом на день загибелі останнього. Також визначено, що обов'язковими умовами для визнання їх членами сім'ї,

крім спільного проживання, є: ведення спільного господарства, тобто наявність спільних витрат, спільного бюджету, спільного харчування, купівля майна для спільного користування, участь у витратах на утримання житла, його ремонт, надання взаємної допомоги, наявність усних чи письмових домовленостей про порядок користування житловим приміщенням, інших обставин, які засвідчують реальність сімейних відносин³.

Також звертаємо увагу, що в постанові від 22 березня 2023 р. у справі № 290/289/22-ц Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду дійшов висновку, що вимоги жінки про встановлення факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу з чоловіком, який загинув під час участі в бойових діях та забезпеченні здійснення заходів з національної безпеки і стримування збройної агресії російської федерації, для отримання одноразової грошової допомоги, яка передбачена Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», не підлягає вирішенню в порядку цивільного судочинства⁴.

Отже, доходимо висновку, що реформований Верховний Суд дотримується позиції, що визначальним критерієм у підтвердженні певного соціального статусу особи та належності до члена сім'ї загиблого для отримання одноразової грошової допомоги залишається факт спільного проживання, спільного побуту, наявність взаємних прав та обов'язків, а кровні зв'язки – вторинні.

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на Постанову № 1066, якою внесені зміни до п. 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168, а саме щодо невиплати одноразової грошової допомоги за загиблого громадянам російської федерації або республіки білорусь та особам, які постійно проживають на територіях цих країн, особам, які засуджені за державну зраду,

¹ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.07.2022 : справа № 240/5809/18, провадження № К/9901/23345/19 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105138755> (дата звернення: 13.07.2023).

² Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 17.04.2019 : справа № 456/1258/17, провадження № К/9901/24557/18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81215111> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018 : справа №644/6274/16-ц, провадження № 14-283цс18 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78011421> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Постанова Верховного суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22.03.2023 : справа № 290/289/22-ц, провадження № 61-13369ск22 // Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109854993> (дата звернення: 13.07.2023).

колабораційну діяльність, пособництво державі-агресору¹.

Визначальним у цьому аспекті є те, що призначення й виплата одноразової грошової допомоги не здійснюються лише у випадках, визначених ст. 16-4 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», зокрема якщо «загибель (смерть), поранення (контузія, травма або каліцтво), захворювання, інвалідність або часткова втрата працездатності без встановлення інвалідності військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста є наслідком: а) вчинення ним кримінального або адміністративного правопорушення; б) вчинення ним дій у стані алкогольного, наркотичного чи токсичного сп'яніння; в) навмисного спричинення собі тілесного ушкодження, іншої шкоди своєму здоров'ю або самогубства (крім випадку доведення особи до самогубства, встановленого судом); г) подання особою завідомо неправдивих відомостей для призначення і виплати одноразової грошової допомоги»².

Таким чином, перелік підстав для позбавлення права на отримання одноразової грошової допомоги є вичерпним, і три перші з них пов'язані лише з конкретною особою загиблого та обставинами його загибелі (смерті), а саме: смерть є наслідком вчинення активних дій самим військовослужбовцем, військовозобов'язаним або резервістом.

Єдина підстава невиплати за ознакою «подання особою завідомо неправдивих відомостей для призначення і виплати одноразової грошової допомоги» може бути пов'язана із суб'єктами отримання одноразової грошової допомоги лише в процесі документального підтвердження існування сімейних відносин.

Варто також вказати, що суб'єкт владних повноважень фактично необґрунтовано позбавив компенсації саме її отримувачів на підставі нової ознаки, не передбаченої законодавством, – наявності в них судимості.

Слід зауважити, що, як свідчить міжнародний досвід, під час будь-якої війни існує таке явище, як колабораціонізм та інші, пов'язані кримінальні правопорушення, боротьба з якими є обов'язковою складовою майбутньої перемоги. Тому своєчасним і виправданим є внесення Верховною Радою України у березні 2022 р. змін до КК України, якими визначено поняття колабораціонізму, його форми і відповідальність за нього, а також встановлена кримінальна відповідальність за пособництво державі-агресору.

Але чинне національне кримінальне законодавство, зокрема санкції статей 111 «Державна зрада», 111-1 «Колабораційна діяльність», 111-2 «Пособництво державі-агресору» КК України сьогодні фактично не передбачають такого додаткового виду покарання, як «позбавлення виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста».

Законодавцем визначені доволі чіткі положення про межі і характер здійснення відповідних дискреційних повноважень, наданих Кабінету Міністрів України щодо виплати одноразової грошової допомоги за загиблого, передбаченої ст. 16 Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», лише в частині порядку її призначення та виплати, і жодним чином не надано повноважень на визначення кола суб'єктів для отримання цієї соціальної виплати шляхом виключення з встановленого законодавцем переліку осіб – членів сім'ї, в яких наявна судимість.

Оскільки правообов'язок суб'єкта владних повноважень щодо виконання дискреційних повноважень є способом виконання покладених на нього функцій і завдань, вважаємо, що суб'єкт владних повноважень (Кабінет Міністрів України) в цьому разі вийшов за межі повноважень. Закон, а не підзаконний нормативний акт встановлює перелік осіб – членів сім'ї загиблого для отримання одноразової грошової допомоги.

На практиці в роботі правозастосовчих органів таке звуження кола членів сім'ї може створити труднощі, коли виникають питання щодо сім'ї як єдиного цілісного утворення або окремих членів сім'ї. Для виправлення цієї ситуації логічно внести відповідні зміни до ст. 52 КК України, передбачивши такий додатковий вид покарання, як «позбавлення виплати одноразової грошової допомоги у разі загибелі військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста», а в санкціях статей 111, 111-1, 111-2 КК України серед додаткових

¹ Про внесення змін до пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 р. № 168 : постанова Кабінету Міністрів України від 27.09.2022 № 1066 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1066-2022-п> (дата звернення: 13.07.2023).

² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 13.07.2023).

видів покарання, які суд може накласти за вчинення державної зради, колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору, передбачити покарання аналогічного змісту.

Протягом останніх двох років спостерігається прагнення законодавця не лише відійти від класичного визначення суті поняття «член сім'ї» способом простого виключення законодавцем цього терміна, а й (в перспективі) включити до встановленої гендерної диференціації суб'єктів сімейних відносин інших осіб шляхом законодавчого закріплення нових понять, які, зокрема, підміняють поняття «сім'я», «члени сім'ї», «сімейний союз». Як приклад вважаємо за необхідне навести зареєстрований 13 березня 2023 р. у Верховній Раді України Законопроект № 9103¹. У пояснювальній записці щодо обґрунтування необхідності його ухвалення зазначено, що актуалізація впровадження інституту реєстрованих партнерств є нагальною потребою, щоб захистити права військових, зважаючи на постійну загрозу життю і здоров'ю партнерів у разі поранення, зникнення безвісти чи загибелі через проведення бойових дій².

Щодо змісту Законопроект № 9103, то звертає на себе увагу сутність статей 1, 8, 19. Так, у ст. 1 пропонується таке: «Реєстрованим партнерством є зареєстрований в порядку, визначеному цим Законом, добровільний сімейний союз двох повнолітніх осіб (курсив наш. – С. Ш.), однієї чи різної статі... Реєстровані партнери вважаються один щодо одного близькими родичами». У статті 8 йдеться: «Реєстровані партнери є членами сім'ї (курсив наш. – С. Ш.), які мають право на призначення пенсії, на отримання грошової допомоги та на інші соціальні гарантії, у випадках передбачених законодавством». Стаття 19 зазначає: «Реєстровані партнери набувають статусу члена сім'ї (курсив наш. – С. Ш.) першого ступеня споріднення одне щодо одного»³.

¹ Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств : від 13.03.2023 № 9103 / ініціатори І. Р. Совсун, В. В. Подгорна, К. О. Рудик та ін. // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497> (дата звернення: 13.07.2023).

² Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про інститут реєстрованих партнерств» // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1681896> (дата звернення: 13.07.2023).

³ Проект Закону про інститут реєстрованих партнерств : від 13.03.2023 № 9103 / ініціатори І. Р. Совсун, В. В. Подгорна, К. О. Рудик та ін. // БД

Подібні формулювання в тексті повторюються неодноразово. Тобто ініціатори Законопроект № 9103 категорично наполягають, що в їхньому розумінні одностатева пара де-факто є сімейним подружжям, саме тому всюди використовуються слова і словосполучення «сім'я», «сімейний союз», «спорідненість першого ступеня».

Окрім основного тексту, переважна більшість сторінок Законопроект № 9103 присвячена необхідності внесення змін в усі пов'язані чинні закони і кодекси. Зміни і доповнення пропонується викласти таким чином, щоб після слів «сім'я», «член сім'ї», «чоловік», «дружина», «подружжя» в усіх без винятку випадках через кому було додане словосполучення «реєстрований партнер» або «реєстроване партнерство».

Зокрема, що стосується виплати одноразової грошової допомоги за загиблого (померлого) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста, то в Законі України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» пропонується «у пункті першому статті 16-1 після слів та символів “один із подружжя, який не одружився вдруге” додати слова та символи “або не зареєстрував реєстроване партнерство з іншою особою, реєстрований партнер, який не перебуває у повторному реєстрованому партнерстві чи шлюбі”»⁴.

Але викликає подив, чому тоді ініціатори Законопроект № 9103 водночас не пропонують внести відповідні зміни до підп. 14.1.263 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України, який визначає склад терміна «члени сім'ї» та стосується порядку сплати ними податку на доходи фізичних осіб. Також у Законопроекті № 9103 відсутні пропозиції щодо внесення відповідних змін до КПК України.

Вбачається, що реєстрованим партнерам переважно потрібне право для отримання безлічі додаткових соціальних пільг та виплат, без будь-яких обов'язків перед державою та суспільством.

Також зауважимо, що згідно з ч. 4 ст. 19 Законопроект № 9103 пропонується доповнити ст. 3 СК України, в якій зараз чітко визначено сутність сім'ї: «сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки», новим абзацом: «Реєстровані партнери є сім'єю

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497> (дата звернення: 13.07.2023).

⁴ Там само.

незалежно від того, чи проживають вони фактично разом та чи ведуть спільно домашнє господарство».

З подібними твердженнями навряд чи можна погодитись, оскільки автори законодавчої ініціативи пропонують наділити зареєстроване партнерство всіма правами і привілеями сім'ї, водночас для такої «сім'ї» пропонують законодавцю зробити винятки, необґрунтовано визнавши необов'язковими такі критерії сім'ї, як «проживання разом» та «ведення спільного господарства».

Зважаючи на ключові декларативні аргументи про майнові й медичні аспекти необхідності ухвалення Законопроєкту № 9103, дискусійним є питання: яке спільне майно реєстровани партнери хочуть ділити чи кого дотримуватися в лікарняному закладі, якщо вони взагалі разом не проживають і спільного господарства не ведуть?

Завершуючи висвітлення цього питання, доходимо висновку, що Законопроєкт № 9103 створює підміну понять щодо термінів «сім'я», «члени сім'ї», «сімейний союз» у зв'язку з невідповідністю національному законодавству.

З приводу вказаного доречним навести позицію О. Явор (2019, с. 49), яка звертає увагу, що «з урахуванням специфіки сімейних прав, гарантованих ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у врегулюванні юридичних фактів у сімейно-правовій сфері мають враховуватися межі державного впливу на відносини, що складаються в сім'ї, а також дотримуватися баланс у нормуванні загально-правових відносин та приватних сімейних відносин особистого характеру, які взагалі не повинні регулюватися законом або мають піддаватися мінімальному нормативному впливу».

ВИСНОВКИ. На підставі вищевикладеного слід констатувати, що сьогодні законодавцем створено чіткий механізм порядку виплати одноразової грошової допомоги в разі смерті (загибелі) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста (зокрема й працівника поліції), що свідчить про розуміння важливості здійснення ними заходів із за-

безпечення національної безпеки та оборони в умовах повномасштабного вторгнення рф в Україну. Водночас залишається дискусійним питання щодо визначення переліку осіб, яких слід відносити до членів сім'ї, що мають право на цю соціальну виплату.

Було зроблено спробу здійснити науковий аналіз змісту Закону № 2489-IX, яким *вперше* за останні вісім років *змінено та конкретизовано перелік осіб*, що мають право на призначення та отримання одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста, та, зокрема, *виключено взагалі поняття «член сім'ї»*; розглянуто Законопроєкт № 9103, *спрямований на встановлення в сімейному законодавстві нового поняття «реєстровані партнери»* та чинну Постанову № 1066, якою запроваджені *нові підстави не-виплати одноразової грошової допомоги* за загиблого на предмет їх відповідності нормам чинного законодавства, актуальності й обґрунтованості прийняття в умовах сьогодення, запропоновані власні пропозиції змін до КК України, пов'язаних з учиненням державної зради, колабораційної діяльності, пособництва державі-агресору, та зауваження щодо їх вирішення для покращення правотворчого процесу.

У той же час потрібно враховувати, що постійно виникають і трансформуються ті чи інші правовідносини, з'являються нові суспільні явища, що вимагає відповідного врегулювання з боку держави, зокрема це стосується й можливого виникнення в майбутньому нових підстав створення сім'ї. Нормотворча база, яка регламентує поняття «сім'я», «члени сім'ї» та конкретний перелік членів сім'ї доволі велика й потребує вдосконалення як в частині самої її конструкції, так і щодо уточнення юридичного визначення понять «сім'я» та «член сім'ї» у законі.

Власне, сьогодні вбачається необхідність вирішення цього питання саме на рівні СК України шляхом закріплення в ньому відповідних норм дефініцій.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Байрачна М. І. Функції сім'ї у сімейному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 57–60. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2019/15.pdf (дата звернення: 13.07.2023).
2. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 19 с.
3. Маслов В. Ф., Подопрігора З. А, Пушкин А. А. Действующее законодательство о браке и семье. Харьков : Вища школа, 1972. 212 с.
4. Падун Р. В. Визначення сім'ї як правової категорії та особливого феномену суспільних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. № 68. С. 75–79. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.12>.

5. Сердечна І. Л. До питання про поняття «член сім'ї» в сімейному праві: нормативний та доктринальний підходи. *Університетські наукові записки*. 2014. № 4. С. 88–95.
6. Сімейне право України : підручник / за ред. В. С. Гопанчука. Київ : Істина, 2002. 304 с.
7. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 464 с.
8. Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації : монографія. Кам'янець-Подільський : Рута, 2013. 736 с.
9. Шатрава С. О., Храмцов О. М., Коломоєць Н. В., Тищенко І. О. Особливості бюджетної децентралізації в Україні. *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії і практики*. 2019. № 28, т. 1. С. 264–271. <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v1i28.163048>.
10. Шевців Ю. Юридичний аналіз поняття «сім'я» та суб'єктів сімейних правовідносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2023. № 76, т. 1. С. 201–207. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.31>.
11. Явор О. «Сімейне життя» в інтерпретації Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 10. С. 44–51. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.31>.
12. Dzhafarova O., Riabchenko O., Artemenko I. Structural and legal analysis of banking safety in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, No. 5. Pp. 67–74. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-67-74>.
13. Hetman Ye., Kobrusieva Ye., Dzhafarova O. Administrative and legal regulation of the national security system of Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*. 2022. Vol. 30, Iss. 1. Pp. 176–190.
14. Shatrava S., Tsybulnyk N., Bezpalo O., Muzychuk O. Public Administration as a Form of Realization of Public Authority. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 30. Pp. 60–66. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.6>.
15. Streltsov V., Bezpalo O., Dzhafarova O., Shatrava S., Kisiliuk E. Approaches for Assessing the Public Administration Activities in the Field of Ensuring Economic Security // 37th IBIMA Conference (Cordoba, Spain, 30–31 May 2021). URL: <https://ibima.org/accepted-paper/approaches-for-assessing-the-public-administration-activities-in-the-field-of-ensuring-economic-security/> (дата звернення: 13.07.2023).

Надійшла до редакції: 17.07.2023

Прийнята до опублікування: 19.08.2023

REFERENCES

1. Bairachna, M. I. (2019). Functions of the family in the family law of Ukraine. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 3, 57–60. http://www.lsej.org.ua/3_2019/15.pdf.
2. Chekhovska, I. V. (2013). *State family policy in Ukraine: theory and practice of implementation*. Ruta.
3. Chervonyi, Yu. S. (Ed.). (2004). *Family law of Ukraine*. Truth.
4. Dzhafarova, O., Riabchenko, O., & Artemenko, I. (2018). Structural and legal analysis of banking safety in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*, 5(4), 67–74. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2018-4-5-67-74>.
5. Hetman, Ye., Kobrusieva, Ye., & Dzhafarova, O. (2022). Administrative and legal regulation of the national security system of Ukraine. *Journal of Law and Political Sciences*, 30(1), 176–190.
6. Hopanchuk, V. S. (Ed.). (2002). *Family law of Ukraine*. Truth.
7. Maslov, V. F., Podoprighora, Z. A., & Pushkin, A. A. (1972). *Current legislation on marriage and family*. High school.
8. Padun, R. V. (2021). Defining the family as a legal category and a special phenomenon of social relations. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 68, 75–79. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.12>.
9. Serdechna, I. L. (2014). To the issue of the concept of “member of the family” in family law: normative and doctrinal approaches. *University Scientific Notes*, 4, 88–95.
10. Shatrava, S. O., Khramtsov, O. M., Kolomoiets, N. V., & Tyshchenkova, I. O. (2019). Specifics of budget decentralization in Ukraine. *Financial and Credit Activity: Problems of Theory and Practice*, 28(1), 264–271. <https://doi.org/10.18371/fcaptr.v1i28.163048>.
11. Shatrava, S., Tsybulnyk, N., Bezpalo, O., & Muzychuk, O. (2020). Public Administration as a Form of Realization of Public Authority. *Amazonia Investiga*, 9(30), 60–66. <https://doi.org/10.34069/AI/2020.30.06.6>.
12. Shevtsiv, Yu. (2023). Legal analysis of the concept of “family” and subjects of family legal relations. *Uzhhorod National University Herald. Series: Law*, 76(1), 201–207. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.31>.
13. Streltsov, V., Bezpalo, O., Dzhafarova, O., Shatrava, S., & Kisiliuk, E. (2021, May 30–31). *Approaches for Assessing the Public Administration Activities in the Field of Ensuring Economic Security* [Conference

presentation abstract]. 37th IBIMA Conference, Cordoba, Spain. <https://ibima.org/accepted-paper/approaches-for-assessing-the-public-administration-activities-in-the-field-of-ensuring-economic-security/>.

14. Vatras, V. A. (2008). *Subjects of family legal relations* [Candidate thesis, Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine].

15. Yavor, O. (2019). "Family life" as interpreted by the European Court of Human Rights. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 10, 44–51. <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.31>.

Received the editorial office: 17 July 2023

Accepted for publication: 19 August 2023

OLENA VIACHESLAVIVNA DZHAFAROVA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Police Activity and Public Administration;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4201-0218>,
e-mail: olenadzhafarova@gmail.com;*

SERHII OLEKSANDROVYCH SHATRAVA,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Research Laboratory on the Issues of Pre-trial Investigation;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7072-961X>,
e-mail: sergshatrava@gmail.com;*

OLENA VALERIIVNA POHORILETS,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Research Laboratory on the Issues of Pre-trial Investigation;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4739-4441>,
e-mail: helenapogorilets@gmail.com*

PECULIARITIES OF DETERMINING THE CIRCLE OF RECIPIENTS OF ONE-TIME FINANCIAL ASSISTANCE IN CASE OF DEATH OF A SERVICEMAN, PERSON LIABLE FOR MILITARY SERVICE OR RESERVIST UNDER MARTIAL LAW

It has been proved that today the legislator has created a clear mechanism for the procedure for payment of a one-time financial assistance in the event of death of a serviceman, person liable for military service or a reservist (including a police officer), which indicates that they understand the importance of taking measures to ensure national security and defence in the context of a full-scale invasion of Ukraine by Russian Federation. It has been stressed that the issue of determining the list of persons who should be considered family members entitled to this social payment remains controversial.

A scientific analysis of the content of the Law of Ukraine "On Amendments to the Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families" regarding the Appointment and Payment of a One-time Financial Allowance" dated 29 July 2022 No. 2489-IX has been carried out. It has been considered the Draft Law on the Institute of Registered Partnerships No. 9103 dated 13 March 2023, aimed at establishing a new concept of "registered partners" in family law, and the current Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On Amendments to Clause 2 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 28 February 2022 No. 168" dated 27 September 2022, No. 1066, which introduced new grounds for non-payment of a one-time financial assistance for the deceased, in terms of their compliance with the current legislation, relevance and validity of their adoption in the current conditions. The author's proposals for amendments to the Criminal Code of Ukraine related to high treason, collaboration, and aiding and abetting the aggressor state have been presented.

The attention has been drawn to the emergence of new social phenomena which require appropriate regulation by the State, in particular, this concerns the possible emergence of new grounds for family formation in the future. The legal framework that regulates the concepts of "family", "family members" and defines a specific list of family members is quite extensive and needs to be improved both in terms of its very design and in terms of clarifying the legal definition of the concepts of "family" and "family member" in the law. The necessity of addressing this issue at the level of the Family Code of Ukraine by enshrining the relevant definitions in it has been emphasised.

Key words: *one-time financial assistance, martial law, family, family members, death of a serviceman, person liable for military service or a reservist.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Джафарова О. В., Шатрава С. О., Погорілець О. В. Особливості визначення кола отримувачів одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця, військовозобов'язаного або резервіста в умовах дії воєнного стану. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 88–101. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.08>.

Citation (APA): Dzhafarova, O. V., Shatrava, S. O., & Pohorilets, O. V. (2023). Peculiarities of determining the circle of recipients of one-time financial assistance in case of death of a serviceman, person liable for military service or reservist under martial law. *Law and Safety*, 3(90), 88–101. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.08>.

УДК 343.1:65.012.8+004

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.09>**ВІТАЛІЙ ВІКТОРОВИЧ НОСОВ,**

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;

 <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,

e-mail: vitnos.g@gmail.com;

ОЛЕКСАНДР ВОЛОДИМИРОВИЧ МАНЖАЙ,

кандидат юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;

 <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,

e-mail: sofist@ukr.net;

ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА КОВТУН,

Департамент кіберполіції Національної поліції України,
2-ий відділ (аналізу відкритих джерел)

4-го управління (оперативно-аналітичного
забезпечення та аналізу відкритих джерел);

 <https://orcid.org/0000-0003-1263-5970>,

e-mail: cybercop322@gmail.com

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ РОБОТИ З КРИПТОВАЛЮТОЮ MONERO

Проаналізовано криміналістичні, організаційні і технічні особливості роботи правоохоронних органів із криптовалютою Монего в контексті проведення досудового слідства й оперативно-розшукової діяльності. Описано розвиток системи Монего. Окреслено причини і тенденції використання Монего правопорушниками, а також показано схему роботи цієї платіжної системи, яка забезпечує її підвищену конфіденційність. Наведено приклади кримінальних правопорушень, під час яких здійснюється використання Монего. Розкрито функціонал OpenAlias для полегшення роботи з адресами Монего. Вивчено можливість ідентифікації учасників трансакцій Монего. Констатовано відсутність на сьогодні дієвих способів такої ідентифікації без знання публічної адреси та відповідних ключів, особливо якщо користувачі використовують додаткові захисні механізми типу підключення до TOR-мережі.

Розкрито особливості криміналістичного дослідження засобів комп'ютерної техніки, які використовувалися для роботи з Монего. Встановлено, що найбільш результативним є вивчення слідів роботи з Монего, що вилучаються з відповідних засобів комп'ютерної техніки особи, яка становить інтерес. Корисна інформація може зберігатися в оперативній пам'яті, на диску, частково у мережному трафіку. Визначено артефакти, на які слід звертати увагу під час проведення огляду та обшуку. Змодельовано атомарний обмін (Atomic Swaps) XMR для визначення слідової картини та визначення артефактів підвищеної уваги під час здійснення криміналістичних процедур. Про факт здійснення атомарного обміну для заплутування слідів може свідчити наявність на диску специфічних файлів програмного забезпечення, яке використовувалося із цією метою.

Запропоновано алгоритм вилучення XMR за допомогою multisig-адрес, з яких виводити кошти можливо тільки при накладанні цифрових підписів декількох осіб. Змодельовано роботу цього алгоритму в тестовій мережі Stagenet. Зроблено висновок, що правоохоронним органам для ідентифікації користувачів Монего, які становлять інтерес, слід зосередитися на класичних слідчо-оперативних заходах розслідування. Водночас існують дієві механізми документування слідів роботи із платіжною системою Монего та підтверджені методики вилучення із засобів комп'ютерної техніки паролівних фраз до криптогаманців та іншої чутливої інформації щодо руху коштів у системі Монего.

Ключові слова: криптовалюта, Монего, правоохоронні органи, протидія злочинності, фіксація слідів.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Поява технологій, заснованих на блокчейні, відкрила нові можливості для осіб, які бажають проводити фінансові та інші трансакції дистанційно, анонімно та без допомоги третьої сторони, наприклад банку. На початковому етапі криптовалютні операції здебільшого були орієнтовані на роботу з Bitcoin чи Ethereum. Проте згодом ситуація змінилася і сьогодні вже можна побачити десятки й сотні нових проєктів щодо створення та підтримки криптовалютних активів.

Інтерес до криптовалютного ринку і технології часто виявляють не лише добropорядні користувачі, а й правопорушники. Віртуальні активи все частіше стають прийнятною формою оплати для забезпечення багатьох незаконних дій переважно через здатність окремих криптовалют виконувати анонімні трансакції дистанційно. Дж. Семпсон (2018) також звертає увагу, що робота із цифровими монетами може бути руйнівною та небезпечною через природу програмного забезпечення, яке використовується для цього. Користувачі криптовалют, які прагнуть конфіденційності, покладаються на методи анонімізації, такі як CoinJoin та кільцеві трансакції. Використовуючи такі технології, добropорядні користувачі потенційно забезпечують анонімність зловмисникам (Keller, Florian, Böhme, 2021).

Нині криптовалютні активи найчастіше використовують для отримання неправомірної вигоди, оплати наркоугод, у схемах, пов'язаних із торгівлею людьми, замовними вбивствами, вимаганням, шахрайством, відмиванням коштів. Наприклад, під час дослідження вмісту наркомайданчика Legalizer на початку 2022 року було встановлено, що найбільша кількість онлайн-наркомагазинів з можливістю оплати криптовалютою зосереджена в містах Харків, Київ, Одеса, Дніпро, Львів, Миколаїв, Запоріжжя.

Слід зауважити, що раніше основними валютами у злочинних схемах були Bitcoin чи Ethereum. Проте технологія їх роботи не повною мірою дозволяє зберегти анонімність. Щоб подолати цю проблему, було розроблено кілька нових криптовалют, які гарантують конфіденційність трансакцій та анонімність для своїх користувачів (зокрема ZCash, Monero тощо) (Damgård et al., 2021).

Із точки зору захисту приватності ключовою інновацією Monero є використання протоколу кільцевих конфіденційних трансакцій (RingCT) для приховування адреси відправника та суми трансакції, а також використання стелс-адреси для приховування адреси одержувача.

Monero став засобом обміну на чорному ринку. Три з п'яти найбільших чорних ринків приймають Monero як платіжний засіб. Кіберзлочинці зрозуміли, що використання біткоїна дозволяє розкрити їхню особу через блокчейн-трансакції, тому вони все частіше вимагають викуп у монетах Monero (Zhang, Xu, 2022). Так, наприклад, у загальносвітовому контексті в наркоугодах використовували біткоїн, незважаючи на те, що його можна було відстежити, поки Monero стало неможливо відстежити у 2017 році через оновлення його конфіденційності (Bahamazava, Nanda, 2022).

Враховуючи викладене, для правоохоронних органів вкрай важливо опанувати методику ідентифікації учасників угод з Monero, правильного криміналістичного дослідження засобів комп'ютерної техніки, які використовувалися для трансакцій з Monero, а також вилучення відповідних криптоактивів.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У попередніх роботах нами вже було опрацьовано деякі питання роботи правоохоронних органів з Bitcoin (Носов, Манжай, 2021) та Ethereum (Носов, Манжай, Панченко, 2022). Мета цієї статті – аналіз певних техніко-криміналістичних аспектів роботи зі слідами, пов'язаними з Monero, а також демонстрація моделі вилучення відповідних криптоактивів.

Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання:

- дослідити питання щодо використання Monero в незаконних цілях;
- окреслити особливості криптовалюти Monero;
- описати деякі аспекти криміналістичного дослідження засобів комп'ютерної техніки, які використовувалися для роботи з Monero;
- провести моделювання атомарного обміну (Atomic Swaps) XMR для визначення слідової картини;
- продемонструвати модель вилучення XMR.

Наведене дослідження є однією з перших спроб вивчення системи Monero в контексті роботи правоохоронних органів в Україні.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У статті застосовано низку кількісних та якісних методів, які в сукупності дозволяють комплексно вивчити відповідний об'єкт. Історичний і статистичний методи застосовувалися під час аналізу використання Monero в незаконних цілях в Україні та світі. З метою вивчення структурної організації Monero-технології

застосовувався метод системного аналізу. Метод моделювання був використаний для відпрацювання маніпуляцій із тестовою криптовалютною мережею, навичок потенційного вилучення відповідних віртуальних активів, а також для визначення слідової картини, яка утворюється за результатами атомарного обміну (Atomic Swaps) XMR.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. На момент дослідження криптова-

люта Monero (XMR) перебуває на 33 місці за ринковою капіталізацією, яка є добутком ціни XMR-монети на загальну кількість монет в обігу (18,15 млн)¹ і становить 2 796 919 510 дол. США. Відповідно до звіту Chainalysis² про крипозлочинність за 2022 рік кількість ринків у даркнеті, які підтримують Monero, зростає у 2021 році з 45 до 67 %, а деякі ринки підтримують виключно Monero, наприклад Archetyp (рис. 1) та оновлений Alphabay (рис. 2).

Good to know

Now that you verified your deposit address, we will explain you the basics of Archetyp

On Archetyp we only use Monero

You can download different Monero wallets here: <https://getmonero.org> - it's the official website of the Monero project. Monero can also be referred to with its signal XMR.

The best practice is to send Monero not directly from an exchange to the market but to first transfer it to your own wallet. **Exchange -> own wallet -> Market** This makes sure that the exchange does not know, that you are sending money to a darknet market.

Home Market Forum Orders Disputes Messages

Drugs > Stimulants > Meth · 3188

Methamphetamine - METH Ice HIGH QUALITY
---- FREE SHIPPING

Rating: 5 stars | Sold: 200-300 | Source: Germany | Ships to: Worldwide

Contact vendor | Add to cart | Buy product

1000g 14400 € (14.4 € / g) 100.0625 XMR	500g 7400 € (14.8 € / g) 51.421 XMR	250g 3800 € (15.2 € / g) 26.4054 XMR	100g 1540 € (15.4 € / g) 10.7011 XMR	50g 799 € (15.98 € / g) 5.5521 XMR
25g 422 € (16.88 € / g) 2.9324 XMR	10g 204 € (20.4 € / g) 1.4176 XMR	5g 108 € (21.6 € / g) 0.7505 XMR	3g 88 € (22.67 € / g) 0.4725 XMR	1g 33 € (33 € / g) 0.2293 XMR

Рис. 1. Ринок Archetyp в даркнеті з оплатою виключно в Monero (XMR)

¹ Monero Price: XMR Live Price Chart // CoinGecko : сайт. URL: <https://www.coingecko.com/en/coins/monero> (дата звернення: 01.07.2023).

² The 2022 Crypto Crime Report // Chainalysis : сайт. URL: <https://go.chainalysis.com/rs/503-FAP-074/images/Crypto-Crime-Report-2022.pdf> (дата звернення: 01.07.2023).

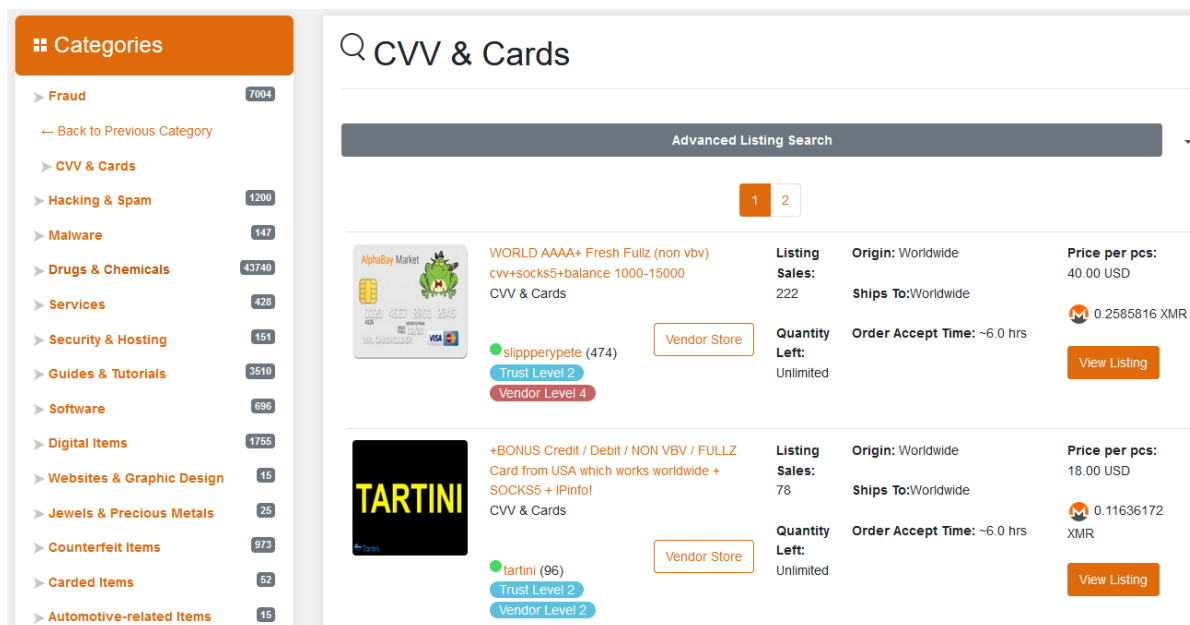

Рис. 2. Ринок AlphaBay в даркнеті з оплатою виключно в Monero (XMR)

У звіті Chainalysis про криптозлочинність за 2023 рік¹ транзакції з криптовалютами, що пов'язані з незаконною діяльністю, оцінюються у 20,6 млрд дол. США. Важливо зауважити, що більшість кіберзлочинів залишаються латентними. Так, наприклад, за даними Міністерства юстиції США, лише про кожен сьомий (або 15 % від загальної кількості) випадок кіберзлочину повідомляється у правоохоронні органи². За консервативною оцінкою справжній обсяг незаконних криптовалютних транзакцій, без урахування транзакцій, пов'язаних із відмиванням грошей, становить щонайменше 144,2 млрд дол. США³.

Monero (XMR) як один із різновидів криптовалюти користується популярністю у злочинців, оскільки є анонімною і не відстежується. Monero базується на алгоритмі доказу роботи гешу CryptoNight, який походить від протоколу CryptoNote. Протокол CryptoNote має значні алгоритмічні відмінності щодо

обфускації Blockchain. Одноразові кільцеві підписи анонімізують адресу відправника транзакції. Крім того, процес майнінгу Monero не залежить від спеціалізованих архітектур, таких як GPU (Handaya, Yusoff, Jantan, 2020).

Нерідко Monero використовують для оплати розшифрування даних (рис. 3) після ураження комп'ютерної системи шкідливою програмою-вимагачем (ransomware)⁴.

¹ The 2023 Crypto Crime Report // Chainalysis : сайт. URL: https://go.chainalysis.com/rs/503-FAP-074/images/Crypto_Crime_Report_2023.pdf (дата звернення: 01.07.2023).

² Martin B. The Unseen Problem of Unreported Cybercrime // Анарава : сайт. 09.12.2023. URL: <https://www.anarava.net/blog/the-unseen-problem-of-unreported-cybercrime> (дата звернення: 01.07.2023).

³ Crypto Money Laundering: How Criminals Cash Out Billions in Bitcoin and Other Cryptocurrencies // Chainalysis : сайт. 15.01.2020. URL: <https://blog.chainalysis.com/reports/crypto-laundering> (дата звернення: 01.07.2023).

⁴ Young M. Monero's crypto of choice as ransomware 'double extortion' attacks increase 500 % // Cointelegraph : сайт. 20.04.2020. URL: <https://cointelegraph.com/news/monero-crypto-of-choice-as-ransomware-double-extortion-attacks-increase-500> (дата звернення: 01.07.2023).

Your files are encrypted

If you close this window, you can always restart and it should appear again.

All your files have been encrypted by us. This means you will be unable to access or use them. In order to retrieve them, you must send 0.3 monero (about \$120 USD) to:
 46FXmRvyffu59NNUs95rHx5cVQqU2z2zQD5qP7wYfDiGaGjBGtP7cf8EhaQ1qy7wqV7bcNnrNUf2n1gugrQmKPG8U6AqHwy

Make sure you include your payment ID: [a5cf7f322357751d](#)

Use CTRL+C to copy both

IF YOU DO NOT INCLUDE YOUR PAYMENT ID, YOUR FILES CANNOT BE DECRYPTED. Do not waste your time -- only we can decrypt your files.

If you have paid, click on the DECRYPT button to return your files to normal. Don't worry, we'll give you your files back if you pay.

[DECRYPT](#)

FAQ

- **What is monero?**
Monero is a cryptocurrency, like bitcoin.
- **How do I get monero?**
You can buy monero in many of the same places you can get bitcoin. [More info](#)
- **What happens if I don't pay?**
Your files will remain encrypted forever. We won't give you your files for free.
- **How do I know you'll give me my files back?**
If we didn't, you would tell others to not pay. So trust us, we will return your files.

If you delete this program or your antivirus deletes it, you will not be able to decrypt your files.

Рис. 3. Вимагання викупу Monero (XMR) за розшифрування файлів

Російські кампанії зі збору коштів для підтримки агресії проти України пропонують Monero як варіант переказу (рис. 4).

ЯнЗен | #ШВО

Подарок ребятам с прошлого сбора доехали почти все (остались приклады, которых удалось взять даже чуть больше чем хотел изначально), огромное спасибо [Варягу](#) за покупку тепловизионных монокуляров и активных наушников и всем тем, кто помог деньгами за

Различные волонтеры и просто неравнодушные люди также достаточно серьезно помогли с оснащением БПЛА, включая птички для ночной работы.

И вот теперь время заняться защитой от дронов противника.

Сейчас у меня есть возможность приобрести для подразделения ружье от ПАРС последней модели, для чего мне не хватает 400 тысяч рублей. Остальную сумму покроем из своих средств "Русский Союз"

Если получится собрать больше – средства пойдут на дрон-радары на базе анализатора частот, которые я также имел счастье лично испытать в боевых условиях.

Собрано: 86 000 / 400 000

Тинькофф:

[5536913773140476](#) Илья Сергеевич Я.

Сбербанк:

[2202201993889845](#) Илья Сергеевич Я.

XMR:

[46ZTWAXdwd1WvMC5nb5qVm9Urjzmz3XLrKZQE2H8PmjVCKExPohrcfXdMY3G5eVBJSMYXFoaibj1yugypdn91bsbvF78A5GQ](#)

Рис. 4. Приклад використання Monero для збору коштів на потреби російської армії

У 2019 році була опублікована робота «Перший погляд на екосистему шкідливого програмного забезпечення для криптомайнінгу» (Pastrana, Suarez-Tangil, 2019), в якій автори з різноманітних джерел спробували проаналізувати відповідну протиправну схему майнінгу криптовалют за допомогою шкідливого програмного забезпечення. За їх підрахунками з відкритих джерел найбільша кількість кампаній, що реалізовувалися з використанням шкідливого програмного забезпечення для майнінгу, була орієнтована на використання адрес гаманців Monero (2 449). Те саме підтверджується і в інших роботах науковців (Zimba et al., 2018; Russo, Šrncić, Laskov, 2021; Musch et al., 2019). Браузерний майнінг на боці клієнта зараз також розглядається як альтернатива монетизації послуг за допомогою реклами і він доволі широко представлений саме в контексті використання Monero (Rüth et al., 2018).

Що стосується юридичного аспекту документування кримінальної активності з використанням Monero, то у своїй роботі С. Кетінені та І. Цао (2020) проаналізували 124 кримінальні провадження з КНР, Південної Кореї та

Японії. За результатами аналізу було встановлено, що принаймні у двох випадках Monero використовувалася у кримінальній активності міжнародного рівня.

Особливості роботи платіжної системи Monero

Основними відмінностями платіжної системи Monero від Bitcoin або Ethereum є підвищений рівень конфіденційності (анонімності) транзакцій і користувачів. Для цього застосовують (рис. 5):

- кільцеві підписи (ring signatures), які приховують адресу, з якої витрачаються кошти, серед групи інших обраних адрес;
- невидимі адреси (stealth addresses), які є випадковими одноразовими адресами для кожної транзакції і до яких отримує доступ одержувач коштів через ключі від основної адреси;
- кільцеві конфіденційні транзакції (ring confidential transactions, RingCT), які приховують суму переказу;
- часникова маршрутизація (garlic routing) Kovri, яка приховує IP-адреси хостів користувачів платіжної системи Monero (поки не впроваджена за умовчанням).

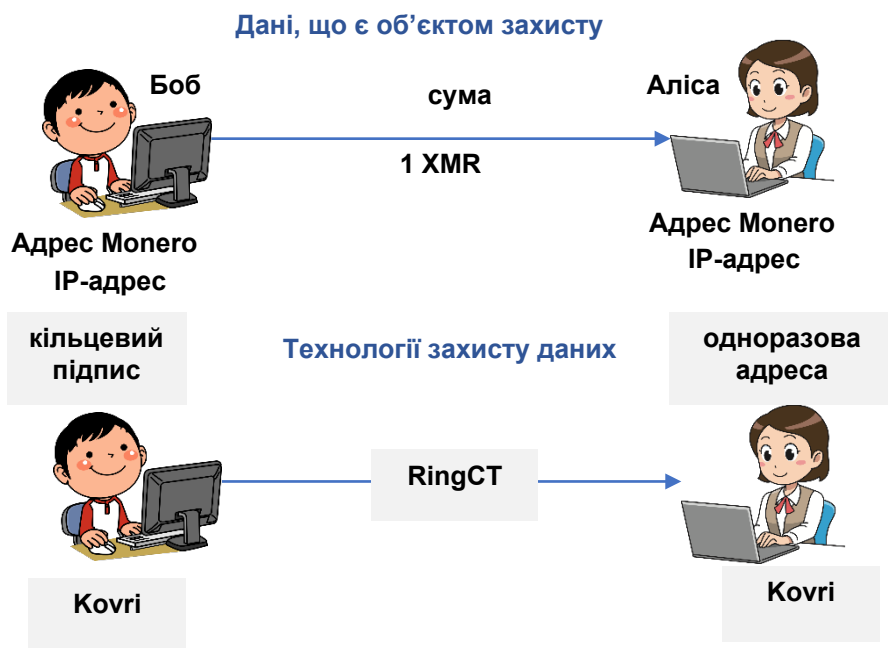

Рис. 5. Технології забезпечення конфіденційності (анонімності) транзакцій і користувачів Monero

Кільцеві підписи будуть відстежуватися тільки в разі, якщо один і той самий користувач двічі підписує одне й те саме повідомлення одним і тим самим закритим ключем (Peili, Naixia, 2020).

Характерним для Monero є наявність у користувача двох пар ключів – приватний/

публічний ключі витрат (k^s , K^s) і приватний/публічний ключі перегляду (k^v , K^v). Приватні ключі переважно створюються через генерацію мнемонічної фрази (зерна) довжиною від 13 до 25 слів деякої мови (англійська, іспанська, португальська, японська, есперанто тощо). Основна адреса (primary address)

користувача – це пара публічних ключів (K^s , K^v), яка об'єднана з префіксом 0x12, контрольною сумою (4 байти геша Кесак256 від $0x12/K^s/K^v$) і представлена в кодуванні Base58¹:

Base58(0x12 | K^s | K^v | checksum) = “4 .....”
[95 символів].

Отже, основні адреси починаються з цифри 4 і можуть містити маленькі й великі латинські літери й цифри, окрім 0 (нуль), O (велика латинська o), I (велика латинська i), l (маленька латинська l):

123456789ABCDEFGHIJKLMNPQRSTUVWXYZ
Zabcdefghijklmnopqrstuvwxyz.

Користувачі Monero з двох пар ключів основної адреси (k^s , K^s)/(k^v , K^v) можуть генерувати субадреси (subaddresses), які формуються через відповідні публічні субключі ($K^{s,i}$, $K^{v,i}$):

Base58(0x2A | $K^{s,i}$ | $K^{v,i}$ | checksum) = “8 .....”
[95 символів].

Субадреси починаються з цифри 8. Кошти, надіслані на субадреси, можна переглядати і витрачати, використовуючи приватні ключі перегляду і витрачання основної адреси. Приклади адреси Monero:

41uD5Tha7H3K2vtEhBWA7WddUiBgbjRLgT57x59
BaFF4GFTrFhkP2Z6ief5XnVx26Tz2a7WNZSz8b7L
mWy3txi7GUVfTgQ;
899iDfG5K4UFG8wQctki3sULRF28PvAphSb2xeHy
M7PV2AXyjs31LVUD3ZNYQU1cXSK9NjyRPxCbvh
HG2ByCz3M59HL4C.

Альтернативою субадресам у Monero можуть бути так звані інтегровані адреси (integrated addresses), які містять ідентифікатор платежу (Payment ID) (випадковий рядок довжиною 8 байтів), потрібний для зв'язування вхідних платежів із певним відправником або виставленим рахунком. Інтегрована адреса формується таким чином:

Base58(0x13 | K^s | K^v | Payment ID | checksum) = “4 .....” [106 символів].

Причому Payment ID в адресі може бути зашифрованим і доступним для розшифрування тільки отримувачем платежу.

Для спрощення використання людиною публічних основних, суб- та інтегрованих адрес Monero запроваджено можливість (OpenAlias) використовувати адресу електронної пошти або ім'я домену як псевдоніму конкретної адреси Monero, наприклад donate@getmonero.org або donate.getmonero.org. Для цього у глобальній мережі створюються спе-

ціальні захищені DNS-сервери, що містять записи відповідності за таким синтаксисом²:

oa1:xmr
recipient_address=46BeWrHpwXmHDpDEUmZBW
ZfoQpdc6HaERCNmx1pEYL2rAcuwufPN9rXHHtyU
A4QVy66qeFQkn6sfK8aHYjA3jk3o1Bv16em;
recipient_name=Monero Development.

Перетворення електронної пошти або імені домену в адресу Monero через запит до відповідного DNS-серверу реалізується криптогаманцем.

Публічні основні, суб- та інтегровані адреси Monero безпосередньо не зазначаються у транзакції і відповідно не містяться в блокчейні Monero. З публічної адреси отримувача відправник платежу створює одноразову (невидиму) адресу (stealth address), значення і можливість витрати коштів з якої доступні володільцю пар ключів відповідної публічної адреси. Приватний ключ перегляду k^s отримувача платежу використовується для визначення доступних одноразових адрес у блокчейні, на які надійшли кошти, а приватний ключ витрат отримувача платежу k^v – для подальшої витрати коштів із цих адрес.

У Monero є групові адреси (multisignature addresses), витрачати кошти з яких можливо тільки за згодою (підписом) n користувачів з n . Для таких адрес пари групових ключів перегляду та витрати формуються з пар ключів учасників групи. Синтаксис групової адреси не відрізняється від звичайного.

Доступ до блокчейну Monero для аналізу транзакцій можна отримати через наявні у глобальній мережі ресурси, наприклад localmonero.co/blocks, blockchair.com/monero, monero.com/explorer та ін. За відомими гешом транзакції (рис. 6) з точки зору розслідувань можна встановити:

- UTC час унесення в блокчейн транзакції;
- кількість одноразових адрес (Inputs (2)), з яких витрачались кошти, але без точного встановлення самих адрес;
- одноразові адреси, на які кошти переказувались (Outputs (2), Stealth address).

¹ Monero Addresses Cheatsheet // Monero : сайт. URL: <https://www.getmonero.org/library/MoneroAddressesCheatsheet20201206.pdf> (дата звернення: 01.07.2023).

² OpenAlias. Simplifying the World. URL: <https://openalias.org> (дата звернення: 01.07.2023).

Transaction			
Tx hash:	973fd2d2130571e67a52d2b8a979a3a858ce043718d13212d8550bb3124c9983f		
Tx prefix hash:	8b9c90509adf3065ccc65e4c7d950ed41668c748ebaadcd8da7b6f694054e486		
Tx public key:	1fc448607d7ae2635b62a5fcf077a997734837f2d76b697e8025d8b4935d3db6		
Block:	2584039		
Payment ID (encrypted):	4b3ecd2a048e0e6d		
Output total:	?		
Timestamp [UTC]:	2022-03-20 21:53:00		
Fee:	0.00008810000		
Tx size:	1.9258 Kb		
Tx version:	2		
# of confirmations:	313195		
RingCT/type:	yes/5		
Extra:	011fc448607d7ae2635b62a5fcf077a997734837f2d76b697e8025d8b4935d3db60209014b3ecd2a048e0e6d		
2 inputs(s) for total of ? xmr			
#	Key image (click row to expand)	Amount	
00	bf77537096e5a1f6547bcefb9aeb7c710fb0bdb2c1104204713ce7838d0d0fa	?	
01	4ee0967119602f92cc662d112348597c9812308b99c5d9070251007734944b88	?	
2 output(s) for total of ? xmr			
#	Stealth address	Amount	Amount Index
00	68a01aeaa9af0b5d4c8f5b685009237e727d0a799a70b5c64f4e52586f1ad687	?	50117695 of 74384866
01	b105d27544389547f4600472ad199f6257b8c3ed389c4839009c8a5fa3068b6a	?	50117696 of 74384866

Рис. 6. Базова інформація у транзакції Monero

Подальший аналіз визначеної транзакції показує, що одноразова адреса (stealth address), з якої відбувалася витрата, приєднана до 10 випадкових адрес блокчейну з невитраченими виходами (рис. 7). Сьогодні протокол передбачає приєднання до 15 випадкових адрес блокчейну з невитраченими виходами.

раченими виходами (рис. 7). Сьогодні протокол передбачає приєднання до 15 випадкових адрес блокчейну з невитраченими виходами.

2 inputs(s) for total of ? xmr						
#	Key image (click row to expand)	Amount				
00	bf77537096e5a1f6547bcefb9aeb7c710fb0bdb2c1104204713ce7838d0d0fa	?				
Mixin	stealth address	blk	mixin	in/out	timestamp	age [y:d:h:m:s]
- 00:	1c00b32c5d3159c8625f2ec56a9ceb5b4d99428cec4dbc936b61562af3e31297	02338955	11	1/2	2021-04-14 06:45:53	02:046:07:53:45
- 01:	b655f7d7f8464593dd5b6a05dc60f7f9159f44d98de2e825cb9b65d1398cf53a	02537285	11	2/2	2022-01-14 21:54:04	01:135:16:45:34
- 02:	8917bb0c82fe5f439b685da98e11a31c25dfc15684c9c7c68463e69c1e356470	02542233	0	0/1	2022-01-21 19:12:14	01:128:19:27:24
- 03:	c6f1827fd6656f5590652c15c0a76703e9110d3ba380af28d63bedda7419776c	02581813	11	1/2	2022-03-17 21:00:25	01:073:17:39:13
- 04:	c2877eec9c5a8c04e2e37cab5e0de69665d8a6fc78a841cb23c1732e093f02b9	02582405	11	2/3	2022-03-18 16:46:37	01:072:21:53:01
- 05:	cbc2725988d95e29fe3c74b781bc74e76cc33bfb8f13729995e0f0912f975f4	02583675	11	1/2	2022-03-20 10:29:29	01:071:04:10:09
- 06:	b0a7f86463d1f63e7d734fb312011c7618b2d4dfa28bab3a71c116627ac45c26	02583859	11	1/4	2022-03-20 16:38:55	01:070:22:00:43
- 07:	7ea9317ceb62eedd0c08983773d839fd3552c152fbbd4aa28790a73df6669a8c	02583860	11	2/2	2022-03-20 16:42:37	01:070:21:57:01
- 08:	51deec5799b20e0c178c4fc51b27dfc245241a15a57c458bce56992cb71268	02583914	11	2/2	2022-03-20 18:20:33	01:070:20:19:05
- 09:	78acfa585c8d1244e95894c2b583ea2e67c1e4bb95504c0841ccbbd3dd09ca5b	02583975	11	1/2	2022-03-20 19:48:28	01:070:18:51:10
- 10:	e9c88ea9df7185297eee78f51cab6a71ce723a5a51af92cbb5ec519f6330d8e2	02584018	11	2/2	2022-03-20 21:08:46	01:070:17:30:52
01	4ee0967119602f92cc662d112348597c9812308b99c5d9070251007734944b88	?				

Рис. 7. Одноразова адреса входу транзакції серед 10 випадкових адрес блокчейну з невитраченими виходами

Сума (Amount) транзакції зашифрована й доступна для перегляду тільки володільцю приватного ключа перегляду k^v публічної адреси отримувача платежу (рис. 8) або воло-

дільцю приватного ключа витрати k^s публічної адреси, з якої переказуються кошти на публічну адресу отримувача (рис. 9).

Decode outputs | Prove sending

Check which outputs belong to given Monero address and viewkey

Monero address

View key

Decode outputs

Sum XMR from matched outputs: 0.070900000000

Stealth address	Amount	Output match?
00: 68a01aeaa9af0b5d4c8f5b685009237e727d0a799a70b3c64f4e52586f1ad687	0.070900000000	true
01: b105d27544389547f4600472ad199f6257b8c3ed389c4839009c8a5fa3068b6a	?	false

Рис. 8. Розкриття суми виходу на одну з одноразових адрес транзакції через уведення публічної адреси та відповідного приватного ключа перегляду публічної адреси отримувача платежу

Decode outputs | Prove sending

Prove to someone that you send them Monero in this transaction
Tx private key can be obtained using `get_tx_key` command in `monero-wallet-cli` command line tool

Tx private key

Recipient's Monero address

Prove

Рис. 9. Можливість для відправника отримати підтвердження переказу коштів на визначену публічну адресу Monero отримувача

Таким чином, аналіз блокчейну Monero не дозволяє відстежити рух коштів, що стосуються протиправної діяльності, без знання публічної адреси і відповідних ключів. Деталі однієї транзакції можна встановити, якщо злочинець здійснює переказ зі свого акаунту легальної криптовалютної біржі (сервісу обміну) через відповідний запит.

Особливості криміналістичного дослідження засобів комп'ютерної техніки, які використовувалися для роботи з Monero

Щодо приватно-орієнтованих криптовалют узагалі та Monero зокрема нині знайдено небагато наукових праць, у яких висвітлюються методи ідентифікації учасників криптовалютних транзакцій. До того ж нерідко ці методи перебувають ще на етапі експериментального дослідження та не завжди можуть дати бажаний результат (Viruykov, Tikhomirov, 2019; Kumar et al., 2018; Wijaya et al., 2018; Tramer, Boneh, Paterson, 2020). Те ж саме стосується робіт із криміналістичного аналізу відповідних засобів комп'ютерної техніки, які

використовувалися для роботи з приватно-орієнтованими криптовалютами. Доволі ґрунтовною в цьому плані є робота «Криміналістичний аналіз криптовалют, орієнтованих на конфіденційність» (Koerhuis, Kechadi, Le-Khas, 2020), у якій шляхом експерименту було встановлено, що з оперативної пам'яті засобу комп'ютерної техніки можна вилучити такі артефакти:

- після створення гаманця – парольну фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), мнемонічну ключову фразу (зберігається лише у форматі UTF16);

- після відкриття гаманця за допомогою парольної фрази – парольну фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), публічну адресу власного гаманця (формат ASCII);

- після отримання транзакції з іншого гаманця – парольну фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), публічну адресу власного гаманця, ID вхідної транзакції з отриманою сумою XMR;

- після надсилання транзакції на інший гаманець – парольну фразу гаманця (формат

ASCII та UTF16), ID вихідної транзакції із сумою XMR, ідентифікатор попередньої транзакції, публічну адресу отримувача, публічну адресу власного гаманця;

– після відправлення транзакції з повним ідентифікатором платежу – пароленьку фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), ID вихідної транзакції із сумою XMR, публічну адресу гаманця отримувача, публічну адресу власного гаманця, повний платіжний ідентифікатор транзакції, ідентифікатори попередніх транзакцій;

– після отримання транзакції з інтегрованою адресою гаманця, яка містить ідентифікатор платежу в межах публічної адреси, – пароленьку фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), ID вхідної транзакції із сумою XMR, публічну адресу гаманця попереднього отримувача, публічну адресу власного гаманця, короткий платіжний ідентифікатор транзакції, ідентифікатори попередніх транзакцій, повний ідентифікатор платежу попередньої транзакції;

– після виконання дії OpenAlias resolve у програмному забезпеченні гаманця, коли адресу пожертвування Monero виправлено, – пароленьку фразу гаманця (формат ASCII та UTF16), публічну адресу власного гаманця, публічну адресу гаманця попереднього отримувача, короткий платіжний ідентифікатор попередньої транзакції, ідентифікатори попередніх транзакцій, повний ідентифікатор платежу попередньої транзакції, виправлену публічну адресу з її описом;

– після закриття програмного забезпечення гаманця – пароленьку фразу гаманця (тільки формат UTF16), публічну адресу власного гаманця, всі ідентифікатори попередніх транзакцій, повний ідентифікатор попередньої транзакції, короткий ідентифікатор попередньої транзакції (належить до інтегрованої адресної транзакції).

Перехоплення мережного трафіку дозволяє встановити наявність роботи встановленого клієнту Monero. Під час аналізу дискового простору у двох файлах клієнту Monero, які становили інтерес (monero-wallet-gui.log та файл з розширенням txt та іменем, що містить назву гаманця), було виявлено публічну адресу власного гаманця, ідентифікатори всіх транзакцій, суми отриманих та відправлених XMR.

При проведенні розслідувань кримінальних правопорушень також становить інтерес ідентифікація на пристроях підозрюваного інстальованих гаманців Monero. На офіційному сайті спільноти Monero¹ наведені гаманці для різних пристроїв і операційних систем, які вважаються безпечними і рекомендовані для використання. У таблиці 1 наведено ключові артефакти, за допомогою яких можна ідентифікувати на пристрої, що оглядається, встановлені гаманці Monero. Для ОС Android/iOS каталоги та файли гаманців містяться в захищеному від перегляду каталозі.

Таблиця 1

Артефакти гаманців Monero

Назва застосунку	Основні каталоги	Шаблони основних файлів
Monero GUI Wallet	extras, p2pool	monero-wallet-gui.exe
Monero CLI Wallet	extras	monero*, monero-wallet*, monero-gen*, monero-blockchain*
Cake Wallet	flutter_assets	cake_wallet
Monero.com	недоступні	недоступні
Feather	Monero\wallets, AppData\Roaming\FeatherWallet	feather*; wallet*, *.keys
Monerujo	недоступні	недоступні
MyMonero	locales, swiftshader, resources	MyMonero*,
Edge	недоступні	недоступні
ASB	wallet	seed.pem, asb.exe, sqlite, asb-wallet*
UnstoppableSwap	\AppData\Local\Programs\unstoppableswap-gui	UnstoppableSwap.exe

¹ Downloads // Monero : сайт. URL: <https://www.getmonero.org/downloads/> (дата звернення: 01.07.2023).

Паперові гаманці Monero, які можуть виглядати як текстовий файл або файл зображення, зазвичай містять: публічну адресу,

мнемонічну фразу та приватні ключі витрат/перегляду і можуть бути представлені у форматі QR-коду або hex-рядка¹ (рис. 10).

Public address [SHOW QR CODE](#)
 This is the address you give to third parties to send aeon/monero to you.
 It is the only information here that's meant to be public.
 492aKdSgmB3THU97YHFT6NCpEoYRACJdgNeQ1X5iEKbzGSz3bHo1HC9WBoMyRhcQ66WkGH3udWkNDTMht93kr7JUBr3jGYZ

Private Mnemonic seed [SHOW QR CODE](#)
 The mnemonic seed is a string that comprises 25 words and allows you to recreate your private keys. **Keep it secure!**
 southern puddle dexterity building egotistic erected potato wounded wetsuit decay archer bomb usage apply palace unusual pager vehicle
 toenail oozed suddenly menu mime nanny unusual

Private keys (optional)
 The spend key and view key are the raw private keys for the new wallet. **They are here for your information, since they can be recovered using the mnemonic seed in the above box.** If you decide to keep them, keep them secure.

Spend key: 96161883e11b60055d2030fc95846c0f12e1c8944e8e994bf662a63329902506
 View key: b970d6e70465c2d321f26fb99257f039c10a611c76ba77e870a4feF3c7bc8b0c
[SHOW SPEND KEY AS QR CODE](#) [SHOW VIEW KEY AS QR CODE](#)

Рис. 10. Приклад паперового гаманця Monero

При проведенні обшуків у фігурантів розслідувань, де згадується Monero, слід звертати увагу на:

– всі пристрої, які можуть містити дані гаманців, наприклад мобільні телефони, планшети, комп'ютери, ноутбуки, жорсткі диски настільних комп'ютерів, флеш-накопичувачі та інші зовнішні носії інформації, SIM-карти тощо;

– апаратні гаманці Trezors та Ledgers (рис. 11), які можуть бути підключені до Monero GUI Wallet;

– паперові та спеціальні носії² (рис. 12) з приватними ключами та ключовими (seed) фразами, що додаються до апаратних гаманців. Для програмних гаманців в інструкціях зазвичай вказується рекомендація записувати ключові фрази (а не робити їхні скріншоти з міркувань кібербезпеки), однак часто користувачі роблять скріншоти seed-фраз;

– застосунки криптогаманців або закладок у браузерях із покликаннями на криптобіржі та онлайн-гаманці³.

¹ How to create a Monero paper wallet // Monero : сайт. URL: https://www.getmonero.org/resources/user-guides/securely_purchase.html (дата звернення: 01.07.2023).

² Cryptosteel capsule solo // Ledger : сайт. URL: <https://shop.ledger.com/products/cryptosteel-capsule-solo> (дата звернення: 01.07.2023).

³ Pamela C. Crypto Red Flags for Law Enforcement—How to know if your investigation in-

volves cryptocurrency // Ciphertrace : сайт. 13.10.2020. URL: <https://ciphertrace.com/crypto-red-flags-for-law-enforcement> (дата звернення: 01.07.2023).

Рис. 11. Апаратні криптогаманці Trezor та Ledger

Рис. 12. Сталева капсула захисту seed-фрази Cryptosteel Capsule

Моделювання атомарного обміну (Atomic Swaps) XMR для визначення слідової картини

Активи Monero можуть бути використані для «очищення» історії походження інших криптоактивів (перехід з одного блокчейну в інший) через застосування технології автоматичного атомарного обміну (Atomic Swaps), який не потребує розкриття персональних даних учасників, довіри до третьої сторони і передбачає наявність:

- тейкера (taker) – володіє певною криптовалютою та хоче її обміняти на XMR;
- мейкера (maker) – володіє XMR та пропонує їх обміняти на певну криптовалюту;
- провайдера обміну (Swap Provider) – забезпечує однорангове взаємне виявлення тейкера і мейкера через безпечну точку зустрічі в мережах r2p¹, Tor², Loki³ і одночасно може бути мейкером.

При атомарному обміні можливі лише два результати: або обмін успішно завершений і кожен учасник отримує кошти іншого, або нічого не відбувається і обидва учасники зберігають кошти, які мали до обміну. Протокол

атомарного обміну змушує обидві сторони дотримуватися правил і неможливо заволодіти монетами іншої сторони поза визначеними правилами, отже, не вимагається наявність посередника, якому довіряють обидві сторони.

Сьогодні Atomic Swaps реалізований для:

- BTC<>XMR (unstoppableswap.net, xmrswap.me, atomicwallet.io/xmr-to-btc-exchange, atomswap.net/btc-to-xmr, github.com/farcaster-project);

- ETH<>XMR (github.com/AthanorLabs/atomic-swap).

Атомарний обмін може бути здійснений через використання браузеру для підключення до сайту провайдера обміну (рис. 13) або через клієнтські модулі, які встановлюються на пристрій тейкера.

Тестування Atomic Swaps BTC<>XMR з метою вивчення особливостей процедури і слідів, які утворюються, може виглядати таким чином.

Потрібно здійснити симуляцію вузла провайдеру обміну (Service Provider Host) з функцією мейкера та вузла тейкера (User Host), які підключені до публічних серверів testnet Bitcoin і stagenet Monero (рис. 14)⁴.

¹ A modular network stack. URL: <https://libp2p.io/> (дата звернення: 01.07.2023).

² Tor Project. URL: <https://www.torproject.org/> (дата звернення: 01.07.2023).

³ Lokinet. URL: <https://lokinet.org/> (дата звернення: 01.07.2023).

⁴ Automated Swap Backend (ASB) // GitHub : сайт. URL: <https://github.com/comit-network/xmr-btc-swap/blob/master/docs/asb/README.md> (дата звернення: 01.07.2023).

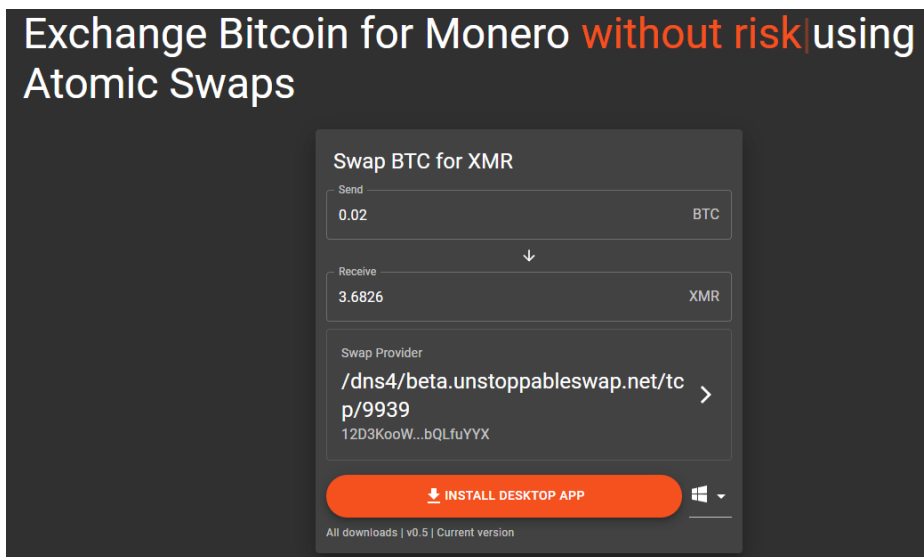

Рис. 13. Атомарний онлайн-обмін через сайт unstoppableswap.net

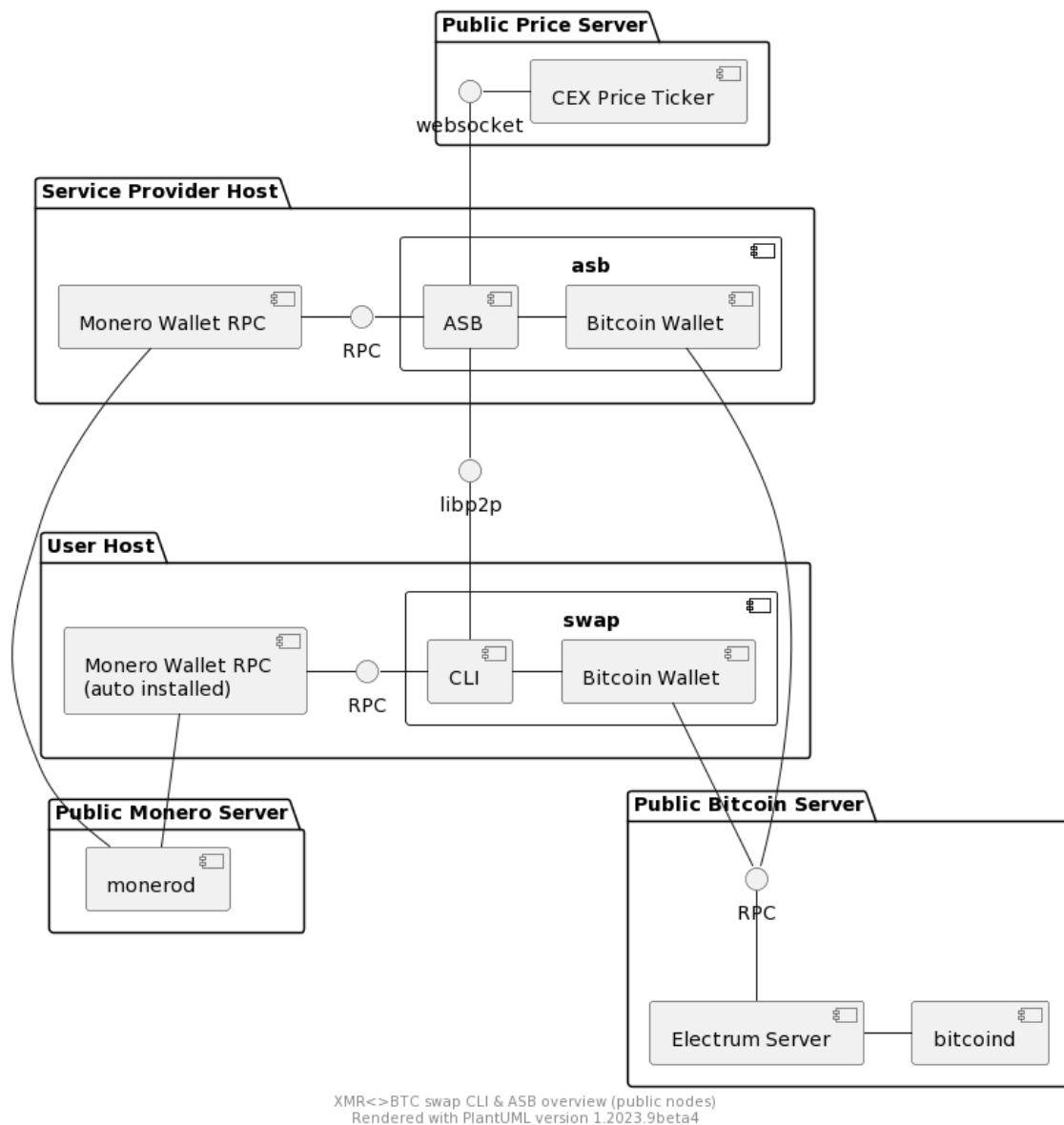

Рис. 14. Схема з'єднань компонентів атомарного обміну BTC<>XMR із використанням публічних серверів Bitcoin і Monero

Відповідно потрібно встановити і налаштувати два гаманці:

- Electrum¹ (BTC);
- Monero GUI (XMR).

При встановленні Electrum через Windows Installer буде додатково інстальований Elect-

rum Testnet (рис. 15), який вже налаштований для підключення до testnet BTC. Після встановлення Monero GUI Wallet його необхідно підключити до мережі Stagenet так, як буде описано нижче (рис. 15).

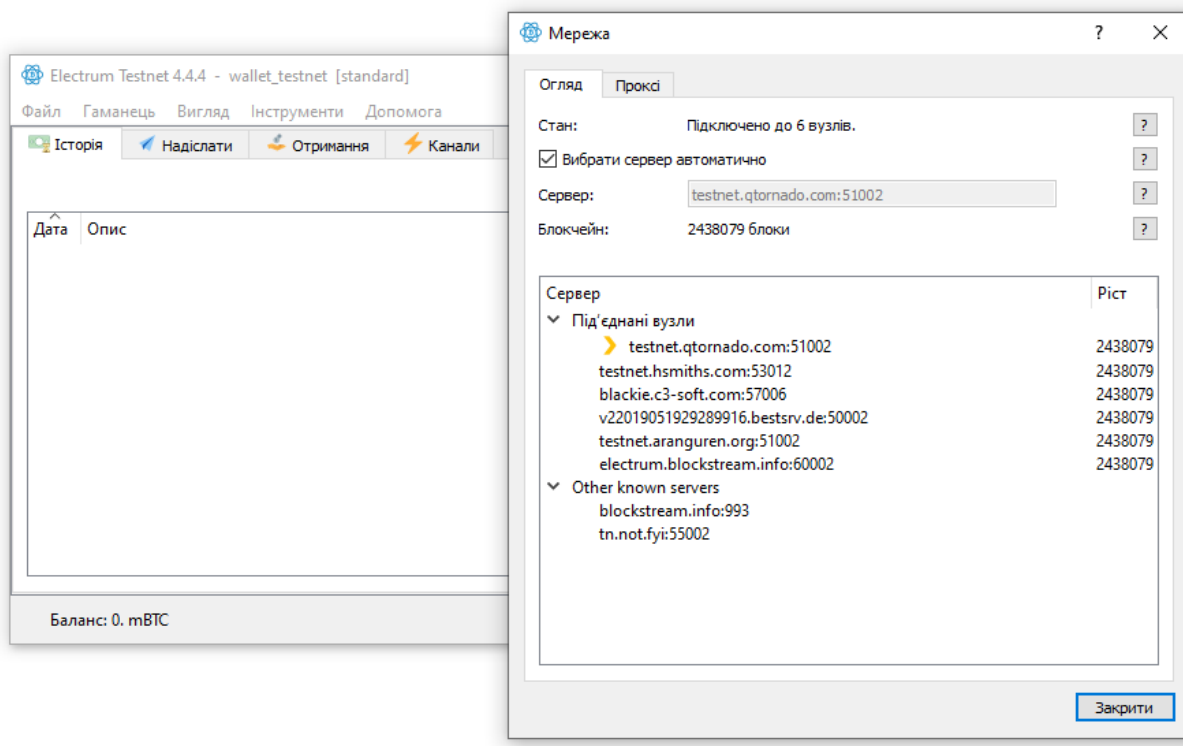

Рис. 15. Гаманець Electrum Testnet

Через один із доступних «кранів», наприклад bitcoinafaucet.uo1.net, на адресу гаманця Electrum Testnet отримати тестові BTC (рис. 16),

через сайт community.rino.io/faucet/stagenet на адресу гаманця Monero GUI Wallet отримати тестові XMR.

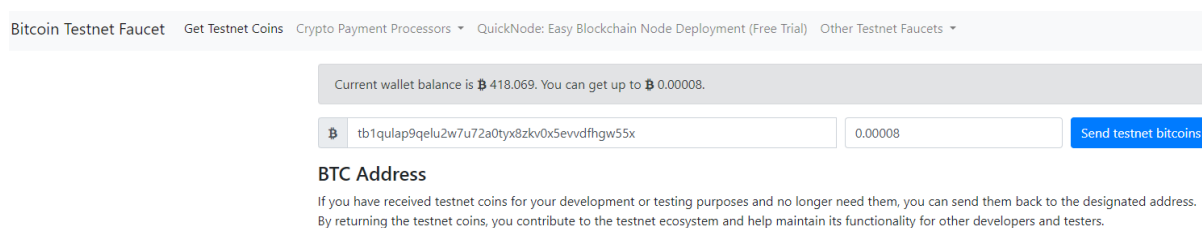

Рис. 16. Сайт-кран bitcoinafaucet.uo1.net з отримання тестових BTC

Ініціалізація сервісів Service Provider Host як мейкера атомарного обміну

Практична оцінка показала, що застосування мейкера доцільно розгорнути в ОС Linux. В окремому каталозі потрібно мати: monero-

wallet-rpc² (входить до архіву Monero CLI Wallet) і asb³.

¹Electrum Bitcoin Wallet. URL: <https://electrum.org/#download> (дата звернення: 01.07.2023).

² Monero CLI Wallet // Monero : сайт. URL: <https://www.getmonero.org/downloads/#cli> (дата звернення: 01.07.2023).

³ Release 0.12.1 comit-network/xmr-btc-swap // GitHub : сайт. URL: <https://github.com/comit-network/xmr-btc-swap/releases/tag/0.12.1> (дата звернення: 01.07.2023).

Запустити в терміналі monero-wallet-rpc із підключенням до публічного вузла Monero мережі Stagenet¹ і зазначенням каталогу гаманця Bitcoin сервісу обміну (рис. 17):

```
$ sudo ./monero-wallet-rpc --stagenet --
daemon-host stagenet.community.rino.io:38081 -
-rpc-bind-port 38083 --disable-rpc-login --wallet-
dir ~/Swap/SPH
```

```
└─$ sudo ./monero-wallet-rpc --stagenet --daemon-host stagenet.community.rino.io:38081 --rpc-bind-
port 38083 --disable-rpc-login --wallet-dir ~/Swap/SPH
This is the RPC monero wallet. It needs to connect to a monero
daemon to work correctly.
```

```
Monero 'Fluorine Fermi' (v0.18.2.2-release)
Logging to ./monero-wallet-rpc.log
2023-06-25 14:47:20.546 I Binding on 127.0.0.1 (IPv4):38083
2023-06-25 14:47:20.623 W Starting wallet RPC server
```

Рис. 17. Результат виконання команд

Запустити в терміналі Automated Swap Backend (ASB):

```
>./asb --testnet start
```

і дотримуватись вказівок майстра налаштувань (рис. 18).

```
└─$ ./asb --testnet start
2023-06-25T15:06:39.965081896Z INFO Initialized tracing level=debug
2023-06-25T15:06:39.965135814Z INFO Reading config file path=/home/kali/.config/xmr-btc-swap/asb/testnet/config.toml
2023-06-25T15:06:39.965578796Z DEBUG Using existing sqlite database.
2023-06-25T15:06:39.966778644Z DEBUG Reading in seed from /home/kali/.local/share/xmr-btc-swap/asb/testnet/seed.pem
2023-06-25T15:06:39.966846996Z DEBUG Opening Monero wallet
2023-06-25T15:06:40.641466045Z DEBUG Opened Monero wallet monero_wallet_name=asb-wallet
2023-06-25T15:06:40.642078008Z INFO Monero wallet address monero_address=58gyRFXAxUfE3vKP1CqZjC2aRrkjuEjkljG1xvTRRuHY3gfexjtRxaYXBBD4
tfw8V2en8XNgP85secZpdC4i4fgbvGQypjpr
2023-06-25T15:06:40.642861678Z WARN The Monero balance is 0, make sure to deposit funds at monero_address=58gyRFXAxUfE3vKP1CqZjC2aRrk
juEjkljG1xvTRRuHY3gfexjtRxaYXBBD4tfw8V2en8XNgP85secZpdC4i4fgbvGQypjpr
2023-06-25T15:06:40.642885825Z DEBUG Opening Bitcoin wallet
2023-06-25T15:06:44.166333198Z INFO Bitcoin wallet balance bitcoin_balance=0 BTC
2023-06-25T15:06:44.166969368Z WARN Tor not found. Running on clear net
2023-06-25T15:06:44.167552292Z INFO Network layer initialized peer_id=12D3KooWBdQGiVJuBoXXrKBExh9mCeUgwBeusWU8mnr9m55D7uTP
2023-06-25T15:06:44.168360524Z INFO New listen address reported address=/ip4/10.0.2.8/tcp/9940/ws
2023-06-25T15:06:44.168604463Z INFO New listen address reported address=/ip4/10.0.2.8/tcp/9939
2023-06-25T15:06:44.168633091Z INFO New listen address reported address=/ip4/127.0.0.1/tcp/9940/ws
2023-06-25T15:06:44.168790234Z INFO New listen address reported address=/ip4/127.0.0.1/tcp/9939
2023-06-25T15:06:45.498182044Z DEBUG Connected to Kraken websocket API
2023-06-25T15:06:45.804554207Z DEBUG Subscribed to updates for ticker
```

Рис. 18. Налаштування Automated Swap Backend (ASB)

Під час налаштування ASB буде створено:

- гаманець Monero мейкера (asb-wallet) без паролю із новим адресом, який підключений до monero-wallet-rpc і потребує поповнення тестовими монетами XMR для подальшого обміну на BTC;

- гаманець Bitcoin мейкера, що підключений до electrum.blockstream.info;

- ідентифікатор однорангового вузла мейкера в мережі p2p і мультиадресу² (multiaddr) його доступності.

Через сайт-кран community.rino.io/faucet/stagenet на адресу гаманця мейкера (asb-wallet) отримати тестові XMR та пересвідчи-

тися в поповненні в командному рядку monero-wallet-rpc.

Ініціалізація обміну BTC<>XMR з вузла мейкера

Завантажити в окремий каталог модуль атомарного обміну swap³ і запустити його з такими параметрами:

```
./swap buy-xmr --testnet --change-address
<bitcoin-change-address> --receive-address
<monero-receive-address> --seller <seller>
```

де
<bitcoin-change-address> – адреса Bitcoin, на яку будуть повернуті BTC у разі неуспішності обміну (взяти зі встановленого Electrum Testnet);

<monero-receive-address> – адреса Monero, на яку при обміні будуть перераховані мейкером XMR (взяти зі встановленого Monero GUI Wallet);

¹Public Monero nodes. URL: <https://community.rino.io/nodes.html> (дата звернення: 01.07.2023).

²Addressing in libp2p // GitHub : сайт. URL: <https://github.com/libp2p/specs/blob/master/addressing/README.md> (дата звернення: 01.07.2023).

³Release 0.12.1 comit-network/xmr-btc-swap // GitHub : сайт. URL: <https://github.com/comit-network/xmr-btc-swap/releases/tag/0.12.1> (дата звернення: 01.07.2023).

<seller> – адреса та ідентифікатор вузла мейкера, які вказані в командному рядку запущеного модулю ASB (рис. 19), наприклад:
/ip4/127.0.0.1/tcp/9939/p2p/12D3KooWBdQGiVJuBoXXrKBExh9mCeUgwBeusWU8mnr9m55D7uTP.

У результаті додатково завантажиться monero-wallet-gRPC, відбудеться підключення до мейкера і згенерується адреса Bitcoin (QR-код) смарт-контракту, на яку буде запропоновано перерахувати BTC для обміну (рис. 19).

```
└─$ ./swap buy-xmr --testnet --change-address tb1q6khtw5mxghlccrhd5k9zzcvlzp2apvqqvq22c --receive-address 7554Ds3uU9gf3qCdLcxQYZ6EGtdjb6ALybf82JwKeA4WQ4tXqAzBgChMwjtrQcArLeeff3PK6PoZew9F6SwDgFB4vTPPsk --seller /ip4/127.0.0.1/tcp/9939/p2p/12D3KooWBdQGiVJuBoXXrKBExh9mCeUgwBeusWU8mnr9m55D7uTP
Logging initialized to /home/kali/.local/share/xmr-btc-swap/cli/testnet/logs
Connected to Alice at /ip4/127.0.0.1/tcp/9939/p2p/12D3KooWBdQGiVJuBoXXrKBExh9mCeUgwBeusWU8mnr9m55D7uTP
Received quote price=0.00537744 BTC minimum_amount=0.0002 BTC maximum_amount=0.02 BTC
```



```
Estimated fee of 121.25 is smaller than the min relay fee, defaulting to min relay fee 1000
Deposit at least 0.00021 BTC to cover the min quantity with fee!
Waiting for Bitcoin deposit deposit_address=tb1qhdncnc9nyzlh3c3hvjcc5zuz702j7c4rxltywuc min_deposit=0.00021 BTC max_gi
veable=0 BTC minimum_amount=0.0002 BTC maximum_amount=0.02 BTC
```

Рис. 19. Ініціалізація обміну BTC<>XMR через модуль swap

З гаманця Electrum Testnet переказати BTC на згенеровану адресу (рис. 20).

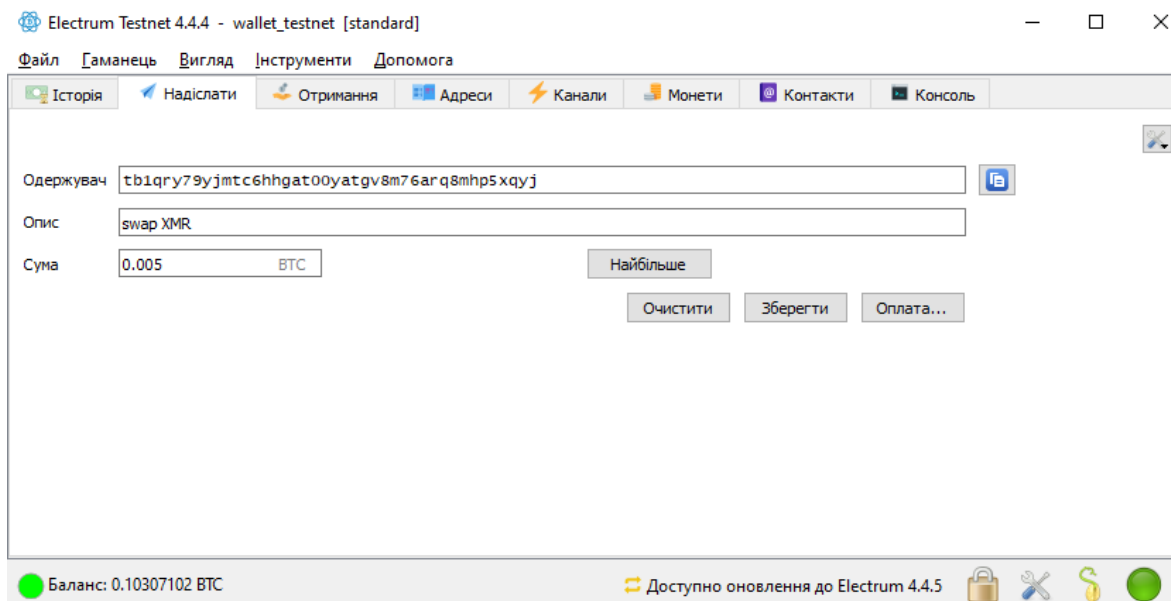

Рис. 20. Переказ BTC для обміну на XMR

По завершенню автоматичних процедур взаємних переказів обмін або буде завершений, або кошти будуть повернені тейкеру і мейкеру в разі переривання окремих фаз протоколу.

За результатами проведеного моделювання встановлено, що на пристроях учасників атомарного обміну залишаються характерні каталоги і файли застосувань monero-wallet-gRPC, swap (табл. 1) та реалізації Bitcoin wallet.

Моделювання вилучення XMR

Ще одним важливим аспектом роботи із протиправно одержаними криптоактивами є їх вилучення. Сьогодні реалізовано три окремі мережі та блокчейни Monero: основна (mainnet), налагоджувальна (stagenet) і тестова (testnet). Кожен блокчейн має власний відокремлений від інших генезис-блок. Для відпрацювання правоохоронцями процедури контрольованого переказу XMR при вилученні віртуальних активів краще використовувати мережу Stagenet, яка технологічно еквівалентна основній, а не Testnet, у якій розробники перевіряють нові технології перед їх впровадженням у мережу Mainnet.

Офіційним і найбільш функціональним гаманцем Monero є Monero GUI Wallet¹, процес

підключення якого до Stagenet може бути змодельовано так.

Завантажити останню офіційну версію Monero GUI Wallet з домену getmonero.org, наприклад у вигляді архіву.

Перевірити цілісність завантаженого архіву через обчислення гешу і порівняння його із зазначеним на сайті.

Розпакувати архів і запустити основний файл гаманця monero-wallet-gui.exe, після чого відкриється вікно майстра налаштування, де слід обрати відповідну мову інтерфейсу: «Розширений режим» → «Додаткові налаштування» і у спадному списку → Stagenet (рис. 21).

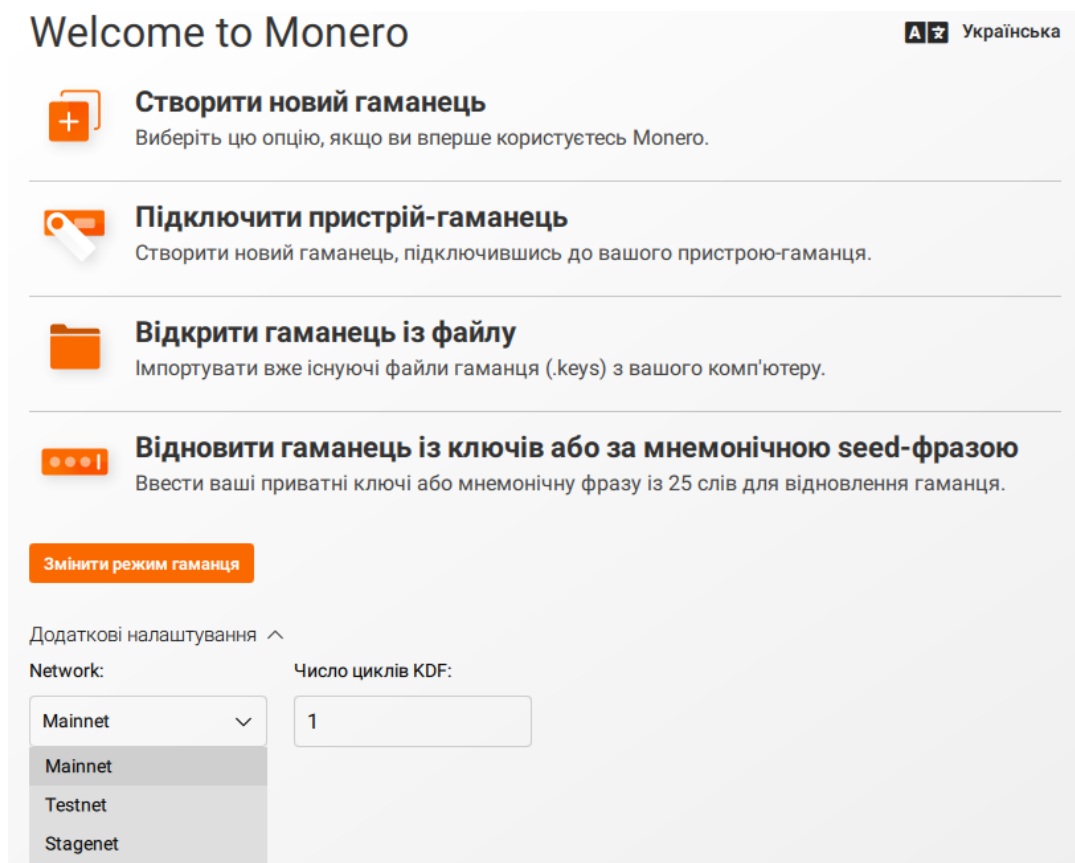

Рис. 21. Налаштування підключення до мережі Stagenet

Через майстер створити нову адресу (гаманець), зберегти seed-фразу з 25 слів, встановити надійний пароль доступу для користування гаманцем, у налаштуваннях Daemon settings (рис. 22) обрати «Підключитися до

віддаленої ноди» → «Add remote node», де вставити доменне ім'я ноди та порт, які взяти зі списку доступних нод мережі Stagenet на monero.fail (рис. 23).

¹ Downloads // Monero : сайт. URL: <https://www.getmonero.org/downloads/> (дата звернення: 01.07.2023)

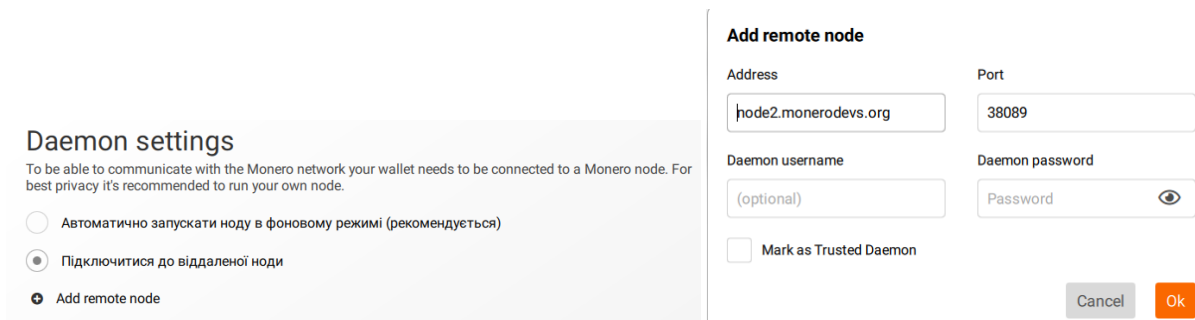

Рис. 22. Налаштування доступу до віддаленої ноди з блокчейном мережі Stagenet

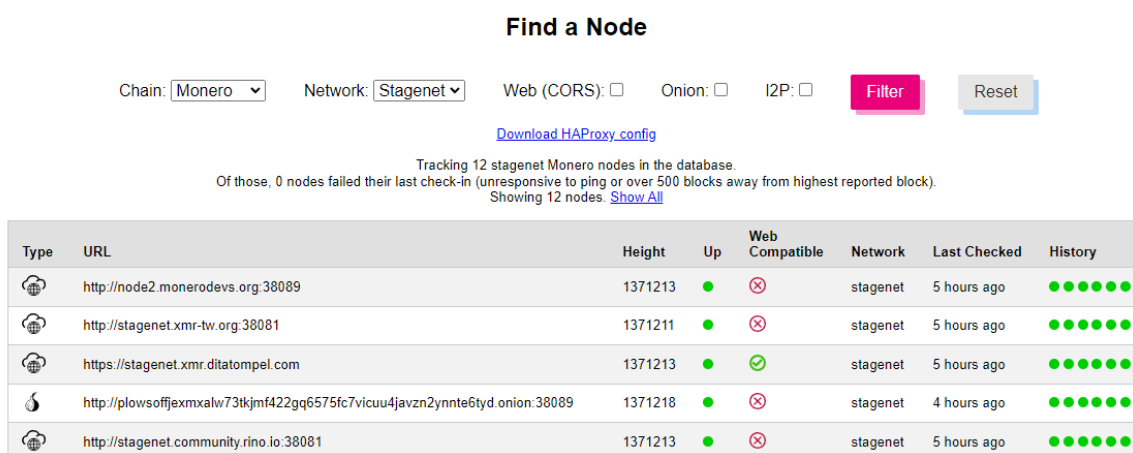

Рис. 23. Список доступних нод із блокчейном мережі Stagenet

Про підключення до Stagenet буде свідчити напис «Тестова мережа» (рис. 24) на стартовій сторінці гаманця і адреса, що починається з «5».

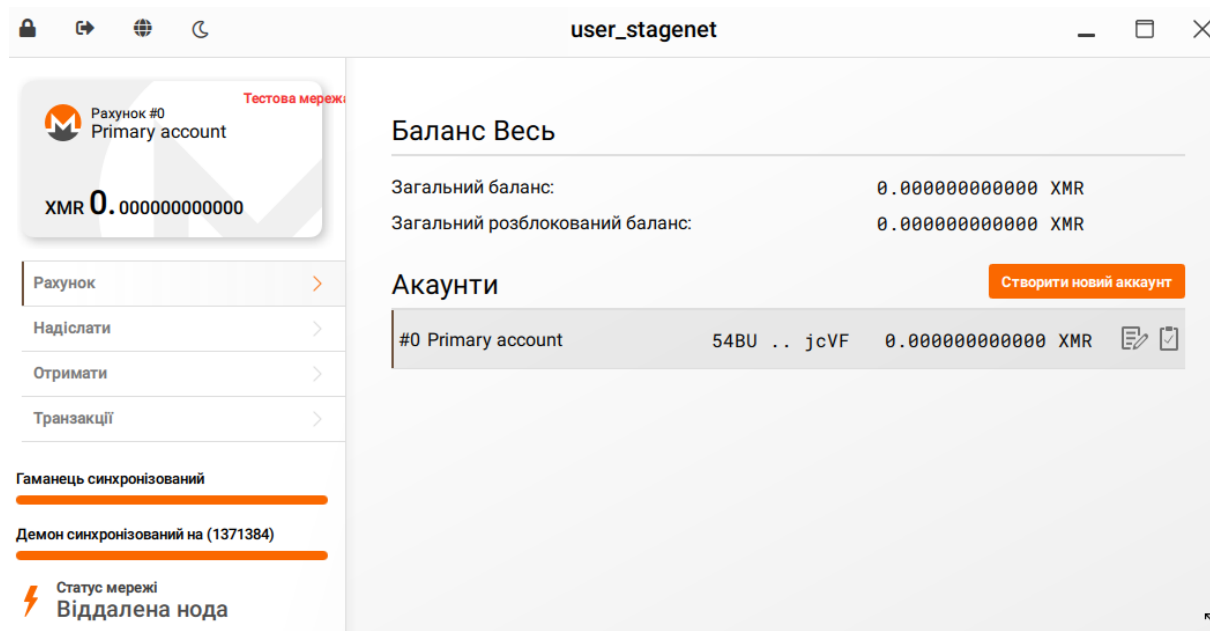

Рис. 24. Підключений до мережі Stagenet гаманець

Через сайт community.rino.io/faucet/stagenet на згенеровану адресу гаманця слід отримати тестові XMR (рис. 25).

Monero stagenet faucet

| testnet faucet |

Current balance: **1066956 XMR**

Wallet address:

73a4nWuvkYoYoksGurDjKZQcZkmaxLaKbbeikzHnMmqKivrCzq5Q2JtJG1UZNZfQLPbQ3MiXCk2Q5bdwd
UNSr7X9QrPubkn

Get XMR

akwhJNju2wqY8FxbFMIWRxE2csSBGwgC3krxNLc17b6xbkdkpLcn8Vo1X27rKPLSkDE4rQprWsJARjcvF

Submit

Рис. 25. Сайт-кран community.rino.io/faucet/stagenet з отримання тестових XMR

У підсумку буде створена адреса Monero з балансом тестових монет, що дозволяє далі здійснити з неї переказ XMR на спеціальну адресу в межах імітації вилучення віртуальних активів.

Оскільки сьогодні відсутня нормативно визначена технологія вилучення віртуальних активів, то можна запропонувати як адресу Monero зберігання вилучених XMR використовувати так звані multisig-адреси, з яких виводити кошти можливо тільки при накладанні цифрових підписів декількох осіб за правилом m з n .

Для створення multisig-адреси, наприклад із правилом підпису транзакції витрати 2 із 2, необхідно спочатку кожній особі (нехай Person A і Person B) згенерувати нові окремі адреси зі своїми ключами. Робота з multisig-адресами реалізована тільки в командному рядку cmd Monero CLI Wallet, файли якого розташовані у каталозі \extras гаманця Monero GUI Wallet. Попередньо потрібно обрати на monero.fail ноду Stagenet, до якої далі буде підключатися Monero CLI Wallet, наприклад, [stagenet.community.rino.io:38081](https://community.rino.io:38081)¹.

Кожна особа в режимі діалогу з Monero CLI Wallet створює файл гаманця:

```
extras\monero-wallet-cli.exe --stagenet --
daemon-address
stagenet.community.rino.io:38081.
```

У створеному гаманці кожна особа робить довіреною віддалену ноду і вмикає опцію підготовки даних для multisig-адреси:

```
set_daemon
stagenet.community.rino.io:38081 trusted,
set enable-multisig-experimental 1,
prepare_multisig.
```

Після виконання команди `prepare_multisig` кожна особа отримає відповідно умовний рядок даних <dataA> і <dataB>, які будуть схожі на таке:

```
MultisigxV2R1bFSuJcgPWh1EMiLo3DMaaEcN
9k6Y7p5BoRapCX5BD2T8PKC5Ls4MVVWG1QYwN
fnY4ZTbzAD14S9FBWwU12Sr6riX7CDC62b7h3XX
ZiuAHLmUJaTfCqvWjMbc4MtsSYkFkXPcBDSjd1esq
PQbcgwUZS4g2xdhoNtStWu3ViFMKvdCNSyU.
```

Цими рядками особи обмінюються і роблять подальшу ітерацію з отриманими даними один одного:

```
Person A: make_multisig 2 <dataB>,
Person B: make_multisig 2 <dataA>.
```

Після виконання команди `make_multisig` кожна особа отримає відповідно умовний рядок даних <infoA> і <infoB>, якими також особи обмінюються і завершують створення спільного гаманця multisig:

```
Person A: exchange_multisig_keys <infoB>,
Person B: exchange_multisig_keys <infoA>.
```

У кожної особи буде згенерована спільна multisig-адреса з порогом витрати 2/2 та своїми паролями доступу:

```
Multisig wallet has been successfully created.
Current wallet type: 2/2,
Multisig address:
```

```
52MAkwb4q5YCK9vDNksygzGKnmnAs2ecujUuH
ktp1MGMXmygKmYQgNhvRv64cfFZqaAgWQyy1
bWnK78GktnQqjJSEuNLNv.
```

Для імітації контрольованого переказу XMR на гаманці Monero GUI Wallet необхідно в

¹ Public Monero nodes // Rino : сайт. URL: <https://community.rino.io/nodes.html> (дата звернення: 01.07.2023).

розділі «Надіслати» (рис. 26) вставити твердити транзакцію. multisig-адресу, вказати суму переказу та під-

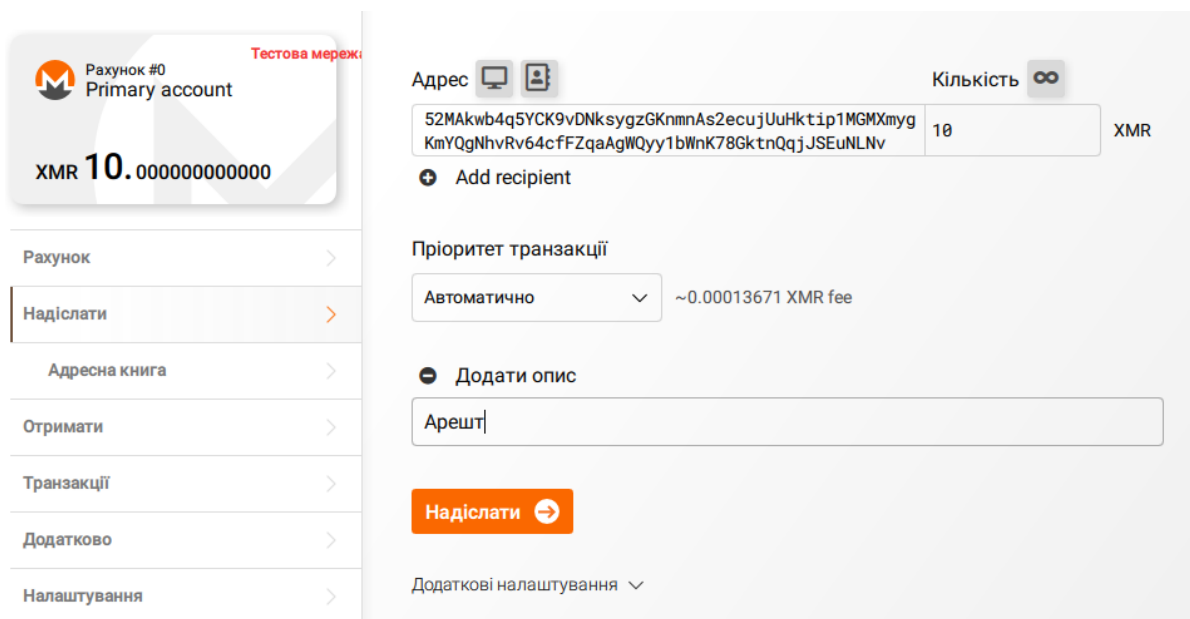

Рис. 26. Переказ XMR на multisig-адресу

Факт переказу XMR через певний час буде відображений у гаманці Monero GUI Wallet та в гаманці Monero CLI Wallet multisig-адреси через команди: `refresh`, `show_transfers`. Також деталі транзакції за її гешем можна побачити в блокчейні Stagenet, наприклад на сайті community.rino.io/explorer/stagenet, увівши адресу та приватний ключ перегляду multisig-адреси, який можна отримати в Monero CLI Wallet через команду `viewkey`.

Далі загальний сценарій імітації переказу з multisig-адреси за правилом 2/2 складається з двох етапів:

- один із володільців multisig-адреси зі свого гаманця експортує у файл часткове зображення приватного ключа multisig-адреси та відправляє його ініціатору транзакції, який зі свого боку імпортує файл до свого гаманця;
- ініціатор створює файл транзакції, підписує й передає на підпис другому володільцю, після чого транзакція з двома підписами відправляється в мережу Monero для перевірки та включення в блокчейн.

Зазначені етапи реалізуються таким чином. Експорт часткових зображень приватного ключа у файл `imgkeyA(B)`:

Person A: `export_multisig_info imgkeyA`,
 Person B: `export_multisig_info imgkeyB`.

Імпорт часткових зображень приватного ключа:

Person A: `import_multisig_info imgkeyB`,
 Person B: `import_multisig_info imgkeyA`.

Person A створює і підписує файл транзакції `multisig_monero_tx` переказу всіх коштів на визначену адресу, наприклад так:

```
[wallet 5AvBWc]: sweep_all
77yxUAG9nF43G5KWm93mk9QFiwvY9fSy3Bd9
CtzNoxPTYxVgUF7tqocAhdyJuxqqBhVN6X4Q4a2
2aiV7LSZaSu5H5Jjx8rX.
```

Person B зі свого боку також підписує файл транзакції `multisig_monero_tx` та відправляє в мережу Stagenet:

```
[wallet 5AvBWc]: sign_multisig multisig_monero_tx,
[wallet 5AvBWc]: submit_multisig multisig_monero_tx.
```

Успішність включення транзакції у блокчейн буде відображена у гаманці Monero CLI Wallet multisig-адреси.

Здійснення Monero транзакцій у мережі Stagenet показала, що основні тестові адреси починаються з цифри 5, а субадреси – із 7.

ВИСНОВКИ. Криптовалюти все більше стають звичайним інструментом обміну цінностей у сфері кримінальної протиправності, тому правоохоронні органи вже сьогодні повинні мати належні знання й навички, достатні для ефективного документування відповідної протиправної діяльності. Зважаючи на все більший інтерес до приватно-орієнтованих криптовалют з боку правопорушників, правоохоронним органам слід приділити особливу увагу вивченню техніко-криміналістичних аспектів роботи з найбільш поширеними

валютами такого виду, зокрема Monero, Verge, Dash та Zcash.

Через складнощі ідентифікації учасників відповідних трансакцій у таких криптовалютах правоохоронцям слід принаймні розуміти окремі аспекти документування їх використання. Щодо системи Monero, то потрібно знати головні аспекти організації її роботи, орієнтуватися у способах додаткового приховування трансакцій, розуміти порядок атомарного обміну (свопінгу) та вміти документувати сліди відповідної діяльності. Крім того, очевидно, що з набуттям чинності законодавства у сфері обігу криптовалют та внесення відповідних змін до Кримінального процесуального кодексу України слід бути готовим до правильної організації вилучення відповідних криптовалютних активів.

Окремі аспекти наведеного розглянуто в цій роботі. Серед іншого за результатами проведеного дослідження доходимо висновків, що сьогодні спостерігається стійкий тренд переходу протиправних угод на приватно-орієнтовані платіжні системи, зокрема Monero. Перевагою цієї системи для правопорушників є підвищена конфіденційність, яка забезпечується використанням кільцевих підписів, невидимих адрес, кільцевих конфіденційних

трансакцій, часниковою маршрутизацією. Додатковим захистом від ідентифікації може бути застосування користувачами TOR-мереж та мікшерів. Натепер не існує сталих алгоритмів ідентифікації користувачів Monero, крім окремих випадків, наприклад користування обліковими записами на криптобіржах, аналіз трансакцій, зроблених до 2017 року, тощо. Зважаючи на викладене, правоохоронним органам для ідентифікації користувачів Monero, які становлять інтерес, слід зосередитися на класичних слідчо-оперативних заходах розслідування. Водночас існують дієві механізми документування слідів роботи із платіжної системою Monero та підтверджені методики вилучення із засобів комп'ютерної техніки паролівних фраз до криптогаманців та іншої чутливої інформації щодо руху коштів у системі Monero. Окремі сліди залишаються під час застосування атомарного обміну однієї валюти на іншу.

У статті, серед іншого, запропоновано порядок вилучення XMR за допомогою multisig-адрес, з яких виводити кошти можливо тільки при накладанні цифрових підписів декількох осіб. Описана модель успішно апробована в тестовій мережі.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Носов В. В., Манжай І. А. Окремі аспекти аналізу криптовалютних трансакцій під час попередження та розслідування злочинів. *Право і безпека*. 2021. № 1 (80). С. 93–100. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.13>.
2. Носов В. В., Манжай О. В., Панченко Є. В. Аналіз етеріум-трансакцій під час попередження та розслідування кримінальних правопорушень. *Право і безпека*. 2022. № 4 (87). С. 108–124. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.09>.
3. Bahamazava K., Nanda R. The shift of DarkNet illegal drug trade preferences in cryptocurrency: The question of traceability and deterrence. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2022. Vol. 4. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2022.301377>.
4. Biryukov A., Tikhomirov S. Deanonymization and Linkability of Cryptocurrency Transactions Based on Net-work Analysis // 2019 IEEE European Symposium on Security and Privacy (Stockholm, Sweden, 17–19 June 2019) : Conference Proceedings. Stockholm, 2019. Pp. 172–184. DOI: <https://doi.org/10.1109/eurosp.2019.00022>.
5. Damgård I., Ganesh C., Khoshakhlagh H., Orlandi C., Siniscalchi L. Balancing Privacy and Accountability in Blockchain Identity Management // Topics in Cryptology – CT-RSA 2021 : Conference Proceedings (17–21 May 2021) / ed. by K. G. Paterson. Stockholm : Springer, 2021. Pp. 552–576. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-75539-3_23.
6. Handaya W. B. T., Yusoff M. N., Jantan A. Machine learning approach for detection of fileless cryptocurrency mining malware. *Journal of Physics: Conference Series*. 2020. Vol. 1450. DOI: <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1450/1/012075>.
7. Keller P., Florian M., Böhme R. Collaborative Deanonymization // Financial Cryptography and Data Security : FC 2021 International Workshops. Berlin, Germany : Springer, 2021. Pp. 39–46. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-662-63958-0_3.
8. Kethineni S., Cao Y. The Rise in Popularity of Cryptocurrency and Associated Criminal Activity. *International Criminal Justice Review*. 2020. Vol. 30 (3). Pp. 325–344. DOI: <https://doi.org/10.1177/1057567719827051>.
9. Koerhuis W., Kechadi T., Le-Khac N.-A. Forensic analysis of privacy-oriented cryptocurrencies. *Forensic Science International: Digital Investigation*. 2020. Vol. 33. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2019.200891>.

10. Kumar A., Fischer C., Tople S., Saxena P. A Traceability Analysis of Monero's Blockchain // *Computer Security – ESORICS 2017 : 22nd European Symposium (Oslo, Norway, 11–15 September 2017)* / ed. by S. Foley, D. Gollmann, E. Sneekenes. Oslo, Norway : Springer, 2017. Pp. 153–173. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-66399-9_9.
11. Musch M., Wressnegger C., Johns M., Rieck K. Thieves in the Browser // *Proceedings of the 14th International Conference on Availability, Reliability and Security (Canterbury, United Kingdom, 26–29 August 2019)*. New York, United States : Association For Computing Machinery, 2019. Pp. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.1145/3339252.3339261>.
12. Pastrana S., Suarez-Tangil G. A First Look at the Crypto-Mining Malware Ecosystem // *IMC'19: ACM Internet Measurement Conference (Amsterdam, Netherland, 21–23 October 2019)*. New York, United States : Association For Computing Machinery, 2019. Pp. 73–86. DOI: <https://doi.org/10.1145/3355369.3355576>.
13. Peili, L., Haixia, X. Blockchain User Anonymity and Traceability Technology. *Journal of Electronics & Information Technology*. 2020. No. 42 (5). Pp. 1061–1067. DOI: <https://doi.org/10.11999/JEIT190813>.
14. Russo M., Šrndić N, Laskov P. Detection of illicit cryptomining using network metadata. *EURASIP Journal on Information Security*. 2021. No. 11. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13635-021-00126-1>.
15. Rūth J., Zimmermann T., Wolsing K., Hohlfeld O. Digging into Browser-based Crypto Mining // *IMC'18: Internet Measurement Conference (Boston, United States, 31 October – 2 November 2018)*. New York, United States : Association For Computing Machinery, 2018. Pp. 70–76. DOI: <https://doi.org/10.1145/3278532.3278539>.
16. Sampson J. Secret digital coin mining and trading is a threat to your business. *Computer Fraud & Security*. 2018. Vol. 4. Pp. 8-10. DOI: [https://doi.org/10.1016/s1361-3723\(18\)30032-0](https://doi.org/10.1016/s1361-3723(18)30032-0).
17. Tramer F., Boneh D., Paterson K. G. Remote Side-Channel Attacks on Anonymous Transactions // *SEC'20: 29th USENIX Conference of Security Symposium (12–14 August 2020)*. Berkeley, United States, 2020. Pp. 2739–2756. URL: <https://www.usenix.org/conference/usenixsecurity20/presentation/tramer>.
18. Wijaya D. A., Liu J., Steinfeld R., Liu D. Monero Ring Attack: Recreating Zero Mixin Transaction Effect // *17th IEEE International Conference on Trust, Security and Privacy in Computing and Communications / 12th IEEE International Conference on Big Data Science and Engineering (New York, United States, 1–3 August 2018)*. New York, United States, 2018. Pp. 1196–1201. DOI: <https://doi.org/10.1109/TrustCom/BigDataSE.2018.00165>.
19. Zhang Y., Xu H. Accountable Monero System with Privacy Protection. *Security and Communication Network*. 2022. Vol. 22. DOI: <https://doi.org/10.1155/2022/7746341>.
20. Zimba A., Wang Z., Mulenga M., Odongo N. H. Crypto Mining Attacks in Information Systems: An Emerging Threat to Cyber Security. *Journal of Computer Information Systems*. 2018. No. 60 (4). DOI: <https://doi.org/10.1080/08874417.2018.147>.

Надійшла до редакції: 04.07.2023

Прийнята до опублікування: 10.08.2023

REFERENCES

1. Bahamazava, K., & Nanda, R. (2022). The shift of DarkNet illegal drug trade preferences in cryptocurrency: The question of traceability and deterrence, *Forensic Science International: Digital Investigation*, 4. <https://doi.org/doi:10.1016/j.fsidi.2022.301377>.
2. Biryukov, A., & Tikhomirov, S. (2019, June 17–19). *Deanonymization and Linkability of Cryptocurrency Transactions Based on Net-work Analysis* [Conference presentation abstract]. Conference Proceedings “2019 IEEE European Symposium on Security and Privacy”, Stockholm, Sweden. <https://doi.org/10.1109/eurosp.2019.00022>.
3. Damgård, I., Ganesh, C., Khoshakhlagh, H., Orlandi, C., & Siniscalchi, L. (2021, May 17–21). *Balancing Privacy and Accountability in Blockchain Identity Management* [Conference presentation abstract]. Conference Proceedings “Topics in Cryptology – CT-RSA 2021”. Stockholm, Sweden. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75539-3_23.
4. Handaya, W. B. T., Yusoff, M. N., & Jantan, A. (2020). Machine learning approach for detection of fileless cryptocurrency mining malware. *Journal of Physics: Conference Series*, 1450. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1450/1/012075>.
5. Keller, P., Florian, M., & Böhme, R. (2021). *Collaborative Deanonymization* [Conference presentation abstract]. Financial Cryptography and Data Security : FC 2021 International Workshops, Berlin, Germany. https://doi.org/10.1007/978-3-662-63958-0_3.
6. Kethineni, S., & Cao, Y. (2020). The Rise in Popularity of Cryptocurrency and Associated Criminal Activity. *International Criminal Justice Review*, 30(3), 325–344. <https://doi.org/10.1177/1057567719827051>.

7. Koerhuis, W., Kechadi, T., & Le-Khac, N.-A. (2020). Forensic analysis of privacy-oriented cryptocurrencies. *Forensic Science International: Digital Investigation*, 33. <https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2019.200891>.
8. Kumar, A., Fischer, C., Tople, S., & Saxena, P. A. (2017, September 11–15). *Traceability Analysis of Monero's Blockchain* [Conference presentation abstract]. 22nd European Symposium "Computer Security – ESORICS 2017", Oslo, Norway. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-319-66399-9_9.
9. Musch, M., Wressnegger, C., Johns, M., & Rieck, K. (2019, August 26–29). *Thieves in the Browser* [Conference presentation abstract]. Proceedings of the 14th International Conference on Availability, Reliability and Security, Canterbury, United Kingdom. <https://doi.org/10.1145/3339252.3339261>.
10. Nosov, V. V. & Manzhai, I. A. (2021). Certain Aspects of the Analysis of Cryptocurrency Transactions during the Prevention and Investigation of Crimes. *Law and Safety*, 1(80), 93–100. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.1.13>.
11. Nosov, V. V., Manzhai, O. V. & Panchenko, Ye. V. (2022). Analysis of Ethereum transactions during the prevention and investigation of criminal offenses. *Law and Safety*, 4(87), 108–124. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.4.09>.
12. Pastrana, S., & Suarez-Tangil, G. (2019, October 21–23). *A First Look at the Crypto-Mining Malware Ecosystem* [Conference presentation abstract]. IMC'19: ACM Internet Measurement Conference, Amsterdam, Netherland. <https://doi.org/10.1145/3355369.3355576>.
13. Peili, L., & Haixia, X. (2020). Blockchain User Anonymity and Traceability Technology. *Journal of Electronics & Information Technology*, 42(5), 1061–1067. <https://doi.org/10.11999/JEIT190813>.
14. Russo, M., Šrndić, N., & Laskov, P. (2021). Detection of illicit cryptomining using network metadata. *EURASIP Journal on Information Security*, 11. <https://doi.org/10.1186/s13635-021-00126-1>.
15. Rūth, J., Zimmermann, T., Wolsing, K., & Hohlfeld, O. (2018). *Digging into Browser-based Crypto Mining* [Conference presentation abstract]. IMC'18: Internet Measurement Conference, Boston, United States. <https://doi.org/10.1145/3278532.3278539>.
16. Sampson, J. (2018). Secret digital coin mining and trading is a threat to your business. *Computer Fraud & Security*, 4, 8–10. [https://doi.org/10.1016/s1361-3723\(18\)30032-0](https://doi.org/10.1016/s1361-3723(18)30032-0).
17. Tramer, F., Boneh, D., & Paterson, K. G. (2020, August 12–14). *Remote Side-Channel Attacks on Anonymous Transactions* [Conference presentation abstract]. SEC'20: 29th USENIX Conference of Security Symposium, United States. <https://www.usenix.org/conference/usenixsecurity20/presentation/tramer>.
18. Wijaya, D. A., Liu, J., Steinfeld, R., & Liu, D. (2018, August 1–3). *Monero Ring Attack: Recreating Zero Mixin Transaction Effect* [Conference presentation abstract]. 17th IEEE International Conference on Trust, Security and Privacy in Computing and Communications / 12th IEEE International Conference on Big Data Science and Engineering, New York, United States. <https://doi.org/10.1109/TrustCom/BigDataSE.2018.00165>.
19. Zhang, Y. & Xu, H. (2022). Accountable Monero System with Privacy Protection. *Security and Communication Networks*, 22. <https://doi.org/10.1155/2022/7746341>.
20. Zimba, A., Wang, Z., Mulenga, M., & Odongo, N. H. (2018). Crypto Mining Attacks in Information Systems: An Emerging Threat to Cyber Security. *Journal of Computer Information Systems*, 60(4). <https://doi.org/10.1080/08874417.2018.147>.

Received the editorial office: 4 July 2023

Accepted for publication: 10 August 2023

VITALII VICTOROVYCH NOSOV,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cybercrime Combating;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7848-6448>,
e-mail: vitnos.g@gmail.com;*

OLEKSANDR VOLODYMYROVYCH MANZHAI,

*Candidate of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cybercrime Combating;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5435-5921>,
e-mail: sofist@ukr.net;*

VIKTORIA OLEKSANDRIVNA KOVTUN,

*Cyberpolice Department of the National Police of Ukraine,
2nd Unit (Analysis of Open Sources) of the 4th Department (Operational
and Analytical Support and Analysis of Open Sources);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1263-5970>,
e-mail: cybercop322@gmail.com*

**TECHNICAL, FORENSIC AND ORGANISATIONAL ASPECTS OF WORK WITH
MONERO CRYPTOCURRENCY**

The forensic, organisational and technical features of law enforcement agencies' work with the Monero cryptocurrency in the context of pre-trial investigation and operational search activities are analysed. The development of the Monero system is described. The reasons and trends of Monero use by offenders are identified, and the scheme of operation of this payment system, which ensures its increased confidentiality, is shown. Examples of criminal offences in which Monero is used are presented. The functionality of OpenAlias to facilitate the work with Monero addresses is disclosed. The possibility of identifying participants in Monero transactions is studied. It is stated that there are currently no effective ways of such identification without knowledge of the public address and the corresponding keys, especially if users use additional security mechanisms such as connection to the TOR network.

The features of forensic investigation of computer equipment used to work with Monero are revealed. It is established that the most effective is the study of traces of work with Monero, which are removed from the relevant computer equipment of the person of interest. Useful information can be stored in RAM, on a disc, and partially in network traffic. The article identifies artefacts that should be taken into account during inspection and search. Atomic Swaps of XMR are modelled to determine the trace pattern and identify artefacts of increased attention during forensic procedures. The fact that an atomic swap was carried out to obfuscate traces may be evidenced by the presence of specific software files on the disc used for this purpose.

The algorithm for XMR withdrawal using multisig addresses has been proposed, from which funds can be withdrawn only when digital signatures of several persons are superimposed. The work of this algorithm in the test network Stagenet is modelled. It has been concluded that law enforcement agencies should focus on classical investigative measures to identify Monero users of interest. At the same time, there are effective mechanisms for documenting traces of work with the Monero payment system and proven methods for extracting passphrases to crypto-wallets and other sensitive information on the movement of funds in the Monero system from computer equipment.

Key words: *cryptocurrency, Monero, law enforcement agencies, crime prevention, trace evidence.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Носов В. В., Манжай О. В., Ковтун В. О. Техніко-криміналістичні та організаційні аспекти роботи з криптовалютою Монеро. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 102–125. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.9>.

Citation (APA): Nosov, V. V., Manzhai, O. V., & Kovtun, V. O. (2023). Technical, forensic and organisational aspects of work with Monero cryptocurrency. *Law and Safety*, 3(90), 102–125. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.9>.

КОСТЯНТИН ЮРІЙОВИЧ СВЕРДЛІН,

Харківський національний університет внутрішніх справ,
факультету № 6;

 <https://orcid.org/0009-0008-8235-1766>,

e-mail: sverdlin_k@meta.ua

**ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ОРГАНІВ ПРОБАЦІЇ**

Сфера виконання кримінальних покарань у нашій державі вже не перший рік перебуває у стані реформування, навіть сьогодні, в умовах протистояння України відкритому повномасштабному військовому вторгненню російської федерації, робота щодо перетворення та вдосконалення вітчизняної пенітенціарної системи не зупинена. Українська влада у співпраці з міжнародною спільнотою, представниками науки та громадськості вже здійснила низку важливих кроків щодо гуманізації зазначеної системи. Водночас деякі доволі важливі проблемні питання на цьому шляху досі не отримали належного ані науково-теоретичного опрацювання, ані законодавчого врегулювання, зокрема це стосується проблематики кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації. У чинній Стратегії реформування пенітенціарної системи України доволі поверхнево та фрагментарно викладені проблеми кадрового забезпечення, фактично все зведено до його мети і найбільш важливих завдань. Очевидно, що такий підхід не сприяє ані вдосконаленню засад і механізмів зазначеного забезпечення, ані ефективності та якості реформування пенітенціарної системи в цілому.

Задля активізації науково-дослідної роботи в цьому напрямі розглянуто наявні підходи до визначення поняття кадрового забезпечення, виокремлено його основні ознаки та структурні елементи (складові), охарактеризовано зміст найбільш суттєвих властивостей. Звернено увагу на зв'язок і співвідношення кадрового забезпечення та кадрової політики, сформульовано визначення поняття кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації. Наголошено на доцільності законодавчого закріплення поняття кадрового забезпечення органів і служб пенітенціарної системи України, а також на тому, що кадрове забезпечення має складну внутрішню структуру й управлінську природу. У зв'язку із цим наголошено на ролі засобів адміністративно-правового регулювання в організації та впорядкуванні відносин і процесів кадрового забезпечення в системі Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації.

Ключові слова: *кадрове забезпечення, кадрова політика, система, пенітенціарна система, кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Вже понад три десятиліття Україна намагається позбутися радянської спадщини та забезпечити реальне впровадження в життя стандартів і принципів, закріплених у Конституції України та численних міжнародних договорах, учасником яких є наша держава. Задля цього запроваджено цілу низку реформ, що мають на меті як формування нових, так і кардинальне перетворення, вдосконалення вже наявних інститутів і механізмів публічної влади та управління. Частина цих реформ уже проведена з різним рівнем успішності, а деякі з них тривають багато років (наприклад, адміністративна реформа) і про завершення поки що говорять зарано. Однією з таких три-

валих реформ у нашій державі є та, що стосується пенітенціарної системи, адже різного роду зміни й перетворення в ній були розпочаті ще в 1998 році, коли Кримінально-виконавча служба перестала бути частиною системи МВС України. Від цього часу (тобто з кінця 1990-х років) було зроблено низку важливих кроків на шляху реформування вітчизняної пенітенціарної системи, зокрема: ухвалений Кримінально-виконавчий кодекс України (2003), закони України «Про державну кримінально-виконавчу службу» (2005) та «Про пробацію» (2015), затверджені концептуальні і стратегічні засади реформування пенітенціарної системи України. Однак більшість із

заходів, що були втілені в процесі означеної реформи і заплановані для реалізації в подальшому, стосуються переважно покращення умов тримання осіб, які були засуджені чи взяті під варту. Водночас у процесі реформи пенітенціарної системи незначна увага приділяється такій її важливій проблематиці, як кадрове забезпечення. Особлива увага влади та представників наукової спільноти до проблематики організаційно-правових засад тримання осіб у місцях позбавлення волі є цілком зрозумілою з огляду на проголошені в нашій державі соціальні цінності та принципи організації й перебігу суспільного життя, а також враховуючи зовнішньополітичний курс України. Автори Проекту Закону про пенітенціарну систему цілком слушно зауважують, що стандарти функціонування установ виконання покарань суттєво не змінювалися понад 75 років. Структура пенітенціарної служби майже не зазнавала якісних змін протягом 25 років незалежності України та залишалася найбільшою спадщиною Радянського Союзу¹. Державники наголошують, що наявна система виконання кримінальних покарань та попереднього ув'язнення не повною мірою відповідає принципам гуманізму й поваги до прав та свобод людини. Умови тримання засуджених та осіб, узятих під варту, потребують приведення у відповідність до європейських стандартів, на що неодноразово зверталась увага представниками відповідних європейських інспекційних органів за результатами останніх візитів в Україну². Розділяючи позиції дослідників і представників офіційної влади щодо гострої необхідності проведення якісних змін у зазначеній системі та вирішення наявних у ній проблем, вважаємо, що слід більше уваги приділити проблемним аспектам кадрового забезпечення цієї системи, адже її функціонування, ефективність виконання покладених на неї завдань та якість практичного втілення принципів і стандартів, на яких ґрунтується ця система, значною мірою визначаються станом її кадрового потенціалу. З огляду на зазначене відсутність належного науково-теоретичного опрацювання проблематики кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та

уповноважених органів пробації є суттєвою прогалиною на шляху реформування вітчизняної пенітенціарної системи, на часткове усунення якої власне і спрямовано це дослідження.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* статті є визначення поняття кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та органів пробації, а також виокремлення основних ознак, що відображають його організаційно-управлінську та правову сутність. Для досягнення поставленої мети планується вирішити такі *завдання*: розглянути дослідницькі підходи до визначення поняття та розуміння ключових ознак кадрового забезпечення; навести основні властивості кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та органів пробації, а також охарактеризувати зміст цих властивостей; з'ясувати зв'язок і співвідношення кадрового забезпечення та кадрової політики; на підставі викладеного сформулювати авторське визначення поняття кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та органів пробації.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У статті застосовано такі методи: системний аналіз – для визначення проблем, що притаманні кримінально-виконавчій системі та органам пробації в Україні в цілому; формально-юридичний метод – для висвітлення стратегічних засад реформування пенітенціарної системи України; методи аналізу і порівняння – для вивчення і характеристики наукових позицій щодо розуміння змісту поняття та ключових властивостей кадрового забезпечення; формально-логічний метод – для виокремлення ключових ознак кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації; метод системного аналізу й порівняння – для висвітлення зв'язку і співвідношення кадрового забезпечення та кадрової політики; абстрактно-логічний метод, методи узагальнення та синтезу – для формулювання пропозицій та висновків щодо визначення поняття «кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації».

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Сьогодні український народ і держава переживають доволі складні часи – повномасштабне російське військове вторгнення змусило як громадськість, так і владу пристосовуватися до нових реалій суспільного життя, коригувати й змінювати свої плани, адаптувати

¹ Проект Закону про пенітенціарну систему : від 22.03.2021 № 5293 / ініціатор Д. А. Шмигаль // База даних (БД) «Законодавство України / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71498 (дата звернення: 30.05.2023).

² Там само.

звичні форми та способи дій до умов воєнного часу. Однак навіть така величезна та вкрай жорстока сила не скорила український народ і не змусила нашу державу повністю відмовитися від основних напрямів і пріоритетів розбудови та розвитку суспільного життя в Україні, незважаючи на всі загрози та труднощі, продовжуються реформаційні процеси, спрямовані на: подолання проблем і недоліків у механізмі публічної влади та його взаємовідносинах із громадськістю; зміцнення гарантій прав і свобод людини та громадянина; забезпечення належного виконання нашою державою своїх зобов'язань перед міжнародною спільнотою та впровадження на національному рівні відповідних міжнародних норм і стандартів та ін. Однією з таких галузей державної діяльності, де нині відбувається реформування, є виконання кримінальних покарань як пов'язаних із позбавленням волі, так і ні. Зокрема, у грудні 2022 року Кабінет Міністрів України схвалив Стратегію реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, в якій зазначається, що з огляду на необхідність запровадження комплексних довгострокових змін та з метою визначення напрямів розвитку національної системи виконання кримінальних покарань відповідно до стандартів Ради Європи триває реформування пенітенціарної системи, незважаючи на широкомасштабну збройну агресію російської федерації проти України¹. У цій Стратегії наводиться ціла низка вже зроблених суттєвих позитивних кроків на шляху реформування пенітенціарної системи України (наприклад, створено Єдиний реєстр засуджених та осіб, взятих під варту; проведено заходи з оптимізації діяльності установ виконання покарань та їх підприємств; частково здійснено ремонти камер, будівель та споруд установ виконання покарань і слідчих ізоляторів з метою покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту; розширено можливості доступу засуджених до інтернету; частково впроваджено систему ефективного відеомоніторингу (центри відеомоніторингу, GPS-трекери, портативні відеореєстратори); вдосконалено нормативно-правову та організаційну базу діяльності

¹ Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2022 № 1153-р // БД «Законодавство України / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-p> (дата звернення: 30.05.2023).

органів пробації, розроблено національні інструменти пробації тощо²). Водночас у зазначеному документі його розробниками акцентовано увагу і на цілому спектрі недоліків, що й досі властиві системі виконання кримінальних покарань у нашій державі та потребують усунення. Зокрема, у Стратегії зазначається, що однією з вагомих проблем української пенітенціарної системи є «кадровий голод», а також доволі високі корупційні ризики. Подолання цих проблем є необхідною умовою досягнення мети Стратегії, яка полягає у створенні гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту³. Ми цілком згодні з позицією розробників цієї Стратегії щодо того, що ефективність реформування пенітенціарної системи залежить від рівня підготовки її кадрового складу, тому реалізація стратегічної цілі передбачає формування вмотивованого та високопрофесійного персоналу органів і установ пенітенціарної системи, здатного виконувати функції виправлення та ресоціалізації засуджених на основі найсучасніших підходів і методів роботи, а також створення за новими стандартами належних умов праці та соціального захисту персоналу⁴. Утім, окрім переліку основних завдань, які необхідно вирішити для розв'язання кадрових проблем у пенітенціарній системі України, у Стратегії більше нічого з цього приводу не зазначається. Певні заходи кадрового спрямування містяться в Операційному плані реалізації вказаної Стратегії, однак вони все одно не забезпечують формування повного та цілісного розуміння того, що являє собою кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації, у чому полягає його сутність та які його ключові ознаки.

У доктринальних джерелах, енциклопедичній і навчальній літературі, на сторінках періодичних фахових видань останніми роками дослідниками було приділено багато уваги питанням кадрового забезпечення як органів публічної влади в цілому, так і окремих державних та (або) муніципальних інститутів, що зумовлює велику кількість поглядів і пропозицій щодо визначення поняття «кадрове забезпечення». Так, наприклад, А. М. Михненко (2010, с. 307) вважає, що кадрове забезпечення – це діяльність з відновлення трудових

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

ресурсів, головний елемент управління людськими ресурсами, необхідний чинник досягнення цілей суспільного розвитку. А. М. Клочко (2012, с. 43), досліджуючи проблематику кадрового забезпечення системи органів МВС України, зазначає, що під ним слід розуміти виконання завдання соціального забезпечення систем і процесів управління у сфері охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю шляхом залучення людей, які відповідають певним вимогам, до реалізації трудових функцій в організаційних межах МВС України та його структурних підрозділах. У своїх подальших працях науковець звертає увагу на те, що поняття кадрового забезпечення можна розглядати в широкому та вузькому розуміннях. У першому випадку воно являє собою діяльність, спрямовану на забезпечення органів державної влади персоналом із необхідним рівнем кваліфікації, професійних та особистих якостей, здатних вирішувати поставлені завдання. У вузькому ж розумінні, на думку А. М. Клочка (2014, с. 175), кадрове забезпечення доцільно розглядати як нормативно закріплену та цілеспрямовану діяльність спеціально уповноважених державних органів, посадових осіб щодо процесів професійної орієнтації, прогнозування й планування кадрових потреб, відбору, підготовки, розстановки та вивільнення персоналу. П. О. Комірчий (2019, с. 135), розмірковуючи над проблемними питаннями кадрового забезпечення публічної служби в правоохоронних органах, виходить із того, що в загальному значенні поняття «кадрове забезпечення» можна розуміти як окремий напрям (галузь) кадрової політики, що підпорядкований меті відповідної політики та органічно взаємопов'язаний з її іншими галузями. Далі у своїх роздумах з приводу означеної проблематики правник доходить висновків, що «кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері України» являє собою комплексне поняття, яким позначаються щонайменше два ключові явища або боки цього забезпечення, а саме: по-перше, воно являє собою галузь кадрової політики, що має системний характер, власну структуру, принципи та функції, безпосередньо спрямовані на діяльність і процес із належним чином здійснюваного укомплектування органів публічної служби у правоохоронній сфері професійно підготовленими, кваліфікованими кадрами з урахуванням особливостей проходження служби у відповідних органах; по-друге, кадрове забезпечення – це нормативно врегульовані, особливі та цілеспрямовані управлінська діяльність уповноважених осіб у

структурі органів публічної служби у правоохоронній сфері та процес і сукупність відносин, у межах яких реалізовується комплекс форм, методів, процедур і заходів уможливлення належного функціонування органів публічної служби у правоохоронній сфері шляхом вчасного й оптимального укомплектування цих органів якісними кадрами (Комірчий, 2019, с. 135). Варто звернути увагу на позицію Т. Є. Кагановської (2008, с. 219), яка в розрізі вивчення поняття і завдань кадрового забезпечення державних органів веде мову про нього як про діяльність уповноважених суб'єктів щодо реалізації кадрової політики держави з метою забезпечення функціонування державного управління соціальними, технічними, біологічними об'єктами, що здійснюється в умовах ринкової економіки з урахуванням демократичних засад побудови нашої держави з пріоритетним забезпеченням прав, свобод та законних інтересів особи шляхом наповнення організаційних структур системи державного управління відповідними за професією та кваліфікацією кадрами, створення в них мотивації до ефективної праці, організації їх ефективного використання, професійного та соціального розвитку, досягнення раціонального ступеня мобільності персоналу, а також їх соціального захисту. На думку О. В. Красноборова (2008, с. 175), під кадровим забезпеченням слід розуміти цілеспрямовану діяльність спеціально уповноважених посадових осіб державних органів щодо процесів професійної орієнтації, прогнозування та планування кадрових потреб, відбору, підготовки, розстановки й вивільнення персоналу. З позиції С. О. Шатрави (2018, с. 86), який висвітлює проблематику кадрового забезпечення органів Національної поліції, його можна визначити як вид внутрішньоорганізаційної управлінської діяльності, яка врегульована нормами адміністративного законодавства, відомчими й організаційно-розпорядчими актами МВС України та Національної поліції і полягає у проведенні роботи з кадрами, що враховує їхню професійну підготовку, добір та розстановку, просування по службі, перепідготовку та підвищення кваліфікації, заохочення та застосування дисциплінарних санкцій, а також оцінювання якості службової діяльності працівників поліції. К. Л. Бугайчук (2019, с. 129), який також у своїх наукових пошуках приділяє увагу питанням кадрового забезпечення Національної поліції, тлумачить його як засновану на законах та підзаконних нормативно-правових актах цілеспрямовану систематичну діяльність уповноважених підрозділів

Національної поліції та їхніх посадових осіб, яка спрямована на формування професійного кадрового складу органів та підрозділів поліції, організаційний супровід його діяльності з метою забезпечення оптимальної побудови та розвитку організаційних структур, ефективної організації діяльності суб'єктів публічного адміністрування, якісної розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень у системі Національної поліції. В. Б. Пчелін (2016) у своїх наукових пошуках також багато уваги приділяє кадровому забезпеченню, однак адміністративного судочинства. Найбільш слушним, на його думку, є таке визначення кадрового забезпечення: «Це визначена на нормативно-правовому рівні, цілеспрямована, системна діяльність уповноважених суб'єктів, направлена на визначення кадрових потреб, відбір і добір кадрів, здійснення їх професійної підготовки й орієнтації, розстановку та вивільнення кадрів, що здійснюється з метою забезпечення нормального перебігу адміністративного судочинства» (Пчелін, 2016, с. 133).

Отже, із вищенаведеного можна зрозуміти, що погляди дослідників щодо визначення поняття «кадрове забезпечення» різняться. Одні науковці тлумачать це явище більш вільно, тобто не акцентуючи увагу на його складових, а лише зауважуючи на тому, що воно є важливим напрямом або елементом кадрової політики і необхідною умовою підтримання належного організаційно-управлінського забезпечення й функціонування органів та служб публічної влади. Інші дослідники (і таких більшість), формулюючи визначення кадрового забезпечення, наголос роблять не стільки на його суспільному значенні та меті реалізації, скільки саме на ключових напрямках і формах здійснення цієї діяльності, що власне й відображають її сутнісний зміст та функціональне призначення. Саме такий підхід, на нашу думку, є більш доцільним для застосування і під час визначення кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації.

З огляду на зазначене, наведемо ключові ознаки (властивості) та складові досліджуваного забезпечення, які, на наше переконання, мають бути враховані під час формулювання його поняття:

1) являє собою системну та систематичну діяльність. Акцентуація уваги на системному характері кадрового забезпечення є дуже важливим моментом, адже система – це не просто сукупність розрізнених елементів, а й їх певне послідовне розміщення та наявність між ними деяких зв'язків, що забезпечує існу-

вання, функціонування та розвиток цієї сукупності як єдиного, цілісного та цілеспрямованого явища, що має внутрішню організацію (структуру). Тобто, говорячи про кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації як про системну діяльність, ми маємо на увазі, що ті заходи, напрями, форми й способи діяльності, з яких складається ця діяльність: по-перше, об'єднані спільною метою (цілями); по-друге, реалізуються (здійснюються) у певній послідовності; по-третє, як предметно, так і функціонально тісно взаємопов'язані між собою (зумовлюють, логічно продовжують і доповнюють одне одного). Що стосується систематичності кадрового забезпечення, то вона відображає послідовний та регулярний характер цієї діяльності.

Тож системність і систематичність забезпечують цілісність, узгодженість, цілеспрямованість, планомірність і прогнозованість комплексу дій та рішень, що становлять зміст кадрового забезпечення;

2) має організаційно-управлінський характер. Тобто ця діяльність спрямована на впорядкування (організацію) та направлення в потрібне русло внутрішньосистемних відносин і процесів. Кадрове забезпечення є одним із тих видів діяльності, що сприяє: по-перше, оптимальному внутрішньому устрою системи (у цьому разі системи Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації); по-друге, раціональному розподілу й ефективному використанню трудових ресурсів; по-третє, належному (якісному та ефективному) здійсненню пенітенціарною системою свого суспільного призначення;

3) є однією зі складових кадрової політики. Попри те, що кадрове забезпечення саме по собі є складною, багатоелементною діяльністю, воно також виступає і структурним елементом більш масштабного явища – кадрової політики. Кадрова політика являє собою один з основних та дуже важливих напрямів державно-владної управлінської діяльності, сутнісний зміст якої становить система певних ідей, принципів, норм, знань тощо, на підставі та за допомогою яких визнаються загальні цілі, вектори, пріоритети та основні форми роботи з одним із найцінніших ресурсів – людським ресурсом. Кадрова політика пов'язана з виробленням та здійсненням організаційно-правових засад використання та розвитку службово-трудова ресурсів, формування і зміцнення кадрового потенціалу. Кадрова політика, як зазначають дослідники, – це

один із найважливіших напрямів державного управління, орієнтований на потребу публічної адміністрації в кадрах, що полягає у стратегічній діяльності із цілевизначення, ідеологічного та програмного забезпечення формування, розвитку й використання кадрових ресурсів як визначального чинника ефективності системи органів публічної влади (Сурмін та ін., 2010, с. 305; Arimavièiùtë, 2007; Jagminas, Pikturaitë, 2011). Метою кадрової політики є формування професійного корпусу публічної служби, спроможного на високому фаховому рівні вирішувати завдання, що стоять перед публічною адміністрацією на сучасному етапі розвитку держави (Сурмін та ін., 2010, с. 305). Кадрова політика орієнтована на оптимальне поєднання й гармонізацію соціальних, економічних, організаційних, управлінських, наукових, технічних, освітніх, культурних та інших факторів, дій та рішень тощо задля вироблення єдиного узгодженого курсу щодо накопичення, зміцнення та розвитку кадрових ресурсів і кадрового потенціалу з урахуванням реалій і потреб як держави в цілому, так і окремих галузей публічного управління, а також виходячи із тенденцій та перспектив суспільного розвитку;

4) регулюється переважно засобами адміністративного права. В. Б. Пчелін (2016, с. 132) у своїй науковій статті, присвяченій кадровому забезпеченню адміністративного судочинства, справедливо звертає увагу на те, що значна частина дослідників, визначаючи поняття кадрового забезпечення, чомусь ігнорують таку його важливу ознаку, як правова урегульованість. Без сумніву, кадрове забезпечення за своєю сутністю є організаційною діяльністю, однак вона все одно здійснюється на правових засадах навіть у тих випадках, коли певні кадрові дії та рішення не зазнають прямої правової регламентації, вони реалізуються на тлі загального регулюючого правового впливу. Оскільки нас цікавить кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації, які належать до суб'єктів публічної влади і більшість їх працівників має статус публічних службовців, то особливу роль у врегулюванні відносин зазначеного кадрового забезпечення відіграють принципи, норми та інші засоби адміністративного права (Галунько, Правоторова, 2020; Остапенко та ін., 2021; Кормич, 2018). Відповідно проведення в нашій державі адміністративної реформи, складовою якої є реформа державної служби (Солопова, 2018), прямо і суттєво впливає на організаційно-правові засади кадрового забезпечення Дер-

жавної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації;

5) виражається (проявляється) у системі заходів щодо: з'ясування кадрових і тісно пов'язаних із ними потреб Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації; наповнення (відбір, добір, розміщення) їх високоякісними (тобто висококваліфікованими і такими, які відповідають усім встановленим вимогам) кадрами; управління кадровим складом досліджуваних суб'єктів (це управління передбачає навчання та підвищення кваліфікації, службове просування, стимулювання та заохочення, забезпечення службової дисципліни, оцінювання службової ефективності персоналу та його вивільнення).

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можемо визначити кадрове забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації як системну, систематичну, здійснювану переважно на адміністративно-правових засадах діяльність уповноважених суб'єктів щодо формування, раціонального розміщення, ефективного використання та розвитку службово-трудоових ресурсів, накопичення та зміцнення кадрового потенціалу Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації.

ВИСНОВКИ. Формулювання поняття кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації є надзвичайно важливим етапом на шляху осмислення та науково-теоретичного опрацювання його проблематики. Саме під час визначення поняття ми в загальному вигляді окреслюємо сутнісний зміст і предметні межі досліджуваного явища, його ключові ознаки та складові елементи. Належним чином сформульоване поняття дає чітке уявлення про те, із чим саме належить працювати, про що слід вести мову, які суттєві аспекти такого явища, як окреслене вище кадрове забезпечення необхідно розглянути для того, щоб зрозуміти його природу та призначення. Виокремлення ж ознак досліджуваного кадрового забезпечення дозволяє більш змістовно і глибоко усвідомити його сутність, загальні та специфічні характеристики. Запропоноване нами визначення поняття кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації доволі повно та чітко відображає те, що воно являє собою та які риси йому притаманні. Зауважимо, що, визначаючи досліджуване кадрове забезпечення, ми не вдавалися

до детального перерахування окремих напрямів та заходів, що становлять його зміст (якот: добір і відбір, стимулювання й заохочення, професійна орієнтація та підготовка, службове просування й переміщення тощо), оскільки в такому разі визначення вказаного поняття може виявитися надто громіздким. Також вважаємо за необхідне наголосити на тому, що визначення поняття кадрового забезпечення органів і служб пенітенціарної системи доцільно закріпити на законодавчому рівні задля конкретизації та визначення сутності й меж

тих відносин і процесів, що його супроводжують та потребують нормативно-правового врегулювання. Окрім цього, слід звернути увагу й на те, що питання вдосконалення кадрового забезпечення пенітенціарної системи України значною мірою обумовлюються ефективністю вирішення питань подальшого поліпшення і розвитку публічної (зокрема державної) служби в Україні, адже саме до цієї категорії належить більшість персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України та уповноважених органів пробації.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Адміністративне право України (Загальна частина) : навч. посіб. / О. І. Остапенко, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов та ін. 2-ге вид., доп. Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с.
2. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. 3-тє вид. Київ : Акад. адмін.-прав. наук, 2020. 466 с.
3. Бугайчук К. Кадрова політика та кадрове забезпечення публічного адміністрування в органах Національної поліції. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 125–131. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.22>.
4. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. 820 с.
5. Кагановська Т. Є. Сутність та завдання кадрового забезпечення як засобу сприяння функціонуванню держави та її органів. *Форум права*. 2008. № 1. С. 215–220. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_1_33.pdf (дата звернення: 30.05.2023).
6. Клочко А. М. Кадрове забезпечення органів внутрішніх справ України: порядок та основні елементи. *Форум права*. 2014. № 4. С. 175–180. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_32.pdf (дата звернення: 30.05.2023).
7. Клочко А. М. Поняття та зміст кадрового забезпечення органів внутрішніх справ України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 42–51.
8. Комірчий П. О. Кадрове забезпечення публічної служби у правоохоронній сфері: поняття та правові вимоги. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 41, т. 2. С. 134–137. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-2.30>.
9. Кормич Б. А. Глобальне адміністративне право: ключові аспекти концептуалізації. *Lex Portus*. 2018. № 1. С. 21–32. DOI: <https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2018.2>.
10. Красноборов О. В. Кадрове забезпечення діяльності органів правосуддя як зовнішньо-організаційний напрямок діяльності Державної судової адміністрації України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 42. С. 171–178.
11. Пчелін В. Б. Сутність і правові засади кадрового забезпечення адміністративного судочинства України. *The Genesis of Genius*. 2016. No. 6. Pp. 131–133.
12. Солопова І. В. Становлення і розвиток законодавства України про державну службу в умовах проголошених реформ. *Lex Portus*. 2018. № 2. С. 95–109. DOI: <https://doi.org/10.26886/2524-101X.2.2018.8>.
13. Шатрава С. О. Стан та правове регулювання кадрового забезпечення органів Національної поліції на сучасному етапі розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 83–87.
14. Arimaviėiūtė, M. Funkcinio veiklo strateginis valdymas viešojo sektoriaus institucijose. *Viešojo politika ir administravimas*. 2007. № 20. Pp. 81–89.
15. Jagminas J., Pikturnaitė I. Personnel Specialists as the Factor of Implementation of Strategic Human Resource Management in Municipalities' Administrations. *Public Policy and Administration*. 2011. Vol. 10, No. 3. Pp. 341–356. DOI: <https://doi.org/10.5755/j01.ppa.10.3.636>.

Надійшла до редакції: 10.06.2023

Прийнята до опублікування: 16.07.2023

REFERENCES

1. Arimaviyute, M. (2007). The Strategic Management of Functional Activities in Institutions of a Public Sector. *Public Policy and Administration*, 20, 81–89.

2. Buhaichuk, K. (2019). Personnel policy and personnel support of public administration in the bodies of the National Police. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 5, 125–131. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.22>.
3. Halunko, V., & Pravotorova, O. (Eds). (2020). *Administrative law of Ukraine. Complete course*. Academy of Administrative and Legal Sciences.
4. Jagminas, J., & Pikturnaitė, I. (2011). Personnel Specialists as the Factor of Implementation of Strategic Human Resource Management in Municipalities' Administrations. *Public Policy and Administration*, 10(3), 341–356. <https://doi.org/10.5755/j01.ppa.10.3.636>.
5. Kahanovska, T. Ye. (2008). The essence and task of personnel support as a means of promoting the functioning of the state and its bodies. *Forum of Law*, 1, 215–220. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2008_1_33.pdf.
6. Klochko, A. M. (2012). The concept and content of staffing of internal affairs bodies of Ukraine. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 42–51.
7. Klochko, A. M. (2014). Personnel support of internal affairs bodies of Ukraine: procedure and basic elements. *Forum of Law*, 4, 175–180. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_32.pdf.
8. Komirchyi, P. O. (2019). Staffing of the public service in the law enforcement area: a concepts and legal requirements. *Scientific Herald of International Humanitarian University*, 41, 134–137. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.41-2.30>.
9. Kormych, B. A. (2018). Global administrative law: the key aspects of conceptualizing. *Lex Portus*, 1, 21–32. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2018.2>
10. Krasnoborov, O. V. (2008). Personnel support for the activities of justice bodies as an external organizational direction of the State Judicial Administration of Ukraine. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 42, 171–178.
11. Ostapenko, O. I., Kovaliv, M. V., Yesimov, S. S. et al. (2021). *Administrative law of Ukraine (General part)*. SPOLOM.
12. Pchelin, V. B. (2016). Nature and legal principles staffing of administrative procedure of Ukraine. *The Genesis of Genius*, 6, 131–133.
13. Shatrava, S. O. (2018). State and legal regulation of staffing of the National Police bodies at the current stage of development. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 1, 83–87.
14. Solopova, I. V. (2018). Formation and development of the legislation of Ukraine on state service in the conditions of proclaimed reforms. *Lex Portus*, 2, 95–109. <https://doi.org/10.26886/2524-101X.2.2018.8>.
15. Surmin, Yu. P., Bakumenko, V. D., Mikhnenko, A. M. et al. (2010). *Encyclopedic dictionary of public administration* (Yu. V. Kovbasiuk, V. P. Troshchynskyi, Yu. P. Surmin, Eds). NADU.

Received the editorial office: 10 June 2023

Accepted for publication: 16 July 2023

KOSTIANTYN YURIIOVYCH SVERDLIN,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Faculty No. 6;

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8235-1766>,

e-mail: sverdlin_k@meta.ua

THE CONCEPT AND FEATURES OF STAFFING OF THE STATE CRIMINAL EXECUTIVE SERVICE AND PROBATION BODIES IN UKRAINE

The sphere of criminal penalties in our country has been undergoing reform for many years, and even today, in the context of Ukraine's opposition to the open full-scale military invasion of the Russian Federation, the work on transforming and improving the national penitentiary system has not stopped. The Ukrainian government, in cooperation with the international community, academics and civil society, has already taken a number of important steps to humanise the system. At the same time, some rather important problematic issues on this path have not yet received proper scientific and theoretical study or legislative regulation, in particular, the problem of staffing the State Criminal Executive Service of Ukraine and authorised probation bodies. The current Strategy for Reforming the Penitentiary System of Ukraine describes the problems of staffing in a rather superficial and fragmentary way, in fact, everything is reduced to its purpose and most important tasks. Obviously, this approach does not contribute to the improvement of the principles and mechanisms of this provision, nor to the efficiency and quality of the reform of the penitentiary system as a whole.

In order to intensify research work in this area, the existing approaches to the definition of the concept of staffing have been considered, its main features and structural elements (components)

have been identified, and the content of the most essential properties has been characterised. Attention has been paid to the connection and correlation between staffing and personnel policy, and the definition of the concept of staffing of the State Criminal Executive Service of Ukraine and authorized probation bodies has been formulated. Emphasis has been placed on the expediency of legislative consolidation of the definition of the concept of staffing of bodies and services of the penitentiary system of Ukraine, and on the fact that staffing has a complex internal structure and managerial nature. In this regard, attention has been paid to the role of administrative and legal regulation in organising and streamlining the relations and processes of staffing in the system of the State Criminal Executive Service of Ukraine and authorised probation bodies.

Key words: *staffing, staffing policy, system, penitentiary system, staffing of the State Criminal Executive Service and authorised probation bodies.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Свердлін К. Ю. Поняття й ознаки кадрового забезпечення Державної кримінально-виконавчої служби України та органів пробації. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 126–134. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.10>.

Citation (APA): Sverdlin, K. Yu. (2023). The concept and features of staffing of the State Criminal Executive Service and probation bodies in Ukraine. *Law and Safety*, 3(90), 126–134. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.10>.

ОКСАНА ВІКТОРІВНА ЧЕРВЯКОВА,*кандидат юридичних наук, доцент,**Військово-юридичний інститут Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого,
кафедра військового права;* <https://orcid.org/0000-0002-8144-1195>,*e-mail: cherviakovaov@ukr.net***МЕХАНІЗМИ ТА ПРОЦЕСИ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ:
МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ СУВЕРЕНІТЕТУ
І НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Проаналізовано застосовані у країнах постконфліктного періоду механізми та процеси, які сприяли відновленню і забезпеченню в них сталого миру після завершення збройного конфлікту або активних бойових дій. Серед елементів перехідного правосуддя виокремлено ті, реалізація яких доцільна і можлива до завершення активної фази конфлікту в Україні: притягнення до індивідуальної відповідальності, фіксація, документування та збір доказів щодо ймовірно вчинених на території України злочинів (враховуючи воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид і злочин агресії), взаємодія з Міжнародним кримінальним судом щодо міжнародних злочинів, визначення порядку притягнення вищого військово-політичного керівництва російської федерації до відповідальності (трибунал); встановлення обставин конфлікту та їх фіксація, що особливо актуально в умовах інформаційно-психологічних операцій та інших методів гібридної війни, що застосовує російська федерація. Щодо репарацій і гарантій неповторення конфлікту, то вже зараз обидва питання доцільно обговорювати, напрацьовувати стратегії відшкодування збитків Україні та діяти під час і після деокупації територій.

При цьому окремо зауважено, що питання звільнення від відповідальності та покарання можуть бути порушені вже під час переговорів щодо умов завершення конфлікту, як і питання пом'якшення покарання в разі усвідомлення злочинцями своєї вини та співпраці в питаннях встановлення істини. У цьому аспекті проаналізовано досвід Колумбії із застереженням щодо індивідуалізації концепції перехідного правосуддя з урахуванням конкретних обставин. Зокрема, визначено, що для України досвід перехідного правосуддя в Колумбії може бути врахований при вирішенні низки питань амністії, організації роботи комісій зі встановлення істини та інших, з розумінням іншого характеру конфлікту в Колумбії, що має суто внутрішній характер (неміжнародний збройний конфлікт).

Ключові слова: безпека, перехідне правосуддя, відповідальність, збройний конфлікт, міжнародне право.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Питання забезпечення національної безпеки в суспільствах, які перебувають у стані збройного конфлікту, набувають актуальності серед пріоритетів наукової думки у світі задля підтримання глобального миру та безпеки. Їх вирішення потребує нестандартних підходів з точки зору організації роботи механізму держави, консолідації зусиль усіх зацікавлених суб'єктів, фокусів уваги громадянського суспільства. Для України це питання є вкрай актуальним з 2014 року, особливо після ескалації конфлікту у 2022 році, коли російська федерація здійснила повномасштабне вторгнення в Україну і продовжила ведення агресивної війни.

Міжнародною спільнотою після двох світових війн було напрацьовано низку домов-

леностей щодо дотримання миру, заборони війни, порядку мирного врегулювання спорів тощо. Однак вирішити питання збройних конфліктів, як бачимо, у світі наразі не вдалося. Україна лише продовжує перелік країн, що зіштовхнулися з проблемою порушення Статуту ООН та застосування війни як засобу вирішення суперечок між суб'єктами міжнародного права. Сьєрра-Леоне (Menzel, 2020), Судан (Carolan, 2020) та інші країни африканського континенту (Beresford, Wand, 2020), що мали або мають активні збройні конфлікти, Хорватія (Cvikic, 2019), Боснія та Герцеговина (Clark, 2020a), Колумбія (Clark, 2020b), Сирія (Jazairi, 2015) – це далеко не повний перелік тих держав, що зіткнулися з проблемами конфліктних та постконфліктних суспільств. Це

означає, що, незважаючи на докладені зусилля світової спільноти, створення низки організацій гуманітарного характеру, прийняття міжнародних норм у цій царині, уникнути збройних конфліктів не вдається.

Утім, аналіз перебігу та наслідків конфліктів дозволяє виокремити і сформулювати вже апробовані практикою концепції відновлення суверенітету, територіальної цілісності, забезпечення національної безпеки, переходу від конфліктних до постконфліктних суспільств (Червякова, 2020а). На особливу увагу, як видається з точки зору прагнення України до відновлення справедливого миру, заслуговує питання функціонування правоохоронних органів та судової системи країн, де відновлено довгостроковий і сталий мир, або ж збройний конфлікт перейшов у фазу припинення активного збройного протистояння (Червякова, 2020б). Вже зараз держава та громадянське суспільство акцентують увагу на тих засобах і методах, які доцільно застосовувати для перемоги України за формулою миру Президента України, проведення переговорів і фіксації умов припинення нічим неспровокованої війни російської федерації проти України. Вже зараз активне вивчення міжнародного досвіду переходу від конфліктного до постконфліктного суспільства є передумовою системних дій усіх зацікавлених суб'єктів у майбутньому.

Збройні конфлікти зазвичай пов'язані з питаннями порушень прав людини, законів та звичаїв ведення війни, використанням заборонених чи обмежених методів і засобів ведення збройних конфліктів та іншими негативними наслідками, які не є характерними для мирного часу. Отже, при врегулюванні конфлікту одним із нагальних питань є відповідальність. Як і рівнозначним є питання звільнення від відповідальності та покарання. І в поєднанні вказаних засобів вирішення (припинення) збройного конфлікту існує чітке правило: невідворотність покарання за такі тяжкі злочини, які викликають стурбованість усієї міжнародної спільноти, загрожують миру, безпеці та благополуччю світу.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета статті полягає у встановленні механізмів та процесів перехідного правосуддя з урахуванням міжнародного досвіду для відновлення суверенітету та національної безпеки України. Зважаючи на сформульовану мету, завданнями наукової статті є: визначення кола пріоритетних напрямів перехідного правосуддя, окреслення правової основи правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних

суспільствах, аналіз колумбійського досвіду перехідного правосуддя та вироблення пропозицій і рекомендацій у контексті російсько-української війни.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Досягнення поставленої мети дослідження вимагає використання відповідної методології, що виступає інструментальною основою наукових пошуків. Саме завдяки обранню правильного арсеналу загальнотеоретичних та спеціальних наукових методів можливо забезпечити обґрунтоване поєднання суб'єктивних та об'єктивних аспектів пізнання, усвідомити особливості гносеологічної взаємодії об'єкта і суб'єкта. Так, у дослідженні були використані методи загальнонаукового пізнання та спеціально-юридичні. За допомогою методу системного аналізу охарактеризовано сучасний стан проблематики. Логіко-семантичний метод використано для формулювання поняття «міжнародні злочини». Методи документального аналізу, критичної оцінки та порівняння положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, вироків воєнних трибуналів використані для визначення сучасних основ правового регулювання відповідальності за міжнародні злочини. Метод порівняння використовувався для зіставлення діяльності спеціального суду, Комісії правди та Центру з питань зниклих безвісти як компонентів правосуддя Комплексної системи правди Колумбії. Метод сходження від абстрактного до конкретного дав можливість перейти від загальних аспектів сучасної доктрини міжнародного права, що ґрунтується на нормах Римського статуту Міжнародного кримінального суду, до окремо наведеного нами колумбійського досвіду перехідного правосуддя. За допомогою такого загальнонаукового методу, як аналіз, визначено окремі позитивні моменти функціонування компонентів правосуддя Комплексної системи правди, справедливості, відшкодування та неповторення Колумбії: завдяки системі перехідного правосуддя вдалося встановити кількість жертв та інші реальні факти історичного минулого, враховуючи взаємодію політиків та бізнесменів з повстанцями; жертви реалізували право на правду (могли бути присутніми на відкритих засіданнях). Методи індукції та дедукції дозволили систематизувати проблемні аспекти системи перехідного правосуддя Колумбії, зокрема з'ясувати, що жертви очікували більшого; насилля не було припинено; прокуратура не поспішала розслідувати факти участі військово-політичного керівництва у збройному конфлікті. Використання методів групування, системно-структурного та

узагальнення дозволило згрупувати окремі статті Першого Додаткового протоколу до Женевських конвенцій, зокрема ст. 32 про право родин знати про долю своїх родичів, ст. 33 щодо зобов'язання сторін конфлікту передавати інформацію про зниклих безвісти осіб з положеннями інших міжнародно-правових актів, зокрема ст. 24 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від примусових зникнень. Метод системного аналізу дозволив охарактеризувати особливості реалізації кожного з виокремлених напрямів. За допомогою системно-функціонального методу уточнено особливості функціонування спеціального суду, Комісії правди та Центру з питань зниклих безвісти Колумбії. Отже, використання обраної сукупності методів наукового пізнання створило необхідні організаційні та інструментальні передумови для проведення якісного дослідження, в якому забезпечено оптимальне поєднання наукової та практичної складових.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Сучасна доктрина міжнародного права ґрунтується на нормах Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі – РС МКС)¹. Міжнародними злочинами визначені злочини геноциду, злочини проти людства, воєнні злочини, агресії. Ці злочини підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Відповідний перелік визначено у ст. 5 РС МКС, що є основою функціонування цієї міжнародної інституції з універсальною юрисдикцією та принципом компліментарності у своїй роботі. Приймаючи цей Статут, сторони домовилися, що найсерйозніші злочини, які викликають занепокоєння міжнародної спільноти в цілому, не повинні залишатися безкарними, а їх ефективне судове переслідування повинно бути забезпечене шляхом вжиття заходів на національному рівні та шляхом посилення міжнародного співробітництва². Аналіз цієї позиції свідчить про виокремлення міжнародною спільнотою тих злочинів, за вчинення яких винну особу не може бути звільнено від відповідальності та покарання. І таке правило стосується всіх міжнародних злочинів.

Поняття «міжнародні злочини» зараз охоплює перелічені вище злочини зі ст. 5 Римсь-

кого статуту³. Однак із розвитком міжнародного кримінального права перелік міжнародних злочинів може бути розширений (Червякова, 2020а). Сьогодні «кандидатами» в міжнародні злочини вважають, наприклад, тероризм, рабство та торгівлю і деякі інші злочини міжнародного характеру.

Висновок щодо невідворотності покарання за міжнародні злочини має провідне значення для формування та реалізації концепції перехідного правосуддя. Він означає, що при проведенні переговорів між сторонами конфлікту і виробленні домовленостей щодо миру не може бути порушено питання про амністію й помилування за міжнародні злочини. Водночас звільнення від відповідальності є тим засобом, що активно використовується при проведенні мирних переговорів, для припинення конфлікту і переходу до сталого миру.

При цьому в разі вчинення особами злочинів, за які амністія та помилування не можуть бути застосовані (воєнні злочини, злочини проти людяності, геноцид), світовий досвід має приклади пом'якшення покарання для осіб, котрі активно співпрацюють з інституціями перехідного правосуддя, владою. Прикладом можна назвати досвід роботи Комісії правди в Колумбії (Muñoz, Serralvo, 2019).

Колумбійський досвід перехідного правосуддя цікавий для інших країн, враховуючи Україну, із застереженням щодо індивідуалізації концепції перехідного правосуддя з урахуванням конкретних обставин. Зокрема, для України досвід перехідного правосуддя в Колумбії може бути враховано при вирішенні низки питань амністії, організації роботи комісій зі встановлення істини та інших, з розумінням характеру конфлікту, який у Колумбії має суто внутрішній характер: з 1964 по 2016 рік тривала громадянська війна проти уряду за участю FARC та інших незаконних мілітарних угруповань (Giraldo, Tobón, 2020). У Колумбії для вирішення питань відповідальності були утворені спеціальний суд, Комісія правди та Центр з питань зниклих безвісти. Ці інституції становили компоненти правосуддя Комплексної системи правди, справедливості, відшкодування та неповторення (англ. *Comprehensive System of Truth, Justice, Reparation, and Non-Repetition, SIVJRNR*). Ця система була утворена задля забезпечення прав жертв на повну правду про минулі події, отримання відшкодування та

¹ Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998). URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата звернення: 06.09.2023).

² Там само.

³ Rome Statute of the International Criminal Court (Rome, 17 July 1998). URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата звернення: 06.09.2023).

гарантії неповторення конфлікту. Крім того, система була спрямована на: сприяння визнання відповідальності всіма, хто брав участь у конфлікті прямо чи опосередковано; збереження історичної пам'яті; примирення колумбійського суспільства задля руху до майбутньої цивілізованості та мирного співіснування¹. І ці інституції співпрацювали між собою, дотримуючись принципу відсутності амністії та помилування для воєнних злочинців і винних у вчиненні злочинів проти людяності (Cronin-Furman, Krystalli, 2020). Водночас, якщо такі особи співпрацювали з Комісією правди, строк їх покарання міг бути змінений у бік зменшення. За яких умов? Через демілітаризацію, чітке зазначення мотивів, співвіконавців, обставин злочину, а також у разі репарації (відшкодування жертвам).

Серед позитивних моментів можна виокремити такі: 1) завдяки цьому вдалося встановити кількість жертв та інші реальні факти історичного минулого, враховуючи взаємодію політиків і бізнесменів із повстанцями; 2) жертви реалізували право на правду: могли бути присутніми на відкритих засіданнях, хоча б і в окремій кімнаті, ставити питання. Однак ця співпраця не позбавлена і негативного досвіду: а) жертви очікували більшого; б) насилля не було припинено; в) прокуратура «не поспішала» розслідувати факти участі військово-політичного керівництва у збройному конфлікті.

Щодо досвіду амністії, то в Колумбії були амністовані ті, хто визнав провину. І це, поперше, є ключовим моментом будь-якої амністії – визнати свою провину. По-друге, ці люди, які підпадають під амністію, мали не просто скласти зброю, а дати гарантії, що вони ніколи в житті більше її не візьмуть. І третій, дуже цікавий аспект, який, вважаємо, було би корисно брати до уваги, – це обов'язкова участь у виплаті репарацій жертвам.

Репарації, право на правду та індивідуальна відповідальність є складовими концепції перехідного правосуддя. Якщо підсумувати висновки та рекомендації експертів, то для конфліктних та постконфліктних суспільств відповідна концепція має провідне значення. Наприклад, останніми роками ООН приділяє

все більшу увагу питанням правосуддя перехідного періоду та верховенства права в конфліктних і постконфліктних суспільствах, що дає важливі уроки для майбутньої діяльності (Guerrero, Aristizabal, 2020).

Незважаючи на назву, перехідне правосуддя не обмежується судовими процесами, враховуючи несудові компоненти (гібридні механізми, освітні процеси, встановлення істини через квазісудові інституції тощо). Як вважає К. Мерфі (2020), правосуддя перехідного періоду означає всебічний процес роботи з питаннями порушень прав людини, вчинених під час конфлікту, що триває, чи репресій, коли суспільство прагне рухатися до кращого стану, а конститутивним елементом цього кращого стану є демократія.

У пункті 8 Доповіді Генерального секретаря ООН «Верховенство права та правосуддя перехідного періоду в конфліктних і постконфліктних суспільствах» міститься поняття «правосуддя перехідного періоду». Згідно з положеннями Доповіді відповідна категорія охоплює повний спектр процесів і механізмів, пов'язаних із пошуком шляхів примирення суспільства з історичним минулим та масштабністю негативних наслідків конфлікту, враховуючи вирішення питань відповідальності і відновлення справедливості. Правосуддя перехідного періоду може включати в себе як судові, так і позасудові механізми з різними рівнями міжнародної участі (або взагалі без неї), а також індивідуальну відповідальність, відшкодування збитків, пошук правди, інституційні реформи з перевіркою та звільненням певних категорій службовців як гарантії неповторення конфлікту². Як бачимо, для країн, на території яких тривають збройні конфлікти (міжнародного чи неміжнародного характеру), провідні фахівці світу наголошують на необхідності концентрації уваги на відповідальності осіб, що порушують норми права; на реалізації права на правду; на репараціях та інституційних змінах, які дозволять уникати конфліктів у подальшому.

Вище ми вже розглянули питання індивідуальної відповідальності, амністії, помилування та репарацій. Отже, зараз перейдемо до

¹ The Special Jurisdiction for Peace in Colombia: Recommendations for the Selection of Judges of the Chambers and Divisions of the Tribunal for Peace // DPLF : сайт. URL: http://www.dplf.org/sites/default/files/the_special_jurisdiction_peace_colombia_web_06_03_2016_0.pdf (дата звернення: 06.08.2023).

² The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies : Report of the Secretary-General (Distr.: General, 23 August 2004, S/2004/616) // Security Council Report : сайт. URL: <https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/PCS%20S%202004%20616.pdf> (дата звернення: 06.08.2023).

права на правду та інституційних реформ як елементів перехідного правосуддя.

Щодо права на правду, то сторони збройного конфлікту мають знати історичну правду про конфлікт, його масштаби та наслідки. Зокрема, Перший Додатковий протокол до Женевської конвенції¹ врегульовує у ст. 32 право родин знати про долю своїх родичів, а ст. 33 містить зобов'язання сторін конфлікту передавати інформацію щодо зниклих безвісти осіб. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від примусових зникнень у ст. 24 містить право особи знати правду обставини примусового зникнення, перебіг розслідування². Римський статут МКС включає до поняття жертв категорію «організації».

При розгляді цього компонента перехідного правосуддя треба застерегти від підміни поняття встановлення істини та історичного документування. Право на правду – це не тільки право на отримання інформації про певні злочини, обставити правопорушень тощо. Це зобов'язання держави забезпечувати вільний доступ до інформації про збройний конфлікт, проведення освітніх та просвітницьких програм, утворення комісій зі встановлення правди.

Комісії зі встановлення правди не як судові інстанції, а як квазісудові інституції можуть бути дієвим елементом перехідного правосуддя не лише в аспекті встановлення істини. Для цього повинен бути організований взаємозв'язок роботи комісій зі встановлення істини з іншими інституціями, які втілюють інші елементи перехідного правосуддя.

Щодо інституційних реформ, то у 2017 році у Звіті Генеральної асамблеї ООН (Рада з прав людини) Спеціальний доповідач з питання про сприяння встановленню істини, правосуддя, відшкодування збитків та гарантії недопущення порушень стверджує, що правосуддя перехідного періоду повинно включати в себе суттєвий інституціональний розвиток, тому що будівництво інституцій –

це довготривалий процес. Також у концепції перехідного правосуддя важливими він визнає вдосконалення захисту свідків, розробку стратегій пріоритетності та впровадження заходів щодо зміцнення громадянського суспільства. Такі ініціативи, як вважає Спеціальний доповідач, вказували б на фактичне реагування та одночасно пропонували можливість подальших постійних дій у сферах правди, справедливості, відшкодування та неповторності³. Саме інституційні реформи дозволяють сприяти таким змінам, що забезпечують сталість миру (Cherviakova, Mekheda, 2021). Через перевірки та звільнення службовців і працівників сектору безпеки та оборони, системи правосуддя формуються гарантії неповторення конфлікту.

ВИСНОВКИ. Враховуючи вищевикладене, можемо запропонувати використовувати як напрацьовані експертами категорії й поняття, так і досвід втілення концепції перехідного правосуддя для переходу від конфліктного до постконфліктного суспільства в Україні. При цьому окремі процеси та механізми доцільні для впровадження до завершення бойових дій і подальшого остаточного оформлення умов миру між сторонами конфлікту. Зокрема, сьогодні вже доступним є притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних та інших злочинів, що пов'язані з агресією проти України (за відсутності особи з використанням процедури заочної підозри, обвинувачення). Доцільною є співпраця з МКС та обговорення питання створення спеціального трибуналу (для притягнення вищого військово-політичного керівництва російської федерації до відповідальності).

Однак питання звільнення від відповідальності та покарання можуть бути порушені вже під час переговорів щодо умов завершення конфлікту. Як і питання пом'якшення покарання в разі усвідомлення злочинцями своєї вини та співпраці в питаннях встановлення істини (як це було в Колумбії). Водночас уже сьогодні доцільним є встановлення обставин конфлікту та їх фіксація. Особливо це актуально в умовах інформаційно-психологічних операцій та інших методів гібридної війни, що

¹ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977 // International Committee of the Red Cross : сайт. URL: https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/icrc_002_0321.pdf (дата звернення: 06.08.2023).

² International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance : adopted 23 December, 2010 // United Nations : сайт. URL: <https://www.ohchr.org/en/hrbodies/ced/pages/conventionced.aspx> (дата звернення: 06.08.2023).

³ Report of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence (Distr.: General, 21 August 2017, A/HRC/36/50) // Official Document System : сайт. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G17/243/19/PDF/G1724319.pdf?OpenElement> (дата звернення: 06.08.2023).

застосовує російська федерація. Доступними є фіксація, документування та збір доказів всіх порушень права задля передачі матеріалів до міжнародних інституцій, включно з МКС, що має юрисдикцію щодо подій в Україні згідно з поданою декларацією в порядку ст. 12 РС МКС. Щодо репарацій та гарантій неповторення конфлікту, то вже зараз обидва питання доцільно обговорювати, напроцьовувати стратегії відшкодування збитків Україні та діяти під час та після деокупації територій України.

Питання звільнення від відповідальності та покарання можуть бути порушені вже під час переговорів щодо умов завершення конф-

лікту, як і питання пом'якшення покарання в разі усвідомлення злочинцями своєї вини та співпраці в питаннях встановлення істини. У цьому аспекті проаналізовано досвід Колумбії із застереженням щодо індивідуалізації концепції перехідного правосуддя з урахуванням конкретних обставин. Зокрема, визначено, що для України досвід перехідного правосуддя в Колумбії може бути враховано при вирішенні низки питань амністії, організації роботи комісій зі встановлення істини та інших, з розумінням іншого характеру конфлікту в Колумбії, що має суто внутрішній характер (неміжнародний збройний конфлікт).

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Червякова О. В. Відповідальність за воєнні злочини: механізми та процеси відновлення суверенітету та безпеки України. *Форум права*. 2020б. № 2 (61). С. 150–162. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883835>.
2. Червякова О. В. Відповідальність за воєнні злочини: через перехідне правосуддя до сталого миру та безпеки України. *Проблеми законності*. 2020а. Вип. 150. С. 161–172. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.208602>.
3. Beresford A., Wand D. Understanding bricolage in norm development: South Africa, the International Criminal Court, and the contested politics of transitional justice. *Review of International Studies*. 2020. Vol. 46, Iss. 4. Pp. 534–554. DOI: <https://doi.org/10.1017/s0260210520000224>.
4. Carolan G. Transition Without Transformation: The Legacy of Sudan's Comprehensive Peace Agreement. *International Journal of Transitional Justice*. 2020. Vol. 14, Iss. 2. Pp. 340–359. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaa010>.
5. Cherviakova O., Mekheda V. Violations of the laws or customs of war under military law: comparative analysis of international and internal legislation of Ukraine. *Problems of Legality*. 2021. Iss. 152. Pp. 8–18. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990X.152.223328>.
6. Clark J.-N. Body Memories as a Neglected Legacy of Human Rights Abuses: Exploring Their Significance for Transitional Justice. *Social & Legal Studies*. 2020а. Vol. 30, Iss. 5. Pp. 768–789 DOI: <https://doi.org/10.1177/0964663920962556>.
7. Clark J.-N. Storytelling, resilience and transitional justice: Reversing narrative social bulimia. *Theoretical Criminology*. 2020б. Vol. 26, Iss. 3. Pp. 456–474. DOI: <https://doi.org/10.1177/1362480620933230>.
8. Cronin-Furman K., Krystalli R. The things they carry: Victims' documentation of forced disappearance in Colombia and Sri Lanka. *European Journal of International Relations*. 2020. Vol. 28, Iss. 1. Pp. 79–101. DOI: <https://doi.org/10.1177/1354066120946479>.
9. Cvikic S. Deconstruction of 'scientifically based injustices': About post-war traumatized populations of 'spoilers' in Croatia. *Sociologija*. 2019. Vol. 61. Pp. 697–717. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC19S1697C>.
10. Giraldo M. L., Tobón D. J. Personal archives and transitional justice in Colombia: the Fonds of Fabiola Lalinde and Mario Agudelo. *The International Journal of Human Rights*. 2020. No. 1 (21). Pp. 529–549. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1811691>.
11. Guerrero F., Aristizabal L.-L. Images and Memory: Religiosity and Sacrifice – The Cases of Tierralta, Trujillo and Arenillo in Colombia. *International Journal of Transitional Justice*. 2020. Vol. 14, Iss.1. Pp. 35–55. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijz030>.
12. Jazairi R. Transitional Justice in Syria: The Role and Contribution of Syrian Refugees and Displaced Persons. *Middle East Law and Governance*. 2015. Vol. 7. Pp. 336–359. DOI: <https://doi.org/10.1163/18763375-00703002>.
13. Menzel A. The pressures of getting it right: Expertise and victims' voices in the work of the Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission (TRC). *International Journal of Transitional Justice*. 2020. Vol. 14, Iss. 2. Pp. 300–319. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaa011>.
14. Muñoz M. G., Serralvo J. International humanitarian law in Colombia: Going a step beyond. *International Review of the Red Cross*. 2019. Vol. 101, Iss. 912. Pp. 1117–1147. DOI:

<https://doi.org/10.1017/s1816383120000181>.

15. Murphy C. Religion & Transitional Justice. *Daedalus*. 2020. No. 149 (3). Pp. 185–200. DOI: https://doi.org/10.1162/daed_a_01811.

Надійшла до редакції: 09.08.2023

Прийнята до опублікування: 15.09.2023

REFERENCES

1. Beresford, A., & Wand, D. (2020). Understanding bricolage in norm development: South Africa, the International Criminal Court, and the contested politics of transitional justice. *Review of International Studies*, 46(4), 534–554. <https://doi.org/10.1017/s0260210520000224>.
2. Carolan, G. (2020). Transition Without Transformation: The Legacy of Sudan's Comprehensive Peace Agreement. *International Journal of Transitional Justice*, 14(2), 340–359. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaa010>.
3. Cherviakova, O. V. (2020a). Responsibility for war crimes: through transitional justice to sustainable. *Problems of Legality*, 150, 161–172. <https://doi.org/10.21564/2414-990x.150.208602>.
4. Cherviakova, O. V. (2020b). Responsibility for war crimes: mechanisms and processes of recovery of Ukraine's sovereignty and security. *Forum of Law*, 2(61), 150–162. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3883835>.
5. Cherviakova, O., & Mekheda, V. (2021). Violations of the laws or customs of war under military law: comparative analysis of international and internal legislation of Ukraine. *Problems of Legality*, 152, 8–18. <https://doi.org/10.21564/2414-990X.152.223328>.
6. Clark, J.-N. (2020a). Body Memories as a Neglected Legacy of Human Rights Abuses: Exploring Their Significance for Transitional Justice. *Social & Legal Studies*, 30(5), 768–789. <https://doi.org/10.1177/0964663920962556>.
7. Clark, J.-N. (2020b). Storytelling, resilience and transitional justice: Reversing narrative social bulimia. *Theoretical Criminology*, 26(3), 456–474. <https://doi.org/10.1177/1362480620933230>.
8. Cronin-Furman, K., & Krystalli, R. (2020). The things they carry: Victims' documentation of forced disappearance in Colombia and Sri Lanka. *European Journal of International Relations*, 28(1), 79–101. <https://doi.org/10.1177/1354066120946479>.
9. Cvikic, S. (2019). Deconstruction of 'scientifically based injustices': About post-war traumatized populations of 'spoilers' in Croatia. *Sociologija*, 61, 697–717. <https://doi.org/10.2298/SOC19S1697C>.
10. Giraldo, M. L., & Tobón, D. J. (2020). Personal archives and transitional justice in Colombia: the Fonds of Fabiola Lalinde and Mario Agudelo. *The International Journal of Human Rights*, 1(21), 529–549. <https://doi.org/10.1080/13642987.2020.1811691>.
11. Guerrero, F., & Aristizabal, L.-L. (2020). Images and Memory: Religiosity and Sacrifice – The Cases of Tierralta, Trujillo and Arenillo in Colombia. *International Journal of Transitional Justice*, 14(1), 35–55. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijz030>.
12. Jazairi, R. (2015). Transitional Justice in Syria: The Role and Contribution of Syrian Refugees and Displaced Persons. *Middle East Law and Governance*, 7, 336–359. <https://doi.org/10.1163/18763375-00703002>.
13. Menzel, A. (2020). The pressures of getting it right: Expertise and victims' voices in the work of the Sierra Leone Truth and Reconciliation Commission (TRC). *International Journal of Transitional Justice*, 14(2), 300–319. <https://doi.org/10.1093/ijtj/ijaa011>.
14. Muñoz, M. G., & Serralvo, J. (2019). International humanitarian law in Colombia: Going a step beyond. *International Review of the Red Cross*, 101(912), 1117–1147. <https://doi.org/10.1017/s1816383120000181>.
15. Murphy, C. (2020). Religion & Transitional Justice. *Daedalus*, 149(3), 185–200. https://doi.org/10.1162/daed_a_01811.

Received the editorial office: 9 August 2023

Accepted for publication: 19 September 2023

OKSANA VICTORIVNA CHERVIAKOVA,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Military Law Institute Yaroslav Mudryi National Law University,
Department of Military Law;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8144-1195>,
e-mail: cherviakovaov@ukr.net*

TRANSITIONAL JUSTICE MECHANISMS AND PROCESSES: INTERNATIONAL EXPERIENCE FOR RESTORING UKRAINE'S SOVEREIGNTY AND NATIONAL SECURITY

The mechanisms and processes used in post-conflict countries that contributed to the restoration and ensuring of sustainable peace after the end of armed conflict or active hostilities are analysed. Among the elements of transitional justice, the author identifies those whose implementation is appropriate and possible before the end of the active phase of the conflict in Ukraine: bringing to individual responsibility, recording, documenting and collecting evidence of crimes allegedly committed on the territory of Ukraine (including war crimes, crimes against humanity, genocide and the crime of aggression), cooperation with the International Criminal Court on international crimes, determining the procedure for bringing the top military and political leadership of the Russian Federation to justice (tribunal); establishing the circumstances of the conflict and recording them, which is especially important in the context of information and psychological operations and other methods of hybrid warfare used by the Russian Federation. With regard to reparations and guarantees of non-recurrence of the conflict, it is already advisable to discuss both issues, develop strategies for compensating Ukraine for losses and act during and after the de-occupation of the territories.

It has been also noted that the issue of exemption from liability and punishment may be raised during negotiations on the terms of ending the conflict, as well as the issue of mitigation of punishment in case of guilt and cooperation in establishing the truth. In this aspect, the experience of Colombia has been analysed with a reservation regarding the individualisation of the concept of transitional justice, taking into account specific circumstances. In particular, it has been determined that for Ukraine, the experience of transitional justice in Colombia can be taken into account when addressing a number of issues of amnesty, organisation of work of truth commissions and others, with an understanding of the different nature of the conflict in Colombia, which is purely internal (non-international armed conflict).

Key words: *security, transitional justice, responsibility, armed conflict, international law.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 135–142. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.11>.

Citation (APA): Cherviakova, O. V. (2023). Transitional justice mechanisms and processes: international experience for restoring Ukraine's sovereignty and national security. *Law and Safety*, 3(90), 135–142. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.11>.

СТАНІСЛАВ ГЕННАДІЙОВИЧ ПЕВКО,*доктор філософії,**Харківський національний університет внутрішніх справ,**кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін;* <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>,*e-mail: Stanislav.advocate@gmail.com***АКСІОЛОГІЯ ПРАВА У ГРОМАДЯНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ**

Розглянуто питання актуальності існування права в суспільстві через визначення його цінності. Детально вивчено складові, що розкривають основне питання теми дослідження. Вивчення кожної складової досліджуваної проблеми визначає передумови існування та дієвість впливу правових норм на суспільство, через що відображається основне призначення права та його аксіологія у громадянському суспільстві. Ці компоненти є складовими частинами, що дають можливість комплексно дослідити питання статті.

Розглянуто основні елементи аксіології права у громадянському суспільстві, визначено сутність права через аналіз підходів до праворозуміння, що надало змогу встановити онтологію цього поняття. Зроблено висновок, що право є засобом регулювання суспільних відносин та вирішення протиріч між членами соціуму. Проаналізовано такі взаємопов'язані поняття, як «суспільство» та «суспільні відносини». Суспільство визначено, як сукупність осіб, які проживають на певній території з метою задоволення спільних інтересів, а суспільні відносини – як форму взаємодії членів суспільства. У зв'язку з різноманітністю інтересів у членів суспільства в ході їх взаємодії виникають протиріччя, вирішення яких здійснюється завдяки правовим нормам, що встановлюють загальнообов'язкові, формально виражені правила поведінки. Тобто суспільство стає громадянським через наявність механізму правового регулювання поведінки його членів, встановлення правових статусів осіб, що виражається в існуванні прав та обов'язків, а також здійсненні державного управління, відстоюванні своїх прав та законних інтересів шляхом створення відповідних видів суспільних інституцій.

Зроблено висновок, що право є основним засобом регулювання суспільства, яке існує задля вирішення протиріч та впорядкування суспільних відносин шляхом встановлення загальнообов'язкових, формально виражених, шаблонних правил поведінки, які дають можливість співіснувати та розвиватися членам суспільства. Також шляхом встановлення правових статусів осіб членам суспільства надається можливість об'єднуватися у громадські організації, учасники яких можуть захищати свої права і законні інтереси, впливати на владу, а також убезпечувати себе від свавілля з боку держави.

Ключові слова: *право, суспільство, суспільні відносини, громадянське суспільство, цінність права.*

Оглядова стаття

ВСТУП. У сучасному суспільстві втрачається цінність права, що проявляється у зловживанні наданими мірами можливої поведінки, наявності правового нігілізму як у професійній юридичній діяльності осіб, так і у повсякденному житті, використанні права як засобу досягнення неправомірних цілей тощо.

Із появою правових норм, їх динаміки розвитку та санкціонування як засобу регулювання суспільства держава виховувала та намагається виховувати в суспільстві поважливе ставлення до права. Це можливо досягти різними шляхами, запроваджуючи різноманітні інститути, що допомагають піднести цінність і важливість правової системи в державі. До таких прикладів можна віднести проведення

просвітницьких лекційних занять, впровадження програм правової обізнаності тощо. Реалізуючи комплекс заходів, пов'язаних із вихованням суспільства в дусі поваги до права, у суспільстві формується рівень правосвідомості. Високий рівень правосвідомості громадян породжує високий рівень правопорядку, що забезпечує можливість членам суспільства взаємодіяти між собою та з державою, керуючись єдиними правилами. Коли в суспільстві панує право, воно є правосвідомим та правопорядним. Це дозволяє розвиватись як суспільству, так і державі.

Вивчаючи мету існування права можна зауважити, що воно виникло задля вирішення спірних питань, які існували та існують протягом

всього часу співжиття членів суспільства під час їх взаємодії як між собою, так із органами влади. Тому право є засобом регулювання суспільних відносин між його членами та між державою й членами суспільства. Завдяки шаблонам правилам поведінки в суспільстві встановлюється єдина система взаємодії його членів. Право є універсальним засобом визначення єдиних правил співіснування, що виражається у формалізованих правилах поведінки, які є обов'язковими для виконання особами, котрі перебувають на території дії відповідних норм, – території держави, в якій існує відповідна правова система. Держава виступає гарантом, що забезпечує існування та реалізацію норм прав. Це проявляється в можливості застосування владного примусу органами влади. Представники держави обираються суспільством (народом) на підставі прямого виборчого права, що є елементом прояву демократії у громадянському суспільстві. Тобто право має не лише реальний вплив на суспільство, а й виступає способом встановлення рівності між його членами.

Для визначення розуміння цінності права в суспільстві необхідно дослідити це питання. Окрім того, неабияку роль відіграє саме суспільство в розвідці цієї теми. Суспільство – це багатогранний елемент, що змінюється під впливом навколишніх факторів його існування. Воно розвивається залежно від політики держави та процесів правотворчості. Під впливом правових норм суспільство перетворюється із звичайного на громадянське, суспільні відносини, перебуваючи під впливом правових норм, стають правовідносинами. Говорячи про громадянське суспільство, слід виокремити можливість його членів на підставі правових норм, реалізація яких гарантована державою, захищати та відстоювати свої власні інтереси, що не суперечать законодавству та не порушують інтереси інших осіб. Формами такого захисту, крім можливості звернення до відповідних органів влади, є також створення різного роду об'єднань та інших соціальних утворень.

Зважаючи на це, постає питання цінності права у громадянському суспільстві, а саме його ролі в існуванні суспільства, що взаємодіє на підставі правових норм. Тому в процесі розгляду цієї теми доцільно наголосити на квінтесенції громадянського суспільства, аксіології права у громадянському суспільстві та їх взаємозв'язку. Крім того, слід проаналізувати різноманітні погляди науковців щодо права, суспільства, громадянського суспільства, їх взаємозв'язку і зробити висновок щодо цінності права у громадянському суспільстві. Наше

дослідження та його результат зробить внесок у науку, окресливши значення права не лише в суспільстві, а й визначивши цінність права у громадянському суспільстві.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є з'ясування цінності права у громадянському суспільстві. Завданнями цього дослідження є визначення сутності права як засобу регулювання суспільства, понять «суспільство» та «суспільні відносини» як похідного компонента суспільства шляхом огляду наукових праць, а також поняття «громадянське суспільство»; враховуючи всі складові, зробити висновки щодо аксіології права у громадянському суспільстві.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У науці існує багато методів, що надають можливість здійснити комплексне дослідження проблемних питань.

Основну та першочергову роль у дослідженні відіграє метод аналізу як метод наукового пізнання. Аналіз – це метод пізнання, змістом якого є розчленування предмета дослідження на складові з метою їх детального й усебічного вивчення. Як складові цілісного об'єкта виступають його сторони, ознаки, властивості, відношення тощо. За допомогою цього методу було виокремлено складові досліджуваної теми та розподілено їх на окремі частини наукового питання. Насамперед комплексно було досліджено значення права як юридичного явища в суспільстві, розглянуто суспільство як невідчужувану та основну частину громадянського суспільства, визначено квінтесенцію суспільних відносин, досліджено поняття «громадянське суспільство». Зроблений аналіз дозволив встановити сутність громадянського суспільства як невід'ємного елемента правової держави. Окрім цього, був визначений зв'язок права й громадянського суспільства та їхній взаємний вплив.

Також мною був використаний дедуктивний метод. Дедукція – метод переходу від знання загальних закономірностей до окремого її прояву (аналіз понять). Застосовуючи метод дедукції, було здійснено огляд загальних закономірностей функціонування права як засобу регулювання суспільства в державі, визначено сутність суспільства в державі, а також взаємозв'язок суспільства та права. Крім зв'язку права із суспільством, було визначено сутність громадянського суспільства та визначено роль права в ньому. Ці елементи надали змогу прийти від знання загальних закономірностей до їх окремого прояву. На підставі дослідженого матеріалу зроблено висновок щодо цінності права у громадянському суспільстві.

Отже, застосувавши відповідні методи дослідження, було здійснено комплексне та всебічне вивчення досліджуваного питання, що надало змогу визначити складові, які окреслюють цінність права у громадянському суспільстві, а саме: було встановлено квінтесенцію права як першочергового елемента, що є засобом регулювання суспільства; визначено суспільство як невід'ємну складову правого регулювання, що є основною передумовою існування як держави, так і права; виокремлено громадянське суспільство як похідний вид суспільства, який існує у правовій державі та має істотні відмінності від звичайного суспільства, що полягає в можливості створення суспільних інститутів із метою відстоювання своїх прав, свобод і законних інтересів. Тому окремих аналіз складових частин наукового питання надав можливість визначити їх взаємозв'язок, що дозволило комплексно підійти до формулювання значення цінності права у громадянському суспільстві.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Відсутність поваги до права, незнання та неусвідомлення сутності правових норм, що діють у державі, призводить до нерозуміння цінності права у громадянському суспільстві. У зв'язку із цим виникає потреба визначення онтології цінності права у громадянському суспільстві, яке становить групу осіб, що спільно проживають і мають гарантовані державою права, свободи й законні інтереси, а також можливість впливати на державу задля реалізації та захисту свого правового статусу.

Для комплексної розвідки питання квінтесенції аксіології права у громадянському суспільстві необхідно насамперед надати визначення основним елементам досліджуваної теми. Право є одним з основних засобів регулювання суспільства. Воно є юридичним явищем, яке служить як державі, так і суспільству. Державі право надає можливість здійснювати формально регламентований вплив на членів суспільства, що є загальновизнаним і загальнообов'язковим для всіх його членів. Суспільству право надає можливість мати конкретно визначені міри можливої поведінки, тобто розуміння правил взаємодії як між членами суспільства, так і між членами суспільства та державою. Єдині, загальнообов'язкові правила поведінки в державі створюють умови, що дозволяють існувати державі та суспільству в єдиному правовому полі. Право відіграє важливу роль в існуванні суспільства та держави, а отже, необхідно комплексно дослідити це поняття.

Аналізуючи наукову літературу, що розглядає підходи до визначення права, можна виокремити: природно-правовий підхід праворозуміння, соціологічний підхід праворозуміння та підхід юридичного позитивізму до праворозуміння. Окрім цих підходів, у навчальній та науковій літературі можна зустріти більш широку диференціацію типів праворозуміння, а саме: соціологічна школа права, теорія юридичного позитивізму, теорія природного права, нормативістська теорія права, концепція юридичного функціоналізму, реалістична школа права, теорія солідаризму у праві, історична школа права, психологічна теорія права, теорія інтегративної юриспруденції. Розглянемо деякі з них.

Юридичний позитивізм виник у середині XIX ст. Його засновником вважають англійського юриста Джона Остіна (1790–1859), який у 1832 р. видав працю під назвою «Лекції з юриспруденції або філософія позитивного права» (Austin, 1885). Цей підхід визначає право як це суто емпіричне явище, яке є формою, оболонкою наявних економічних та політичних відносин. Основною складовою права є форма, а не зміст. Ці два чинники не є взаємопов'язаними. Право є сукупністю норм, які встановлюються державою у формі закону й адресуються суспільству (Переш, Фрідманський, 2021).

Як відомо, соціологічний підхід у праворозумінні виник наприкінці XIX – на початку XX ст. в Західній Європі і на сучасному етапі вирізняється існуванням низки напрямів, таких як юриспруденція інтересів; теорія «живого» або «вільного» права; концепція солідаризму; концепція інституціоналізму; концепція прагматизму; концепція інструменталізму; концепція реалізму (Алаіс, 2002). Вищу мету права вбачали в досягненні загальносуспільних цінностей (злагоди, добробуту, миру тощо), які виходять з інтересів суспільства та охоплюються пануванням правопорядку, що забезпечує «примирення і гармонізацію людських інтересів, що конфліктують» і спрямовані на досягнення цінностей та постулатів сучасної цивілізації (Pound, 1942).

Інтегративний підхід ураховує й поєднує все цінне в зазначених концепціях праворозуміння (Кельман, 2007). Сутність такого праворозуміння полягає в тому, що за допомогою цього підходу об'єднуються всі концепції природного права з метою створення єдиної, нової школи права. Відповідно до цього підходу всі ознаки, що в ньому містяться, є необхідними та обов'язковими. Надаючи характеристику праву, необхідно проаналізувати його квінтесенцію та форму. Тобто при створенні цього

методу малося на меті скомпонувати єдине уявлення про право за допомогою об'єднання правових приписів, юридичних процесів і моральних норм.

Комунікативна теорія права полягає у визначенні належного шляхом аналізу багатьох зв'язків у соціумі та відносинах. Відносини при цьому повинні відповідати постулатам взаєморозуміння і толерантного ставлення через те, що відповідно до цього підходу тільки за вказаних умов відносини можуть мати конструктив, а отже, підпадати під дію правових норм. Право як практична система дії ґрунтується на взаєморозумінні, без якого саме його існування неможливе (Поляков, 2007).

Право (позитивне право, об'єктивне право) можна визначати як систему соціальних норм (формально визначених, загальнообов'язкових), що встановлені (або санкціоновані) державою, перебувають під її охороною, мають владно-вольовий, державно-регулятивний характер (Бандурка та ін., 2018).

Натомість існують й інші погляди щодо сутності права. Першочерговим загальнотеоретичним підходом сучасної правової науки є погляд, відповідно до якого право є цінністю. Науковці вважають, що право – це основна цінність, бо вважається гарантією існування, розвитку цивілізації. Деякі дослідники, розглядаючи право через сутнісну характеристику, вважають, що право є унікальним явищем, яке становить користь для суспільства. Також існують переконання, що визначення права можна розглядати в широкому та вузькому значеннях. Загалом під поняттям «право» розуміють багато аспектів, що його становлять. Воно включає в себе сукупність норм, систему нормативно-правових актів тощо. Так, у вузькому розумінні право – це сукупність загальнообов'язкових правових норм, які створюються і гарантуються державою та є формалізованими. У широкому розумінні право – це сукупність таких елементів, як правовідносини, свідомість у праві тощо. Враховуючи наявність двох різних підходів до розуміння права, не можна встановити єдиний, бо вони не виключають один одного. Перехід від вузького праворозуміння до більш широкого сприяє розширенню поглядів щодо визначення сутності права. Окрім цього, різноманітність поглядів надає змогу не лише визначити квінтесенцію права, а й встановити його необхідні елементи, що є невід'ємними частинами поняття.

Деякі науковці розглядають право у класичному визначенні. Право – це система формально визначених правових приписів, що закріплюють загальнообов'язкові правила

поведінки шляхом надання учасникам суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які виражають баланс суспільних, групових та індивідуальних інтересів, забезпечених підтримкою держави і спрямованих на збереження та розвиток суспільства (Бондаренко, Пустова, 2021). Особливість права як сукупності формально виражених, загальнообов'язкових правил поведінки полягає у створенні балансу між інтересами членів суспільства через те, що інтерес є однією зі складових суспільних взаємовідносин за участі держави. Саме завдяки участі держави в регулюванні суспільних відносин як загальнонаціонального представницького органу, що наділений владними повноваженнями, наданими йому членами суспільства, держава не творить право, а лише формує його. Це є відмінними ознаками правових норм від соціальних. Право є лише одним із видів суспільних регуляторів. Поява права не відкидає важливість ролі інших видів соціальних інституцій. Для повноцінного врегулювання різних інтересів окремих членів суспільства з іншими соціальними формуваннями, різної специфіки суспільних відносин, врегулювання процесів, що мають місце у соціумі, участь у врегулюванні яких бере не лише держава, використовуючи формально виражені, загальнообов'язкові правила поведінки, а й інші суспільні засоби регулювання, застосовуються такі норми, як норми моралі. Але нормативно-правові правила поведінки все ж залишаються єдиними унормованим та гарантованим засобом регулювання суспільства, що є відповідними вимогами до поведінки членів суспільства визначених у гіпотезі статті випадках. Таке правило поведінки гарантується державою за допомогою можливості застосування засобу примусу в разі його порушення, що є основним засобом правового впливу.

Можна зустріти погляди, що право – це засіб соціального регулювання, тобто спосіб керування суспільством. Цей спосіб становить сукупність формально визначених, загальнообов'язкових правил поведінки, виконання та дотримання яких забезпечується державою. Держава визначає механізми та методи здійснення правового впливу за допомогою правових норм на членів суспільства.

Отже, виходячи із вищенаведених наукових теорій праворозуміння та поглядів науковців щодо визначення сутності права, можна дійти такого висновку: право є засобом регулювання суспільних відносин, яке складається із сукупності формально виражених правил поведінки, що являють собою шаблони правил взаємодії учасників правовідносин у відповідних

їх видах і мають загальнообов'язковий характер, а їх реалізація гарантується державою.

Враховуючи погляди щодо визначення сутності права, можна встановити єдиний елемент, існування якого зумовлені виникнення, існування та розвиток права, – це суспільство. Саме завдяки існуванню суспільства виникла потреба в існуванні права. Суспільство саме по собі є складним компонентом, який утворюється із сукупності індивідуальних, різнобічних осіб, які є його елементами. Через наявність значної різноманітності поглядів, інтересів тощо в суспільстві виникла необхідність створення єдиних, загальнообов'язкових правил поведінки, що слугували б універсальними правилами співіснування. Тому беззаперечно, що суспільство є передумовою виникнення права. Задля об'єктивного та повного розуміння суспільства необхідно розглянути погляди науковців із цього питання.

Сучасне західне суспільство є складним, плюралістичним і конфліктним за своєю природою (Petev, 2002). Враховуючи ці якості, право є незмінним засобом регулювання суспільних відносин. Тобто сукупність нормативних актів не є засобом відображення всезагального блага та влади. Право змінює етику соціуму та політичні погляди, що має перевагу в перегонах з різними теоріями груп соціуму, що розвиваються, на формально виражені, загальнообов'язкові правила поведінки.

Тому постає необхідність визначити поняття «суспільство», щоб об'єктивно дослідити питання цінності права у відповідному соціальному явищі. У 1987 р. британський прем'єр-міністр Маргарет Тетчер зауважила: «Суспільства не існує. Є окремі чоловіки та жінки, є сім'ї». Багато соціологів стали на захист цієї концепції. Однак існує невизначеність щодо відповідності цієї концепції, особливо в епоху глобалізації, коли ідея окремих суспільств, обмежених національними кордонами, ставиться під сумнів (Ray, 2019). Існують погляди, що суспільство – це плюральне поняття, яке включає в себе сукупність видів спільної взаємодії окремих людей та історично склалося на певній території, тобто утворює систему, що охоплює всі аспекти необхідності співіснування та взаємодії членів суспільства. Суспільство може бути засноване лише на нації. Загальноприйняте розуміння обох цих категорій полягало в тому, що вони складаються з народу, який вирізняється певними культурними критеріями, перш за все принципом однорідності (Krossa, 2012). Суспільство – це різне, якщо порівняти з природою, багатогранне, внутрішньо множинне та одно-

часно єдине утворення, що є сукупністю сформованих історичних засобів і форм взаємодії та об'єднань, у якому існує всебічна та багатовекторна залежність осіб.

Виходячи із наведених визначень, можна дійти висновку, що суспільством є певна сукупність осіб, які спільно проживають на певній території та пов'язані між собою різними факторами суспільного життя. Тому, взаємодіючи один із одним, його члени стають учасниками суспільних відносин. Суспільні відносини – це форма взаємодії осіб. Поняття «суспільні відносини» (від лат. *socialis* – соціальний) у науковій літературі, зокрема філософській, визначається як «різноманітні зв'язки, які виникають між суб'єктами соціальної взаємодії й характеризують суспільство або спільноту, до яких входять ці суб'єкти як цілісність» (Андрущенко, Губерський, Михальченко, 2006). Будь-які форми взаємодії несуть за собою наявність можливих протиріч, які можуть мати місце в разі, якщо взаємодіють різні особи. Суспільство є багатогранним явищем, яке складається з різних осіб за характером, поглядами та інтересами. Задля врегулювання відносин між різними членами суспільства необхідно визначити загальнообов'язкові, формально виражені правила поведінки. Тому виникла та існує правова система, що містить сукупність правил поведінки, які врегульовують суспільні відносини. Перебуваючи під дією правових норм, суспільні відносини стають правовідносинами.

У вітчизняній доктрині основними конкуруючими підходами до визначення поняття «правовідношення» є матеріальний та формальний. Відповідно до першого – правовідношення є врегульоване правом фактичне суспільне відношення між особами, тобто соціальний зв'язок між суб'єктами права. Відповідно до другого – правовідношення є не відношення між особами, а відношення між правами та обов'язками, тобто не соціальний зв'язок між суб'єктами права, а ідеальний зв'язок між категоріями «суб'єктивне право» та «обов'язок». На думку прихильників матеріального підходу, явище фактичного порядку – життєве відношення – піддається впливу норм права, внаслідок чого трансформується на нове відношення – правове. Прихильники формального підходу під правовідносинами розуміють не саме суспільне (фактичне) відношення, а його юридичну форму (Павлюк, 2022). Розглядаючи матеріальний підхід до надання квінтесенції правовідношення, можна зазначити, що він тяжіє до правової моделі регулювання відносин у суспільстві. Окрім цього, на підставі цього підходу про правовідносини

можна говорити як про співвідношення, що виражається у своєрідних зв'язках між суб'єктивним правом і юридичним обов'язком. Правовідносини розглядаються як взаємодія прав суб'єктів, які виступають контрагентами в процесі взаємодії, шляхом виконання нормативно-правових приписів, що характеризується набуттям прав і обов'язків. Тому відносини, які підпадають під дію норм права, розглядаються як правові, тобто є правовідносинами.

Суспільні відносини стають правовідносинами з моменту, коли вони перебувають під впливом правових норм, на підставі чого виникає юридична взаємодія між членами суспільства. Під правовим впливом можна передбачати дію права у всіх його проявах, формах, видах на поведінку та свідомість осіб, а також на їх взаємозв'язок як членів суспільних відносин задля гарантування індивідуальних, колективних, загальнодержавних чи загальносуспільних прав, свобод та законних інтересів.

Це явище характеризується низкою ознак: 1) за предметом дії права: предметом правового впливу є значно ширше коло суспільних відносин, які не завжди регулюються виключно правом (відносини взаємодопомоги, морально-етичні військові відносини, виховні службові відносини з обміну досвідом між військовослужбовцями, окремі гендерні відносини тощо); 2) за механізмом здійснення: правовий вплив охоплює насамперед заходи виховного, психологічного, інформаційного характеру; 3) за наслідками: у процесі здійснення правового впливу настання чітко визначених матеріалізованих наслідків не обов'язкове, оскільки правовий вплив передбачає дію насамперед на свідомість особи, а через неї – на майбутню його поведінку (Гусарев, Тихомирова, 2017).

Отже, у суспільстві, де існує правова система, спрямована на регулювання суспільних відносин, здійснюється безпосередній вплив на членів суспільства. Результатом цього впливу є взаємодія його членів, які реалізують свої правові статуси, на підставі правових норм, внаслідок чого виникають правовідносини. Правовідносини можна визначити як суспільні відносини, що врегульовані нормами права. Тому можна стверджувати, що це суспільство є правовим, оскільки взаємодія його членів заснована на правових нормах та спрямована на втілення їх у життя. Окрім цього, використовуючи правові норми, члени суспільства здатні захищати та відстоювати свої права, об'єднуючись у відповідні соціальні інституції, тобто це суспільство можна назвати громадянським. Для дослідження суті грома-

дянського суспільства необхідно розглянути погляди вчених із цього питання.

Виникнення та розвиток громадянського суспільства в Україні відбувалися в кілька етапів. Перший етап – період з моменту проголошення в 1991 р. Акту незалежності України. У цей період також почалося відродження громадянського життя і множинності політики. З'явилися багато партій та були створені системи громадських організацій недержавної форми власності. Тобто громадянське суспільство повинно було відповідати вимогам суспільства щодо утворення інститутів демократії влади, здійснити зміни у відносинах між членами суспільства та органами державної влади, посприяти утворенню множинності поглядів і гарантувати право на вибір. У період з 1991 по 1996 рр. відбулися дії, спрямовані на розвиток громадянського суспільства, встановлення ринкової економіки, демократії політичного життя суспільства. З'явилися підстави для існування нового устрою держави на принципах системи стримувань і противаг, на законодавчому рівні регламентовано президентський інститут, парламентаризм та вертикаль виконавчої гілки влади, систему судів, органів місцевого самоврядування. Низка законів була спрямована на вдосконалення системи державного управління та місцевих органів влади, розвиток і утвердження місцевого самоврядування (Войтенко, 2002). Тобто передумовою виникнення громадянського суспільства була необхідність створення недержавних інституцій, що дозволили захищати права, свободи та законні інтереси громадян від можливого свавілля з боку держави.

Громадянське суспільство було створено внаслідок еволюції суспільства, тобто впливу об'єктивних факторів, до яких також можна віднести право. Громадянське суспільство – це поняття, що не є конкретизованим, бо існує багато поглядів учених щодо його сутнісного змісту, який розкриває його значення. Але деякі дослідники переконані, що всі визначення є функціональними та відсутність одного визначення є позитивним моментом для досліджень у майбутньому. І з цим можна та варто погодитись, бо це і натеper є частиною досліджуваного питання.

Поняття «громадянське суспільство» як політичне, так і соціально-наукове має давню традицію. Зазвичай громадянське суспільство визначається як множинність громадських об'єднань і організацій, що базуються на добровільних діях громадян. Ці асоціації виходять за межі приватних стосунків і є незалежними від держави та інтересів економічної вигоди.

Часто деякі стандарти ввічливості, такі як толерантність і ненасильство, також вважаються складовими громадянського суспільства. Утопічний елемент певною мірою існує в багатьох теоріях громадянського суспільства, які передбачають самоврядування та справжню демократію (Adloff, 2017). Визначення громадянського суспільства надають через державу, а саме як суспільство, в якому держава виступає гарантом захисту свобод громадян. Також можна зустріти погляди, що громадянське суспільство визначають як суспільство, що розвивається також у недержавній сфері. Це суспільство, в якому основним елементом, що є важелем розвитку, виступає людина із сукупністю її інтересів, потреб та цінностей. Деякі науковці зазначають, що громадянське суспільство – це сукупність прийомів та засобів створення партнерства у суспільстві, що є неформальним та забезпечує баланс між інтересами його членів. Невід’ємним елементом громадянського суспільства є можливість його членів створювати різні суспільні утворення. Ця можливість реалізується за допомогою наявного правового статусу в його членів. За допомогою змісту правового статусу особи можна визначити, чи є суспільство громадянським та яку цінність має право у громадянському суспільстві. Правовий статус особи – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, він становить важливу складову її суспільного статусу, належить їй як людині і громадянину, характеризує зв’язки особи з державою та державно-організованим суспільством. Такі зв’язки виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, між різними категоріями людей і державою та регулюються практично всіма галузями національного права України (Кравченко, 2004). Правовий статус закріплює досягнутий рівень свободи особи, людини в суспільстві, виступає важливим засобом ефективного задоволення потреб та інтересів кожної людини, створення й використання умов для всебічного розвитку особи. Правовий статус служить юридичною основою та засобом підвищення соціальної активності, залучення кожного громадянина до активної діяльності з управління державними і суспільними справами, до розвитку економічного виробництва (Котюк, 1996). Звісно, що це змістовне поняття має диференціацію на певну кількість споріднених із ним визначень і мережеву систему розподілу. Критеріїв поділу правового статусу людини та громадянина є безліч залежно від підстав класифікації. Як приклад можна навести класифікацію за суб’єктами правового ста-

туса: загальний – поширюється на всіх людей і громадян; спеціальний (родовий) – характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян, наприклад біженців, студентів, пенсіонерів тощо; індивідуальний – притаманний окремому індивіду (Кравченко, 2004). Сьогодні змістовну складову правового статусу особи у правовій науці тлумачать у чотирьох основних значеннях: по-перше, правовий статус особи ототожнюється з правосуб’єктністю; по-друге, він встановлюється нормативно-правовими актами, що визначають суб’єктивні права та юридичні обов’язки особи; по-третє, правовий статус особи визначається нормативно-правовими актами, які встановлюють суб’єктивні права та юридичні обов’язки особи в сукупності з їх правосуб’єктністю; по-четверте, правовий статус розглядається як система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов’язків та юридичної відповідальності, відповідно до яких індивід як суб’єкт права (тобто такий, що має правосуб’єктність) координує свою поведінку в суспільстві (Галунько та ін., 2011). Окрім правового статусу особи, задля здійснення розмежування між поняттями «людина» та «громадянин», з метою уникнення двозначності в їх використанні науковці наполягають на відокремленні в межах правового статусу особи декількох основних частин: а) інституту громадянства; б) інституту прав, свобод та обов’язків людини і громадянина. Виокремлюючи певні елементи правового статусу людини, доволі часто говорять про п’ять таких складових: а) громадянство або інші різновиди політико-правового зв’язку між людиною та суб’єктом політичної влади (державою); б) правосуб’єктність; в) принципи державно-правового регулювання статусу людини; г) права, свободи, обов’язки та заборони, з якими пов’язана юридично значуща поведінка людей; г) гарантії прав і свобод людини (Бабенко, 2008). Значення поняття «громадянин» вужче за змістом, аніж поняття «людина», проте тільки поняття «громадянин» може дати визначення правовому статусу особи. Як зазначав відомий український дослідник В. Ф. Цвих (2002), ознакою громадянина з позиції його відношення до держави є громадянськість. Якщо громадянин – це формальний статус особи, який передбачає наділення її певною сукупністю прав та обов’язків, то громадянськість – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується особа своїх обов’язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі. У праці В. Пащенко (2005) визначено диференціацію

статусу громадянина, з одного боку, а з іншого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично громадянськість, яку він розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не лише особистих, приватних, а й суспільних надбань, тобто їх орієнтація на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною. Тобто громадянське суспільство можна визначити як суспільство, в якому можуть створюватися, існувати та розвиватися позадержавні суспільні утворення, а саме громадянські та політичні об'єднання осіб. Слід зауважити, що громадянське суспільство існує в межах та за правовими нормами (правилами), що встановлені в державі. У взаємодії з громадянським суспільством соціальна та правова держава повинна гарантувати й юридично забезпечити такі правові норми: 1) свобода партій та асоціацій; 2) обмеження монополії держави (зокрема, щодо об'єктів природного походження та засобів масової інформації державна власність не визнається взагалі, а щодо окремих видів діяльності державна монополія можлива лише в межах здійснення безпосередніх функцій держави, але таким чином, щоб державна власність ніколи не перевищувала власності громадянського суспільства); 3) розширення меж правового регулювання допускається лише за умов одночасного розширення свободи індивідів; 4) заборона цензури, з чого випливає, що оприлюднення достовірної інформації, яка компрометує державу чи її посадових осіб, не може бути підставою для притягнення поширювачів цієї інформації до відповідальності; 5) право петицій, зборів та мітингів, обмеження на які можуть мати суто процедурний характер (Речицький, 1998). Наведення цих догм зумовлює пошуки зв'язку не лише громадянських інститутів суспільства, а насамперед зв'язку із відповідними варіантами обмеження влади, що притаманні та утворюються внаслідок існування принципів правової, соціальної держави. Запорукою обмеження влади держави та її контролю є конституційні норми, що мають вплив на виникнення, формування правової системи в державі та формалізації її структури. Щоб обґрунтувати це висловлювання, треба проаналізувати певну правову сферу та відобразити взаємозв'язок на моделі України, адже ухвалення нової Конституції і проголошення України соціальною, правовою державою визначили не лише нові загальні засади

організації державної влади, а й зумовили необхідність створення нових правових інститутів (Павленко, 1996). Обмежувальна роль принципів соціальної, правової держави, закріплених у Конституції України, полягає в тому, що ці норми «виконують обмежувальну роль щодо безпідставного втручання держави в життя людини і суспільства, у функціонування громадянських об'єднань та політичних партій» (Заєць, 1999). Основне значення у структурі факторів, що формулюють державу з точки зору права, стримування державної владної політики в суспільстві і гарантування правових алгоритмів дій, мають поняття «соціальна держава» і «правова держава».

Отже, громадянське суспільство можна визначити як суспільство, що має можливість реалізовувати захист своїх прав, свобод та законних інтересів шляхом створення відповідного виду суспільних утворень. За допомогою цих утворень здійснюється відповідний вплив на органи влади, наслідком чого є запобігання можливим фактам свавілля від держави. Окрім цього, проявом громадськості в суспільстві є використання прав та виконання обов'язків його членів, тобто наявність правопорядку (взаємодії членів суспільства відповідно до правових норм). Тому саме завдяки наявності права як основного елемента, під впливом якого суспільство перетворюється на громадянське в процесі розвитку правової системи, реалізації правового статусу його членів, який забезпечується державою, створюється громадянське суспільство. Отже, право є безпосереднім елементом, завдяки якому існує баланс у відносинах між суспільством та державою, що запобігає свавіллю з боку держави до суспільства.

ВИСНОВКИ. Враховуючи проведений аналіз, можна висловити такі резолютивні думки щодо аксіології права у громадянському суспільстві.

Право являє собою сукупність встановлених владою загальнообов'язкових, формально виражених правил поведінки, що спрямовані на регулювання відносин, які виникають у суспільстві. Суспільство становить сукупність осіб, що разом проживають на певній території задля досягнення спільних інтересів. У процесі взаємодії його членів виникають суспільні відносини, які внаслідок виникнення протиріч потребують врегулювання. Підставами цього може бути розбіжності в поглядах членів суспільства, переконаннях тощо. Задля вирішення таких суперечок існують правові норми, що є зразковими шаблонами обов'язкової поведінки учасників відповідних видів суспільних відносин.

Внаслідок врегулювання правом суспільних відносин вони стають правовідносинами, тому що виникають, змінюються та припиняються на підставі правових норм. Правовідносинами є суспільні відносини, врегульовані нормами права. Норми права в процесі впливу на суспільні відносини формують, окрім правових зв'язків їх учасників, також правові статуси осіб, що являють собою сукупність прав та юридичних обов'язків. Залежно від правового статусу особи можна визначити наявність чи відсутність компоненти, що має громадянське суспільство. Реалізуючи правовий статус, а саме створюючи соціальні інститути для захисту інтересів осіб, впливу на державне управління у формі різного виду громадських формувань (політичних партій, організацій тощо), а також виконуючи приписи правових норм, суспільство стає громадянським. Враховуючи це, цінність права у громадянському суспільстві є безумовною. Право виступає насамперед як засіб регулювання суспільних відносин, що

виникають у суспільстві задля вирішення протиріч. Окрім цього, на підставі формально виражених загальнообов'язкових правил поведінки здійснюється встановлення єдиного порядку співіснування як членів суспільства, так і держави, членів суспільства із державою. Правові норми зумовлюють можливість виникнення соціальних інституцій, що слугують засобом відстоювання та захисту інтересів членів суспільства. Отже, аксіологія права у громадянському суспільстві полягає у створенні на підставі правових норм єдиної системи формально виражених загальнообов'язкових правил поведінки взаємодії членів суспільства, що спрямовані на подолання суспільних протиріч, встановлення справедливості, рівності осіб та можливості створення соціальних інститутів захисту інтересів суспільства від свавілля держави, таким чином створюючи баланс у відносинах між членами суспільства та державою.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Адміністративне право України : навч. посіб. : у 2 т. / В. В. Галуцько, В. І. Олефір, М. П. Пихтін та ін. ; за заг. ред. В. В. Галуцька. Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня», 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
2. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2002. 203 с.
3. Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія : підручник. 3-тє вид., виправ. та допов. Київ : Генеза, 2006. 656 с.
4. Бабенко К. Системні основи закріплення правового статусу людини в Конституції України. *Віче*. 2008. № 3. С. 56–59.
5. Бондаренко В. А., Пустова Н. О. Правовий вплив у системі соціального впливу. *Соціально-правові студії*. 2021. Вип. 2 (12). С. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-2-12-18>.
6. Войтенко Т. О. Громадянське суспільство в Україні: аналіз соціального конструювання. Київ, 2002. 368 с.
7. Гусарев С. Д., Тихомирова О. Д. Теорія держави та права : навч. посіб. Київ : НАВС ; Освіта України, 2017. 320 с.
8. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. Київ : Парламент. вид-во, 1999. 245 с.
9. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник. Львів : Новий світ, 2007. 584 с.
10. Котюк В. О. Теорія права: курс лекцій : навч. посіб. Київ : Вентурі, 1996. 208 с.
11. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посіб. 3-тє вид., виправ. та допов. Київ : Атіка, 2004. 512 с.
12. Павленко Р. Динаміки громадянського суспільства в Україні. *Нова політика*. 1996. № 5. С. 16–26.
13. Павлюк Н. М. Правова природа та поняття цивільних правовідносин: загальнотеоретичне дослідження. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 3. С. 100–102. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/21>.
14. Пащенко В. Поняття «громадянськості» і теорія громадянського суспільства. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2 (11). С. 118–126.
15. Переш І. Є., Фрідманський Р. М. Юридичний позитивізм, як передумова виникнення соціології права // Закарпатські правові читання. Розвиток правової системи та європейська інтеграція України : матеріали XIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 27–28 трав. 2021 р.) : у 2 т. / МОН України, Ужгород. нац. у-т, Наук.-дослід. ін-т порівняльного публічного права та міжнар. права, Ліга студентів Асоціації правників України. Ужгород : РІК-У, 2021. Т. 2. С. 49–53.
16. Поляков А. В. Коммуникативний підход в общей теории права. *Проблеми філософії права*. 2006–2007. Т. IV–V. С. 60–67.
17. Речицький В. В. Конституціоналізм: український опыт. Харьков : Фолио, 1998. 160 с.

18. Теорія держави і права : підручник / О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін. ; за заг. ред. О. М. Бандурки ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 416 с.
19. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.
20. Adloff F. *Civil Society* // *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory* : сайт. 2017. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781118430873.est0435>.
21. Austin J. *Lectures on Jurisprudence, or The Philosophy of Positive Law*. London : John Murray, 1885. Vol. 1. 572 p.
22. Krossa S. *European Society* // *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization* : сайт. 2012. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470670590.wbeog187>.
23. Petev V. A Socio-Axiological Concept of Law. *Ratio Juris*. 2002. Vol. 12, Iss. 3. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9337.00123>.
24. Pound R. *Social control through law*. New Haven : Yale University Press ; Oxford University Press, 1942. 138 p.
25. Ray L. *Society* // *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* : сайт. 2019. DOI: <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss200.pub2>.

Надійшла до редакції: 23.03.2023

Прийнята до опублікування: 15.05.2023

REFERENCES

1. Adloff, F. (2017). *Civil Society*. The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social Theory. <https://doi.org/10.1002/9781118430873.est0435>.
2. Alais, S. I. (2002). *The problem of legal understanding in the main schools of law* [Candidate dissertation, Kharkiv National University of Internal Affairs].
3. Andrushchenko, V. P., Huberskyi, L. V., & Mykhalchenko, M. I. (2006). *Social philosophy. History, theory, methodology*. Genesis.
4. Austin, J. (1885). *Lectures on Jurisprudence, or The Philosophy of Positive Law*. John Murray.
5. Babenko, K. (2008). Systemic foundations of establishing the legal status of a person in the Constitution of Ukraine. *Viche*, 3, 56–59.
6. Bandurka, A. M., Holovko, O. M., Perederii, O. S et al. (2018). *Theory of state and law* (O. M. Bandurka, Ed.). Kharkiv National University of Internal Affairs.
7. Bondarenko, V. A., & Pustova, N. O. (2021). Legal influence in the system of social influence. *Social and Legal Studios*, 2(12), 12–18. <https://doi.org/10.32518/2617-4162-2021-2-12-18>.
8. Halunko, V. V., Olefir, V. I., Pykhtin, M. P. et al. (2011). *Administrative law of Ukraine. Vol. 1* (V. V. Halunko, Ed.). Kherson City Printing Company.
9. Husariev, S. D., & Tykhomyrova, O. D. (2017). *Theory of the state and law*. National Academy of Internal Affairs; Education of Ukraine.
10. Kelman, M. S. (2007). *General theory of the state and law*. New World.
11. Kotiuk, V. O. (1996). *Theory of law: a course of lectures*. Venturi.
12. Kravchenko, V. V. (2004). *Constitutional law of Ukraine*. Attica.
13. Krossa, S. (2012). *European Society*. The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization. <https://doi.org/10.1002/9780470670590.wbeog187>.
14. Pashchenko, V. (2005). The concept of “citizenship” and the theory of civil society. *Political management*, 2(11), 118–126.
15. Pavlenko, R. (1996). Dynamics of civil society in Ukraine. *New policy*, 5, 16–26.
16. Pavliuk, N. M. (2022). Legal nature and the concept of civil legal relations: general theoretical research. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 3, 100–102. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/21>.
17. Peresh, I. Ye., & Fridmanskyi, R. M. (2021, May 27–28). Legal positivism as a prerequisite for the emergence of the sociology of law [Conference presentation abstract]. XIII International Scientific and Practical Conference “Transcarpathian legal readings. Development of the legal system and European integration of Ukraine”, Uzhhorod, Ukraine.
18. Petev, V. (2002). A Socio-Axiological Concept of Law. *Ratio Juris*, 12(3). <https://doi.org/10.1111/1467-9337.00123>
19. Poliakov, A. V. (2006–2007). Communicative approach in the general theory of law. *Problems of the philosophy of law, IV-V*, 60–67.
20. Pound, R. (1942). *Social control through law*. Yale University Press; Oxford University Press.
21. Ray, L. (2019). *Society*. The Blackwell Encyclopedia of Sociology. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbeoss200.pub2>.
22. Rechytskyi, V. V. (1998). *Constitutionalism: Ukrainian experience*. Folio.

23. Tsvykh, V. F. (2002). *Trade unions in civil society: theory, methodology, practice*. Kyiv University.
24. Voitenko, T. O. (2002). *Civil society in Ukraine: analysis of social construction*. Kyiv.
25. Zaiets, A. P. (1999). *The rule of law in the context of the latest Ukrainian experience*. Parliament Publishing House.

Received the editorial office: 23 March 2023

Accepted for publication: 15 May 2023

STANISLAV GENNADIIOVYCH PEVKO,

*Doctor of Philosophy,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Fundamental and Legal Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1488-9715>,
e-mail: Stanislav.advocate@gmail.com*

AXIOLOGY OF LAW IN CIVIL SOCIETY

The issue of the existence of law in society is considered through the definition of its value. The components that reveal the main issue of the research topic have been studied in detail. The study of each component of the problem under investigation determines the prerequisites for the existence and effectiveness of the impact of legal norms on society, which reflects the main purpose of law and its axiology in civil society. These components are the building blocks that make it possible to comprehensively explore the issues of the article.

The article considers the main elements of the axiology of law in civil society, defines the essence of law through the analysis of approaches to law understanding, which made it possible to establish the ontology of this concept. It is concluded that law is a means of regulating social relations and resolving contradictions between members of society. The author analyses such interrelated concepts as “society” and “social relations”. Society is defined as a set of individuals living in a certain territory with the aim of satisfying common interests, and social relations are defined as a form of interaction between members of society. Due to the diversity of interests of society members, contradictions arise in the course of their interaction, which are resolved through legal norms that establish generally binding, formally expressed rules of conduct. In other words, society becomes civil through the existence of a mechanism of legal regulation of the behaviour of its members, establishment of legal statuses of persons, which is expressed in the existence of rights and obligations, as well as the exercise of public administration, defence of their rights and legitimate interests, through the creation of appropriate types of public institutions.

It has been concluded that law is the main means of regulating society, which exists to resolve contradictions and regulate social relations by establishing generally binding, formally expressed, template rules of conduct which enable members of society to coexist and develop. Also, by establishing the legal statuses of individuals, members of society are given the opportunity to unite in public organisations, whose members can protect their rights and legitimate interests, influence the authorities, and protect themselves from arbitrariness on the part of the state.

Key words: *law, society, social relations, civil society, value of law.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Певко С. Г. Аксиологія права у громадянському суспільстві. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 143–153. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.12>.

Citation (APA): Pevko, S. G. (2023). Axiology of law in civil society. *Law and Safety*, 3(90), 143–153. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.12>.

НАТАЛІЯ ВІКТОРІВНА ПАВЛЕНКО,

кандидат економічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра соціальних та економічних дисциплін;

 <https://orcid.org/0000-0001-7460-7380>,

e-mail: panavi2015@gmail.com

БОРГОВА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

В умовах воєнного конфлікту проблеми безпеки виходять на перший план в усіх сферах життєдіяльності держави. Оскільки боєздатність армії значною мірою залежить від фінансування її потреб, загострюється проблема пошуку додаткових фінансових ресурсів. Проте економіка наразі неспроможна впоратися із цим завданням через руйнацію матеріально-технічної бази та логістичних шляхів, військову мобілізацію частини працівників, відплив трудових ресурсів за кордон та інші фактори, що стали наслідком збройної агресії. Тому пошук шляхів підвищення рівня боргової безпеки в умовах воєнного конфлікту набуває надзвичайної актуальності.

Метою статті є визначення шляхів підвищення рівня боргової безпеки економіки України. Для досягнення поставленої мети проаналізовано стан, динаміку і структуру державного та гарантованого державою боргу за 2013–2022 рр. Встановлено, що протягом останніх десяти років обсяг сукупного державного боргу неухильно зростає. Це відбулося в основному за рахунок збільшення таких його складових, як прямий державний і зовнішній борг. Найбільшими темпами сукупний державний та гарантований державою борг збільшувався саме в ті роки, коли відбувалися воєнні дії.

Аналіз динаміки індикаторів боргової безпеки держави засвідчив погіршення її стану та наближення боргової кризи. У зв'язку із суттєвим ускладненням умов, у яких економіка України функціонує протягом останнього року, запропоновано переглянути Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2021–2024 роки з метою визначення нових цільових завдань і підходів у цій сфері. Наразі основним завданням Міністерства фінансів визначено реструктуризацію внутрішнього та зовнішнього боргу.

З метою підвищення рівня боргової безпеки України запропоновано ініціювати розробку міжнародного протоколу списання заборгованості країн, що постраждали від збройної агресії. Під час реструктуризації внутрішнього боргу запропоновано знизити рівень доходності за облігаціями внутрішніх державних позик, проте здійснити її можна лише за умови зміни монетарної політики.

Ключові слова: боргова безпека держави, індикатори боргової безпеки держави, державний і гарантований державою борг, зовнішній державний борг, внутрішній державний борг, реструктуризація державного боргу, боргові зобов'язання, управління державним боргом.

Оригінальна стаття

ВСТУП. В умовах воєнного конфлікту проблеми безпеки виходять на перший план в усіх сферах життєдіяльності держави. Оскільки боєздатність армії значною мірою залежить від фінансування її потреб в озброєнні, спорядженні, транспорті, грошовому забезпеченні, загострюється проблема пошуку додаткових фінансових ресурсів. Проте економіка, яка мала б упоратися із цим завданням, сама зазнає величезних втрат через руйнацію матеріально-технічної бази та логістичних шляхів, військову мобілізацію частини працівників, відплив трудових ресурсів за кордон та інші фактори, що стали наслідком збройної агресії.

За результатами 2022 р. ВВП України скоротився майже на третину, промислове вироб-

ництво – на 43,1 %, сільськогосподарське виробництво – на 28,4 %, будівництво – на 67,6 %, обсяги експорту – на 42,4 %¹. Прямі збитки для інфраструктури оцінюються у 144 млрд дол.² Близько 8 млн громадян України виїхали

¹ Зміна обсягу валового внутрішнього продукту за 2022 рік // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/vvp/ind_vvp/ivvp_22_u.xls (дата звернення: 11.05.2023).

² За рік війни інфраструктурі України завдано збитків майже на \$144 млрд – KSE // Суспільне новини : сайт. 22.03.2023. URL: <https://suspilne.media/422019-za-rik-vijni-infrastrukturi->

за кордон, 53 % з них – особи працездатного віку, 35 % – діти¹. Прямих збитків зазнали щонайменше 109 великих і середніх підприємств різних форм власності, а загальна сума збитків оцінюється в 13 млрд дол. За оцінкою експертів, 19 (17 %) приватних та державних підприємств з-поміж великих і середніх зруйновано повністю, ще 90 (83 %) пошкоджено частково. Лише близько 40 % малих та мікропідприємств працюють на повну потужність. Така ситуація негативно вплинула на індекс активності бізнесу, який знизився до 35 %. Рівень безробіття становить 25–26 %². Водночас видатки на оборону збільшилися в 9 разів³. Щомісяця на військові потреби витрачається 130 млрд грн, у той час як доходи становлять лише 80 млрд грн⁴.

За таких умов рівень економічної безпеки держави значно впав, зокрема такої її складової, як боргова безпека. Попри значну міжнародну фінансову підтримку України за допомогою грантів, рівень державного боргу суттєво зріс. Це загрожує не лише недофінансуванням військових потреб, а й може стати перешкодою у процесі відновлення України в повоєнний період. Отже, пошук шляхів підвищення рівня боргової безпеки в умовах воєнного конфлікту набуває надзвичайної актуальності. Ефективне вирішення боргової проблеми здатне значно покращити стан державних фінансів, підвищити стійкість національної економіки до внутрішніх та зовнішніх загроз і створити сприятливіші стартові умови для економічно-

го зростання під час відбудови економіки України.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення шляхів підвищення рівня боргової безпеки економіки України. Для досягнення поставленої мети потрібно виконати такі завдання:

- провести аналіз стану, динаміки і структури державного та гарантованого державою боргу;
- провести аналіз стану та динаміки індикаторів боргової безпеки держави;
- визначити наявні можливості зниження боргового навантаження;
- запропонувати шляхи підвищення рівня боргової безпеки України.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Оскільки проблеми державного боргу та боргової безпеки України є актуальними вже протягом багатьох років, увесь цей час вони активно обговорювалися в науковому середовищі. Стан державного боргу України докладно аналізувався в роботі О. Стойка та І. Шубенко (2021). Вплив державного боргу на фінансову безпеку України досліджувався в роботах О. Брежнєвої-Єрмоленко та А. Харитоненко (2021), а також С. Мороза (2017). Рівень боргової безпеки України оцінювався в роботі М. Фоміних та А. Парфенюк (2021). Поняття та значення державного боргу України в умовах воєнного стану розглядали А. Гарбінська-Руденко й О. Лямзіна (2022), а також Н. Ситник та А. Шутко (2022). Проте в умовах стрімкого нарощування державного боргу внаслідок активізації воєнного конфлікту рекомендації, розроблені в попередніх дослідженнях, потребують коригування відповідно до зміни економічної ситуації в країні.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Враховуючи, що воєнні дії на території України розпочалися у 2014 р., за період дослідження обрано 2013–2022 рр.

Для аналізу стану, динаміки та структури державного і гарантованого державою боргу, а також стану й динаміки індикаторів боргової безпеки держави використовувався метод порівняння абсолютних і відносних показників, розрахованих на основі емпіричних даних Державної служби статистики України, Національного банку України та Міністерства фінансів України.

При визначенні можливостей зниження боргового навантаження застосовані методи історичного й логічного аналізу, а також метод експертної оцінки.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Протягом останніх дев'яти років Україна перебуває у стані воєнного конфлікту,

ukraini-zavdano-zbitkiv-majze-na-144-mlrd-kse/ (дата звернення: 11.05.2023).

¹ Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #2 // Operational Data Portal : сайт. 23.09.2022. URL: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767> (дата звернення: 11.05.2023).

² Безробіття в Україні в період повномасштабної війни // Національний інститут стратегічних досліджень : офіц. сайт. 14.02.2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/bezrobittya-v-ukrayini-v-period-povnomashtabnoyi-viyny> (дата звернення: 11.05.2023).

³ Видатки на оборону за рік зросли у 9 разів // Financial Club : сайт. 14.11.2022. URL: <https://finclub.net/ua/news/vydatky-biudzhetu-na-oboronu-za-rik-zrosly-u-9-raziv.html> (дата звернення: 11.05.2023).

⁴ Україна щомісяця витрачає на воєнну кампанію \$130 мільярдів // Укрінформ : сайт. 29.03.2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3688990-ukraina-somisacavitracae-na-voennu-kampaniu-130-milardiv.html> (дата звернення: 11.05.2023).

що не могло не позначитися на показниках її економічного розвитку та економічної безпеки. І хоча цей конфлікт мав доволі довгу фазу низької інтенсивності воєнних дій, напруження в секторі безпеки й оборони, сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб, фінансовій системі та суспільстві в цілому не спадало через постійну загрозу нового спалаху збройної агресії.

Україна була змушена поступово нарощувати частку витрат на оборону в загальних видатках бюджету, збільшивши їх у середньому у 2,5 рази проти довоєнного 2013 р., проте з початком повномасштабної війни у 2022 р. ця частка збільшилася у 11,5 разів і становила 42,24 % загальних видатків бюджету (див. рис. 1).

Рис. 1. Динаміка дефіциту бюджету до ВВП та частки витрат на оборону та обслуговування боргів у видатках бюджету

Джерело: розраховано автором за даними статистичних звітів Міністерства фінансів України

Протягом 2015–2019 рр. дефіцит державного бюджету вдавалося утримувати в межах 3 % ВВП, більшим цей показник був у 2013–2014 рр. та у 2020–2022 рр., причому у 2022 р. фактичний обсяг дефіциту бюджету перевищив безпечний рівень майже в 6 разів (див. рис. 1). Відповідно, фінансування дефіциту бюджету здійснювалося або за рахунок грантів іноземних держав-партнерів¹, або за рахунок внутрішніх та зовнішніх запозичень.

Частка видатків бюджету, призначених на обслуговування державного боргу, зростає у 1,5 рази у 2014 р., сягнула максимуму (15 %) у 2015 р. і надалі поступово зменшувалася (див. рис. 1), оскільки в результаті реструктуризації державного боргу у 2015 р. боргові виплати фактично були відкладені в часі. Відтермінування боргових виплат відбулося також і у 2022 р., завдяки чому на обслуговування державного боргу була спрямована найменша частка бюджетних видатків за останні 10 років

¹ Скільки грошей отримала Україна від партнерів за 2022 рік // Finance.ua : сайт. 31.12.2022. URL: <https://finance.ua/ua/goodtoknow/skilky->

[groszej-otrimala-ukraina](https://finance.ua/ua/goodtoknow/skilky-groszej-otrimala-ukraina) (дата звернення: 11.05.2023).

(5,9 %). Привертає увагу той факт, що протягом усього досліджуваного періоду (за винятком 2022 р.) частка видатків на обслуговування державного боргу перевищувала частку видатків на оборону.

Порівняння динаміки сукупного державного та гарантованого державою боргу у гривневому та доларовому еквівалентах свідчить про одну й ту саму тенденцію поступового щорічного зростання заборгованості (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка та структура державного і гарантованого державою боргу

Показники	Рік									
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, млрд дол.:	73,16	69,81	65,51	70,97	76,31	78,32	84,37	90,25	97,96	111,38
а) абсолютна зміна, млрд дол.;	-	-3,35	-4,31	5,47	5,33	2,01	6,05	5,89	7,70	13,42
б) відносний приріст, %.	-	-4,58	-6,17	8,35	7,51	2,63	7,72	6,98	8,53	13,70
Державний борг, млрд дол.:	60,08	60,06	55,59	60,71	65,33	67,19	74,36	79,90	86,62	101,59
а) абсолютна зміна, млрд дол.;	-	-0,02	-4,47	5,12	4,62	1,85	7,18	5,54	6,71	14,98
б) відносний приріст, %;	-	-0,04	-7,43	9,21	7,61	2,84	10,68	7,45	8,40	17,29
в) питома вага в загальній сумі боргу, %.	82,12	86,03	84,87	85,54	85,62	85,79	88,14	88,53	88,42	91,22
Гарантований державою борг, млрд дол.:	13,08	9,75	9,91	10,26	10,97	11,13	10,00	10,35	11,34	9,78
а) абсолютна зміна, млрд дол.;	-	-3,33	0,16	0,35	0,71	0,16	-1,13	0,35	0,99	-1,56
б) відносний приріст, %;	-	-25,44	1,63	3,50	6,95	1,42	-10,12	3,47	9,56	-13,74
в) питома вага в загальній сумі боргу, %.	17,88	13,97	15,13	14,46	14,38	14,21	11,86	11,47	11,58	8,78
Внутрішній борг, млрд дол.:	35,54	31,00	22,06	25,37	27,32	27,86	35,42	36,53	40,75	39,98
а) абсолютна зміна, млрд дол.;	-	-4,54	-8,94	3,31	1,95	0,54	7,55	1,12	4,22	-0,77
б) відносний приріст, %;	-	-12,77	-28,84	14,99	7,69	1,99	27,12	3,16	11,55	-1,90

в) питома вага в загальній сумі боргу, %.	48,58	44,41	33,68	35,74	35,80	35,57	41,98	40,48	41,60	35,89
Зовнішній борг, млрд дол.:	37,62	38,81	43,45	45,61	48,99	50,45	48,95	53,72	57,21	71,40
а) абсолютна зміна, млрд дол.;	-	1,19	4,64	2,16	3,38	1,47	-1,50	4,77	3,48	14,19
б) відносний приріст, %;	-	3,16	11,95	4,97	7,42	2,99	-2,98	9,75	6,49	24,81
в) питома вага в загальній сумі боргу, %.	51,42	55,59	66,32	64,26	64,20	64,43	58,02	59,52	58,40	64,11
Загальна сума державного та гарантованого державою боргу, млрд грн:	584,8	1100,8	1572,2	1929,8	2141,7	2168,4	1998,3	2551,9	2672,1	4072,8
а) абсолютна зміна, млрд грн;	-	516,0	471,4	357,6	211,9	26,7	-170,1	553,6	120,2	1400,8
б) відносний приріст, %.	-	88,25	42,82	22,75	10,98	1,25	-7,85	27,70	4,71	52,42

Джерело: розраховано автором за даними статистичних звітів Національного банку України та Міністерства фінансів України

Проте в межах цієї загальної тенденції можна спостерігати певні відмінності (див. рисунки 2 і 3).

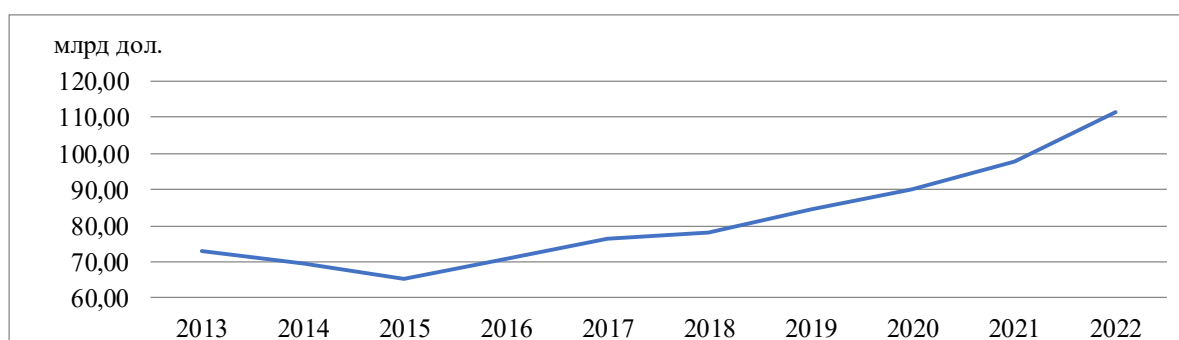

Рис. 2. Динаміка сукупного державного та гарантованого державою боргу

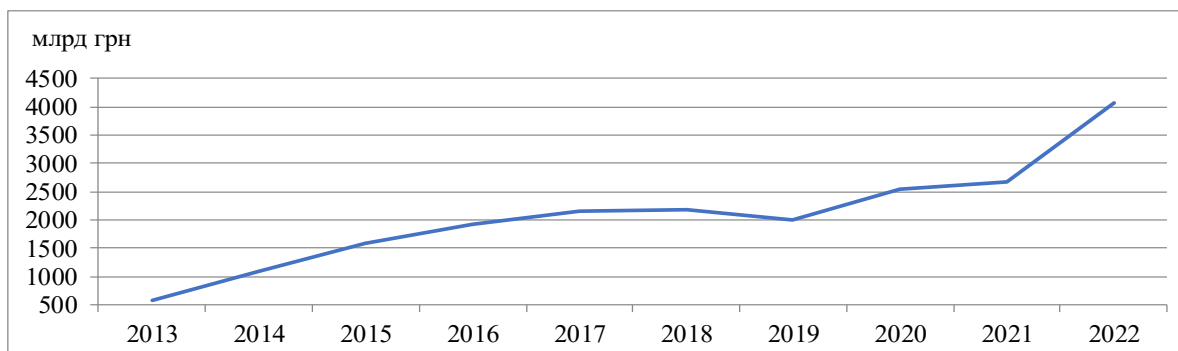

Рис. 3. Динаміка сукупного державного та гарантованого державою боргу

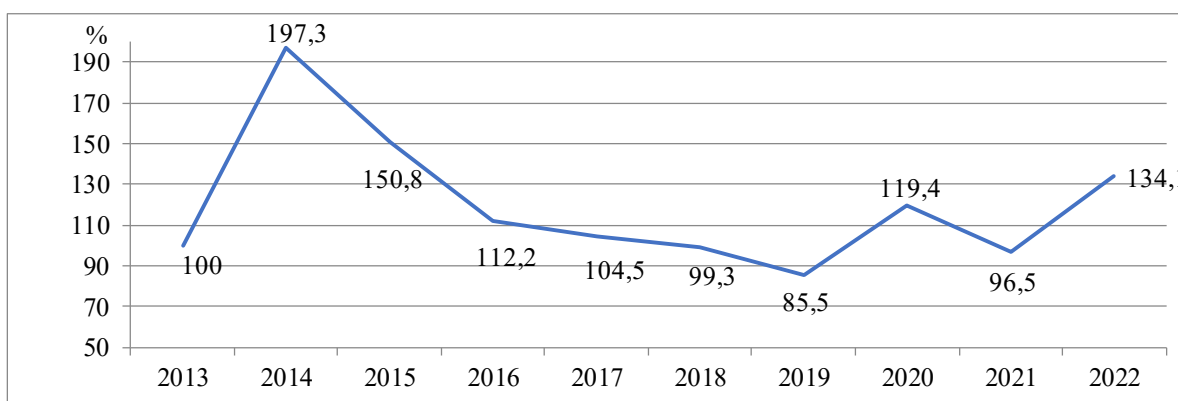

Рис. 4. Дефляція гривні відносно долара США

У 2014–2015 рр. загальна сума боргу в доларовому еквіваленті скоротилася за рахунок погашення частини внутрішньої заборгованості у 2014 р. та реструктуризації державного боргу у 2015 р. Проте це скорочення не привело до аналогічного зменшення загальної суми заборгованості у гривневому еквіваленті, оскільки в цей період відбулася суттєва девальвація гривні (на 197,3 % у 2014 р. і 150,8 % у 2015 р. відповідно) (див. рис. 4). Надалі сукупний борг у доларовому еквіваленті постійно зростає. Не змогло вплинути на цю тенденцію й укріплення гривні у 2019 р. (на 14,5 %), коли сума боргу у гривневому еквіваленті трохи скоротилася (7,9 %). У 2022 р. сукупний державний та гарантований державою борг збільшився на 52,4 % у гривневому еквіваленті, сягнувши 4072,84 млрд грн, або на 13,7 % у доларовому еквіваленті, і становив 111,38 млрд дол. Аналіз темпів зростання заборгованості свідчить, що найбільше вона зросла у 2022 р. (13,7 %) у доларовому еквіваленті та у 2014 р. (88,3 %) у гривневому екві-

валенті (хоча найбільший абсолютний приріст спостерігався у 2022 р. – 1400,8 млрд грн). Таким чином, саме в ті роки, коли відбувалися воєнні дії, сукупний державний та гарантований державою борг збільшувався найбільшими темпами.

Аналіз структури сукупного державного та гарантованого державою боргу свідчить, що протягом останніх 10 років частка гарантованого боргу скоротилася удвічі, а прямого державного зросла до 91,2 % (див. табл. 1). Прямий державний борг трохи зменшився у 2014–2015 рр., але надалі постійно зростає (див. рис. 5). Найбільший приріст прямого державного боргу як в абсолютному, так і у відносному значеннях відбувся у 2022 р., коли він підвищився на 14,9 млрд дол., або на 17,3 %.

Гарнтований державою борг мав періоди скорочення (2014 р. – на 25,4 %, 2019 р. – на 10,1 %, 2022 р. – на 13,7 %) і зростання (найбільше у 2021 р. – на 9,6 %), проте загальною тенденцією стало його поступове зниження (див. рис. 5).

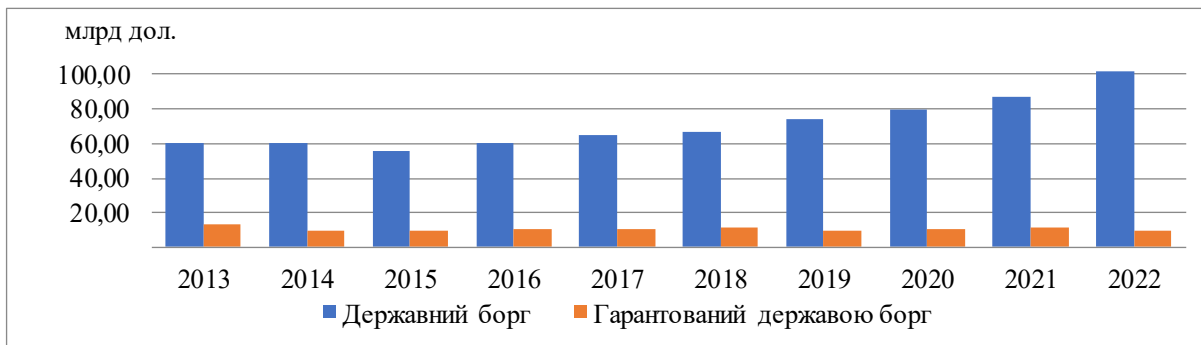

Рис. 5. Динаміка державного та гарантованого державою боргу

Розглядаючи структуру сукупного державного та гарантованого державою боргу з точки зору джерел кредитування, можна побачити, що в довоєнному 2013 р. його внутрішня та зовнішня складові були близькі за обсягом (див. рис. 6). Надалі зовнішній борг неухильно збільшувався (за винятком невеликого скорочення у 2019 р.). Навіть у 2015 р., у рік реструктуризації, його обсяг збільшився на майже 12 % (див. табл. 1). Але найбільший приріст зовнішнього боргу як в абсолютному, так і у відносному значеннях відбувся у 2022 р. – на 14,2 млрд дол., або майже на 25 %. Питома ва-

га зовнішнього боргу також мала тенденцію до збільшення, що може свідчити про певні труднощі із залученням кредитних ресурсів всередині країни.

Внутрішній борг мав більш складну динаміку: він скорочувався протягом 2014–2015 рр. (у 2015 р. – майже на третину), а надалі нерівномірно зростав до 2022 р., коли знову трохи знизився (майже на 2 %) (див. рис. 6). Найбільший приріст внутрішнього боргу відбувся у 2019 р. (на 7,6 млрд дол., або на 27,1 %) (див. табл. 1).

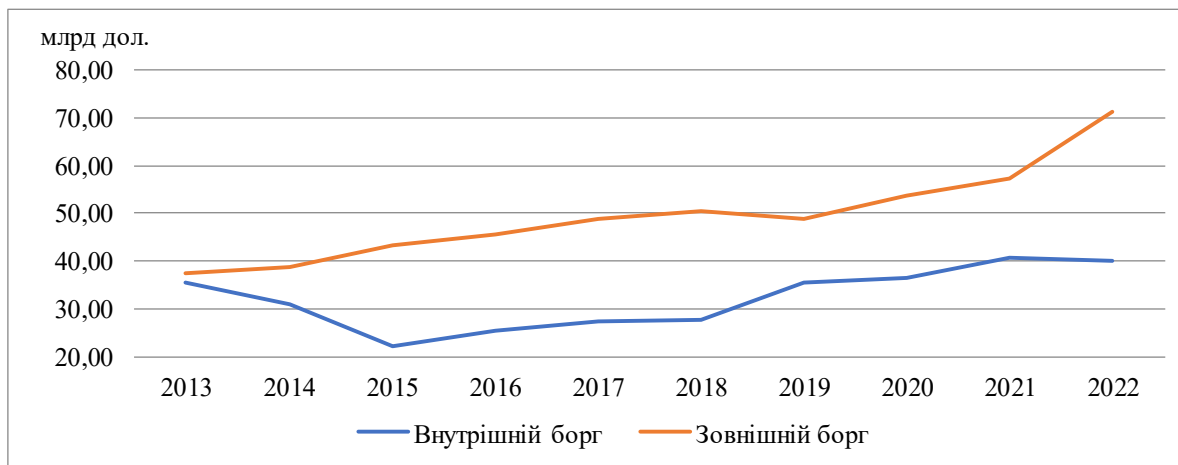

Рис. 6. Динаміка внутрішнього та зовнішнього державного боргу

Проведений аналіз статистичних даних дозволяє зробити висновок, що протягом останніх 10 років обсяг сукупного державного боргу неухильно зростав. У доларовому еквіваленті він підвищився на 38,22 млрд дол., або на 52 %, а у гривневому еквіваленті – на 3488 млрд грн, або в 7 разів. Це підвищення відбулося в основному за рахунок збільшення таких його складових, як прямий державний та зовнішній борг.

Аналіз структури та динаміки державного боргу дозволяє сформулювати уявлення про його масштаби, темпи та напрями зміни, проте для оцінки його впливу на економіку потрібно проаналізувати спеціальні показники – індикатори боргової безпеки.

Якісною характеристикою боргової безпеки держави є визначення боргового тягаря й рівня платоспроможності. Для оцінки цих параметрів світова практика використовує

близько двох десятків показників-індикаторів і ще більшу кількість їхніх граничних значень. Це зумовлено різноманітністю методик, що застосовують для їх розрахунку, специфікою розрахунку та застосуванням певних макроекономічних показників кожною окремою державою, родом заборгованості (державна, приватна, гарантована державою) і джерела-

ми її погашення (Пушак, Марченко, Ревак, 2020). В Україні найчастіше користуються набором показників, що містяться в Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України¹. Величина цих показників в Україні у 2013–2022 рр., а також їх критичні значення відповідно до згаданої Методики подані в таблиці 2.

Таблиця 2

Значення індикаторів боргової безпеки України у 2013–2022 рр.

Індикатор	Критичне значення	Рік									
		2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %	>60	40,2	70,3	79,4	81,0	71,8	60,9	50,3	60,8	48,9	78,4
Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, %	>70	77,5	95,8	131,0	121,7	103,9	87,7	79,2	80,8	64,8	89,0
Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %	<20	14,4	6,0	11,2	13,7	16,1	18,2	20,8	23,2	19,3	21,6
Середньозважена дохідність облігацій внутрішніх державних позик на первинному ринку, %	>11	13,1	13,4	13,1	9,2	10,5	17,8	16,9	10,2	10,2	18,3
Індекс ЕМВІ + Україна	>1000	844	2226	2375	591	692	825	770	1012	1082	н/д

Джерело: складено автором за даними статистичних звітів Національного банку України та Міністерства фінансів України

Найбільш загальним індикатором боргової безпеки є відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП.

Протягом аналізованого періоду цей показник жодного разу не досягав хоча б задовільного рівня (30 %), а з 2014 р. його розмір щорічно перевищував критичну межу у 60 % (за винятком 2019 та 2021 рр., коли він характеризувався як небезпечний) (див. рис. 7).

¹ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ М-ва економ. розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13> (дата звернення: 11.05.2023).

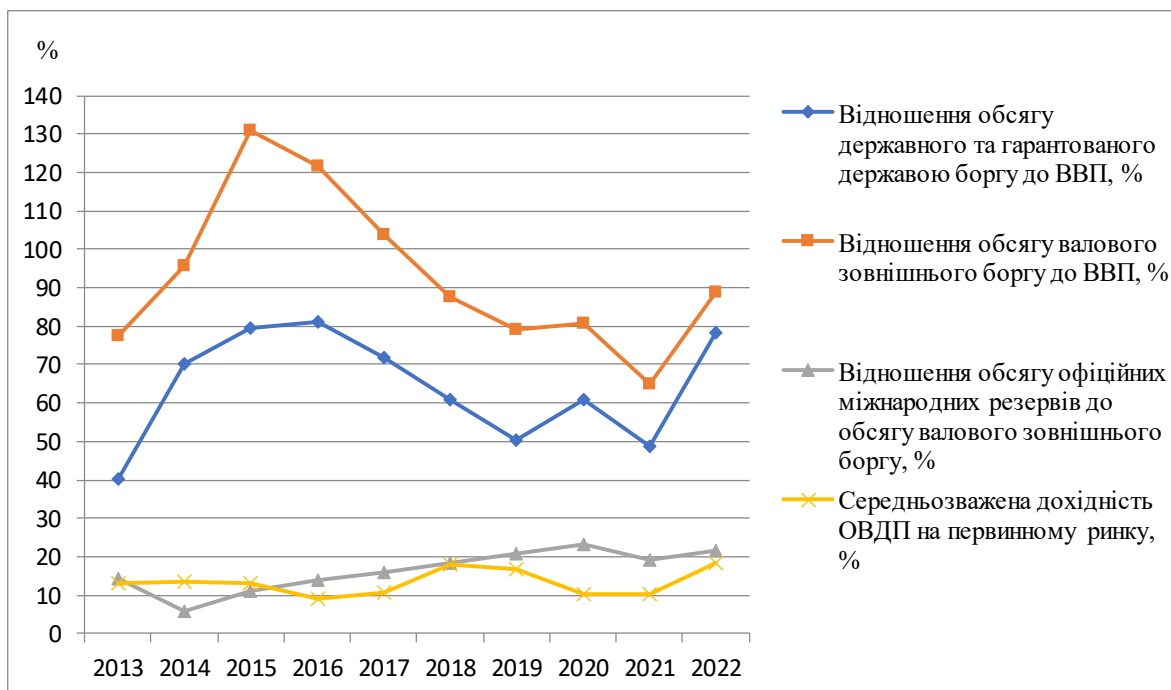

Рис. 7. Динаміка індикаторів боргової безпеки України у 2013–2022 рр

Те саме можна сказати й про інший індикатор боргової безпеки – відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП. Протягом всього досліджуваного періоду (за винятком 2021 р.) він перебував на критичному рівні, тобто перевищував 70 % ВВП. Найбільш несприятливе співвідношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП спостерігалось у 2015 р. (131 %), надалі його величина почала зменшуватися, проте у 2022 р. знов зросла до 89 % на тлі різкого падіння ВВП та збільшення зовнішньої заборгованості як держави, так і суб'єктів господарювання (див. рис. 7).

Величина відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу також була критичною аж до 2019 р., коли ситуація почала трохи покращуватися, хоча все ще перебувала в незадовільному стані. У 2022 р. цей показник не перетнув критичну межу у 20 %, проте потрібно розуміти, що це сталося лише завдяки міжнародній допомозі та відтермінуванню боргових виплат.

Середньозважена дохідність облігації внутрішніх державних позик (далі – ОВДП) на первинному ринку лише у 2016 р. була меншою за критичну ставку в 11 % (див. рис. 7). Протягом усього досліджуваного періоду для залучення коштів до бюджету Уряд змушений був пропонувати ставки за ОВДП, що загрожували стабільності фінансової системи країни. Найбільшої величини середньозважена дохід-

ність ОВДП на первинному ринку досягла у 2022 р. і становила 18,3 %. Від початку повномасштабної війни і до 31 грудня 2022 р. Уряд України залучив від розміщення ОВДП на аукціонах 152 390,6 млн грн, 1 929,0 млн дол. США та 977,3 млн євро. На погашення за внутрішніми борговими цінними паперами за аналогічний період було спрямовано 213 337,7 млн грн, 2 793,3 млн дол. США та 662,6 млн євро¹. Таким чином, виплати Уряду за погашеннями ОВДП перевищували запозичення на внутрішньому борговому ринку. Ця тенденція є загрозливою, враховуючи, що запозичення за ОВДП мають найбільшу питому вагу у структурі прямого державного боргу України (див. рис. 8).

¹ Статистика щодо продажу та погашення ОВДП // Національний банк України : офіц. сайт. 02.01.2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/uryad-ukrayini-u-2022-rotsi-z-pochatku-povnomasshtabnoyi-viyeni-zaluchiv-vid-prodaju-ovdp-na-auksionah-252-mlrd-grn-u-ekvivalenti-depozitariy-nbu#> (дата звернення: 11.05.2023).

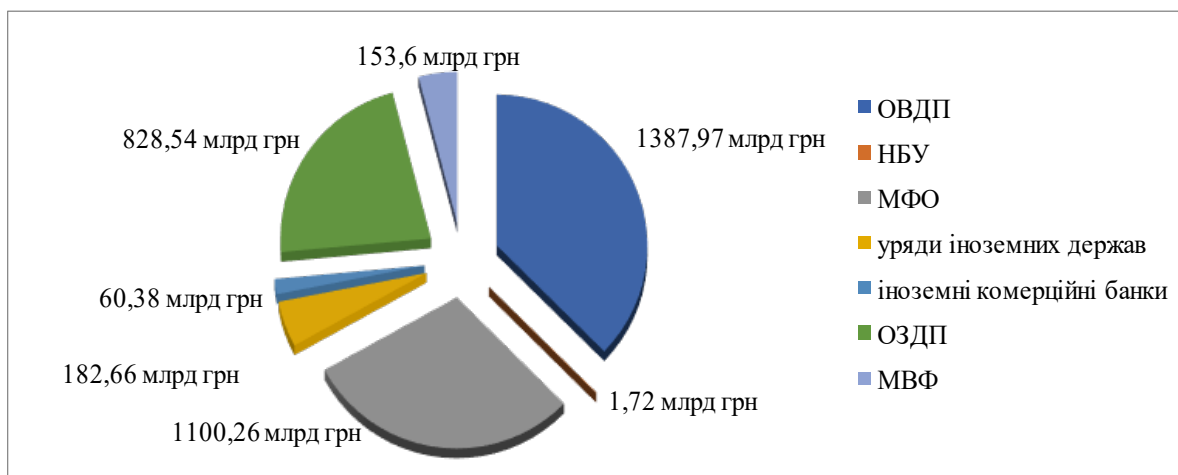

Рис. 8. Структура державного боргу України за джерелами фінансування на 31 грудня 2022 р.

Останній із показників боргової безпеки – Індекс ЕМВІ (*Emerging Markets Bond Index*) – являє собою індекс облігацій ринків, що розвиваються, який розраховується банком СВ «J.P. Morgan Bank International» як середньозважений спред валютних облігацій ринків, що розвиваються, та доходності облігацій Казначейства США. Індекс ЕМВІ + Україна характеризує різницю між доходністю єврооблігацій України та доходністю державних облігацій США, які у світі вважають найнадійнішими, з рівнем ризику, близьким до нуля. Отже, що вищий кредитний спред, то вищий ризик дефолту за борговими цінними паперами, що нижче, тим вони надійніші. Суттєве зростання індексу ЕМВІ + Україна з перетином критичної позначки у 1000 б. п. у 2014–2015 рр. свідчило про близькість дефолту країни та значні ризики для інвесторів (Кубах, Рябушка, 2022). Ми не маємо даних про величину цього індексу у 2022 р., проте суттєве зростання державного боргу на тлі скорочення можливостей його погашення очевидно призведе до продовження і навіть посилення тенденції 2020–2021 рр. до зростання індексу ЕМВІ + Україна, що означає повторне наближення України до переддефолтного стану.

Враховуючи, що рівень заборгованості надалі продовжує зростати (за I квартал 2023 р. державний та гарантований державою борг збільшився на 311,49 млрд грн, або 7,6 %¹), а

¹ Державний та гарантований державою борг України станом на 31.03.2023 // Міністерство фінансів України : офіц. сайт. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B3%2031_03_2023%20%D0%BC%D0%BB%D1%80%D0%B4_.xlsx (дата звернення: 11.05.2023).

оцінки економічного зростання є невтішними², переважна більшість прогнозних сценаріїв динаміки державного боргу та потреб у залученні позичкових коштів показує велику вірогідність боргової кризи в найближчий період (Богдан, 2022; Кубах, Рябушка, 2022). За таких умов пошук шляхів зниження боргового навантаження стає першочерговим завданням у сфері забезпечення боргової безпеки. Очевидно, що Уряду варто переглянути Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2021–2024 роки³, оскільки натепер вона морально застаріла через різку зміну макроекономічної ситуації, викликану воєнними діями.

У тих непростих умовах, що склалися в економіці України, існує декілька варіантів зниження боргового навантаження (Шемаєва, 2022):

1) продовження сумлінного обслуговування боргу, попри складну фінансову ситуацію, за рахунок спрямування частини отриманої від партнерів фінансової допомоги на погашення боргів та виплати відсотків;

² Вторгнення Росії в Україну і криза вартості життя затьмарюють перспективи зростання в країнах з перехідною економікою в регіоні Європи та Центральної Азії // The World Bank : сайт. 06.04.2023. URL: <https://www.worldbank.org/uk/news/press-release/2023/04/06/russian-invasion-of-ukraine-and-cost-of-living-crisis-dim-growth-prospects-in-emerging-europe-and-central-asia> (дата звернення: 11.05.2023).

³ Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2021–2024 роки : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 09.12.2021 № 1291 // Міністерство фінансів України : офіц. сайт. URL: <https://mof.gov.ua/storage/files/Середньострокова%20СУДБ%2021-2024.pdf> (дата звернення: 11.05.2023).

2) оголошення дефолту, тобто відмови від виплат або їх частини;

3) викуп частини зобов'язань, зокрема українських єврооблігацій (наразі вони коштують приблизно 80 % від номіналу), зекономить до 80 % на погашенні суми боргу і 100 % коштів, які підуть на виплату відсотків;

4) допомога міжнародних партнерів щодо призупинення та комплексного погашення (зокрема списання) виплат за міжнародними боргами України;

5) проведення реструктуризації за домовленістю з кредиторами про відтермінування платежів, зменшення суми чи процентної ставки.

Перші три варіанти є нежиттєздатними з політичних чи економічних причин, а також можуть завдати шкоду іміджу України. Два останні є цілком реальними за умови більш активного відстоювання Міністерством фінансів України національних інтересів у борговій сфері, які полягають у кардинальному зниженні боргового навантаження.

Рік тому, 11 травня 2022 р., Конгрес США ухвалив законопроект¹ про пошук варіантів негайного звільнення України від двосторонніх, багатосторонніх та комерційних боргів. Проте єдине, на що спромоглося Міністерство фінансів України за цей рік, це підписання у вересні 2022 р. Меморандуму про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за державним та гарантованим державою боргом з групою офіційних кредиторів України з країн G7 і Паризького клубу, який був укладений як продовження оголошеного раніше групою офіційних кредиторів України наміру призупинити виплати основної суми та відсотків за двосторонніми боргами з 1 серпня 2022 р. до кінця 2023 р. з можливістю продовження призупинення на додатковий рік². У березні 2023 р.

група країн-кредиторів України, до якої входять Канада, Франція, Німеччина, Японія, Великобританія і США, надала гарантії, що дають змогу відкласти виплати за зовнішнім боргом до 2027 р. – до закінчення дії програми Міжнародного валютного фонду з екстреної допомоги країні³. Таким чином, замість звільнення від боргів Україна отримала лише відтермінування їх виплати.

У той же час світова практика знає чимало випадків, коли країни, що перебували в аналогічних умовах, домагалися не просто відтермінування, а й списання суттєвої частини заборгованості (Богдан, 2022; Шемаєва, 2022). За підрахунками Міжнародного валютного фонду, у період з 1950 по 2010 рр. було проведено 600 реструктуризацій боргу для 95 країн. Тільки в межах Паризького клубу кредиторів з 1956 по 2011 рр. було здійснено 426 таких операцій для 89 країн на суму 563 млрд дол., а в межах Лондонського клубу кредиторів – більше 100 реструктуризацій⁴. Таким чином, такі процедури є звичайною практикою, коли країна не може впоратися з борговим навантаженням, відповідально ставиться до своїх боргів і хоче відновити довіру кредиторів, адже саме чіткий та реалістичний план погашення заборгованості дає надію на успішне подолання боргової кризи.

Сьогодні Україна ризикує знову повторити свою помилку 2014 р., коли Уряд не скористався вікном можливостей щодо звільнення від боргів на початку антитерористичної операції, а у 2015 р., коли ситуація стабілізувалася, змушений був погодитися на реструктуризацію на не вигідних для України умовах (Паращій, 2021). Враховуючи, що зараз українські єврооблігації котируються на ринку зі знижкою у 80 %, кредитори психологічно готові до списання близької за розміром частки заборгованості. Після закінчення воєнних дій котирування неминуче збільшаться і вже буде складно добитися такого суттєвого списання боргу. Роботу з розробки механізмів зниження боргового навантаження потрібно розпочати ще до закінчення воєнних дій, поки Україна

¹ A Bill H. R. 7081. To seek immediate bilateral, multilateral, and commercial debt service payment relief for Ukraine // U.S. House of Representatives : сайт. URL: <https://docs.house.gov/billsthisweek/20220509/BILLS-117hr7081-SUS.pdf> (дата звернення: 11.05.2023).

² Україна підписала Меморандум про взаєморозуміння щодо призупинення виплат за офіційним боргом з міжнародними партнерами у G7 та Паризькому клубі // Урядовий портал : офіц. сайт. 14.09.2022. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/ukraina-pidpysala-memorandum-pro-vzaiemorozuminnia-shchodo-pryzupynennia-vyplat-za-ofitsiinym-borhom-z-mizhnarodnymu-partneramy-u-g7-ta-paryzkomu-klubi> (дата звернення: 11.05.2023).

³ Країни G7 відстрочили погашення боргів України до 2027 року // Financial Club : сайт. 26.03.2023. URL: <https://finclub.net/ua/news/krainy-g7-vidstrochily-pohashennia-borhiv-ukrainy-do-2027-roku.html> (дата звернення: 11.05.2023).

⁴ External debt statistics: guide for compilers and users. Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2014. Pp. 94, 96. URL: https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/External_debt_statistics_guide.pdf (дата звернення: 11.05.2023).

має активну міжнародну підтримку та час на довготривалі підготовчі процедури. До того ж потрібно пам'ятати, що відтермінування виплат не означає зменшення боргу, він просто нагромаджується і може стати суттєвою перешкодою на шляху відновлення й зростання економіки в повоєнний період.

Світова практика розв'язання боргових криз виробила декілька міжнародних фінансових інструментів списання боргу найбіднішим і найуразливішим країнам. Йдеться насамперед про ініціативи щодо бідних країн, переобтяжених боргом (HIPC-Initiative), та Багатосторонні ініціативи з полегшення тягаря заборгованості (MDR-Initiative). Наразі Україна не відповідає вимогам цих програм, тому не може скористатися стандартною процедурою для долучення до ініціатив HIPC та MDR (Шемаєва, 2022).

На жаль, сьогодні у світі не існує готового до застосування міжнародного протоколу списання заборгованості країн, що постраждали від збройної агресії. Україна як зацікавлена сторона могла б стати ініціатором його розробки. В експертному середовищі вже з'явилися пропозиції щодо основних параметрів такого протоколу (Куш, 2023):

- списання 100 % боргу України в межах Паризького клубу кредиторів, тобто 46 млрд дол.;
- списання 50 % боргу в межах Лондонського клубу кредиторів, тобто 12 млрд дол.;
- реструктуризація решти боргу в межах Лондонського клубу на 15–20 років;
- зниження ставок обслуговування боргу за єврооблігаціями до EURIBOR і LIBOR (зараз 2,8 % і 5 % відповідно), але не вище поточної ставки обслуговування.

Зважаючи на світову практику подолання боргових криз (Доліновська, 2011; Мигаль, 2023) і ступінь погіршення показників макроекономічної та фінансової стабільності в Україні під впливом форс-мажорних обставин, зазначені вище пропозиції щодо скорочення боргового навантаження можна оцінити як цілком адекватні.

Не менш болючим питанням є проблема внутрішнього боргу, який у 2022 р. становив майже 40 % державного та гарантованого державою боргу (див. табл. 1), причому 37 % державного боргу припадає на ОВДП (див. рис. 8). У 2023 р. на обслуговування ОВДП планується спрямувати 215,06 млрд грн, а на погашення – 376,16 млрд грн¹, або 82 % загальної суми

¹ Прогнозні щомісячні платежі за державним боргом у 2023 році за діючими угодами ста-

прогнозних платежів за державним боргом та 23 % видатків Державного бюджету України.

Варто зауважити, що 85 % всіх ОВДП вартістю 1,23 трлн грн² тримають Національний банк України та комерційні банки. Враховуючи, що середньозважена доходність ОВДП у I кварталі 2023 р. становила 19,06 %³, а ставка за депозитними сертифікатами овернайт – 23 %, не дивно, що рентабельність капіталу банківського сектору досягла 58 %⁴, що більше, ніж у довоєнному 2021 р. (35,1 %⁵). Це свідчить про активний перетік коштів Державного бюджету України на користь банків у той час, коли цих коштів не вистачає на фінансування армії та соціально-економічних проблем і Україна змушена вдаватися до допомоги міжнародних донорів та волонтерів. За таких умов реструктуризація внутрішнього боргу є цілком логічною. Проте її не можна проводити у відриві від зміни монетарної політики. Доходність ОВДП має бути знижена принаймні до критичного з точки зору боргової безпеки рівня (11 %). Але робити це потрібно разом із відповідним зниженням ставки за депозитними сертифікатами Національного банку України та облікової ставки, зв'язуючи надлишкову грошову масу підвищенням норми резервування до 30 %.

ном на 01.05.2023 // Міністерство фінансів України : офіц. сайт. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B6%D1%96%202023%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%B4%D1%96%D1%8E%D1%87%D0%B8%D1%85%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%2001_05_2023.xlsx (дата звернення: 11.05.2023).

² ОВДП, які знаходяться в обігу за номінально-амортизаційною вартістю, станом на 10.05.2023 // Національний банк України : сайт. URL: <https://bank.gov.ua/ua/markets/t-bills> (дата звернення: 11.05.2023).

³ Доходність ОВДП на первинному ринку // Національний банк України : офіц. сайт. URL: https://bank.gov.ua/files/OVDP_mis.xlsx (дата звернення: 11.05.2023).

⁴ Банківський сектор у I кварталі 2023 року отримав 34 млрд грн прибутку // Національний банк України : офіц. сайт. 05.05.2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/bankivskiy-sektor-u-i-kvartali-2023-roku-otrimav-34-mlrd-grn-pributku> (дата звернення: 11.05.2023).

⁵ Прибуток банківського сектору в 2021 році сягнув історичного максимуму – 77,5 млрд грн // Національний банк України : офіц. сайт. 08.02.2022. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/pributok-bankivskogo-sektoru-v-2021-rotsi-syagnuv-istorichnogo-maksimumu--775-mlrd-grn> (дата звернення: 11.05.2023).

ВИСНОВКИ. Проведений у дослідженні аналіз дозволяє дійти таких висновків:

1) воєнні дії на території України суттєво вплинули на стан та динаміку її державного та гарантованого державою боргу. За 2014–2022 рр. він збільшився у 1,5 рази в доларовому еквіваленті та в 7 разів у гривнево-му еквіваленті. За цей же період частка гарантованого боргу скоротилася удвічі, а прямого державного – зросла до 91,2 %; частка внутрішнього боргу скоротилася на 13 %, а зовнішнього – відповідно зросла. Найбільшими темпами сукупний державний та гарантований державою борг збільшувався саме в ті роки, коли відбувалися воєнні дії;

2) індикатори боргової безпеки свідчать про погіршення її стану та наближення боргової кризи;

3) у зв'язку із суттєвими погіршенням умов, у яких економіка України функціонує протягом останнього року, Міністерству фінансів України варто переглянути Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2021–2024 роки з метою визначення нових

цілових завдань та підходів у цій сфері. Зараз основним завданням Міністерства фінансів України є реструктуризація внутрішнього та зовнішнього боргу;

4) з метою зменшення зовнішньої заборгованості потрібно ще до закінчення воєнних дій ініціювати розробку міжнародного протоколу списання заборгованості країн, що постраждали від збройної агресії. Цей протокол має містити умови списання значної частини зовнішнього боргу, відтермінування оплати решти боргу та зниження ставок обслуговування боргу за єврооблігаціями;

5) реструктуризація внутрішнього боргу має передбачати зниження рівня доходності за ОВДП, але здійснити її можна лише за умови зміни монетарної політики;

6) підвищення рівня боргової безпеки має надзвичайно важливе значення не лише для забезпечення фінансування оборонних витрат, а й для створення підґрунтя для успішного відновлення економіки України в повоєнний період.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Богдан Т. Реструктуризація зовнішнього боргу: міжнародна практика та можливості для України // *Економічна правда* : сайт. 20.06.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/20/688356/> (дата звернення: 11.05.2023).
2. Богдан Т. Рятівне коло й побічні наслідки зовнішнього фінансування України // *Економічна правда* : сайт. 30.01.2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/30/696492/> (дата звернення: 11.05.2023).
3. Брежнєва-Єрмоленко О. В., Харитоненко А. В. Оцінка впливу державного боргу на фінансову безпеку країни. *Економічний вісник Дніпровського державного технічного університету*. 2021. № 2 (3). С. 46–53. DOI: [https://doi.org/10.31319/2709-2879.2021iss2\(3\).254827pp46-53](https://doi.org/10.31319/2709-2879.2021iss2(3).254827pp46-53).
4. Гарбінська-Руденко А. В., Лямзіна О. В. Поняття та значення державного боргу України в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 259–263. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.47>.
5. Долиновська О. Я. Світова практика реструктуризації зовнішніх державних запозичень. *Ефективна економіка*. 2011. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=848> (дата звернення: 11.05.2023).
6. Кубах Т. Г., Рябушка Л. Б. Боргова безпека України: теоретична та практична складова. *Ефективна економіка*. 2022. № 5. DOI: <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.5.95>.
7. Куц О. Чому кредитори мають списати борги України // *Бізнес Цензор* : сайт. 09.05.2023. URL: https://mbiz.censor.net/resonance/3416684/chomu_kredytory_mayut_spysaty_borgu_ukrayiny (дата звернення: 11.05.2023).
8. Мигаль М. Управління державним боргом: світовий досвід для України // *Інститут аналітики та адвокації* : сайт. 01.02.2023. URL: <https://iaa.org.ua/articles/upravlinnya-derzhavnym-borgom-svitovuj-dosvid-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 11.05.2023).
9. Мороз С. В. Заборгованість України як загроза національній безпеці. *Причорноморські економічні студії*. 2017. Вип. 24. С. 65–70.
10. Паращій О. Без вар(і)антів. Чому реструктуризація держборгу України у 2015 році – не економія, а зрада // *Фокус* : сайт. 02.06.2021. URL: <https://focus.ua/uk/opinions/484366-bez-varr-i-antov-rochemu-restrukturizaciya-gosdolga-ukrainy-v-2015-godu-ne-ekonomiya-a-zrada> (дата звернення: 11.05.2023).
11. Пушак Я. Я., Марченко О. М., Ревак І. О. Фінансова безпека держави : навч. посіб. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2020. 356 с.
12. Ситник Н., Шутко А. Стан боргової безпеки України в умовах економічної та політичної нестабільності. *Молодий вчений*. 2022. № 4 (104). С. 105–109. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-4-104-22>.

13. Стойко О. Я., Шубенко І. А. Оцінка стану державного боргу України та напрями його оптимізації. *Проблеми економіки*. 2021. № 1 (47). С. 123–133. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-123-133>.

14. Фоміних М., Парфенюк А. Оцінка рівня боргової безпеки України та напрями її зміцнення. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка»*. 2021. № 21 (49). С. 109–113. DOI: [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-21\(49\)-109-113](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-21(49)-109-113).

15. Шемаєва Л. Г. Міжнародний досвід реструктуризації державного боргу у вимірі України // Національний інститут стратегічних досліджень : офіц. сайт. 27.06.2022. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/shemaeva.pdf> (дата звернення: 11.05.2023).

Надійшла до редакції: 19.05.2023

Прийнята до опублікування: 26.06.2023

REFERENCES

1. Bohdan, T. (2022, June 20). *External debt restructuring: international practice and opportunities for Ukraine*. Economic Truth. <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/20/688356/>.
2. Bohdan, T. (2023, January 30). *The lifeline and side effects of Ukraine's external financing*. Economic Truth. <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/30/696492/>.
3. Brezhnieva-Yermolenko, O. V., & Kharitonenko, A. V. (2021). Assessment of the impact of public debt on the financial security of the country. *Economic Bulletin of the Dniprovsk State Technical University*, 2(3), 46–53. [https://doi.org/10.31319/2709-2879.2021iss2\(3\).254827pp46-53](https://doi.org/10.31319/2709-2879.2021iss2(3).254827pp46-53).
4. Dolinovska, O. Ya. (2011). The world practice of public external debt restructuring. *Efficient Economy*, 12. <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=848>.
5. Fominykh, M., & Parfeniuk, A. (2021). Assessment of the level of debt security of Ukraine and directions for its strengthening. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Economics Series*, 21(49), 109–113. [https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-21\(49\)-109-113](https://doi.org/10.25264/2311-5149-2021-21(49)-109-113).
6. Harbinska-Rudenko, A. V., & Lyamzina, O. V. (2022). The concept and significance of the national debt of Ukraine in the conditions of military status. *Analytical and Comparative Jurisprudence*, 4, 259–263. <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.47>.
7. Kubakh, T. H., & Riabushka, L. B. (2022). Debt security of Ukraine: theoretical and practical warehouse. *Efficient Economy*, 5. <https://doi.org/10.32702/2307-2105-2022.5.95/>
8. Kushch, O. (2023, May 9). *Why creditors should write off the debts of Ukraine*. Business Censor. https://mbiz.censor.net/resonance/3416684/chomu_kredytory_mayut_spysaty_borgu_ukrayiny.
9. Moroz, S. V. (2017). National debt of Ukraine as threat to national safety. *Black Sea Economic Studies*, 24, 65–70. http://bses.in.ua/journals/2017/24_2017/14.pdf.
10. Mygal, M. (2023, February 1). *State debt management: world experience for Ukraine*. Institute of Analytics and Advocacy. <https://iaa.org.ua/articles/upravlinnya-derzhavnym-borgom-svitovyj-dosvid-dlya-ukrayiny/>.
11. Parashchii, O. (2021, June 2). *Without var(i)ants. Why the restructuring of the national debt of Ukraine in 2015 is not an economy, but a betrayal*. Focus. <https://focus.ua/uk/opinions/484366-bez-var-r-i-antov-pochemu-restrukturizaciya-gosdolga-ukrainy-v-2015-godu-ne-ekonomiya-a-zrada>.
12. Pushak, Ya. Ya., Marchenko, O. M., & Revak, I. O. (2020). *Financial security of the state*. Lviv State University of Internal Affairs.
13. Shemaieva, L. H. (2022, June 27). *International experience of public debt restructuring in the dimension of Ukraine*. National Institute of Strategic Studies. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-07/shemaeva.pdf>.
14. Stoiko, O. Ya., & Shubenko, I. A. (2021). Assessment of the State of Ukraine's National Debt and Directions of its Optimization. *The Problems of Economy*, 1(47), 123–133. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-1-123-133>.
15. Sytnyk, N., & Shutko, A. (2022). State of debt security of Ukraine in conditions of economic and political instability. *Young Scientist*, 4(104), 105–109. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-4-104-22>.

Received the editorial office: 19 May 2023

Accepted for publication: 26 June 2023

NATALIYA VICTORIVNA PAVLENKO,

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Social and Economic Disciplines;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7460-7380>,
e-mail: panavi2015@gmail.com*

UKRAINE'S DEBT SECURITY IN THE CONTEXT OF MILITARY CONFLICT

In the context of military conflict, security issues come to the fore in all spheres of state life. As the combat capability of the army largely depends on the financing of its needs, the problem of finding additional financial resources is becoming more acute. However, the economy is currently unable to cope with this task due to the destruction of the material and technical base and logistics routes, military mobilisation of some employees, the outflow of labour resources abroad and other factors resulting from the armed aggression. Therefore, the search for ways to improve debt security in the context of a military conflict is of utmost importance.

The purpose of the article is to identify the ways to increase the level of debt security of Ukraine's economy. To achieve this goal, the state, dynamics and structure of public and publicly guaranteed debt for 2013–2022 have been analysed. It has been established that over the past ten years, the volume of total public debt has been steadily increasing. This was mainly due to an increase in such components as direct public and external debt. The fastest growth in total public and publicly guaranteed debt was in the years of military operations.

The analysis of the state debt security indicators has shown a deterioration in the state of debt security and the approach of a debt crisis. Due to the significant complication of the conditions in which Ukraine's economy has been operating over the past year, it is proposed to revise the Medium-Term Public Debt Management Strategy for 2021–2024 to define new targets and approaches in this area. Currently, the Ministry of Finance's main task is to restructure domestic and external debt.

In order to increase the level of debt security of Ukraine, it has been proposed to initiate the development of an international protocol for debt cancellation for countries affected by armed aggression. In the course of domestic debt restructuring, it has been suggested that the yield on domestic government bonds should be reduced, but this can only be done if monetary policy is changed.

Key words: *state debt security, indicators of state debt security, state and state-guaranteed debt, external state debt, internal state debt, state debt restructuring, debt obligations, state debt management.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Павленко Н. В. Боргова безпека України в умовах воєнного конфлікту. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 154–168. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.13>.

Citation (APA): Pavlenko, N. V. (2023). Ukraine's debt security in the context of military conflict. *Law and Safety*, 3(90), 154–168. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.13>.

MARIA ZHOMARTKYZY,*Ph.D. in Law,**Muslimov Lyceum School No. 101 (Kyzylorda, Republic of Kazakhstan);* <https://orcid.org/0009-0007-7124-0385>,*e-mail: mariya.zhomartkyzy@gmail.com***THE ROLE OF MEDIATION IN INTERNATIONAL CONFLICT RESOLUTION**

International conflicts are becoming increasingly complex and pose a threat to world stability and security. In this context, mediation acquires key importance as a mechanism to prevent violence and find a peaceful solution. This article explores the important role of mediation in the process of resolving international conflicts. International conflicts are growing in complexity and protractedness, requiring effective resolution mechanisms to prevent violence and mitigate tensions between parties. Mediation is a key tool in resolving such conflicts, providing neutral mediation and creating a fruitful platform for dialog.

The article analyzes various aspects of mediation in international conflicts, including the roles of mediators, the methods and strategies used to resolve differences, and examples of successful and unsuccessful mediation attempts in the history of international relations. The importance of neutrality, trust, and diplomatic skill for effective mediation is highlighted.

Challenges associated with mediation in international conflicts, such as the reluctance of parties to mediate, difficulties in enforcing agreements, and external influences on the mediation process, are discussed. The author suggests ways to overcome these challenges, including strengthening international support for mediators, using innovative mediation techniques and tools, and improving coordination and cooperation among international organizations.

The article emphasizes that mediation is an effective tool for easing tensions between parties to a conflict and ensuring neutral mediation. The author examines the different roles of mediators, their methods and strategies used to facilitate dialog and reach agreement. Examples of successful and unsuccessful mediation cases in the history of international relations are presented, highlighting key factors influencing the success of this process.

Particular attention is paid to the challenges mediators face in resolving international conflicts. These challenges include the difficulty of establishing trust between the parties, the reluctance of the parties to recognize the need for mediation, and the influence of external actors on the course and outcome of mediation efforts. The author suggests strategies to overcome these challenges, including strengthening diplomatic efforts and utilizing innovative approaches.

The concluding sections of the article emphasize the importance of further research on mediation and international conflict resolution. The author calls for increased support for mediators from international organizations and states, as well as the active implementation of mediation approaches in conflict resolution to ensure peace and stability in the global arena.

Key words: *mediation, international conflicts, escalation of violence, mediation techniques, success stories, international relations, peacemaking.*

Original article

INTRODUCTION. In today's world, international conflicts remain an integral part of world politics and security. With globalization and increasing international ties, various countries, nations and interests are clashing on the world stage, sometimes leading to tensions, clashes and even armed conflicts. In such a context, finding effective and peaceful ways to resolve these conflicts becomes vital.

Mediation as a mechanism for resolving international conflicts is becoming increasingly important. It is a process of intervention by a neutral third party who helps the parties to a conflict to

find common understanding and agreement through dialog and negotiation. Mediation seeks to create an atmosphere of trust in which conflicting parties can express their interests and concerns and seek compromise options that satisfy both sides.

One of the key features of mediation is its flexibility and adaptability to different types of conflicts. It can be applied to territorial disputes, economic disagreements, national identities, as well as to broader contexts such as religious or ethnic conflicts. It is important to emphasize that mediation not only contributes to the cessation of

hostilities, but also helps to build the basis for long-term peace and cooperation.

PURPOSE AND OBJECTIVES OF THE RESEARCH. The purpose of the research of this article is to comprehend and analyze the important role that mediation plays in the modern world as a means of resolving international conflicts. The main objective is to examine the impact of mediation on the conflict resolution process and its influence on the long-term establishment of peace and cooperation.

In order to achieve this goal, the following objectives are set:

The first task is to analyze the main theoretical concepts and approaches to mediation in the context of international conflicts. This includes an examination of the definition of mediation, the principles on which it is based, and its key characteristics.

The second task is to analyze case studies of mediation in international conflicts. Here it is important to look at both successful and unsuccessful mediation attempts, identifying factors that facilitated or hindered successful conflict resolution.

The third task is to analyze how mediation contributes to laying the groundwork for long-term peace and cooperation between conflicting parties. This includes assessing which elements of the mediation process contribute to easing tensions, rebuilding trust and ensuring stability.

The fourth objective aims to analyze the broad impact of mediation on global politics and security. In this context, it is important to consider how mediation affects the level of international stability, reduces the risk of armed conflict and promotes international cooperation.

The fifth objective is to identify the key factors determining the successful application of mediation in international conflicts. This includes analyzing the skills and characteristics of mediators, the adaptation of the mediation process to specific contexts, and the interaction with political, cultural and social aspects.

Therefore, these tasks are united under the common goal of deepening the understanding of the role and impact of mediation on international conflict resolution, which in turn contributes to a more peaceful and stable world order.

METHODOLOGY. The methodology of the article is based on systematic analysis, comparative research, qualitative data analysis and literature review. This approach allowed the author to comprehensively examine the role and impact of mediation on international conflicts, explore a variety of aspects and factors, and identify common patterns and successful practices.

The methodology of the article is based on the analysis of the mediation system in the context of international conflicts. It includes the study of the components of the mediation process, the interrelationships between them, and the influence of these components on the outcome of the conflict. The systemic analysis allows us to consider mediation as a complex dynamic system, including the interaction of mediators, parties to the conflict, international actors and other factors.

In order to achieve the aim of this article, a comparative analysis of different cases of mediation in international conflicts was also conducted. This approach allowed the author to identify common trends, good practices and features that facilitate or hinder successful mediation. The comparison of different contexts helped the author to understand how mediation can be adapted to different situations better.

The methodology used in this article also includes the collection and analysis of qualitative data from various sources. Official documents, analytical materials, articles and studies were included. The qualitative analysis of the data allowed for the identification of specific examples of mediation, as well as details of their conduct and outcomes.

Thus, in order to gain a comprehensive and in-depth understanding of the role of mediation in international conflict resolution, the author has applied the methodology in this article by combining different approaches.

RESULTS AND DISCUSSION. The role of mediation in international conflict resolution is one of the most important topics in international relations. Mediation has become a widely used tool to resolve conflicts that can threaten regional peace and stability and create tension between states. Mediation can help parties reach mutually acceptable outcomes and maintain peaceful relations.

It is also important to note that mediation can save significant resources, both financial and human, that can be directed to other areas of development. In addition, mediation can help the parties to reach a fairer and more equitable resolution of a conflict than can be achieved through litigation or the use of force.

International conflict mediation is an effective tool in resolving complex conflicts such as international armed conflicts, border conflicts and others (Camp, 2020, p. 136). It can also facilitate dialog between different cultures and peoples, which can reduce the risk of future armed conflicts.

Thus, the role of mediation in international conflicts is crucial to preserving world peace and stability, as well as to achieving fair and equitable solutions that can benefit all parties.

We will analyze the mechanisms of using mediation in international conflict resolution, define its role in this process and identify the factors that influence the success of mediation, and thus determine the advantages and limitations of mediation in the context of international conflicts, as well as analyze the strategies used by third parties in mediation (Meskill, 2021, p. 63).

Definition of mediation and its application in international conflict resolution.

Mediation is a conflict resolution process in which an independent third party, the mediator, helps the parties reach a mutually beneficial solution. The mediator does not take sides in the conflict, but acts as a neutral facilitator, promoting dialog and mutual understanding.

Mediation is a conflict resolution process in which an independent third party, called a mediator, helps the parties to a conflict to reach a mutually acceptable agreement. The mediator acts as a facilitator, facilitating communication and dialog between the parties and helping them find compromises and solutions that are in their best interests (Hopkins, 2017, p. 124).

Mediation is widely used in the resolution of international conflicts. In such conflicts, the parties involved may be States, international organizations, ethnic or religious groups (Barkai, 2022, p. 78). Mediation helps prevent the escalation of violence, reduces tensions and promotes peaceful resolution.

Mediation in international conflicts is based on the principles of fairness, respect and trust. The mediator does not take sides or impose his or her own solution, but helps the parties to find a mutually acceptable agreement, taking into account their interests and needs and ensuring the sustainability of the resulting solution.

One of the advantages of mediation in international conflict resolution is its flexibility and ability to adapt to different contexts. Mediators can use various methods, such as facilitating dialogue, applying legal norms and creating platforms for discussion, to promote harmony and reduce tensions between the parties.

In international relations, mediation plays an important role in resolving conflicts between States, international organizations and other actors*. It helps to reach a compromise and preserve relations between the parties, as well as to reduce the risk of new conflicts. Mediation can be applied in various fields such as politics, economics, trade, ecology, etc.

Note.

*Actors are organizations and individuals who are not members of government or state institutions, but who influence processes in society and

international relations. Non-state actors include, for example, non-governmental organizations (NGOs), trade unions, business and media representatives, experts, etc. They can play an important role in conflict resolution and problem solving within their area of expertise. Non-state actors can also contribute to the formation of public policy and exert pressure on governments in favor of certain groups or to achieve specific goals.

An important role of mediation in international conflicts is its ability to empower the parties to make their own decisions and control the outcome (Eddy, Lomax, 2021, p. 117).

The mediator can provide information and expert opinion, but the final decision is made by the parties themselves.

The basic principles of international mediation in the context of international relations include:

- **Neutrality and impartiality:** The mediator must be neutral and impartial towards the parties to the conflict to ensure the trust and respect of all parties.

- **Voluntariness:** participation in mediation should be voluntary and the parties should have the right to terminate the mediation process at any time.

- **Confidentiality:** the mediator should ensure the confidentiality of the mediation process and the protection of information exchanged between the parties.

- **Flexibility:** Mediation must be flexible to accommodate the unique needs and interests of the parties to the conflict.

- **Fairness and equity:** the mediator must ensure that both parties have an equal opportunity to express their interests and that the decision resulting from the mediation is fair and satisfactory to all.

- **Respect for cultural and religious differences:** the mediator should take into account cultural and religious differences between the parties to ensure a more effective mediation process.

In general, the main purpose of international mediation is to help the parties to a conflict reach a peaceful settlement and end the violence.

There are several approaches to mediation in international relations, which may differ depending on the goals, interests and abilities of the mediator, as well as the nature of the conflict and the cultural context.

Some of the most common approaches are (Mosten, Scully, 2016, p. 163) to mediation include:

Facilitation approach: the mediator allows the parties to openly communicate and find common ground, but does not offer concrete solutions or force an agreement.

Transformative approach: the mediator seeks not only to resolve a specific conflict, but also to change the relationship between the parties that led to the conflict.

Result-oriented approach: the mediator focuses on achieving a specific outcome, such as signing a peace agreement or concluding a trade deal.

Culturally adaptive approach: the mediator takes into account cultural differences and adapts his or her mediation style to the cultural context of the parties.

Multiple mediation: a mediator may conduct a series of mediations to make incremental progress towards conflict resolution.

As Jacob Bercovitch J. and Skau S., Elgström O. (2003, p. 121) notes – each of these approaches has advantages and disadvantages, and the effectiveness of mediation depends on which approach is chosen for a particular case.

Examples of successful international conflict mediation.

Mediation has played and continues to play an important role in resolving international conflicts such as the conflict in Syria. One example of successful mediation in Syria is the Geneva Communiqué signed on 30 June 2012 by representatives of the international group “Friends of Syria”, which includes more than 100 countries and organizations. The communiqué contained a plan for a political settlement of the conflict in Syria, including the establishment of a transitional government and the holding of free and fair elections. Representatives of the UN and the League of Arab States acted as mediators in this process.

In addition, mediation also played an important role in ending the fighting in Homs in 2014 (Witten, 2021, p. 25). The mediators were representatives of the UN and the RCSA, as well as local leaders. Through the efforts of the mediators, a ceasefire was reached, allowing humanitarian organizations to begin delivering humanitarian aid and evacuating civilians.

Another example of successful mediation in international conflicts is the mediation of the conflict between Iran and other countries over Iran’s nuclear program. In 2015, an agreement was reached to limit Iran’s nuclear program in exchange for the lifting of sanctions. Representatives of China, France, Germany, Germany, Russia, the United Kingdom, the United States, France and the European Union mediated the process.

Examples of successful mediation in various international conflicts include:

1. Settlement of relations between North and South Korea.

In 2018, the leaders of the two Koreas, Kim Jong-un and Moon Jae-in, met on the border of the

two countries and agreed on various measures to improve relations between the two countries, including suspending the DPRK’s nuclear program and concluding a peace treaty.

2. Settlement of the civil war in Guatemala

In 1996, after years of mediation by the United Nations and other international organizations, an agreement was reached between the Guatemalan government and the rebels. The agreement included political reforms that would help reduce inequality and conflict in the country.

3. Resolution of the conflict between India and Pakistan

In 2018, there was a military incident between India and Pakistan in Kashmir. The situation was resolved with the mediation of Russia. Russia called on both countries to stop hostilities and resolve the conflict peacefully.

4. Conflict Resolution in Sudan.

In 2005, a peace agreement was signed between the Government of Sudan and southern rebels, which was brokered by the African Union and other international organizations.

All these examples emphasize the role of mediation in international conflict resolution and its importance in achieving regional peace and stability.

These examples show that mediation can be an effective tool in resolving international conflicts. It allows the parties to find a compromise solution and avoid direct military confrontation.

In successful cases of international mediation, mediators usually operate according to certain principles and strategies that enable them to resolve the conflict effectively.

For example, mediators often use strategies (Narayan, 2021, p. 258) such as:

Compassion and empathy: Mediators should show compassion for both sides of the conflict and try to understand their point of view. This helps mediators to persuade the parties to resolve the conflict and creates conditions for compromise.

Neutrality: Mediators should remain neutral and not take sides in a conflict. This allows mediators to remain objective and helps the parties to make decisions that are more informed.

Openness and transparency: Mediators should maintain openness and transparency in the mediation process. This allows the parties to the conflict to feel confident and at ease, which builds trust between the parties.

Active listening: Mediators should actively listen to the parties to the conflict and try to understand their interests, needs and concerns. This helps mediators find common ground and seek solutions that take into account the interests of both sides.

Finding compromise: Mediators should help the parties to the conflict to find compromise solutions that satisfy the interests of both sides. This allows the parties to save face and not feel defeated in the conflict.

Taking local culture and historical context into account: Mediators should take into account the local culture and historical context of the conflict (Russell, 2022, p. 84). This helps mediators better understand the parties to the conflict and seek solutions that are appropriate to local conditions and cultural norms.

Challenges and limitations of mediation in international conflicts.

Mediation, like any other method of conflict resolution, has its limitations and may not always be effective. One of the main limitations of mediation is that it is not legally binding on the parties (Coleman, Marcus, 2014, p. 632).

This means that agreements reached through mediation are not enforceable and may be violated by the parties in the future.

Mediation is also not always suitable for conflict resolution, especially in cases where the parties are unwilling to negotiate with each other. For example, mediation may not be useful if one party insists on its rights and is not ready to compromise.

Mediation in international conflicts is an important tool for finding peaceful solutions and preventing the escalation of violence. However, despite its importance, mediation also faces a number of challenges and constraints that can make successful conflict resolution difficult.

One of the main problems of mediation is the unwillingness or unwillingness of the parties to a conflict to participate in the mediation process. This can be due to mistrust, a desire to achieve total victory or advantage, as well as political or ideological reasons.

International conflicts often involve deep political, ethnic or religious divisions, making mediation a complex process. Internal dynamics, including complex relationships between different groups or factions, can create obstacles to reaching agreement.

Mediation in international conflicts requires a significant investment of time, resources and effort. The effectiveness of the mediation process may also be affected by restrictions on the availability of the mediator or limited financial resources.

Another limitation of mediation is that it cannot be used in cases where the conflict involves national interests or ideological differences. For example, mediation may not be effective in resolving a conflict between two states with opposing ideologies.

In addition, mediation may not be effective if the conflict involves violence or human rights violations. In such cases, it may be necessary to use other methods, such as international law or force.

Despite these limitations, mediation remains one of the most effective and peaceful methods of conflict resolution in international relations.

Some examples of the limitations of international conflict mediation include:

The parties' disagreement to participate in mediation or to choose a particular mediator.

Immediate threat of violence or human rights violations that may prevent the parties from participating in mediation or complicate the process.

Inequality of power and resources between the parties, which can lead to imbalances in the mediation process (McCorkle, Reese, 2018, p. 131).

The deep historical, cultural or religious vulnerability of the conflict, which can make its resolution more difficult and time-consuming.

Lack of strong international support for mediation or implementation of the agreement.

Insufficient willingness of the parties to compromise and reach agreements, which may hinder conflict resolution.

Limited time, availability and resources for mediation and consensus building between parties.

These are just some of the many possible limitations of mediation in international conflicts, and each conflict has its own unique characteristics and complexities.

One example of the limitations of mediation in resolving international conflicts is the conflict in Syria. Despite the efforts of various international organizations and States, the mediation process has not led to a full settlement of the conflict.

Another example is the conflict between Israel and Palestine. Despite the involvement of many mediators and various attempts to resolve the conflict, it is still unresolved.

We can also recall the conflict in Ukraine, where, despite the participation of mediators and numerous negotiations, the conflict has not been finally resolved.

In addition, limitations to mediation may arise from a lack of mutual willingness of the parties to engage in mediation, or from deep historical, cultural or religious differences that make it difficult to find a compromise.

Mediation of international conflicts can face a number of challenges that can complicate the conflict resolution process (Golann, Folberg, 2021, p. 182).

Below are some of the most common problems:

- Lack of consent to participate in mediation.

Some countries or parties to a conflict may not agree to participate in mediation, preferring to use other methods of conflict resolution.

- Inequality of arms.

If one party to a conflict is stronger and more influential, this can create inequality in the mediation process and lead to an unfair outcome.

- Mismatch of cultural differences.

Differences in culture and customs can lead to difficulties in understanding and assessing the situation by the parties to the conflict and the mediator, which can complicate the mediation process.

- The inconsistency of policy decisions.

If the decisions made in the mediation process are not in the political interests of the parties, this may result in non-compliance with the terms of the agreement.

- Lack of support from the international community.

If the international community does not provide sufficient support and guarantee compliance with the terms of the agreement, it could lead to a breach of the agreements and a resumption of conflict.

An example of the problem associated with mediation in international conflicts is Israel's refusal to participate in UN mediation to resolve the conflict with Palestine, preferring bilateral negotiations. In addition, some countries, such as Russia and the United States, may use mediation as a foreign policy tool, which may lead to undesirable consequences for other parties to the conflict.

Here are some factors that can complicate the mediation process in international conflicts:

Complexity of the conflict: Some conflicts are very complex and multidimensional, which can make mediation difficult. For example, the conflict in Syria, which involves many parties and factions, each with its own interests and demands.

Disagreement: If the parties to a conflict are unwilling to work sincerely with the mediator and with each other, this can lead to difficulties in the mediation process. Some parties may refuse to dialog, insist on their positions, or be unwilling to compromise.

Geopolitical interests: International conflicts can be linked to the geopolitical interests and strategies of major powers, which can complicate the mediation process. For example, a conflict in the Middle East may involve the interests of the United States, Russia, Iran and other states that may use their influence to protect their interests.

Cultural and religious differences: Differences in culture and religion can have a significant impact on the mediation process in international conflicts. Religious beliefs and cultural norms can strongly influence the relationship be-

tween the parties and their understanding of the conflict.

Lack of resources: Some mediators may face a lack of resources, such as finance, personnel or information support. This may limit their ability to mediate effectively.

Violation of international law: If the conflict involves a violation of international law, mediation may be futile because the results of mediation will not be legally binding. For example, the conflict between Russia and Ukraine in Donbass involves a violation of international law – Russia's military seizure of legitimate Ukrainian territories.

The role of mediation in international politics

Mediation plays an important role in international politics as an effective mechanism for resolving international conflicts and easing tensions between states. In today's world, where conflicts and disagreements can have global implications, mediation has become an integral part of diplomatic efforts.

One of the main advantages of mediation in international politics is that it helps to preserve peace and prevent the escalation of violence. Mediators play the role of independent facilitators, helping the parties to a conflict to find common interests and compromise. They promote constructive dialogue and help parties to overcome their differences based on the principles of fairness, respect and trust.

Another important aspect of the role of mediation in international politics is its ability to create sustainable and durable solutions. Rather than temporary ceasefires or unilateral solutions, mediation seeks to create sustainable peace agreements that take into account the interests of all stakeholders. This helps to reduce the likelihood of relapse into conflict and create conditions for long-term cooperation.

However, it should be noted that mediation in international politics also faces certain challenges and limitations. Some of them include the lack of willingness of parties to a conflict to engage in mediation, the complexity of interests and dynamics of internal conflicts, lack of time and resources, as well as problems after agreements are reached, such as non-compliance (Eddy, Lomax, 2021, p. 117).

International organizations such as the UN are actively engaged in developing mediation policies and strategies to resolve international conflicts. The UN has a particular focus on mediation and conflict resolution, as evidenced by the numerous resolutions adopted by the UN General Assembly and the UN Security Council.

One of the UN's key strategies is to improve the skills of mediators and the mediation process.

The UN supports mediator training and organizes trainings, seminars and conferences for mediators from around the world.

In addition, the UN tries to bring in mediators from different regions and cultures to ensure more effective conflict resolution. The UN has also established specialized organizations, such as the International Mediation Institute and others, that develop and apply innovative mediation techniques.

However, international organizations such as the UN often face constraints in their operations, such as lack of authority or limited funding. In addition, conflict mediation can be difficult due to the political complexity and intransigence of the parties.

Nevertheless, the UN and other international organizations continue to play an important role in resolving international conflicts through mediation, using their weight and authority in the international community to engage parties in negotiations and find compromise solutions.

State and non-State actors play an important role in the use of mediation in international relations. They can participate in mediation as parties to a conflict, third parties or mediators.

State actors, such as Governments and intergovernmental organizations, may use mediation to resolve conflicts between States or groups of States. They may be parties to a conflict and invite third parties or mediators to participate in the mediation process (Kai, 2016). State actors can also support the use of mediation in international conflicts, for example, by funding mediators or establishing mediation centers.

Non-State actors, such as non-governmental organizations, can use mediation to resolve conflicts between States, groups or individuals. They can act as third parties or mediators and help parties to a conflict to resolve the dispute.

In addition, State and non-State actors may cooperate with each other in the use of mediation in international relations. For example, intergovernmental organizations may cooperate with non-governmental organizations to support mediation in international conflicts.

State and non-State actors thus play an important role in the use of mediation in international relations. They can use mediation to resolve conflicts, participate in the mediation process as parties to the conflict or third parties, and support the use of mediation in international conflicts.

Mediation is an important tool in international conflict resolution. Examples of successful mediation show that it can be an effective way to reach an agreement between parties to a conflict. However, mediation has its limitations and may

not always lead to a full and satisfactory resolution of a conflict.

An important factor in effective mediation is the legitimacy and credibility of all parties to the conflict (Menkel-Meadow, Porter, Schneider, 2020).

In addition, mediation should be based on the principles of neutrality, impartiality, confidentiality and integrity.

The use of mediation also depends on the nature of the conflict. In some cases, such as when the conflict involves deep political differences or religious divisions, mediation may be less effective. In these cases, additional work may be required to establish dialogue between the parties and build trust.

It is also important to realize that mediation is not a one-size-fits-all solution for all international conflicts. In some cases, such as when one of the parties is not interested in finding a compromise or when the conflict involves violence and human rights violations, mediation may not lead to the desired outcome.

Thus, the effectiveness of mediation in resolving international conflicts depends on many factors and requires a comprehensive approach. Despite its limitations, mediation remains an important tool in international relations and can contribute to long-term peace and stability.

To summarize, we can draw conclusions about mediation of international conflicts in the world:

Mediation is an important tool in resolving international conflicts, enabling the parties to reach an agreement and maintain peaceful coexistence. The basic principles of international mediation include independence, neutrality, confidentiality, voluntariness and fairness.

In international conflicts, mediation can only be effective if all stakeholders are willing to participate in the process and adhere to the principles established by the mediator. Different approaches can be used in the international mediation process, such as transformational, problem-based, interest-based, legal, etc. In international conflicts, third parties can play an important role in the mediation process as they can additionally provide neutrality, technical assistance, resources and expertise.

Despite the advantages of mediation in resolving international conflicts, there are certain limitations and problems associated with its use, such as unwillingness of the parties to participate, lack of trust, differences in culture and religion, and others. International organizations, such as the UN, are actively using mediation in international conflict resolution and are developing their own policies and strategies in this area.

Ultimately, the effectiveness of mediation in resolving international conflicts depends on various

factors, including the level of trust between the parties, the qualifications of mediators, the support of third parties and other factors. Overall, however, mediation remains an important tool for achieving peaceful coexistence in the world.

Armed conflicts are both a precedent and a legal issue. Since 1945, the UN Charter has prohibited the use of force between states, except in self-defense when attacked. Nevertheless, until 2010, there was no legal definition of aggression in international criminal law. Nor is there an international legal definition of armed conflict as such. Since 1949, article 2, common to the four Geneva Conventions, has defined an international armed conflict entailing the application of humanitarian law. Article 3, common to all the Geneva Conventions (common article 3), establishes the minimum rules applicable in non-international armed conflicts, but does not specify the definition of the conflicts themselves. The 1977 Additional Protocol I to the Geneva Conventions, as well as the jurisprudence of international courts, expanded the definition of international armed conflicts and offered criteria for interpreting this definition.

Examining international conflicts, the following examples can be cited:

1. The conflict between Israel and Palestine:

- For many years, this conflict has been characterized by violence and discontent on both sides.

- A multitude of international actors such as the UN and the US have tried to mediate this conflict.

- However, no final agreement has yet been reached and the conflict continues.

2. Syrian Civil War:

- This conflict started in 2011 and has since caused massive casualties and destruction in the region.

- Multiple international actors, including Russia, the US and others, have tried to engage in mediation and find a political solution.

- However, the conflict continues and resolution remains a challenge.

3. Armed conflict in Ukraine that escalated into war:

- This war was unleashed by Russia, which seized the ancestral Ukrainian territories of Crimea and eastern Ukraine.

- A host of international mediators, including the European Union and the OSCE, are involved in settling the war to stop Russia's aggression.

- As a result, peace advocates who are on the side of truth are attempting to use mediation to stop the war and force Russia to the negotiating table based on the one-size-fits-all peace formula

described by Ukrainian President Volodymyr Zelenskyy.

Thus, having studied the empirical data, the following conclusions can be drawn:

Mediation can be a complex and long-term process: International conflicts are often long and complex, and resolution requires time and effort on the part of mediators and parties to the conflict.

The role of mediation is variable: The effectiveness of mediation can vary greatly depending on the specific circumstances, mediators and the interests of the parties to the conflict.

Multiple factors influence the outcome of a conflict: The outcome of international conflicts can be influenced by a variety of factors, including political, economic, socio-cultural and geopolitical aspects.

Long-term resolution requires compromise: Often mediation requires parties to a conflict to be willing to compromise and resolve their differences for the sake of peace and stability.

The Importance of Global Engagement: A multitude of international actors play an important role in mediating and resolving international conflicts, and their involvement can be a key factor in achieving peace.

These findings emphasize the complexity and diversity of international conflicts, and the importance of finding peaceful solutions to ensure stability and security in the world.

CONCLUSIONS. Mediation in international conflict resolution plays an important role in resolving international conflicts by providing parties with an opportunity for dialog and compromise solutions. It helps to prevent conflict escalation and reach a peaceful agreement.

Mediation in international conflict resolution plays an important role in achieving peaceful resolution of international conflicts. This study shows that mediation helps to establish dialog, find compromises and prevent conflict escalation. However, the effectiveness of mediation depends on factors such as the availability of an independent mediator and the support of the international community. Despite this, mediation faces limitations such as mistrust and political differences between the parties. Further development of mediation requires the improvement of mediation methods and training of mediators, as well as the creation of norms and institutional mechanisms to support mediation in international politics. Overall, the article confirms the importance of mediation in international conflict resolution and calls for further research and development in this field.

The effectiveness of mediation depends on several factors, including the availability of an independent and neutral mediator, the support of

the international community, including States and international organizations, and the willingness of the conflicting parties to actively participate in the mediation process.

However, mediation also faces a number of constraints and challenges. These include mistrust and aversion between conflict parties, strong political differences and complex historical circumstances. In addition, mediation can be weakened if conflict parties do not adhere to the principles of good faith and cooperation.

The development of mediation in international politics requires further research and improve-

ment of methods and approaches. This includes the development and dissemination of best practices, the education and training of mediators, and the establishment of international norms and institutional mechanisms to support mediation.

This article discusses the role of mediation in international conflict resolution based on the research conducted. The study analyzes various aspects of mediation, including its effectiveness, success factors and challenges it may face. The article analyzes research papers, statistics and practical cases of mediation in international conflicts.

REFERENCES

1. Barkai, J. (2022). *Negotiation and Mediation Communication Gambits for Breaking Impasses and More: What Do I Say When I Want To*. Independently Published.
2. Bercovitch, J., Skau, C., & Elgström, O. (2003). Regional Organizations and International Mediation: The Effectiveness of Insider Mediators. *African Journal of Conflict Resolution*, 3(1), 111–127.
3. Camp, J. (2020). *Start with No: The Negotiating Tools that the Pros Don't Want You to Know*. Crown Currency.
4. Coleman, P., & Marcus, E. (2014). *Handbook of Conflict Resolution: Theory and Practice*. Jossey-Bass.
5. Eddy, B., & Lomax, M. (2021). *Mediating High Conflict Disputes*. Unhooked Books.
6. Golann, D., & Folberg, J. (2021). *Mediation: The Roles of Advocate and Neutral*. Wolters Kluwer.
7. Hopkins, B. (2017). *Restorative Theory in Practice: Insights into What Works and Why*. Jessica Kingsley Publishers.
8. Kai, C. (2016). International Mediation Bias and Peacemaking: Taking Sides in Civil War. *Online Information Review*, 3(40), 450–454. <https://doi.org/10.1108/OIR-02-2016-0046>.
9. McCorkle, S., & Reese, M. (2018). *Mediation Theory and Practice*. Pearson College Div.
10. Menkel-Meadow, C., Porter, L., & Schneider, A. (2020). *Mediation: Practice, Policy, and Ethics*. Wolters Kluwer.
11. Meskill, K. (2021). *Digital Screen Mediation in Education: Authentic and Agentive Technology Practices for Teaching and Learning*. Routledge.
12. Mosten, F., & Scully, E. (2016). *The Complete Guide to Mediation: How to Effectively Represent Your Clients and Expand Your Family Law Practice*. American Bar Association.
13. Narayan, C. (2021). *Mediation – Policy & Practice*. OakBridge Publishing.
14. Russell, M. (2022). *Mediation Matters: Practical Negotiation Strategies from a Nationally Recognized Mediator*. Clovercroft Publishing.
15. Witten, D. (2021). *Mediation Essentials Toolkit: A Practitioner's Emergency Survival Guide*. The Independent.

Received the editorial office: 18 August 2023

Accepted for publication: 23 September 2023

МАРІЯ ЖОМАРТКИЗИ,

кандидат юридичних наук,

школа-ліцей № 101 ім. А. Муслімова (м. Кизилорда, Республіка Казахстан);

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-7124-0385>,

e-mail: mariya.zhomartkyzy@gmail.com

РОЛЬ МЕДІАЦІЇ У ВИРІШЕННІ МІЖНАРОДНИХ КОНФЛІКТІВ

Міжнародні конфлікти стають дедалі складнішими і становлять загрозу світовій стабільності та безпеці. У цьому контексті медіація набуває ключового значення як механізм запобігання насильству та пошуку мирного вирішення. Досліджено важливу роль медіації у процесі врегулювання міжнародних конфліктів. Міжнародні конфлікти стають дедалі масштабнішими та затяжними, що вимагає ефективних механізмів їх вирішення для запобігання насильству і зниження напруженості між сторонами. Медіація є ключовим інструментом у вирішенні таких конфліктів, забезпечуючи нейтральне посередництво та створюючи плідну платформу для діалогу.

Проаналізовано різні аспекти посередництва в міжнародних конфліктах, зокрема роль посередників, методи і стратегії, що використовуються для вирішення розбіжностей, а також приклади успішних і невдалих спроб посередництва в історії міжнародних відносин. Наголошено на важливості нейтралітету, довіри та дипломатичних навичок для ефективної медіації.

Досліджено виклики, пов'язані з посередництвом у міжнародних конфліктах, такі як небажання сторін брати участь у медіації, труднощі в забезпеченні виконання домовленостей та зовнішній вплив на процес медіації. Запропоновано шляхи подолання цих викликів, враховуючи посилення міжнародної підтримки медіаторів, використання інноваційних методів та інструментів медіації, а також покращення координації і співпраці між міжнародними організаціями.

Наголошено, що медіація є ефективним інструментом для зниження напруженості між сторонами конфлікту та забезпечення нейтрального посередництва. Розглянуто різні ролі медіаторів, їхні методи і стратегії, що використовуються для сприяння діалогу та досягнення згоди. Наведено приклади успішних і невдалих кейсів медіації в історії міжнародних відносин, виділено ключові фактори, що впливають на успіх цього процесу.

Особливу увагу приділено викликам, з якими стикаються медіатори при вирішенні міжнародних конфліктів. Серед них складність встановлення довіри між сторонами, небажання сторін визнати необхідність посередництва, а також вплив зовнішніх акторів на перебіг і результат посередницьких зусиль. Запропоновано стратегії подолання цих викликів, враховуючи посилення дипломатичних зусиль і використання інноваційних підходів.

Акцентовано на важливості подальших досліджень у сфері медіації та врегулювання міжнародних конфліктів. Наголошено на важливості посилення підтримки медіаторів з боку міжнародних організацій та держав, а також активного впровадження медіаційних підходів у врегулюванні конфліктів задля забезпечення миру та стабільності на світовій арені.

Ключові слова: медіація, міжнародні конфлікти, ескалація насильства, медіаційні технології, історії успіху, міжнародні відносини, миротворчість.

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Zhomartkyzy M. The role of mediation in international conflict resolution. *Law and Safety*. 2023. No. 3 (90). Pp. 169–178. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.14>.

Citation (APA): Zhomartkyzy, M. (2023). The role of mediation in international conflict resolution. *Law and Safety*, 3(90), 169–178. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.14>.

ІРИНА ВАЛЕРІЇВНА КИРЄЄВА,*кандидат юридичних наук, доцент,**Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра правового забезпечення господарської діяльності;* <https://orcid.org/0000-0001-5447-4314>,*e-mail: 48.105996a@gmail.com***ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЕКОЛОГІЧНУ ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ
КРАЇНОЮ-ТЕРОРИСТОМ ВІЙСЬКОВОЮ АГРЕСІЄЮ**

Статтю присвячено проблемам відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну країною-терористом військовою агресією. Предметом дослідження є вплив наслідків військової агресії проти України на стан її природних ресурсів, правова характеристика цих наслідків з точки зору притягнення до відповідальності та питання, пов'язані з відшкодуванням заподіяної шкоди. Метою роботи є окреслення проблем, які виникають при юридичному визначенні можливості притягнення країни-терориста, що цілеспрямовано знищує природні ресурси, до юридичної відповідальності, та складнощів, які виникають при визначенні обсягу заподіяної екологічної шкоди. Методи дослідження, зокрема логікосемантичний та діалектичний, дали можливість розглянути основні ознаки поняття «екоцид» як злочину проти людства та його безпосередній зв'язок із геноцидом українського народу.

Актуальність теми зумовлена тим, що негативні наслідки для довкілля від бойових дій порушують норми як українського, так і міжнародного законодавства і мають всі ознаки екоциду, який сьогодні розглядається як злочин виключно на рівні національного законодавства. Зроблено висновок про можливість забезпечення відповідальності держави-агресора за екологічну шкоду через створення спеціального міжнародного трибуналу. Також встановлено наявність факторів, які зумовлюють складність визначення обсягу заподіяної екологічної шкоди для забезпечення її подальшого відшкодування. До таких факторів віднесено: значну площу ураження; видове різноманіття природних ресурсів, яким було завдано шкоду (грунти, надра, водні об'єкти, атмосферне повітря, рослинний і тваринний світ, території та об'єкти природно-заповідного фонду); зв'язок природних ресурсів, що сприяє поширенню негативних наслідків на довкілля; міжнародний характер екологічної шкоди; довготривалі наслідки заподіяної екологічної шкоди; те, що фіксація повного обсягу негативних наслідків бойових дій для довкілля органами державної влади та громадськими активістами є неможливою через наявну небезпеку.

Зроблено висновок про необхідність врахування названих факторів при розробці термінології для окреслення екологічної шкоди, завданої воєнними діями. Також запропоновано вжити низку практичних заходів, спрямованих на забезпечення відшкодування екологічної шкоди, зокрема: визнати факт екологічного тероризму як частини екоциду, що поєднаний із геноцидом українського народу, на національному та міжнародному рівнях; упровадити систему постійного моніторингу та фіксації виявленої шкоди, розробити методики оцінки впливу терористичних дій на стан кожного окремого природного ресурсу з урахуванням можливості, необхідних засобів та очікуваних термінів відновлення до стану, придатного для їх цільового використання; застосувати засновані на нормах міжнародного права політико-економічні важелі забезпечення відшкодування екологічної шкоди, заподіяної країною-терористом.

Ключові слова: *екоцид, екологічний тероризм, екологічна шкода, екологічна відповідальність, відшкодування екологічної шкоди.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Таких руйнівних для навколишнього природного середовища наслідків, яких зазнає Україна з 24 лютого 2022 року, не мала жодна європейська країна з часів Другої світової війни. Чинні принципи міжнародного права спрямовані на заборону застосування у збройних конфліктах зброї, снарядів і речовин

та методів ведення війни, які можуть завдати надмірних ушкоджень або призвести до зайвих страждань, також забороняється застосовувати методи або засоби ведення війни, що мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкомасштабної довготривалої і серйозної шкоди природному

середовищу¹. Названі принципи повністю ігноруються державою-терористом, що навмисне руйнує екосистему та елементи життєзабезпечення України, використовуючи терористичні методи впливу на довкілля з метою геноциду українського народу. Так, за даними Державної екологічної інспекції, протягом останніх 500 днів війни в Україні екосистеми та довкілля стали жертвами серйозних пошкоджень. Загалом збитки сягають понад 2 трлн грн. Шкода заподіяна: 1) атмосферному повітрю через горіння нафтопродуктів – 50,9 млрд грн та 707,9 тис. т; через лісові пожежі – 1 011,1 млрд грн та 62,7 тис. га; через інші загоряння – 5,7 млрд грн та 4,1 млн м²; 2) водним ресурсам через забруднення водних об'єктів – 40,2 млрд грн та 1,7 тис. т; через засмічення водних об'єктів – 4,2 млрд грн та 19,3 млн кг; через самовільне використання водних ресурсів – 15,5 млрд грн та 410,2 млн м³; 3) земельним ресурсам через засмічення земель – 929,7 млрд грн та 16,6 млн м²; через забруднення ґрунтів – 12,7 млрд грн та 408,7 тис. м². На жаль, це не остаточні цифри, кожного дня вони збільшуються, допоки триває війна, а також наші фахівці не мають доступу до окупованих територій, тому не можуть зафіксувати й оцінити всі збитки довкіллю². При цьому наведені статистичні дані не враховують збитки, завдані об'єктам тваринного і рослинного світу, перебування яких безпосередньо пов'язано з пошкодженою територією та акваторією, шкоду, заподіяну надрам як підземному простору, а також зруйновані біологічні зв'язки елементів довкілля на захоплених територіях та об'єктах природно-заповідного фонду. Кожна доба збройної агресії проти держави збільшує обсяг екологічних руйнувань.

Відповідальність за екологічні правопорушення розглядається як складний комплекс

сний інститут екологічного права, оскільки конкретні види юридичної відповідальності регулюються серед іншого нормами кримінального, адміністративного та цивільного права. Притягнути до таких видів відповідальності можна окремих фізичних осіб, тоді як дії країни-терориста доцільно розглядати за наслідками як злочини проти людства, що виходить за межі національного законодавства.

Актуальною є оцінка таких дій з позиції можливості притягнення винних до юридичної відповідальності як один із фактів юридичного визнання причинно-наслідкового зв'язку дій країни-терориста та руйнації природного середовища України з метою подальшого відшкодування завданої шкоди, зокрема екологічної.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. *Метою* цієї статті є окреслення проблем, які виникають при юридичному визначенні самої можливості притягнення країни-терориста, що цілеспрямовано знищує природні ресурси України, до юридичної відповідальності, та труднощів, котрі постають при визначенні обсягу заподіяної екологічної шкоди. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*: окреслити значення агресивних дій країни-терориста щодо руйнування екосистеми України як факту екологічного тероризму, ознаки, які зумовлюють його віднесення до екоциду, з'ясувати правову можливість притягнення до відповідальності за вчинення таких дій, а також визначити проблемні питання, пов'язані з відшкодуванням заподіяної екологічної шкоди.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Слід зауважити, що у вітчизняній та зарубіжній правовій літературі доволі значна кількість публікацій присвячені розгляду екоциду як злочину проти людяності, проте переважна більшість дослідників розглядають його в контексті надзвичайності негативного впливу антропогенної діяльності на стан довкілля, зокрема О. Джонс, К. Рігбі, Л. Вільямс (2020), В. Ліпкан, О. Братель (2002) та ін. Водночас екоцид не пов'язується в більшості робіт із діями країни-терориста на території України. У цій статті ми спираємося на роботи в контексті ознак екоциду, які проявляються у військовій агресії проти України. Українські науковці у своїх роботах акцентують увагу на певних складнощах, які виникають при окресленні питань, пов'язаних із відшкодуванням екологічної шкоди, завданої військовою агресією проти України. Зокрема, В. Микулець (2022, с. 26–27) акцентує увагу на відсутності у вітчизняному законодавстві поняття «екологічна шкода внаслідок воєнних дій», що, на його думку, ускладнює правову

¹ Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що завдають надмірних ушкоджень або мають невивіркову дію : від 10.10.1980 // База даних (БД) «Законодавство України / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_266 (дата звернення: 18.07.2023).

² 500 днів війни: Збитки за період 24.02.2022 – 07.07.2023 сягають понад 2 трлн гривень // Державна екологічна інспекція України : офіц. сайт. 10.07.2023. URL: <https://www.dei.gov.ua/post/500-dniv-viyni-zbitki-za-period-24022022-07072023-syagayut-ponad-2-trln> (дата звернення 17.07.2023).

організацію перспективи відшкодування такої шкоди. Незважаючи на те, що в роботах вітчизняних учених певним чином висвітлюються питання необхідності відшкодування екологічної шкоди, заподіяної державою-терористом, проте проблемні питання, пов'язані з таким відшкодуванням, залишаються доволі різноманітними та не вичерпуються межами окремого дослідження.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Вочевидь дослідження проблем відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну Україні військовою агресією, є неможливим без застосування наявних у правовій науці інструментальних методів. Основні завдання наукової статті було вирішено за допомогою низки філософських і спеціальних методів наукового пізнання. Зокрема, було використано методи аналізу й синтезу, індукції та дедукції, порівняння, абстрагування і конкретизації, критичного аналізу задля узагальнення теоретичних напрацювань, порівняння їх окремих положень, формулювання на цій основі висновків у контексті досліджуваної проблематики. Статистичний метод було застосовано для позначення обсягу заподіяної актами військової агресії шкоди елементам навколишнього природного середовища. Діалектичний метод надав можливість розглянути основні ознаки поняття «екоцид» як злочину проти людства. Аналітичний метод наукового пізнання було використано при з'ясуванні фактів навмисного заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу як акту прояву злочину екоциду та встановлення його безпосереднього зв'язку з геноцидом, що проявляється в цілеспрямованому руйнуванні, як актом цілеспрямованого руйнування довкілля, як необхідної об'єктивної умови постійного проживання населення в постраждалій частині країни. Логіко-семантичний метод було застосовано для розкриття основних проблем визначення обсягу екологічної шкоди, заподіяної під час російської військової агресії. Порівняльно-правовий метод як спеціальний метод юридичної науки на основі порівняння фактичних дій країни-терориста з ознаками екоциду, які були виокремлені в дослідженнях учених, дозволив віднести такі дії з навмисного заподіяння екологічної шкоди до фактору злочину екоциду, що має міжнародне значення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Військова агресія, яка тривала ще з 2014 року та набула критично загрозливих масштабів з 24 лютого 2022 року, спричинила доволі значні руйнування багатьох об'єктів довкілля. Дайджест ключових наслідків росій-

ської агресії для українського довкілля, який веде Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, акцентує увагу на шкідливості наслідків бойових дій для ґрунтів, атмосферного повітря, водних об'єктів, лісів, природно-заповідного фонду, об'єктів флори та фауни. Зокрема, зазначається, що масштабні пожежі на інфраструктурних та промислових об'єктах призводять до отруєння повітря особливо небезпечними речовинами. Забруднюючі речовини можуть переноситися вітрами на великі відстані. За даними Міжнародного координаційного центру з питань гуманітарного розмінування, Державною службою України з надзвичайних ситуацій з 24 лютого по 21 грудня 2022 року на території України знескоджено 308 255 вибухонебезпечних предметів, зокрема 2 155 авіаційних бомб, обстежено територію площею 76 886 га. Всього потенційно небезпечних територій залишається 174 тис. км², що становить 30 % від загальної площі держави. Руйнування будівель і поселень призводить до забруднення довкілля будівельним сміттям та азбестом. Наслідки такого забруднення для довкілля будуть проявлятися роками¹. Зберігається й загроза ядерної безпеки. Чорнобильська радіологічна лабораторія була розграбована та знищена російськими військами. Запорізька АЕС, яка була захоплена російськими військами 4 березня 2022 року, використовується окупантами як військова база. На її території зберігається важке озброєння та боеприпаси, вона контролюється російськими військовими. Руйнування нафтобаз та великі пожежі призводять до токсичного забруднення атмосферного повітря, забруднення земель і водних ресурсів шкідливими речовинами по всій території України. Російські війська все частіше використовують заборонені запалювальні боеприпаси з білим фосфором. Це загрожує масштабними пожежами та хімічним забрудненням ґрунтів. Внаслідок бойових дій частина лісів у Київській, Чернігівській, Сумській, Луганській, Донецькій та Херсонській областях зараз перебуває під контролем окупантів. У лісах є велика кількість здетонованих ракет, а також боеприпаси, що не розірвалися. Це потенційна загроза для

¹ Дайджест ключових наслідків російської агресії для українського довкілля за 15–21 грудня 2022 року // Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України : офіц. сайт. URL: <https://mep.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkillya-za-15-21-grudnya-2022-roku/> (дата звернення: 18.07.2023).

людей та біорізноманіття на десятиліття вперед. Під час наступу російських військ, обстрілів і бомбардувань міст та інфраструктури було завдано значної шкоди системам водопостачання, водовідведення та комунікаціям. Це загрожує запасам прісної води, спричиняє забруднення річок, які є джерелами водопостачання для промислових, комунальних підприємств та окремих домогосподарств¹. Перелічені наслідки військової агресії мають лише узагальнений характер, який відображає основні екологічні наслідки військової агресії та її потенційну подальшу небезпеку, виміряти яку повною мірою не видається можливим. Означені небезпечні наслідки мають всі ознаки екологічної шкоди, до якої за Директивою 2004/35/ЄС Європейського Парламенту та Ради «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» від 21 квітня 2004 року слід відносити: а) шкоду, завдану біологічним видам та природним ареалам, що перебувають під охороною, зокрема будь-яка шкода, що значною мірою впливає на запровадження або підтримку сприятливого стану збереження таких природних ареалів або біологічних видів; б) шкоду, що вражає водні ресурси, зокрема шкоду, яка значною мірою негативно впливає на екологічний, хімічний або кількісний стан чи екологічний потенціал зазначених водних ресурсів; с) шкоду, що вражає ґрунти, зокрема будь-яке зараження ґрунтів, що викликає ризик значних негативних наслідків для здоров'я людини від безпосереднього або не безпосереднього проникнення в поверхню чи у ґрунт речовин, препаратів, організмів або мікроорганізмів². Нормами цієї Директиви встановлюються основні правила визначення та відшкодування заподіяної шкоди. Незважаючи на те, що Директива не застосовується

до екологічної шкоди або неминучої загрози такої шкоди, спричиненої, зокрема, збройним конфліктом, військовими діями, громадянською війною або повстанням, її цінність для характеристики дій держави-агресора полягає в однозначному міжнародному визнанні наслідків екологічною шкодою. Водночас маємо прогалину правового регулювання відшкодування екологічної шкоди, заподіяної внаслідок військової агресії.

Названі дії військової агресії безпосередньо порушують і цілу низку міжнародних нормативно-правових актів. Так, згідно з ч. 3 ст. 35 I Протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів і затверджений 8 червня 1977 року, заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довготривалої і серйозної шкоди природному середовищу³. До того ж держава-терорист суттєво порушує Міжнародну конвенцію Європейської економічної комісії ООН «Про охорону та використання міжнародних водотоків та міжнародних озер», Сторони якої взяли на себе зобов'язання вжити всіх відповідних заходів для запобігання будь-якому транскордонному впливу, його обмеження та скорочення, що означає будь-які значні шкідливі наслідки, які виникають у результаті зміни стану транскордонних вод, що спричиняє діяльність людини, фізичне джерело якої повністю або частково розташоване в районі, котрий перебуває під юрисдикцією тієї чи іншої Сторони, для навколишнього середовища в районі, що перебуває під юрисдикцією іншої Сторони. До таких наслідків для навколишнього середовища належать наслідки для здоров'я та безпеки людини, флори, фауни, ґрунтів, повітря, вод, клімату, ландшафту та історичних пам'яток або інших матеріальних об'єктів чи взаємодія цих факторів. До них також належать наслідки для культурної спадщини або соціально-економічних умов, що виникають у результаті зміни цих факторів⁴. Також держава-терорист

¹ Дайджест ключових наслідків для довкілля від російської агресії в Україні за 24 лютого – 31 березня 2022 року // Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України : офіц. сайт. URL: <https://mepr.gov.ua/dajdzhest-klyuchovyh-naslidkiv-rosijskoyi-agresiyi-dlya-ukrayinskogo-dovkillya-za-24-lyutogo-11-bereznua-2022-roku/> (дата звернення: 18.07.2023).

² Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди : Директива Європейського Парламенту та Ради від 21.04.2004 № 2004/35/ЄС // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_965 (дата звернення: 17.07.2023).

³ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : від 08.06.1977 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 18.07.2023)

⁴ Про приєднання України до Конвенції про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер : Закон України від

порушує Конвенцію про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів (Рамсарську конвенцію)¹.

У правовій літературі все більше обговорюється тема злочинів проти довкілля, які вирізняються значними обсягами екологічної шкоди. Науковці мають доволі різноманітні підходи щодо розуміння таких злочинів.

У науковій літературі стверджується, що ми живемо в епоху екоциду, де деградація біорізноманіття і викорінення видів йдуть пліч-о-пліч з деградацією та викоріненням сучасної культури й ідентичності, а також досліджуються деякі можливі причини, чому сучасне суспільство зазнає краху (Jones, Rigby, Williams, 2020). Водночас таке розуміння екоциду виходить насамперед із розуміння стійких руйнівних процесів у природі, які спостерігаються впродовж багатьох десятиріч, а не з конкретних винних дій суб'єктів міжнародного права.

У практиці європейських країн встановлюється відповідальність за екологічний тероризм. Як приклад можна навести норму Кримінального кодексу Французької Республіки, яка передбачає відповідальність за вчинення екологічного тероризму, під яким розуміють умисне введення до атмосфери, ґрунту чи вод, враховуючи територіальні води, одним виконавцем чи організованою групою речовин, що здатні викликати небезпеку для здоров'я людей, тварин чи навколишнього середовища, з метою серйозно порушити громадський порядок шляхом залякування чи терору². Сучасний тероризм має низку особливостей, що зумовлюють його світову небезпеку. В. Ліпкан та О. Братель (2002, с. 83) до них відносять такі: по-перше, це розмаїтість об'єктів нападу, які іноді взагалі неможливо передбачити; по-друге, це використання терористами зброї, що має невивіркову дію, від чого може бути завдано шкоди невизначено-

му колу осіб; по-третє, це погроза використання терористичними групами (організаціями) ядерної, хімічної та біологічної зброї. На думку вчених, проявами екологічного тероризму може бути: захоплення важливих об'єктів життєзабезпечення населення (зокрема, очисних споруд, шлюзів, атомних і гідроелектростанцій тощо), погроза забруднення водоймищ, погроза в поширенні інфекційних збудників (Ліпкан, Братель, 2002, с. 82). Видається, що у запропонованому розумінні дії країни-терориста повністю охоплюють зміст екологічного тероризму. Терористичні дії проявляються в захопленні, навмисному руйнуванні Запорізької АЕС та в інших загрозах, руйнуванні об'єктів життєзабезпечення населення України (дамб, очисних споруд, об'єктів газо-, водо- та електропостачання), забрудненні та засміченні земель, водних об'єктів, надр, зокрема руйнування і затоплення шахт, інших підземних об'єктів, які не пов'язані з добуванням корисних копалин, знищенні лісів (вирубці дерев, чагарників), знищенні об'єктів тваринного і рослинного світу тощо. Названі дії беззаперечно можна віднести до таких, які можуть спричинити екологічну катастрофу, тобто розглядати їх як злочин, передбачений нормами Кримінального кодексу України.

Крім того, слід зауважити, що екологічна катастрофа або загроза її вчинення є очевидними діями, які посягають не лише на інтереси народу України, а й на інтереси громадян інших держав, тому вчинення такого злочину має міждержавний характер, що зумовлено суспільною небезпекою таких дій, які виходять за межі конкретної держави. Водночас екоцид сьогодні не визнаний міжнародним законодавством.

Стаття 441 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за екоцид, під яким розуміють масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу³. Однією з характерних для визначення цього поняття рис є відсутність чіткого формулювання того, що слід вважати масовим знищенням рослинного або тваринного світу, що саме належить до дій, які можуть спричинити екологічну катастрофу, а також що саме слід вважати екологічною катастрофою.

01.07.1999 № 801-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/801-14> (дата звернення: 18.07.2023).

¹ Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовище існування водоплавних птахів : від 02.02.1971 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_031 (дата звернення: 18.07.2023).

² Уголовний кодекс Франції (по состоянию на 1 июля 2000 г.) // Юрист онлайн : сайт. URL: https://yurist-online.org/laws/foreign/criminalcode_fr/_doc-5-.pdf (дата звернення: 18.07.2023).

³ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 18.07.2023).

Екоцид у вітчизняній правовій літературі, зокрема Т. Садовою (2021, с. 256), розглядається як один зі злочинів проти людяності, що повинен бути переданий під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) як незаконні, спрямовані на навмисне порушення прав активні дії суб'єкта міжнародного права, що направлені на руйнування навколишнього природного середовища в цілому чи окремих його елементів і мають значні й тривалі наслідки, а також безпосередньо порушують міжнародні зобов'язання щодо заподіяння шкоди життєвим інтересам теперішньому та майбутньому поколінню. Ключовим у цьому розумінні є міжнародна значущість руйнівних протизаконних цілеспрямованих дій, що мають міжнародний, міждержавний характер.

В. Рибачек (2022, с. 85) виокремлює такі характерні ознаки екоциду: факт того, що це міжнародний злочин екологічної спрямованості, який вчиняється з метою руйнування або спричинення шкоди довкіллю (чи його складовим елементам); не залежить від періоду військових дій, адже може здійснюватися й у мирний час; його наслідки мають серйозний і тривалий характер; свідомість суб'єкта його вчинення щодо шкідливості наслідків його дій; шкода завдається як довкіллю, так і тим об'єктам антропогенного походження, що пов'язані з безпекою життєдіяльності; пов'язане з порушенням міжнародних екологічних зобов'язань; шкода спричиняється значному обсягу територій та має стійкий характер; екологічна катастрофа може стати наслідком довготривалого негативного впливу на довкілля.

Ці ознаки фактично називають об'єктивну та суб'єктивну сторони, об'єкт і суб'єкт цієї протиправної поведінки суб'єкта публічних міжнародних правовідносин.

На думку Р. Дарріла (2022, р. 339), термін «екоцид» правильно передає суть злочину: руйнування нашого ойкосу (дому), що є однією з найбільших глобальних загроз. Причому науковець наголошує на важливості закріплення цього терміна в міжнародному кримінальному законодавстві, але лише в разі суспільної усвідомленості такої необхідності. Необхідними є схвалення критичної маси держав для втілення злочину в реальність, а також внутрішні принципи й нормативні причини. Для такого злочину важливою є екстериторіальна юрисдикція, також необхідним є дотримання принципу провини, що вимагає рівня протиправних дій і провини, які відповідають серйозному міжнародному злочину. Дії, що вчиняє країна-терорист на території України, зараз засуджуються практично всіма

державами світу. В основі цих дій лежить вина поведінка як керівництва, так і громадян країни-терориста, які тим чи іншим способом беруть свідому участь у масовому знищенні природних ресурсів України. Отже, можна говорити про наявність саме такої кількості держав, яку можна вважати критичною, для визнання екоциду як міжнародного злочину, що разом із геноцидом не має строку давності для притягнення до відповідальності.

Дослідники та громадянське суспільство наголошують на руйнуванні навколишнього середовища в Україні, про що свідчить спільна заява до Екологічної асамблеї ООН та відкритий лист Асоціації з розбудови екологічного миру разом із підписантами. Дії росії зараз розслідуються прокуратурою України, МКС і кількома національними прокуратурами за принципом універсальної юрисдикції. Найефективнішим способом забезпечення кримінальної відповідальності в довгостроковій перспективі є внесення поправок до Римського статуту, щоб чітко включити екоцид як п'ятий злочин проти миру, не обмежуючись лише воєнним часом¹.

Науковці та практики неодноразово звертали увагу на той факт, що поточна міжнародна законодавча база не містить необхідних інструментів, щоб зупинити екоцид. Потрібні нові інструменти для захисту не лише наших прав і, зокрема, прав майбутніх поколінь, а й прав самої природи (Merz, 2014, р. 17). Екологічні злочини можуть розглядатися як серйозні злочини згідно з національним законодавством, але не згідно з міжнародним правом за межами обмеженої чинної юрисдикції МКС щодо екологічних злочинів (Pereira, 2020, р. 214).

Слід наголосити на справедливості зауваження Ю. Орлова та Н. Прібиткової (2022, с. 40) про те, що недоліком стратегічного характеру, який має комплексний зміст, є прогалина або навіть повна відсутність уваги (на рівні dokonаного правотворчого продукту) до проблем удосконалення кримінально-правової протидії злочинам агресії в термінології Римського статуту МКС. Засуджуючи агресивну війну, формуючи організаційно-правовий, ресурсний інструментарій відсічі агресії, у кримінально-правовій площині саме агресія «випадає».

Пропозиції щодо включення екоциду як міжнародного злочину до Римського статуту

¹ Statement of the Ecocide Alliance On Environmental Crimes in Ukraine // Parliamentarians for Global Action : сайт. 31.05.2022. URL: <https://www.pgaction.org/fr/news/environmental-crimes-ukraine.html> (дата звернення: 18.07.2023).

МКС неодноразово обговорювалися у світовій правовій літературі (Ahmed, 2019, p. 145). На підтримку міжнародної криміналізації екоциду вчені відносять екоцид до п'ятого за серйозністю злочину проти глобального миру. Злочин екоциду як найтяжчий екологічний злочин є серйозною загрозою для сталого розвитку, оскільки він, особливо його урядовий і корпоративний типи, завдає серйозної шкоди та руйнує навколишнє середовище і на додаток загрожує екологічній безпеці, підриває основи економічної та соціальної безпеки. Як безпосередній наслідок злочину екоциду економічні основи та безпека будь-якого суспільства підриваються і руйнуються, що може призвести до виникнення або розвитку серйозних соціальних криз, таких як бідність, хвороби, безробіття, напруга, неписьменність, імміграція, переміщення, етнічна боротьба та збройні конфлікти (Mehta, Gholipour, Babakhani, 2019). Країна-терорист спрямовує свої злочинні дії на знищення природних ресурсів як засобу задоволення насамперед матеріальних інтересів українського народу, як необхідних для його існування ресурсів. У зв'язку з окресленими соціальними наслідками насамперед для українського суспільства та світоустрою в цілому слід погодитися з тими дослідниками (Crook, Short, 2014), які вважають, що екоцид може бути методом геноциду, якщо, наприклад, руйнування навколишнього середовища призводить до умов життя, які фундаментально загрожують культурному та/або фізичному існуванню соціальної групи. Т. Бородіна (2020, p. 260) наводить аргументи на підтримку того, що окремі види геноциду, зокрема голокост, слід відносити до особливо руйнівних, коли справа доходить до визнання певних подій геноцидом або ролі тих міжнародних організацій, які, на її думку, недостатньо протидіяли геноциду в минулому. Дії країни-терориста, спрямовані на знищення середовища існування українського народу, і є вочевидь однією з рушійних сил його геноциду через руйнування біосфери, у прямій залежності від якої перебуває народ України.

У правовій літературі зауважують на важкості притягнення країни-терориста та її очільника до відповідальності за злочин геноциду. Так, окрім потенційного злочину агресії, скоєного проти України, навіть жорстокі злочини, які спостерігалися в Бучі, не можна кваліфікувати як геноцид. Тому що це було б дуже важко довести через психологічний елемент або подвійний характер умислу. Однак існують передбачувані військові злочини, і путіна можуть притягнути до відповідальності як

головнокомандувача на тій підставі, що він не вжив усіх необхідних і розумних заходів у межах своїх повноважень для запобігання чи припинення вчинення цих злочинів (Tchobo, 2022, p. 18).

Також існує певна складність забезпечення відповідальності держави-терориста за екоцид України перед МКС, оскільки ці злочинні дії зараз перебувають поза межею його юрисдикції. До того ж одним з очевидних доказів підготовки держави-терориста до повномасштабного вторгнення на територію України та розв'язання війни із застосуванням терористичних засобів її ведення є вихід цієї держави у 2016 році з Римського статуту і відповідно неможливість покладання МКС зобов'язань на цю країну. Крім того, країною-терористом було внесено зміни до національного законодавства, відповідно до яких вона не визнає рішень міжнародних судових органів. Очевидною є необхідність створення спеціального міжнародного трибуналу, робота над яким уже ведеться.

Водночас трибунали з прав людини потенційно можуть розглядати справи, пов'язані з екоцидом. Однак оскільки ці трибунали зосереджені на основних правах людини, вони зазвичай не розглядають екологічні справи. Хоча ці дії іноді дійсно мають транскордонні наслідки, часто шкода завдається одній країні чи навіть одному населеному пункту. Чинна правова схема не вирішує належним чином масову проблему руйнування навколишнього середовища, міжнародні кримінальні закони про навколишнє середовище можуть допомогти подолати цю прогалину (Greene, 2019). Таким чином, незважаючи на доволі тривалі обговорення як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі питань з необхідності включення екоциду до сфери розгляду МКС, це питання не є вирішеним. Забезпечення відповідальності для країни-терориста сьогодні можливо лише через спеціально створений трибунал.

Також необхідно наголосити на наявності проблем при визначенні обсягу заподіяної екологічної шкоди. Масштаби такої шкоди неможливо відобразити в межах однієї статті. Військові маневри та навчання, будівництво фортифікаційних споруд, вибухи, загоряння боєприпасів порушують верхній шар ґрунту. Використання земель, які постраждали внаслідок бойових дій, буде ускладнено необхідністю рекультиваци, розмінування та утилізації боєприпасів. Значна площа лісів та вітрозахисних смуг була втрачена через лісові пожежі, механічні пошкодження та незаконну вирубку лісу. Все це призводить до критичного зменшення

лісистості постраждалих від російської агресії областей, зменшення поєззахисних, ґрунтозахисних, водоохоронних та рекреаційних функцій лісів і зелених насаджень. Відбуваються зміни біологічного різноманіття, зокрема зникнення одних видів, а також неконтрольоване розселення та зростання чисельності інших видів, надто тих, що загрожують санітарно-епідеміологічному стану постраждалих територій та їхньому сільському господарству¹. Перелічені негативні явища в окремих сферах взаємодії суспільства з довкіллям для задоволення життєво необхідних потреб відображають лише частину катастрофічних наслідків військової агресії для навколишнього природного середовища України.

Відшкодування заподіяної шкоди зумовлено значними складнощами, що мають різноманітний характер, зокрема організаційний, економічний та правовий. Як справедливо наголошує В. Микулець (2022, с. 26), із правової точки зору практична реалізація компенсаторних механізмів щодо екологічної шкоди внаслідок агресії рф ускладнюється тим, що українське законодавство не містить прямих визначень екологічної шкоди, зокрема шкоди внаслідок воєнних дій і військової агресії. Позиції України щодо правового забезпечення вимоги компенсацій екологічної шкоди внаслідок агресії рф, на думку вченого, виглядають сильнішими, якщо доповнити текст Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» окремим визначенням поняття «екологічна шкода внаслідок воєнних дій». При цьому слід погодитися з доцільністю пропозиції щодо встановлення на рівні спеціального природоохоронного закону, що при визначенні екологічної шкоди внаслідок воєнних дій належить визначити відповідні пошкодження у вихідному стані шляхом застосування вимірних даних (Микулець, 2022, с. 26–27).

Окрім цього існують численні організаційні фактори, що впливають на складність визначення екологічної шкоди, завданої терористичними діями рф. Серед них можна назвати такі: значна площа ураження; шкода було завдана кожному з різновидів природних ресурсів (ґрунти, надра, водні об'єкти, атмосфера повітря, рослинний і тваринний світ,

території та об'єкти природно-заповідного фонду); зв'язок природних ресурсів один з одним спричиняє поширення екологічної шкоди від терористичних дій також на ті території, які не перебувають у зоні бойових дій; шкода, заподіяна навколишньому природному середовищу, має міжрегіональний характер і не обмежується кордонами України; екологічна шкода має тривалий характер, не можна визначити чіткі терміни відновлення природних ресурсів, наслідки екологічного тероризму можна визначити як необмежені за часом прояву; фіксація повного обсягу негативних наслідків для навколишнього природного середовища злочинних дій країни-терориста органами державної влади та громадськими активістами є неможливою через наявну небезпеку тощо. Перелічені фактори мають стати основою для розробки правової термінології для забезпечення повноти відшкодування заподіяної країною-агресором екологічної шкоди.

ВИСНОВКИ. Дії країни-терориста, спрямовані на навмисну руйнацію об'єктів довкілля через ураження як природних ресурсів, так і об'єктів енергетичної та іншої критичної інфраструктури, підпадають під ознаки таких діянь, як екологічний тероризм та екоцид, що виходять за межі національного законодавства, оскільки, по-перше, спрямовані проти загальноновизнаних цінностей, пов'язані з геноцидом як злочином проти людства, що визнається МКС, по-друге, їх наслідки для навколишнього природного середовища не обмежуються територією однієї країни. Завдана екологічна шкода має значний обсяг, точна фіксація якого зумовлена проблемами, пов'язаними з її масштабістю, важкопрогнозованими наслідками, тривалим характером військової агресії та, як наслідок, небезпекою фіксації тощо. Виходячи з вищезазначеного, видається доцільним ужити низку заходів, спрямованих на забезпечення відшкодування екологічної шкоди, заподіяної внаслідок екологічного тероризму дій країни-окупанта, зокрема: визнати факт екологічного тероризму як частини екоциду, що безумовно поєднаний з геноцидом українського народу, на національному та міжнародному рівнях; розробити правову термінологію щодо визначення екологічної шкоди, заподіяної військовою агресією, яка б дозволила охопити весь обсяг такої шкоди з урахуванням необхідності відновлення природних ресурсів; впровадити системи постійного моніторингу та фіксації виявленої шкоди, розробити методики оцінки впливу терористичних дій на стан кожного окремого природного ресурсу (водних об'єктів,

¹ Environmental Damage in Eastern Ukraine and Recovery Priorities // Громадська спілка «Фонд підтримки реформ в Україні»: сайт. URL: https://fsr.org.ua/sites/default/files/imce/environmental_damage_in_eastern_ukraine_and_recovery_priorities_2.pdf (дата звернення: 18.07.2023).

надр, земельних ділянок з урахуванням можливості, необхідних засобів та очікуваних термінів відновлення до стану, придатного до їх цільового використання); застосувати засновані на нормах міжнародного права політико-економічні важелі забезпечення відшкодування екологічної шкоди, заподіяної країною-терористом.

Детальна кваліфікація дій країни-терориста відповідно до норм вітчизняного законодавства має відбуватися в межах окремого дослідження фахівців із кримінального права. Об'єктом подальших досліджень повинні стати методологія фіксації та обрахування завданої екологічної шкоди, порядок створення трибуналу та розробка програм відновлення об'єктів довкілля.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Ліпкан В. А., Братель О. Г. Екологічний тероризм – дестабілізуючий фактор національної безпеки України // *Тероризм і національна безпека України : матеріали Міжнар. конф. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. С. 77–84.*
2. Микулець В. Ю. Правові аспекти вимоги компенсації екологічної шкоди внаслідок війни рф в Україні. *Юридичний вісник*. 2022. № 2 (63). С. 23–29. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.63.16705>.
3. Орлов Ю. В., Прибиткова Н. О. Війна та кримінально-правова політика України: виклики і відповіді. *Право і безпека*. 2022. № 2 (85). С. 40–49. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.04>.
4. Рибачек В. К. Міжнародно-правова регламентація злочину екоциду. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 45. С. 82–87. DOI: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.471>.
5. Садова Т. С. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.
6. Ahmed N. Proof of Ecocide: Towards a Forensic Practice for the Proposed International Crime Against the Environment. *Archaeological and Environmental Forensic Science*. 2019. Vol. 1 (2). Pp. 139–147. DOI: <https://doi.org/10.1558/aefs.36378>.
7. Borodina T. Henotsyd: Vstup do hlobalnoi istorii [Genocide: A Comprehensive Introduction, Ukrainian translation by Kateryna Dysa] by Adam Jones]. *Ukrainian Humanities Studies in the 21st Century*. 2020. No. 7. Pp. 259–261. DOI: <https://doi.org/10.18523/kmhj219686.2020-7.259-262>.
8. Crook M., Short D. Marx, Lemkin and the genocide-ecocide nexus. *The International Journal of Human Rights*. 2014. Vol. 18, Iss. 3. Pp. 298–319. DOI: <https://doi.org/10.1080/13642987.2014.914703>.
9. Darryl R. Ecocide – Puzzles and Possibilities. *Journal of International Criminal Justice*. 2022. Vol. 20, Iss. 2. Pp. 313–347. DOI: <https://doi.org/10.1093/jicj/mqac021>.
10. Greene A. The Campaign to Make Ecocide an International Crime: Quixotic Quest or Moral Imperative? *Fordham Environmental Law Review*. 2019. Vol. 3, No. 3. URL: <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1814&context=elr> (дата звернення: 18.07.2023).
11. Jones O., Rigby K., Williams L. Everyday Ecocide, Toxic Dwelling, and the Inability to Mourn: A Response to Geographies of Extinction. *Environmental Humanities*. 2020. Vol. 12 (1). Pp. 388–405. DOI: <https://doi.org/10.1215/22011919-8142418>.
12. Mehra N., Gholipour G., Babakhani E. Ecocide: a Crime against Sustainable Development. Ankara : Ankara Üniversitesi, 2019. URL: https://www.researchgate.net/publication/350006099_Ecocide_a_Crime_against_Sustainable_Development (дата звернення: 18.07.2023).
13. Merz P. Ecocide: Prisca Merz argues it is now time to act against the large-scale damage or destruction of ecosystems. *Socialist Lawyer*. 2014. Vol. 16. Pp. 16–19. DOI: <https://doi.org/10.13169/socialistlawyer.68.0016>.
14. Pereira R. After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide? *Criminal Law Forum*. 2020. Vol. 31. Pp. 179–224. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10609-020-09393-y>.
15. Tchobo D. L. R. Potential international crimes in Ukraine: should atrocities in Bucha be classified as genocide, war crimes, or crimes against humanity? *Law and Safety*. 2022. No. 2 (85). Pp. 13–19. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.01>.

Надійшла до редакції: 23.07.2023

Прийнята до опублікування: 01.09.2023

REFERENCES

1. Ahmed, N. (2019). Proof of Ecocide: Towards a Forensic Practice for the Proposed International Crime Against the Environment. *Archaeological and Environmental Forensic Science*, 1(2), 139–147. <https://doi.org/10.1558/aefs.36378>.
2. Borodina, T. (2020). Henotsyd: Vstup do hlobalnoi istorii [Genocide: A Comprehensive Introduction, Ukrainian translation by Kateryna Dysa] by Adam Jones]. *Ukrainian Humanities Studies in the 21st Century*, 7, 259–261. <https://doi.org/10.18523/kmhj219686.2020-7.259-262>.

3. Crook, M., & Short, D. (2014). Marx, Lemkin and the genocide-ecocide nexus. *The International Journal of Human Rights*, 18(3), 298–319. <https://doi.org/10.1080/13642987.2014.914703>.
4. Darryl, R. (2022). Ecocide – Puzzles and Possibilities. *Journal of International Criminal Justice*, 20(2), 313–347. <https://doi.org/10.1093/jicj/mqac021>.
5. Greene, A. (2019). The Campaign to Make Ecocide an International Crime: Quixotic Quest or Moral Imperative? *Fordham Environmental Law Review*, 30(3). <https://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1814&context=elr>.
6. Jones, O., Rigby, K., & Williams, L. (2020). Everyday Ecocide, Toxic Dwelling, and the Inability to Mourn: A Response to Geographies of Extinction. *Environmental Humanities*, 12(1), 388–405. <https://doi.org/10.1215/22011919-8142418>.
7. Lipkan, V. A., & Bratel, O. H. (2002). *Environmental terrorism is a destabilizing factor of Ukraine's national security* [Conference presentation abstract]. International Conference “Terrorism and national security of Ukraine”, Kyiv, Ukraine.
8. Mehra, N., Gholipour, G., & Babakhani, E. (2019). *Ecocide: a Crime against Sustainable Development*. https://www.researchgate.net/publication/350006099_Ecocide_a_Crime_against_Sustainable_Development.
9. Merz, P. (2014). Ecocide: Prisca Merz argues it is now time to act against the large-scale damage or destruction of ecosystems. *Socialist Lawyer*, 16, 16–19. <https://doi.org/10.13169/socialistlawyer.68.0016>.
10. Mykulets, V. Yu. (2022). Legal aspects of compensation requirements of environmental damage as a result of the war of the Russian Federation in Ukraine. *Legal Bulletin*, 2(63), 23–29. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.63.16705>.
11. Orlov, Yu. V., & Pribytkova, N. O. (2022). War and criminal law policy of Ukraine: challenges and responses. *Law and Safety*, 2(85), 40–49. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.04>.
12. Pereira, R. (2020). After the ICC Office of the Prosecutor's 2016 Policy Paper on Case Selection and Prioritisation: Towards an International Crime of Ecocide? *Criminal Law Forum*, 31, 179–224. <https://doi.org/10.1007/s10609-020-09393-y>.
13. Rybachek, V. K. (2022). International-legal regulation of crime ecocide. *Journal of Civil Studies*, 45, 82–87. <https://doi.org/10.32837/chc.v0i45.471>.
14. Sadova, T. S. (2021). On the concept of war crimes against the environment in international criminal law. *Law and Society*, 4, 252–257. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.4.34>.
15. Tchobo, D. L. R. (2022). Potential international crimes in Ukraine: should atrocities in Bucha be classified as genocide, war crimes, or crimes against humanity? *Law and Safety*, 2(85), 13–19. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.01>.

Received the editorial office: 23 July 2023

Accepted for publication: 1 September 2023

IRYNA VALERIEVNA KYRIEIEVA,

Candidate of Law, Associate Professor,

Kharkiv National University of Internal Affairs,

Department of Legal Support of Entrepreneurial Activity and Financial Security;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5447-4314>,

e-mail: 48.105996a@gmail.com

LIABILITY ISSUES FOR ENVIRONMENTAL DAMAGE CAUSED BY MILITARY AGGRESSION OF A TERRORIST COUNTRY

The article focuses on the issues of liability for environmental damage caused by the military aggression of a terrorist country. The subject matter of the study is the impact of the consequences of military aggression against Ukraine on the state of its natural resources, the legal characterisation of these consequences in terms of liability and issues related to compensation for the damage caused. The purpose of the study is to outline the problems arising in the course of legal determination of the possibility of bringing a terrorist country which deliberately destroys natural resources to legal liability, and the difficulties arising in determining the extent of environmental damage caused. The research methods used, in particular, logical-semantic and dialectical, made it possible to consider the main features of the concept of “ecocide” as a crime against humanity and its direct connection with the genocide of the Ukrainian people.

The relevance of the topic is due to the fact that the negative environmental consequences of hostilities violate the norms of both Ukrainian and international law and have all the signs of ecocide, which is currently considered a crime exclusively at the level of national legislation. It has been concluded that it is possible to ensure the responsibility of the aggressor State for

environmental damage through the establishment of a special international tribunal. The factors that make it difficult to determine the amount of environmental damage caused in order to ensure its further compensation have also been identified. These factors include: a significant area of damage; species diversity of natural resources that were damaged (soils, subsoil, water bodies, atmospheric air, flora and fauna, territories and objects of the nature reserve fund); the connection of natural resources, which contributes to the spread of negative effects on the environment; the international nature of environmental damage; the long-term consequences of environmental damage; the fact that it is impossible for state authorities and civil society activists to record the full extent of the negative environmental impact of hostilities due to the existing danger.

A conclusion has been made that it is necessary to take these factors into account when developing terminology for environmental damage caused by military actions. It has also been proposed to take a number of practical measures aimed at ensuring compensation for environmental damage, in particular: to recognise the fact of environmental terrorism as part of ecocide, which is combined with genocide of the Ukrainian people, at the national and international levels; to introduce a system of continuous monitoring and recording of the damage identified; to develop methods for assessing the impact of terrorist actions on the state of each individual natural resource, taking into account the possibility, necessary means and expected timeframe for restoration to a state suitable for their intended use; to apply political and economic levers based on international law to ensure compensation for environmental damage caused by a terrorist country.

Key words: *ecocide, environmental terrorism, environmental damage, environmental liability, compensation for environmental damage.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Кирєєва І. В. Проблеми відповідальності за екологічну шкоду, заподіяну країною-терористом військовою агресією. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 179–189. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.15>.

Citation (APA): Kyrieieva, I. V. (2023). Liability issues for environmental damage caused by military aggression of a terrorist country. *Law and Safety*, 3(90), 179–189. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.15>.

ОЛЕНА ПАВЛІВНА МАКАРОВА,

кандидат психологічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра педагогіки та психології;

 <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,
e-mail: faynalena@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХІАТРИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

До категорії судових експертиз належать експертизи, які проводяться під час цивільних або кримінальних проваджень за призначенням суду у спеціалізованих судово-експертних установах або поза межами цих установ у встановленому законодавством порядку. Значна кількість судових експертиз проводиться в судово-експертних відділеннях державних психіатричних установ. Відповідно до законодавства України державними установами судової експертизи є ті установи, які спеціально визначені для провадження судових експертиз і підпорядковуються Управлінню охорони здоров'я. Судово-психіатрична та комплексна судова психолого-психіатрична експертиза повинна проводитися експертами в порядку, який визначений у Цивільному процесуальному та Кримінальному процесуальному кодексах України. Залежно від характеру експертних досліджень відділення судово-психіатричної експертизи поділяються на амбулаторні та стаціонарні.

Знання про закономірності й особливості психічної діяльності особистості, якими повинен володіти експерт-психіатр, мають певну специфіку, а їх засвоєння відбувається під час спеціальної професійної психолого-психіатричної підготовки, у подальшому вони втілюються у практику судово-психіатричної експертизи, а отже, мають юридичне значення. Знання, що використовуються під час досудового розслідування кримінальних правопорушень та під час судового провадження, застосовуються для встановлення психічного стану особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

У статті визначено теоретико-правові аспекти призначення та проведення судово-психіатричної експертизи на підставі аналізу положень нормативно-правових актів у цій сфері. Висвітлено питання щодо професійної складової підготовки експертів, які проводять судово-психіатричну експертизу, з'ясовано, що зазвичай вони мають свій індивідуальний стиль професійної діяльності, постійно підвищують і вдосконалюють рівень власної компетентності.

З'ясовано, що предметом дослідження психіатра є психічні захворювання та розлади, захворювання головного мозку, які проявляються розладами психічної діяльності особистості. Розглянуто питання етичних стандартів у діяльності експерта при проведенні судово-психіатричної експертизи.

Ключові слова: діяльність, експерт, професійна компетентність, судово-психіатрична експертиза, комплексна експертиза, психіатр, спеціаліст.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Сучасний стан суспільного життя України характеризується негативними тенденціями та процесами, пов'язаними зі злочинами. Процеси та явища політичного, економічного, соціально-психологічного характеру, які відбуваються в суспільстві, детермінують поведінку громадян, визначають її сутність і характер. Суттєво зростають вимоги до висновків судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз.

Судово-психіатрична експертиза є важливим елементом правосуддя, оскільки вона дозволяє встановити психічний стан особи, яка є об'єктом судового розгляду. Теоретико-право-

ві праксеологічні засади судової психіатричної експертизи включають у себе вивчення теоретичних аспектів психіатрії, правової науки та практики судової психіатричної експертизи. Вони забезпечують правильність та обґрунтованість прийнятих рішень, які мають значення для подальшого життя людини. Крім того, важливо розуміти правові норми та стандарти, що регулюють проведення судової психіатричної експертизи.

Судово-психіатрична експертиза закріплена на законодавчому рівні та призначається органами досудового слідства й судом, коли виникають певні сумніви щодо психічної

повноцінності обвинуваченого, підозрюваного, свідка, потерпілого, цивільного позивача і відповідача, а також особи, щодо якої вирішується питання про її цивільну недієздатність.

Судово-психіатрична експертиза є важливим елементом правової системи та визначає стан психічного здоров'я людини в контексті її поведінки і здібностей. Цей вид експертизи призначається в різних ситуаціях: у судових процесах, кримінальних справах, цивільних справах тощо.

Так, набувають актуальності проблеми дослідження та формулювання поняття, сутності, змісту і можливостей використання спеціальних знань під час розслідування вбивств, форм використання спеціальних знань, порядку залучення спеціалістів до участі у проведенні окремих слідчих (розшукових) дій, а також залучення експертів до проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях, розпочатих у зв'язку зі скоєнням вбивств.

Не менш важливим аспектом є знання законодавства, яке регулює проведення судово-психіатричних експертиз. Зокрема, значного поширення набуває призначення судово-психіатричної експертизи, що визначається відповідними законодавчими нормами України, зокрема статтями 242, 486, 509 Кримінального процесуального кодексу України; статтями 39, 40 Цивільного кодексу України; статтями 103–105, 112, 113 Цивільного процесуального кодексу України. Крім того, призначення судово-психіатричної експертизи повинно відповідати вимогам інших законодавчих актів України, а саме законам України «Про судову експертизу», «Про психіатричну допомогу», «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Порядок виконання судово-психіатричної експертизи регулюється спеціальним наказом Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи»¹. Відповідно до п. 6 цього Порядку за формою проведення судово-психіатрична експертиза може бути амбулаторною, стаціонарною, посмертною.

Експерти повинні бути знайомі з процедурою експертизи, вимогами до документів, які необхідно надати, та засобами збереження й забезпечення конфіденційності, розуміти

правові норми, що регулюють проведення експертизи та визначають, яку роль вона відіграє в судовому процесі. Крім того, експерти зобов'язані мати досвід і знання з практики судово-психіатричної експертизи. Це дозволить їм правильно виконувати свої обов'язки, враховуючи специфіку кожної конкретної справи й особливості поведінки особи, що піддається експертизі.

Професійна діяльність експерта-психіатра потребує знань і навичок, які мають певну специфіку. Така діяльність спрямована на пізнання закономірностей та особливостей психічної діяльності людини, встановлення психіатричного стану людини, яка вчинила кримінальне правопорушення. З'ясування цих фактів має вагоме значення під час досудового розслідування кримінальних правопорушень та під час судового провадження, адже це позначається як на процесуальних особливостях кримінального провадження, так і на особливостях притягнення особи до кримінальної відповідальності (Макарова, 2023а).

Специфічність діяльності експерта-психіатра полягає у психіатричних і теоретичних знаннях щодо закономірностей і особливостей психічної діяльності людини. Засвоєння цих знань відбувається під час спеціальної професійної психолого-психіатричної підготовки, а в подальшому вони втілюються у практику судово-психіатричної експертизи, а отже, мають юридичне значення. Знання з психіатрії, які використовуються під час досудового розслідування кримінальних правопорушень та під час судового провадження, спрямовані на встановлення психічного стану особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Наше сьогодення як ніколи потребує вдосконалення роботи спеціалістів певних напрямів. Насамперед є потреба у висококваліфікованих спеціалістах, професійна діяльність яких пов'язана з оцінкою мотивів діяльності особистості у специфічних умовах життя. У сучасній юридичній практиці при розслідуванні злочинів завжди використовують досвід сучасної наукової психіатрії, але ці знання належать до категорії спеціальних, тому на практиці можуть виникати труднощі під час їх використання юристами, зокрема в цивільному та кримінальному процесах.

Судова психіатрія має прикладну та практичну складові, завдяки яким вона органічно поєднана з юриспруденцією. У юридичній практиці доволі часто постають питання щодо необхідності дослідження психічних станів учасників досудового розслідування та судового процесу – обвинуваченого, підозрюваного,

¹ Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи : наказ М-ва охорони здоров'я України від 08.05.2018 № 865 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення: 10.10.2023).

свідка, потерпілого. До сфери її вивчення потрапляють питання клінічної психіатрії (розлади психічної діяльності особистості) та застосування норм права, що визначені у кримінальному судочинстві і мають правові наслідки. Такими наслідками у кримінальному процесі є застосування примусових заходів медичного характеру, що унеможлиблює притягнення особи до кримінальної відповідальності за загальним правилом. Тобто судово-психіатрична експертиза визначає медико-правові наслідки, які впливають на застосування або незастосування покарання та його вид, а також на можливість отримання за потреби адекватної психореабілітаційної допомоги (Олійник та ін., 2016), тому актуалізована необхідність її призначення стороною обвинувачення у кримінальному провадженні.

Одним з основних теоретичних аспектів, пов'язаних із судово-психіатричною експертизою, є вивчення психічних розладів та їхнього впливу на поведінку людини. Для проведення експертизи необхідно мати на професійному рівні глибокі знання в галузі психіатрії, зокрема щодо причин виникнення розладів, їх симптомів та лікування. Ще один важливий аспект – це знання законодавства, яке регулює проведення судово-психіатричних експертиз. Експерти у своїй діяльності повинні керуватися положеннями правових норм, які регулюють проведення експертизи, та усвідомлювати, яку роль отримані висновки відіграють у судовому процесі.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою запропонованої статті є визначення теоретико-правових засад призначення та проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: сформулювати поняття судово-психіатричної експертизи; за результатами аналізу нормативно-правових актів, а саме Кримінального процесуального кодексу України, законів України «Про психіатричну допомогу», «Про судову експертизу», Порядку проведення судово-психіатричної експертизи проаналізувати умови призначення і проведення судово-психіатричних експертиз у кримінальному провадженні.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологічну основу статті склали загальнонаукові методи, а саме: метод системного аналізу, системно-структурний та порівняльно-правовий методи. Системно-структурний і порівняльно-правовий методи дозволили розглянути теоретичні напрацювання науковців із метою визначення особливостей призначення та

проведення судово-психіатричної експертизи. За допомогою методу системного аналізу розглянуто міждисциплінарні проблеми, які виникають при призначенні та проведенні судово-психіатричної експертизи.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Із часу проголошення незалежності й ухвалення Конституції України актуальним стало питання формування та вдосконалення законодавчої бази таким чином, щоб правова система забезпечувала належний рівень захисту прав і свобод громадян. З того часу і до сьогодні відбувається адаптація вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема тих, що регулюють проведення судово-психіатричних експертиз.

Професійна діяльність поліцейських та юристів тісно пов'язана з практиками судово-психіатричної експертизи, тому вивчення судової психіатрії є необхідним для професійного становлення майбутнього фахівця в галузі права. У практичній діяльності отримані знання із судової психіатрії дозволяють вирішувати питання щодо призначення судово-психіатричної експертизи, критично оцінювати експертні висновки, фактичні дані та принципові положення. Працівникам прокуратури, судово-слідчих органів та іншим спеціалістам, які працюють у напрямі «людина-право-людина», ці знання потрібні для повного розуміння та формулювання висновків щодо судово-психіатричної експертизи (Цільмак, 2011).

Дослідженню особливостей призначення й проведення, а також вивченню окремих наукових категорій такої науки, як судова психіатрія, присвятили свої праці видатні зарубіжні та вітчизняні науковці, серед яких В. Грізінгер, Р. Крафт-Ебінг, Ф. Пінель, Ж. Ескіроль, Д. Муудслі, Р. Бредбері, В. Геккебуш, О. Ющенко й багато інших. Сучасні дослідження судово-психіатричної експертизи висвітлили у своїх наукових розвідках О. Голованова, С. Євдокіменко, В. Ілейко, А. Каніщев, О. Козерацька, Л. Кригіна, О. Олійник, В. Первомайський, М. Проценко, О. Радзевілова, О. Ревенок, В. Шевельов, С. Тимофієнко та ін. (Гусева, 2021а). Питання, пов'язані з особливостями призначення та проведення судово-психіатричних експертиз у кримінальному провадженні викликають жвавий інтерес у науковому і практичному середовищі та є предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, серед яких Л. Балабанова, Д. Дубок, В. Ілейко, А. Каніщев, О. Олійник, О. Ревенок, О. Радзевілова, Н. Сенченко, О. Цільмак та ін.

Наукові праці окреслених науковців присвячені таким питанням, як проведення

комплексної судово-психіатричної експертизи у кримінальному процесі, проведення судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі, критерії осудності/неосудності осіб, які вчинили злочини, тощо. Незважаючи на вагомий внесок науковців, окремі питання проведення судово-психіатричних експертиз, зокрема правові засади, поки що не були предметом комплексних досліджень.

О. Голованова зауважує, що проведення судово-психіатричної експертизи має правові та медичні наслідки. У подальшому вони можуть вплинути на види покарання, надання психореабілітаційної допомоги (за потреби), а також допоможуть встановити, буде чи не буде застосоване покарання (Олійник та ін., 2016).

Одним з основних завдань судово-психіатричної експертизи Н. Алікіна (2013) визначає констатацію самостійності діяльності особистості, а саме потерпілого, свідка та підозрюваного.

Поняття судово-психіатричної експертизи відсутнє в чинному законодавстві. По-різному висвітлюють його і в юридичній літературі вітчизняні вчені. В. Гончаренко (1980) визначає судово-медичну експертизу як процесуальну дію, що спрямована на встановлення фактів, котрі мають значення для справи, з використанням спеціальних знань шляхом залучення освіченої особи для перевірки дослідження і подання висновків. Зі свого боку В. Шерстюк (2007) наголошує на тому, що судово-психіатрична експертиза – це дослідження, яке впроваджує прогресивні досягнення науки й техніки у практику боротьби зі злочинністю та сприяє надійності системи доказів у справі.

З урахуванням викладеного й аналізу юридичної літератури (Корунчак, 2020) можемо констатувати, що судово-психіатричну експертизу характеризують такі ознаки: 1) це наукове та практичне дослідження окремих особливостей психічного стану людини; 2) вона здійснюється за наявності підстав для її проведення; 3) юридичною підставою її проведення є доручення сторони кримінального провадження; 4) вона проводиться судово-психіатричним експертом; 5) її метою є вирішення питань, що виникають під час розслідування та вирішення яких потребує застосування спеціальних знань. Отже, з огляду на вищевказане можемо зауважити, що під судово-психіатричною експертизою розуміють кваліфіковане науково-практичне дослідження, що здійснюється судовим експертом у галузі психіатрії за наявності передбачених законом умов, на підставі відповідного доручення

зادля вирішення питань, що виникли під час розслідування злочинів і кримінальних проступків та мають значення для подальшого кримінального провадження.

Теоретичний аспект проведення судово-психіатричної експертизи включає в себе знання психіатрії, правових норм, методів, принципів проведення та психіатричної оцінки. Посадові особи, задіяні у проведенні судово-психіатричної експертизи, повинні постійно підвищувати й оновлювати свій рівень знань і навичок з психіатрії та права, ознайомлюватися з новими методами й технологіями, які використовуються в судовій експертології (Макарова, 2023б).

У контексті дослідження специфіки судово-психіатричної експертизи варто наголосити на важливості дослідження теоретико-правових засад її призначення та проведення. Нормативно-правовими засадами судово-психіатричної експертизи у кримінальному судочинстві є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України). Так, згідно зі ст. 242 КПК України експертиза проводиться експертом за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання¹. Судово-психіатрична експертиза проводиться при виникненні потреби в технічних, наукових і спеціальних знаннях. Сторони, які беруть участь у кримінальному провадженні, самостійно вирішують питання щодо необхідності залучення експерта, але в деяких випадках залучення експерта для проведення психіатричної експертизи є обов'язковим (Первомайський, Ілейко, Каніщев, 2008).

Згідно з чинним законодавством України психіатрична експертиза може бути призначена, якщо під час кримінального провадження були встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними. У таких випадках дізнавач, слідчий чи прокурор залучають експертів до проведення такого

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.10.2023).

виду експертизи. У статті 509 КПК України визначені обставини, за якими призначається психіатрична експертиза, а саме: наявність згідно з медичним документом в особі розладу психічної діяльності або психічного захворювання; поведінка особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння або після нього була або є неадекватною (затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо)¹.

Варто зауважити, що згідно зі ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово-психіатрична експертиза проводиться в державних спеціалізованих установах. Судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України проводять судово-психіатричні та комплексні психолого-психіатричні експертизи. При вирішенні питання щодо компетенції установ, які проводять судово-психіатричну експертизу, слід враховувати сферу управління її діяльністю, а також організацію державного контролю (Гусева, 2021б). Владні повноваження щодо закладів, які можуть проводити судово-психіатричну експертизу, належать Міністерству охорони здоров'я.

Також застосування судово-психіатричної експертизи повинно відповідати вимогам інших законодавчих актів України, а саме: законам України «Про судову експертизу», «Про психіатричну допомогу», «Основи законодавства України про охорону здоров'я», наказу Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи», Порядку проведення атестації та присвоєння чи позбавлення кваліфікаційних класів судового експерта експертам-психологам судовим, Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз.

У пункті 6 Порядку проведення судово-психіатричної експертизи² зазначено, що за формою проведення вона може бути: 1) стаціонарною (є найбільш досконалою). Така форма судово-психіатричної експертизи проводиться у психіатричних закладах, де організуються

стаціонарні судово-психіатричні експертні комісії, такий вид експертизи є тривалим спостереженням за підекспертним та відбувається в умовах психіатричного стаціонару; 2) посмертною. Ця судово-психіатрична експертиза проводиться комісією, до складу якої входять лікарі-психіатри, або одноосібно експертом-лікарем-психіатром (вивчення наданої медичної документації та матеріалів справи); 3) амбулаторною. Така судово-психіатрична експертиза є короткостроковою й оперативною, для її проведення при психіатричних лікарнях чи психоневрологічних експертизах організують амбулаторні комісії.

Саме положення вищезазначених законодавчих актів і становлять правові засади призначення та проведення судово-психіатричної експертизи (Воробйова, 2010).

Особливості проведення судово-психіатричних експертиз зумовлюють потребу вивчення теоретичних аспектів психіатрії, правової науки та практики судово-психіатричної експертизи. Саме це забезпечує правильність та обґрунтованість прийнятих рішень, які мають значення для подальшого життя людини.

Розглядаючи питання етичних стандартів у діяльності експерта, можемо зауважити, що до них належать такі: 1) експерт зобов'язаний сприяти справедливості й здійсненню кваліфікованого судочинства при його провадженні шляхом забезпечення встановлення медичної істини про стан психічного здоров'я підекспертного; 2) експерт не розслідує справи, не висуває обвинувачення, не є свідком, не вершить правосуддя, не захищає інтереси будь-якої зі сторін, яка є учасником процесу; 3) моральний обов'язок експерта полягає в чіткій відповідності до чинного законодавства провести об'єктивне, неупереджене та незалежне дослідження, оцінити отримані результати і сформулювати висновки; 4) експерт має суворо дотримуватися норм гуманного правосуддя, а саме: забезпечувати можливість захисту та допомоги психічно хворим особам чи які страждають на психічні розлади; 5) судово-психіатрична експертиза повинна проводитися відповідно до етичних принципів та норм загальної психіатрії, в умовах процесуально-правової процедури (Корунчак, 2020).

Одним із важливих аспектів є готовність експерта до проведення судово-психіатричної експертизи. Він повинен мати спеціальні знання, вміння та навички, достатній професійний досвід для того, щоб забезпечити правильне й об'єктивне дослідження. На етапі підготовки до проведення експертизи експерт має ознайомитися із судово-психіатричною

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 10.10.2023).

² Про затвердження Порядку проведення судово-психіатричної експертизи : Наказ М-ва охорони здоров'я України від 08.05.2018 № 865 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-18> (дата звернення: 10.10.2023).

практикою, засобами збору та аналізу інформації про підекспертну особу, виробити правила спілкування з нею, вміло застосовувати знання професійної етики тощо.

До теоретико-правових засад судово-психіатричної експертизи можна віднести:

- використання міжнародних стандартів та рекомендацій у галузі судової психіатрії та психології. Це дозволяє забезпечити відповідність проведення експертизи міжнародним стандартам та взаєморозуміння між експертами з різних країн;

- участь у професійних організаціях та співпраця з колегами з різних країн. Це може допомогти експертам обмінюватися досвідом, знаннями та найкращими практиками, а також сприяє розвитку міжнародних стандартів і рекомендацій у галузі судової психіатрії та психології;

- врахування індивідуальних рис особи, яка є об'єктом експертизи. Експерт повинен враховувати не лише загальні характеристики психічного стану, а й індивідуальні особливості, такі як вік, стать, освіта, професійна діяльність тощо;

- використання мультимодального підходу до проведення експертизи. Використання різних методик та інструментів для визначення психічного стану особи, таких як клінічні спостереження, психологічні тести, нейроімеджинг тощо;

- застосування технологій та інновацій: Використання сучасних технологій та інноваційних підходів може поліпшити якість і ефективність судово-психіатричної експертизи. Це може включати в себе використання комп'ютерних програм для аналізу даних, віртуальної реальності для реконструкції подій, а також застосування телемедицини для проведення експертизи на відстані;

- оцінку результатів та впливу судово-психіатричної експертизи. Важливо проводити регулярну оцінку результатів та впливу судово-психіатричної експертизи на судовий процес і життя осіб, які проходять експертизу. Це може допомогти виявити проблеми, вдосконалити методики та підходи, а також забезпечити більш ефективне використання ресурсів;

- популяризацію знань про судово-психіатричну експертизу (Чернявський та ін., 2016). Важливо підвищувати обізнаність суспільства про судово-психіатричну експертизу, її роль та значення в судовому процесі. Це може включати в себе проведення лекцій, семінарів, публікацію статей та інших матеріалів, спрямованих на популяризацію знань у цій галузі (Піріг, 2015).

Проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні є важливим аспектом правосуддя, який об'єднує правові та психіатричні науки. Вона включає в себе комплексне обстеження психічного стану особи, зокрема з метою встановлення наявності розладів психічного розвитку, патологічних станів або інших психічних відхилень, які можуть мати вплив на підсудного у кримінальному провадженні.

До основних принципів проведення судово-психіатричної експертизи належать:

- 1) презумпція невинуватості: кожна особа вважається невинуватою, доки її вину не буде доведено. Судово-психіатрична експертиза спрямована на з'ясування психічного стану підсудного і не повинна передбачати автоматичне припущення його вини на основі психіатричних висновків;

- 2) принцип компетентності та незалежності експерта. Судово-психіатричну експертизу повинен проводити кваліфікований психіатр, який має достатні знання та досвід у відповідній галузі. Він повинен діяти незалежно від будь-яких зовнішніх впливів і забезпечувати об'єктивність своїх висновків;

- 3) принцип комплексності. Судово-психіатрична експертиза повинна охоплювати всі аспекти психічного стану підсудного, враховуючи анамнез, психологічні та психіатричні тести, клінічний огляд, аналіз медичної документації та інші методи дослідження, необхідні для повного усвідомлення психічного стану підсудного;

- 4) принцип пропорційності. Судово-психіатрична експертиза повинна бути пропорційною до потреб кримінального провадження. Це означає, що обсяг і глибина експертизи повинні відповідати конкретним обставинам справи та потребам правосуддя;

- 5) принцип забезпечення прав підсудного. Під час проведення судово-психіатричної експертизи необхідно забезпечувати повагу до прав та гідності підсудного. Експерт повинен поважати конфіденційність медичних даних і дотримуватися етичних норм професії;

- 6) принцип науковості. Судово-психіатрична експертиза повинна ґрунтуватися на наукових принципах та методах, відповідати сучасним досягненням психіатричної науки і використовувати надійні наукові докази. Експерт повинен мати доступ до актуальної літератури, досліджень та інформації, необхідної для об'єктивного аналізу психічного стану підсудного;

- 7) принцип застосування стандартів. При проведенні судово-психіатричної експертизи

необхідно дотримуватися встановлених стандартів інтерпретації та оцінки психічних станів. Це допомагає забезпечити однаковий підхід до експертизи та порівняння результатів між різними випадками;

8) принцип достовірності та обґрунтованості. Експерт повинен забезпечити чіткість та обґрунтованість своїх висновків, пояснюючи методи, які використовувалися, аргументи, що лежать в основі висновків, та встановлені психіатричні критерії. Це допомагає суду та сторонам у справі зрозуміти основи експертного висновку та оцінити його достовірність;

9) принцип незалежності експертизи від процесуальних сторін. Судово-психіатрична експертиза повинна бути незалежною від будь-яких впливів з боку сторін кримінального провадження. Експерт не повинен бути підконтрольним жодній зі сторін, що забезпечує об'єктивність і непередбачуваність результатів експертизи;

10) принцип захисту прав підсудного. Під час проведення судово-психіатричної експертизи слід дотримуватися прав підсудного, зокрема права на інформацію, участь у процесі та можливість висловити свою точку зору. Підсудний повинен мати можливість скористатися правовою допомогою та захищати свої інтереси (Цільмак, 2014).

Розуміння та дотримання цих теоретико-правових засад є важливими для забезпечення справедливості у кримінальному провадженні та недопущення недостовірних або неадекватних психіатричних висновків, які можуть мати серйозні наслідки для особи, яку звинувачують у злочині. Вони створюють основу для проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні, забезпечуючи об'єктивність, науковість і дотримання прав підсудного, є необхідними для гарантування справедливого й ефективного правосуддя, а також для захисту прав та інтересів осіб, залучених до кримінального процесу.

Теоретико-правові засади проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні є важливим елементом справедливого та об'єктивного правосуддя. Вони гарантують науковий підхід до оцінки психічного стану підсудного та встановлення його відповідальності з урахуванням принципів незалежності, компетентності, обґрунтованості та захисту прав підсудного. Все це свідчить про необхідність дотримання засад як ефективного засобу захисту справедливості та забезпечення прав людини. Проведення судово-психіатричної експертизи дозволяє досягти об'єктивності та достовірності висновків,

що впливає на правильне прийняття рішень судом і гарантує справедливість для всіх сторін, задіяних у кримінальному провадженні.

Отже, розуміння та дотримання теоретико-правових засад проведення судово-психіатричної експертизи є важливими для ефективного функціонування правосуддя і гарантування захисту прав та інтересів осіб, залучених до кримінального процесу. Це демонструє важливість забезпечення належного рівня професійності, об'єктивності та незалежності експертів у цій галузі, впливає на довіру громадськості до судово-правової системи та гарантує захист прав людини, особливо у випадках, пов'язаних із психічними станами осіб, звинувачених у злочинах. Ефективне застосування теоретико-правових засад дозволяє зменшити ризик помилкових висновків та недобросовісного використання судово-психіатричних експертиз. Правильно здійснена експертиза, яка базується на об'єктивних критеріях, наукових методах та відповідних етичних стандартах, є ключовим інструментом для встановлення правди, ухвалення обґрунтованих судових рішень і забезпечення справедливості. Порушення або недотримання теоретико-правових засад може вплинути на результати судово-психіатричної експертизи, порушити баланс між правами особи, що перебуває під судом, та інтересами суспільства. Тому систематична робота над удосконаленням процедур проведення судово-психіатричних експертиз та законодавчої бази стає важливим завданням для забезпечення високої якості та надійності цього виду доказування.

Підбиваючи підсумки, зауважимо, що судово-психіатрична експертиза спрямована на допомогу слідству та суду в частині дотримання гуманних принципів закону, адже психічно хворі люди не повинні вважатись злочинцями, а їхні небезпечні дії в суспільстві – злочином. Водночас одним з головних завдань судово-психіатричної експертизи є не лише визначення необхідності застосування до особи заходів медичного характеру, тобто отримання особою належної та необхідної медичної допомоги, а й неможливість уникнути покарання за скоєний злочин психічно здорової людині. Сьогодні теоретики і практики мають масив роботи щодо підготовки висококваліфікованих спеціалістів, вдосконалення науково-методичної та законодавчої баз.

ВИСНОВКИ. Під судово-психіатричною експертизою слід розуміти кваліфіковане науково-практичне дослідження, що здійснюється судовим експертом у галузі психіатрії за наявності передбачених законом умов, на підставі

відповідного доручення задля вирішення запитань, що виникли під час розслідування злочинів і кримінальних проступків та мають значення для подальшого кримінального провадження.

Теоретико-правові засади є важливим елементом при проведенні судової психіатричної експертизи. Вони включають у себе знання теоретичних аспектів психіатрії та правової науки, практичний досвід і знання з практики судової психіатричної експертизи, етичні стандарти та використання об'єктивних і науково обґрунтованих методів. Дотримання цих засад забезпечує надійність та аргументованість прийнятих рішень, що має неабияке значення для захисту прав людини та правосуддя. Також важливим аспектом є знання принципів та методів, що їх використовують при проведенні психологічного та психіатричного оцінювання людини. Це можуть бути різні тестові методи, опитування та інші методи дослідження, що допомагають зрозуміти психічний стан людини. Отже, теоретичні аспекти судової психіатричної експертизи включають у себе знання психіатрії, правових норм, методів і принципів проведення психологічної та психіатричної оцінки.

Крім того, важливим аспектом є знання методики судово-психіатричної експертизи. Слідчі повинні розуміти, як проводиться ек-

спертиза, які документи потрібні для її проведення, як організовується збір даних та формується висновок. Саме ці умови гарантують здійснення кваліфікованого дослідження. Знання теоретичних аспектів та дотримання правових засад є важливими елементами успішного проведення судово-психіатричної експертизи, тому їх необхідно дотримуватися та піддавати постійному аналізу з метою вдосконалення та провадження апробованого міжнародного досвіду. Водночас судові експерти мають дотримуватися етичних норм, бути об'єктивними, безпристрасними та постійно підвищувати рівень своєї професійної компетентності, знань і навичок.

Соціальна значущість, дискусійність і недостатня розробленість досліджуваної проблеми створює певні труднощі при вивченні психічних розладів у їх специфічному відношенні до певних питань кримінального та цивільного права і процесу. Специфіка судової психіатрії зумовлена тим, що у своїй практичній, прикладній площині вона поєднана з юриспруденцією. Саме в процесі юридичної практики нерідко виникають питання, які викликають необхідність проведення дослідження психічного стану і здоров'я окремих підозрюваних, обвинувачених, засуджених, свідків, потерпілих, цивільних позивачів та відповідачів.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Алікіна Н. В. Завдання судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису слідчої дії. *Криміналістика і судебна експертиза*. 2013. Вип. 58 (1). С. 407–415.
2. Воробйова Н. О. Правове регулювання психіатричної допомоги : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2010. 208 с.
3. Гончаренко В. І. Використання даних природничих і технічних наук в кримінальному судочинстві. Київ, 1980. 124 с.
4. Гусева В. О. Призначення судово-медичних експертиз під час розслідування насильства щодо працівника правоохоронного органу: проблеми та шляхи їх вирішення. *Право і безпека*. 2021а. № 3 (82). С. 102–112. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.11>.
5. Гусева В. О. Сучасні можливості психологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених проти працівників правоохоронних органів. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021б. № 3 (95). С. 56–67. DOI: [10.33766/2524-0323.95.256-267](https://doi.org/10.33766/2524-0323.95.256-267).
6. Досудове розслідування в кримінальних провадженнях щодо застосування примусових заходів медичного характеру : метод. рек. / С. С. Чернявський, А. А. Вознюк, А. А. Патик та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 48 с.
7. Корунчак Л. А. Судово-психіатрична експертиза в Україні: особливості правового регулювання. *Юридичний бюлетень*. 2020. № 17. С. 319–325. DOI: <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207>. 2020.17.40.
8. Макарова О. П. Роль експерта в проведенні комплексної судово-психолого-психіатричної експертизи в сучасній Україні. *Соціологія права*. 2023а. № 1–2 (44–45). С. 60–63. DOI: <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.10>.
9. Макарова О. П. Судово-психіатрична експертиза: теоретичні аспекти та проблеми призначення. *Наше право*. 2023б. № 4. С. 61–66. DOI: <https://doi.org/10.32782/NP.2023.4.9>.
10. Олійник О. П., Ревенок О. А., Голованова О. Г., Радзевілова О. В. Судово-психіатрична експертиза осіб, які брали участь в антитерористичній операції (аналіз галузевої статистичної звітності). *Архів психіатрії*. 2016. Т. 22, № 3 (86). С. 98–104.

11. Первомайський В. Б., Лейко В. Р., Канищев А. В. Методичні аспекти призначення та проведення комплексної судово-психіатричної експертизи короточасних афективних станів. *Архів психіатрії*. 2008. Т. 14, № 2. С. 29–32.
12. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС ; Ліра ЛТД, 2015. 432 с.
13. Цільмак О. М. Практикум з судової психіатрії : навч. посіб. Одеса : ОДУВС, 2011. 104 с.
14. Цільмак О. М. Судово-психіатрична експертиза : навч. посіб. Одеса : РВВ ОДУВС, 2014. 104 с.
15. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 19 с.

Надійшла до редакції: 28.06.2023

Прийнято до друку: 29.07.2023

REFERENCES

1. Alikina, N. V. (2013). The task of forensic psychological examination based on the materials of the video recording of the investigative action. *Criminalistics and Forensics*, 58(1), 407–415.
2. Cherniavskiy, S. S., Vozniuk, A. A., Patyk, A. A. et al. (2016). *Pre-trial investigation in criminal proceedings regarding the use of coercive measures of a medical nature*. National Academy of Internal Affairs.
3. Gusieva, V. O. (2021a). Appointment of forensic examinations during the investigation of violence against a law enforcement officer: problems and ways to solve. *Law and Safety*, 3(82), 102–112. <https://doi.org/10.32631/pb.2021.3.11>.
4. Honcharenko, V. I. (1980). *The use of the data of natural and technical sciences in criminal proceedings*. Kyiv.
5. Husieva, V. O. (2021). Current possibilities of psychological examinations in the investigation of criminal offenses committed against law enforcement officers. *Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E. O. Didorenko*, 3(95), 56–67.
6. Korunchak, L. A. (2020). Forensic-psychiatric expertise in Ukraine: peculiarities of legal regulation. *Law Bulletin*, 17, 319–325. <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.40>.
7. Makarova, O. P. (2023a). The role of the expert in the conduct of a complex forensic-psychological-psychiatric examination in the judiciary of Ukraine. *Sociology of Law*, 1–2(44–45), 60–63. <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.10>.
8. Makarova, O. P. (2023b). Forensic psychiatric examination: theoretical aspects and problems of appointment. *Our Law*, 4, 61–66. <https://doi.org/10.32782/NP.2023.4.9>.
9. Oliinyk, O. P., Revenok, O. A., Golovanova, O. G., & Radzevilova, O. V. (2016). Forensic psychiatric evaluation of persons who participated in the anti-terrorist operation (analysis of branch statistical reports). *Archive of Psychiatry*, 22(3), 98–104.
10. Pervomaiskiy, V. B., Ileiko, V. R., & Kanishchev, A. V. (2008). Methodical aspects of prescribing and conducting complex forensic psychiatric examination of short-term affective states. *Archive of Psychiatry*, 14(2), 29–32.
11. Pyrih, I. V. (2015). *Theoretical and applied problems of expert provision of pre-trial investigation*. Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs; Lira LTD.
12. Sherstiuk, V. M. (2007). *Organizational, legal and moral and psychological principles of forensic expert activity* [Candidate thesis, Yaroslav Mudryi National Law Academy of Ukraine].
13. Tsilmak, O. M. (2011). *Workshop on forensic psychiatry*. Odesa State University of Internal Affairs.
14. Tsilmak, O. M. (2014). *Forensic psychiatric examination*. RVV ODUVS.
15. Vorobiova, N. O. (2010). *Legal regulation of psychiatric care*. Justinian.

Received the editorial office: 28 June 2023

Accepted for publication: 29 July 2023

OLENA PAVLIVNA MAKAROVA,

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Pedagogy and Psychology;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-5942>,
e-mail: faynalena@ukr.net*

THEORETICAL AND LEGAL PRINCIPLES OF FORENSIC PSYCHIATRIC EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

The category of forensic examinations includes examinations conducted in civil or criminal proceedings by court order. Forensic examinations are carried out in specialised forensic institutions or outside these institutions in accordance with the procedure established by law. A significant number of forensic examinations are conducted in forensic departments of state psychiatric institutions. According to Ukrainian legislation, state forensic institutions are those institutions that are specifically designated to conduct forensic examinations and are subordinate to the Healthcare Department. A forensic psychiatric or comprehensive forensic psychological and psychiatric examination must be conducted by experts in accordance with the procedure set out in the Civil Procedure and Criminal Procedure Codes of Ukraine. Depending on the nature of the expert research, forensic psychiatric examination departments are divided into outpatient and inpatient.

The knowledge that a psychiatric expert must have is specific, taking into account knowledge of the patterns and characteristics of mental activity of the individual. This specialised knowledge is acquired during special professional psychological and psychiatric training, and is subsequently implemented in the practice of forensic psychiatric examination, and therefore has legal significance. The knowledge used in the pre-trial investigation of criminal offences and in court proceedings is used to establish the mental state of the person who committed the criminal offence.

The theoretical and legal aspects of the appointment and conduct of forensic psychiatric examination have been determined on the basis of the analysis of the provisions of legal acts in this area. The issues related to the professional component of training of experts conducting forensic psychiatric examination have been highlighted, and it has been found that, as a rule, they have their own individual style of professional activity and constantly improve their level of competence.

It has been found out that the subject of psychiatrist's research is mental diseases and disorders, brain diseases manifested by disorders of mental activity of a person. The issues of ethical standards in the activities of an expert in conducting a forensic psychiatric examination have been considered.

Key words: *activity, expert, professional competence, forensic psychiatric examination, comprehensive examination, psychiatrist, specialist.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Макарова О. П. Теоретико-правові засади проведення судово-психіатричної експертизи у кримінальному провадженні. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 190–199. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.16>.

Citation (APA): Makarova, O. P. (2023). Theoretical and legal principles of forensic psychiatric examination in criminal proceedings. *Law and Safety*, 3(90), 190–199. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.16>.

УДК 342.9:5.08

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.17>**ПЕТРО СЕРГІЙОВИЧ КЛІМУШИН,***Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;* <https://orcid.org/0000-0002-1020-9399>,
*e-mail: klimushyn@ukr.net;***ВІКТОРІЯ ЄВГЕНІВНА РОГ,***Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;* <https://orcid.org/0000-0002-7443-5125>,
*e-mail: vitochkarog@gmail.com;***ТЕТЯНА ПЕТРІВНА КОЛІСНИК,***Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;* <https://orcid.org/0000-0002-7442-8136>,
e-mail: ktp201505@gmail.com

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ ІНТЕРНЕТУ РЕЧЕЙ

Технології Інтернету речей надають розумним речам можливість прийняття рішень у системі управління фізичними об'єктами, використовуючи інтелект і консенсус. Для підтримки Інтернету речей задіяні такі технології, як вбудовані пристрої, хмарні і туманні обчислення, обробка великих даних, машинне навчання, штучний інтелект, що забезпечує виробництво інтелектуальних фізичних об'єктів. Огляд існуючих інфраструктур безпеки для інтелектуальних середовищ на основі Інтернету речей свідчить, що кожний підключений пристрій може стати потенційною точкою входу для атаки злоумисників.

Надано огляд ключових аспектів щодо стандартів безпеки розумних середовищ на основі Інтернету речей за напрямками: потенційних рішень, інтелектуальних середовищ, меж оцінки безпеки, відкритих проблем і викликів. Актуальним завданням є додаткові дослідження щодо розвитку методологічних і технологічних заходів стандартизації у сфері функціональної сумісності різномірних пристроїв Інтернету речей із тим, щоб розпочати подальші дискусії щодо розробки нових стандартів безпеки та інфраструктури сертифікації розумних середовищ на основі Інтернету речей.

На основі аналізу існуючих проблем запровадження Інтернету речей досліджено методологічні і технологічні особливості правового регулювання інтелектуальних середовищ. Розглянуто структури стандартизації мереж і послуг середовищ Інтернету речей на регіональному, європейському та глобальному міжнародному рівнях.

Визначено архітектуру середовищ Інтернету речей – це багаторівнева, гетерогенна система зі складною топологією та використанням інноваційних технологій. Визначено явище безпеки Інтернету речей як комплексне поняття, що включає в себе функціональну безпеку (*safety*) та інформаційну безпеку (*security*) з їх взаємозв'язком, протиріччями, викликами та ризиками.

Досліджено функціональну безпеку Інтернету речей у термінах функції безпеки, повноти безпеки та стійкості, які підлягають регламентації в технічних вимогах на виріб, що проектується. Надано аспекту модель функціональної сумісності Інтернету речей і наведено приклади її застосування за взаємопов'язаними складовими (транспортна, синтаксична, семантична, поведінкова й аспект політики).

Проведено оцінку загальноприйнятих практик та ризиків створення регламентуючих документів (стандартів, інструкцій, методичних матеріалів) у сфері функціональної безпеки Інтернету речей. Надано рекомендації щодо запровадження науково обґрунтованого підходу до національної стандартизації безпеки Інтернету речей та заходів вирішення проблеми функціональної сумісності різномірних пристроїв Інтернету речей.

Ключові слова: *Інтернет речей (IoT), стандарти безпеки, сертифікати безпеки, функціональна безпека, інформаційна безпека, функціональна сумісність.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Інтернет речей (*Internet of Things – IoT*) складається з двох ключових елементів: «інтернет» і «речі», що пов'язані один з одним через інтернет, і це дає їм змогу координувати свої дії і приймати рішення разом. Вони за допомогою технологій можуть чути, бачити, думати, обчислювати і діяти. Ці технології дають розумним речам змогу приймати рішення у системі управління фізичними об'єктами, використовуючи інтелект і консенсус. У результаті створюють виклики, які вимагають спеціалізованих стандартів безпеки Інтернету речей (Salman, Jain, 2017).

Отже, Інтернет речей (далі – IoT) є технологією доступу об'єктів фізичного світу до інтернету, яка забезпечує можливість ідентифікації різним об'єктам фізичного світу, наділяючи їх інтелектуальною поведінкою за допомогою забезпечення середовища для обміну інформацією один з одним та з хмарою в режимі реального часу без безпосередньої участі людини (Vermesan, Friess, 2014).

Технологія IoT здійснила революційний вплив у багатьох сферах нашого життя. Цей вплив став ключовим чинником інновацій та успіху в широкому діапазоні сфер, враховуючи розумні середовища на основі IoT (Karie, Sahri, Haskell-Dowland, 2020). Для підтримки IoT задіяні такі технології, як вбудовані пристрої, хмарні і туманні обчислення, обробка великих даних, машинне навчання, штучний інтелект, що забезпечують виробництво інтелектуальних фізичних об'єктів (Дявіл, Ноздріна, 2020).

Проте огляд існуючих інфраструктур безпеки для інтелектуальних середовищ на основі IoT свідчить, що кожний підключений пристрій може стати потенційною точкою входу для атаки зловмисників (Kebande, Karie, Venter, 2018).

Зіткнувшись із проблемами безпеки в середовищах на основі IoT, виникає потреба огляду існуючих традиційних стандартів безпеки та систем оцінювання, висвітлюючи їх основні сфери, щоб виявити ті, які потенційно можуть задовольнити деякі потреби безпеки на основі IoT. Результати цього дослідження можуть допомогти фахівцям-практикам, дослідникам та іншим зацікавленим особам зрозуміти сучасний стан сфери, а також допомогти їм визначити нові напрями досліджень і розпочати подальші дискусії щодо розробки нових стандартів безпеки та систем оцінки для вирішення існуючих і майбутніх проблем безпеки в розумних середовищах на основі IoT.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є визначення сутності й проблема-

тики питання стандартизації і сертифікації функціональної безпеки інтелектуальних середовищ IoT на основі позитивного зарубіжного досвіду.

Для досягнення вказаної мети були поставлені такі завдання:

- визначити проблеми запровадження IoT для того, щоб виявити методологічні та технологічні основи правового регулювання інтелектуальних середовищ;

- розглянути структури стандартизації мереж і послуг середовищ IoT на регіональному європейському та глобальному міжнародному рівнях;

- встановити архітектуру середовищ IoT як багаторівневої, гетерогенної системи зі складною топологією та використанням інноваційних технологій;

- розкрити комплексне поняття безпеки IoT як єдине явище з двома сторонами функціональної та інформаційної безпеки;

- дослідити функціональну безпеку IoT у термінах «функція безпеки» та «повнота безпеки», які підлягають регламентації в технічних вимогах на виріб, що проектується;

- визначити аспекту модель функціональної сумісності IoT і навести приклади її застосування за взаємопов'язаними складниками;

- оцінити загальноприйняті практики та їхні ризики створення регламентуючих документів (стандартів, інструкцій, методичних матеріалів) у сфері функціональної безпеки IoT;

- проаналізувати чинне законодавство України у сфері IoT і штучного інтелекту та надати рекомендації щодо запровадження науково обґрунтованого підходу до стандартизації безпеки IoT;

- запропонувати заходи щодо вирішення проблеми функціональної сумісності різнорідних пристроїв IoT.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Основоположним документом із функціональної безпеки є міжнародний стандарт IEC 61508-1 «Функціональна безпека електричних / електронних / програмованих електронних систем безпеки»¹, прийнятий Міжнародною електротехнічною комісією (*International Electrotechnical Commission – IEC*). Цей стандарт визначає функціональну

¹ Functional safety of electrical/electronic/programmable electronic safety-related systems. Part 1: General requirements. IEC 61508-1. Edition 2.0. Geneva : International Electrotechnical Commission, 2010. URL: https://webstore.iec.ch/preview/info_iec61508-1%7Bed2.0%7Db.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

безпеку як частину загальної безпеки, яка залежить від правильного функціонування систем і зовнішніх засобів зниження ризиків.

Стандарт визначає два фундаментальні принципи: забезпечення безпеки на основі передового досвіду протягом усього життєвого циклу і ймовірнісний характер відмов пристроїв на безпеку. Стандарт складається із семи частин, які згруповані за напрямками: визначення, нормативні вимоги стандарту та інформативні вказівки для розробки. У стандарті визначено методи забезпечення функціональної безпеки для кожної фази життєвого циклу електронних систем.

На основі IEC 61508-1 написано багато статей і монографій, у яких досліджені проблеми використання стандарту за сферами впровадження електронних систем.

Так, у роботі В. О. Остапенка (2017) розкрито методи оцінки функціональної безпеки бездротової сенсорної мережі моніторингу стану рослин з вираховуванням двох типів відмов: систематичних і випадкових.

У роботі Д. Ю. Хлапоніна (2018) проаналізовано законодавство та результати наукових досліджень у сфері кіберфізичних систем за вимогами надійності, безпеки, стійкості та конфіденційності таких країн, як Велика Британія, Німеччина, США, а також у Європейському Союзі. У дослідженні визначено, що численні зусилля різних міжнародних організацій у сфері створення стандартів кіберфізичних систем виявилися недостатніми і досі не забезпечили повної їх сумісності.

Аналіз останніх наукових досліджень, проведених у галузі вирішення питань інформаційної безпеки і конфіденційності даних IoT, показав, що вони ґрунтуються на традиційних методах безпеки мережі. Тому актуальним є питання розробки механізмів безпеки IoT-пристроїв як гетерогенних багаторівневих систем.

У дослідженні Н. М. Карі, Н. М. Сахрі та П. Хаскелл-Доуленда (2020) надано огляд ключових аспектів щодо стандартів безпеки розумних середовищ на основі IoT за напрямками: потенційних рішень, інтелектуальних середовищ, рамок оцінки безпеки, відкритих проблем та викликів. Як новий внесок у цьому документі запропоновано таксономію, яка класифікує різні виклики та потенційні рішення виявлених проблем у середовищі IoT.

Багато науковців розглядають актуальне завдання вітчизняного законодавства щодо стандартизації розробки та впровадження штучного інтелекту за різними сферами застосування (Іванов, Бершадська, 2022; Тока-

рева, Савліва, 2021; Тюрю, 2022). Вітчизняне законодавство з регламентації використання інтелектуальних середовищ має бути комплексним, враховувати відомі міжнародні стандарти та рекомендації. Насамперед потрібно уніфікувати термінологію, узагальнити національні теоретичні напрацювання та практики, визначити проблеми забезпечення функціональної сумісності й безпеки розумних систем IoT.

Отже, актуальним завданням є додаткові дослідження щодо розвитку методологічних і технологічних заходів стандартизації у сфері функціональної сумісності різнорідних пристроїв IoT для того, щоб розпочати подальші дискусії стосовно розробки нових стандартів безпеки та інфраструктури сертифікації розумних середовищ на основі IoT.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Методологія дослідження базується на аналізі зарубіжного досвіду впровадження технологій IoT. У процесі аналізу ми спиралися на відомі міжнародні документи, які регламентують сферу стандартизації безпеки IoT, результати наукових досліджень, опубліковані у відкритих виданнях.

Під час проведення дослідження були використані систематичні методи теоретичного обґрунтування проблеми. Згадані методи вказують на необхідність визначення ключової сфери дослідження, вибірки, вилучення корисних даних та інтерпретації їх достовірності. Наше дослідження передусім було зосереджене на визначенні відповідних статей щодо стандартів безпеки, зокрема спеціальних стандартів безпеки IoT, які перевіряють їх, щоб визначити, чи відповідають вони запропонованому системному критерію відбору.

Методологія огляду, використана в цьому дослідженні, має три основні етапи:

1) ідентифікація сфери дослідження, визначення питань дослідження, вибірка та визначення ключової стратегії або критеріїв пошуку. Ідентифікація досліджуваної сфери в контексті цієї статті ґрунтувалася на кількох дослідницьких питаннях аналізу поточного стану традиційних стандартів безпеки щодо проблем безпеки інтелектуальних середовищ на основі IoT, розгляді релевантних недоліків загальних стандартів безпеки та спеціальних стандартів безпеки IoT;

2) застосування стратегії або критеріїв пошуку до відомої літератури, проведення загального пошуку, пошуку в базі даних, оцінка пошуку та визначення критеріїв відбору;

3) узагальнення відібраної літератури, статей, існуючих стандартів, інструкцій та

методичних рекомендацій для вирішення проблеми функціональної сумісності та безпеки різномірних пристроїв IoT.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Головною тенденцією, характерною для IoT, так само, як і його головною проблемою, є досить швидке збільшення кількості кінцевих пристроїв, підключених до мережі. Зі зростанням кількості розумних пристроїв виникають і недоліки, пов'язані з керуванням великим потоком даних, створюваних цими пристроями, а також з вибором найбільш вдалого рішення під час розгортання мереж із таких пристроїв та забезпеченням взаємодії всередині мережі.

Значна конкуренція між виробниками у сфері IoT робить взаємодію між інтелектуальними пристроями ще складнішим завданням. Відсутність єдиного стандарту та напрацьованих практик безперешкодної і стійкої взаємодії різних пристроїв зараз є однією з основних проблем. Варто враховувати, що наявність цієї проблеми значно впливає на безпеку всередині мереж IoT.

Поточну ситуацію слід охарактеризувати як конкуренцію стандартів. Можна виокремити кілька консорціумів та спілок, які були створені для формування та розвитку стандартів взаємодії, зв'язку, конфіденційності та безпеки.

Існують різні світові організації, що займаються питаннями стандартизації: Інститут інженерів з електротехніки та електроніки (*Institute of Electrical and Electronics Engineers – IEEE*), Національний інститут стандартів і технологій (*National Institute of Standards and Technology – NIST*), Європейський інститут стандартів телекомунікацій (*European Telecommunications Standards Institute – ETSI*), Міжнародна організація для стандартизації (*International Organisation Standardisation – ISO*).

Питаннями стандартизації мереж і послуг IoT на регіональному європейському рівні займається Європейський інститут стандартів телекомунікацій, у якому створено спеціальний технічний комітет «Розумний міжмашинний зв'язок» (*Smart Machine-to-Machine Communications – SmartM2M*).

На глобальному рівні основними організаціями, залученими до стандартизації IoT, є:

- сектор стандартизації Міжнародного союзу електрозв'язку (*International Telecommunication Union – ITU*), в межах якого є дослідницька комісія – ДК20 «IoT і його додатки, враховуючи “розумні” міста та спільноти»;
- партнерський проєкт oneM2M, що реалізує ініціативу глобального партнерства між

вісьмома провідними світовими організаціями з розробки стандартів: ARIB (Японія), ATIS (США), CCSA (Китай), ETSI (Європа), TTA (США), TSDSI (Індія), TTA (Корея) і TTC (Японія) разом із галузевими форумами та консорціумами для розробки специфікацій, які забезпечують найефективніше розгортання міжмашинних (M2M) систем зв'язку та IoT (Домрачева, Довженко, Дмитренко, 2019).

Зусилля світової телекомунікаційної спільноти спрямовані на розвиток нових сегментів ІКТ-ринку, пов'язаних з IoT. Нормативно-технологічною базою цього розвитку в умовах подальшої лібералізації ринків стають відкриті стандарти, що створюються на глобальному та регіональному рівнях.

Участь у роботі міжнародних організацій зі стандартизації IoT з боку українських наукових організацій на сьогодні незначна через відсутність фінансування міжнародних програм, що призводить до технологічного відставання у використанні IoT, втрати компетенцій та міжнародного статусу України як технологічного партнера.

Архітектура IoT – це структура та організація компонентів, що утворюють мережу IoT. Вона визначає спосіб, яким пристрої IoT підключаються до мережі, взаємодіють та обмінюються даними. Залежно від сфери застосування можуть використовуватися різні архітектури мереж IoT, які відрізняються своїми характеристиками та продуктивністю. Найбільш поширена архітектура має чотири рівні (Sethi, Sarangi, 2017; Chintham, Poladi, Kumar, 2018) (див. рис. 1):

1) *сенсорний рівень* – є ключовим рівнем, що має датчики, пристрої, виконавчі механізми тощо, які збирають дані з фізичного середовища, обробляють їх і потім надсилають через мережу;

2) *мережевий рівень* – складається з мережевих шлюзів і систем збору даних, який перетворює аналогові дані у цифрові. Для утворення цього рівня архітектури використовують такі протоколи і технології (Пулеко, Єфіменко, 2022), як Wi-Fi, Bluetooth, ZigBee, Z-Wave, 6LoWPAN, LoRaWAN, NB-IoT, Ethernet тощо;

3) *рівень обробки даних* – реалізує попередню обробку даних за різновидом і використовує такі технології: візуалізаційні інструменти, Big Data, методи та алгоритми штучного інтелекту;

4) *рівень додатків* – складається з хмарних центрів, туманних технологій, де дані керуються та використовуються програмами в різних сферах (Пулеко, Єфіменко, 2022): системи

автоматизації будівель та офісів, розумні системи відслідковування даних про здоров'я людини, системи моніторингу роботизованих виробничих ліній, системи автоматизації логістики та транспорту, системи управління громадською безпекою.

Рис. 1. Багаторівнева архітектура IoT

IoT сприяє вирішенню завдань людства в таких сферах, як громадська безпека, управління процесами, сервіс життя людей, медичні послуги, продуктивність і конкурентоспроможність бізнесу. Однак розумні речі не лише покращують якість життя, а й стають джерелом загроз конфіденційності та громадській безпеці.

Одна з найважливіших особливостей IoT – можливість безпосередньо взаємодіяти з навколишнім середовищем та впливати на нього. IoT є гетерогенною системою зі складною топологією, що поєднує в собі різні старі та нові технології. Умови та ситуації, в яких функціонують IoT, значно різняться, причому не лише залежно від належності до одного із сегментів, а й секторів. Навіть всередині одного сегмента цілі використання тих самих речей можуть бути різними, що виявляється у різних вимогах до безпеки пристроїв та систем.

Дуже важливою відмінністю є те, що безпека IoT стає комплексним поняттям, яке містить у собі не лише традиційну інформаційну безпеку (*security*), а й функціональну безпеку (*safety*), що відповідає за надійне функціонування цілої системи та окремих складників її пристроїв. Якщо інформаційна безпека стала критичною з появою інтернету, то функціональна безпека розглядалася і до появи цифрового управління, адже аварії відбувалися завжди, тобто захисту потребує і сам фізичний пристрій IoT. Тож інформаційна та функціональна безпека є сторонами того самого явища. При цьому між функціональною та інформаційною безпекою можуть виникати серйозні суперечності (Cerf et al., 2016).

Необхідно враховувати функціональну безпеку в системі IoT, оскільки пристрій може працювати безпечно за нормального використання, але якщо пристрій вийшов з ладу, зломисник спробує маніпулювати функціями пристрою, завдаючи шкоди об'єктам, що контролюються пристроєм, або порушити конфіденційність людей, які пов'язані з ним (Atlam, Wills, 2020).

Існують серйозні проблеми стосовно безпеки через відкриті та невикористані порти пристроїв IoT, оскільки це дає змогу зломисникам впроваджувати шкідливі коди, завдаючи шкоди пристроям, особливо критичним для безпеки. Таким чином, це питання має бути розглянуте в майбутньому проектуванні пристроїв для підтримання фізичної та інформаційної безпеки пристроїв IoT.

Передбачається, що в майбутньому завдяки об'єднанню кіберпростору із фізичним простором буде реалізовано широкий спектр нових механізмів і послуг. Використання цих механізмів дасть змогу розробникам послуг класифікувати, проаналізувати та зменшити приховані ризики пристроїв і систем, що об'єднують фізичний і кіберпростір, кількісно оцінити перспективи бажаних вимог до функціональної та інформаційної безпеки і порівняти їх. Завдяки цьому, навіть якщо перевірки проводимуться за допомогою окремих процесів, можна забезпечити узгодженість перспектив і змісту заходів у цих просторах, необхідних у відповідних пристроях і системах (Saracco, 2019).

Проте необхідно враховувати, що ефект і розмір впливу відрізняються залежно від призначення пристроїв і систем IoT. Це буде основою для належного аналізу впливу у випадку, якщо стався інцидент, з точки зору користувача механізмів і послуг, класифікуючи їх відповідно до вимог загальної безпеки.

Таким чином, у майбутньому необхідно створити ґрунтовні умови для продовження розробки системної відповіді на належне впровадження заходів функціональної та інформаційної безпеки, де широко використовується IoT, а кіберпростір і фізичний простір є високо інтегрованими структурами суспільства (Ning, Zhang, Daneshmand, 2021).

Інформаційна безпека IoT – це дія, спрямована на забезпечення безпеки пристроїв та мереж, до яких вони підключені, від загроз і витоку даних за допомогою захисту, ідентифікації та відстеження ризиків, а також усунення вразливостей на різних пристроях. Властивість інформаційної безпеки має забезпечити доступність, цілісність і конфіденційність даних системи управління.

Вимоги безпеки IoT можуть бути реалізовані лише за допомогою комплексних рішень, що забезпечують видимість, сегментацію та захист усієї мережної інфраструктури. Ці рішення повинні мати такі ключові можливості:

– *упізнати* – ідентифікувати та класифікувати IoT-пристрої для побудови профілю ризику;

– *розділити* – розуміти області атаки IoT із поділом на групи на базових правилах, зважаючи на їхні профілі ризику;

– *захистити* – застосувати політики безпеки на різних рівнях інфраструктури (Pal et al., 2020).

У свою чергу завданням кібербезпеки є захист від атак, спрямованих на обмеження готовності, цілісності та конфіденційності даних. Завдання реалізується за допомогою профілактичних або активних технічних та організаційних заходів. Недооцінка аспектів інформаційної безпеки під час організації функціональної безпеки може мати прямі наслідки для виробничого устаткування. Також можливий непрямий вплив на виробничий процес, а отже, і на кінцевий продукт.

Функціональна безпека IoT безпосередньо пов'язана з надійністю апаратного та програмного складника, на яких покладаються управління функціями безпеки. Фізичні об'єкти, якими управляють пристрої IoT, найчастіше створюють ризики для довкілля та людей. Ці системи управління повинні виконувати функції безпеки і мати певні характеристики (резервування, стійкість до відмов, самодіагностика, стійкість до зовнішніх екстремальних впливів тощо). Контроль за розробкою, впровадженням та експлуатацією комп'ютерних систем управління, важливих для безпеки, здійснюється державними органами сертифікації та ліцензування. Тобто проектування систем IoT має проводитися з дотриманням вимог до функціональної безпеки.

Для кращого розуміння проблеми функціональної безпеки наведемо деякі терміни, що стосуються функцій безпеки та повноти безпеки, які підлягають регламентації в технічних вимогах на виріб, що проектується.

1. *Функція безпеки (safety function)* – функція, що реалізується системою та призначена для досягнення або підтримання безпечного стану обладнання стосовно конкретної небезпечної події.

2. *Повнота безпеки (safety integrity)* – ймовірність того, що система задовільно виконуватиме необхідні функції безпеки за всіх зазначених умов протягом заданого інтервалу часу.

3. *Повнота безпеки програмного забезпечення (software safety integrity)* – складник повноти безпеки системи, що стосується систематичних відмов, які виявляються в небезпечному режимі та стосуються програмного забезпечення.

4. *Повнота безпеки, що стосується систематичних відмов (systematic safety integrity)* – складник повноти безпеки системи, що стосується систематичних відмов, які виявляються у небезпечному режимі.

5. *Повнота безпеки апаратних засобів (hardware safety integrity)* – це складник повноти безпеки системи, що стосується випадкових відмов апаратури, які виявляються у небезпечному режимі.

6. *Рівень повноти безпеки (safety integrity level)* – дискретний рівень (приймає одне з чотирьох можливих значень), що відповідає діапазону значень повноти безпеки. При цьому рівень повноти безпеки, що дорівнює чотирьом, є найвищим рівнем повноти безпеки, а рівень повноти безпеки, що дорівнює одиниці, відповідає найменшій повноті безпеки.

7. *Смійкість до систематичних відмов (systematic capability)* – міра впевненості (виражена у чотирирівневому діапазоні) в тому, що систематична повнота безпеки елемента відповідає вимогам заданого значення рівня повноти безпеки певної функції безпеки елемента.

Зазначимо, що наведені вище терміни належать до систем, пов'язаних із безпекою, тобто до систем, які реалізують необхідні функції безпеки для досягнення та підтримання безпечного стану обладнання.

Стандарт функціональної сумісності систем IoT забезпечують проектування систем IoT таким чином, щоб сутності системи IoT могли здійснювати обмін та спільне використання інформації. У системах IoT, де можуть бути підключені різні об'єкти, виникають складнощі від технологічних аспектів до глобальної політики, регулювання і міжнародного права.

Стандарт функціональної сумісності визначає різні характеристики з погляду аспектів, де кожен аспект характеризує один параметр. Для досягнення функціональної сумісності важливо, щоб усі аспекти були вивчені та спільно узгоджені взаємодіючими сутностями.

Аспектна модель функціональної сумісності має п'ять аспектів, які показані на рис. 2. Ця модель спочатку була розроблена у стандарті¹

¹ ISO/IEC 19941:2017. Information technology – Cloud computing – Interoperability and portability // ISO : сайт. URL: <https://www.iso.org/standard/66639.html> (дата звернення: 15.04.2023).

і отримана шляхом об'єднання та абстрагування з європейською структурою сумісності¹.

Рис. 2. Аспекти функціональної сумісності IoT

Транспортна функціональна сумісність – це спільність інфраструктури зв'язку обмінюватись даними між сутностями. Вона містить у собі фізичний рівень (наприклад, дротовий або бездротовий зв'язок) і механізм передачі між різними сутностями системи IoT або між різними системами IoT. Цей механізм визначений як модельний на основі сутностей стандартизованої еталонної архітектури IoT із використанням загального словника, проєктів для багаторазового використання та найкращих галузевих практик².

Приклади транспортної функціональної сумісності:

1) IEEE 802.3 – це робоча група стандартних специфікацій³ для Ethernet – методу фізичного зв'язку на основі пакетів у локальній мережі. Фізичний зв'язок здійснюється між вузлами або пристроями, такими як маршрутизатори, комутатори та концентратори, за

допомогою мідних або оптоволоконних кабелів. Загалом стандарти IEEE 802.3 визначають фізичні носії та робочі характеристики Ethernet. Сьогодні існує багато варіацій цього стандарту;

2) IEEE 802.11 – набір стандартів зв'язку⁴ для комунікації в бездротовій локальній мережній зоні. Продукти стандарту тестуються на сумісність і сертифікуються організацією Wireless Ethernet Compatibility Alliance (WECA), яка зараз відома як Wi-Fi Alliance. Сумісні бездротові продукти, що пройшли випробування за програмою «Альянсу Wi-Fi», можуть бути марковані знаком Wi-Fi. Цей стандарт є найбільш прийнятним за побудови бездротових мереж;

3) MQTT (*Message Queuing Telemetry Transport*) – це клієнт-серверний стандартизований протокол⁵ обміну повідомленнями, який досить спрощений, щоб його могли підтримувати наймініатюрніші пристрої з мінімальним обсягом доступних ресурсів, але при цьому він досить надійний, щоб гарантувати, що важливі повідомлення завжди дійдуть до місця призначення. Протокол MQTT працює поверх

¹ New European Interoperability Framework. Promoting seamless services and data flows for European public administrations. 2017 // European Union : сайт. URL: https://ec.europa.eu/isa2/sites/isa/files/eif_brochure_final.pdf (дата звернення: 15.04.2023).

² ISO/IEC 30141:2018. Internet of Things (IoT) – Reference Architecture // ISO : сайт. URL: <https://www.iso.org/standard/65695.html> (дата звернення: 15.04.2023).

³ IEEE 802.3 Ethernet Working Group. URL: <https://www.ieee802.org/3/> (дата звернення: 15.04.2023).

⁴ IEEE 802.11™ Wireless Local Area Networks. URL: <https://www.ieee802.org/11/> (дата звернення: 15.04.2023).

⁵ ISO/IEC 20922:2016. Information technology – Message Queuing Telemetry Transport (MQTT) v3.1.1 // ISO : сайт. URL: <https://www.iso.org/standard/69466.html> (дата звернення: 15.04.2023).

протоколу TCP, але може також використовувати інші мережеві протоколи, що забезпечують упорядковані двоспрямовані з'єднання без втрат;

4) AMQP (*Advanced Message Queuing Protocol*) – це відкритий стандартизований протокол¹ прикладного рівня, призначений для забезпечення взаємодії між широким спектром різних додатків та систем, незалежно від їх внутрішнього пристрою. Протокол AMQP дозволяє різним платформам, які реалізовані різними мовами, обмінюватися повідомленнями, що може бути особливо корисно у гетерогенних системах.

Синтаксична функціональна сумісність – це здатність двох або більше систем чи пристроїв проводити обмін інформацією на основі синтаксисів, таких як формати, правила тощо.

Приклади синтаксисів для інформації включають OWL (*Web Ontology Language* – мова вебонтологій), RDFS (*Resource Description Framework Schema* – мова опису словників термінів), UML (*Unified Modelling Language* – уніфікована мова моделювання), XML (*eXtensible Markup Language* – розширювана мова розмітки), JSON (*JavaScript Object Notation* – текстовий формат даних).

Семантична функціональна сумісність – це здатність сутностей, що здійснюють обмін інформацією, розуміти значення моделі даних у контексті предметної галузі. Концепції предметної галузі у системі IoT варіюються і залежать від властивостей відповідних сутностей.

Семантична функціональна сумісність ґрунтується на моделях даних інформації, що передаються. Моделі даних залежать від властивостей задіяних сутностей і функціональних можливостей інтерфейсів з-поміж них.

Поведінкова функціональна сумісність сутності IoT визначається в описі інтерфейсу. Опис інтерфейсу включає в себе декларацію інтерфейсу, який надає служба, часто у вигляді інтерфейсу прикладного програмування (*Application Programming Interface – API*). Декларація інтерфейсу прикладного програмування визначає інтерфейс у вигляді набору операцій, що надаються, а також вхідних і вихідних даних для кожної операції. Стосовно опису інтерфейсу прикладного програмування функціональна сумісність поведінки вимагає надання додаткової інформації за очікуваними

результатами кожної операції, враховуючи такі елементи, як попередні умови, постумови і будь-які послідовності операцій, які необхідні для успішного використання інтерфейсу. Аспект поведінкової функціональної сумісності абстрагується від деталей реалізації та описує поведінку сутностей IoT незалежно від уявлення.

Функціональна сумісність поведінки досягається, коли результати використання інформації обміну відповідають очікуваному результату. Сутність IoT спроектована для певної мети або завдання. Однак фактичне використання сутності іншою сутністю може мати мету, відмінну від вихідної, без порушення інших аспектів сумісності.

Функціональна сумісність поведінки є особливо важливою, коли з'являється нова версія певної сутності (наприклад, виконавчого пристрою) з аналогічним інтерфейсом. У цьому випадку, хоча семантичні та синтаксичні елементи інтерфейсу можуть збігатися, поведінка може відрізнятись, що призведе до непередбачуваних результатів.

Функціональна сумісність політики визначається як здатність двох або більше систем взаємодіяти в межах правових та організаційних норм і принципів політики, що застосовуються до систем, що беруть участь. Цей аспект включає в себе урядові закони та норми, а також положення й умови політики, що застосовуються до користувача IoT або постачальника системи IoT, і організаційну політику взаємодії.

Одним із важливих чинників функціональної сумісності IoT є однакове розуміння семантичних та поведінкових аспектів, які відображають концепції в галузі інтересів.

Проблеми, пов'язані із семантикою даних, передбачуваним використанням та організаційними сутностями людей і процесів, а також з обмеженнями правової чи нормативної бази, як правило, вирішувати набагато складніше. Наприклад, транспортна функціональна сумісність забезпечить передачу даних з однієї системи до іншої, але політичні чи нормативні обмеження зроблять дані практично недоступними. Відсутність угоди про структури управління може створювати юридичні ризики, що перешкоджають обміну даними².

Повна функціональна сумісність двох систем потребує функціональної сумісності для

¹ ISO/IEC 19464:2014. Information technology – Advanced Message Queuing Protocol (AMQP) v1.0 specification // ISO : сайт. URL: <https://www.iso.org/standard/64955.html> (дата звернення: 15.04.2023).

² ISO/IEC 19941:2017. Information technology – Cloud computing – Interoperability and portability // ISO : сайт. URL: <https://www.iso.org/standard/66639.html> (дата звернення: 15.04.2023).

всіх аспектів взаємодії. Однак дві системи можуть успішно взаємодіяти, навіть якщо функціональну сумісність досягнуто не для всіх аспектів.

Традиційний підхід до вирішення проблем безпеки полягає в реалізації стандартів. За останні кілька років люди намагалися вирішувати проблеми безпеки IoT, застосовуючи безліч методик, правил та інших документів. Хоча стандарти призначені для консолідації галузей навколо загальноприйнятих передових практик, велика кількість регламентуючих документів створює роздроблену картину, викликаючи розбіжності з приводу того, що та як робити. Але можна отримати велику користь від розгляду різних стандартів та методик, навіть якщо визнаємо, що немає єдиної думки про найкращий спосіб захисту пристроїв IoT.

По-перше, розмежуємо документи, що стосуються внутрішнього пристрою, та документи, що визначають функціонал. Ці два аспекти взаємопов'язані, оскільки технічна оснащеність розширює можливості користувачів стосовно безпеки. І навпаки, те, що в конструкції пристрою не закладено, обмежує функціонал: наприклад, виключає безпечне оновлення програмного забезпечення, надійність наданих даних, ізоляцію та сегментацію в межах пристрою, своєчасні сповіщення про збої. Інструкції, надані виробниками, галузевими установами чи державними органами, можуть поєднувати обидва типи пояснювальних документів.

По-друге, розмежуємо методичні рекомендації та стандарти. Перші регламентують категорії завдань, другі – процеси та специфікації до виконання цих завдань. Те й інше важливо, але методичні матеріали більш актуальні та широко застосовуються, оскільки стандарти безпеки швидко застарівають і сфера їхньої дії часто обмежена. Водночас деякі стандарти надзвичайно корисні та визначають основні компоненти технології IoT. Поєднання методик і стандартів сприятиме ефективному управлінню технічною інфраструктурою.

У цій статті будемо посилалися на необхідність методик і стандартів, щоб надати розробникам та користувачам інструкції щодо усунення можливих проблем у роботі описуваних нами інструментів, технологій і процесів. Наведемо приклади стандартів, інструкцій та методичних матеріалів:

Стандарти. Технічна специфікація європейських стандартів ETSI з кібербезпеки IoT містить умови розробки безпечних пристроїв IoT. Національний інститут стандартів та тех-

нологій США (*National Institute of Standards and Technology – NIST*) та Міжнародна організація зі стандартизації (*International Organization for Standardization – ISO*) публікують низку стандартів, що підтримують захист пристроїв IoT.

Рекомендаційні матеріали. Національним інститутом стандартів та технологій США розроблено методичні рекомендації з безпеки у кіберпросторі пристроїв IoT, зокрема застосовні до володіння та експлуатації, рекомендації щодо безпеки та контролю безпеки IoT.

Інструкції та довідкові матеріали. Відкритий проєкт безпеки вебдодатків (*The Open Web Application Security Project – OWASP*) вийшов далеко за межі діяльності однойменної організації. Його список «Топ-10» стали потужною допомогою для розробників програмного забезпечення та використовуються для підвищення рівня безпеки у різних проєктах. Цей список має такий перелік ризиків розробки додатків IoT:

1) *слабкі, передбачувані або жорстко закодовані паролі.* Використання загальновідомих або незмінних облікових записів, що відкривають доступ до розгорнутих систем;

2) *небезпечні мережеві служби.* Непотрібні або небезпечні мережі на пристрої, особливо доступні ззовні, що загрожують конфіденційності або доступності інформації чи допускають віддалене управління;

3) *небезпечні інтерфейси інфраструктури.* Небезпечні вебінтерфейси, серверні API, хмарні та мобільні інтерфейси в інфраструктурі за межами пристрою. Відсутність автентифікації / авторизації та шифрування, а також відсутність фільтрації введення та виведення;

4) *блокування механізму безпечного оновлення.* Немоżliвість безпечно оновити пристрій. Сюди належить відсутність перевірки прошивки на пристрої, шифрування під час передачі, механізмів захисту відтоку даних та повідомлень про зміни безпеки через оновлення;

5) *використання небезпечних або застарілих компонентів.* Відкриває несанкціонований доступ сторонніх осіб до зашифрованих матеріалів. Враховує неправильне налаштування середовища операційних систем. Використання незахищених програмних або апаратних компонентів сторонніх постачальників;

6) *недостатній захист персональних даних.* Персональна інформація користувача використовується небезпечно, неналежним чином або без дозволу;

7) *небезпечні передачі та зберігання даних.* Персональна інформація користувача, що зберігається на пристрої або в інфраструктурі,

використовується небезпечно або неналежним чином;

8) *відсутність менеджменту безпеки*. Відсутність контролю безпеки пристроїв, що перебувають у промисловій експлуатації, враховуючи моніторинг систем та засоби реагування на вторгнення;

9) *небезпечні налаштування за замовчуванням*. Пристрої або системи, що постачаються з небезпечними налаштуваннями за замовчуванням, у яких користувач не може змінювати конфігурацію;

10) *відсутність фізичного захисту*. Відсутність фізичного захисту, що заважає злочинцям отримати конфіденційну інформацію або локальний контроль над пристроєм.

Інші інструкції та довідкові матеріали мають: базовий план NIST щодо IoT, ресурси щодо оновлення та зміцнення безпеки Національного управління з телекомунікацій та інформації США (*National Telecommunications and Information Administration – NTIA*) щодо IoT; базові рекомендації Європейського агентства з мережевої та інформаційної безпеки (*European Network and Information Security Agency – ENISA*) щодо захисту IoT; рекомендації та оцінку безпеки IoT Міжнародної асоціації глобальної системи мобільного зв'язку (*Global System for Mobile Communications' Association – GSMA*) та рекомендації фонду безпеки IoT (*IoT Security Foundation*).

У чинному законодавстві України немає чіткого розуміння специфіки IoT і штучного інтелекту, його правового статусу та правового регулювання. Частково це поняття закріплене в Законі України «Про захист персональних даних»¹. У 2020 році уряд України схвалив Концепцію розвитку штучного інтелекту².

Серед першочергових проблем, які стоять на шляху до нормального функціонування в галузі штучного інтелекту, у Концепції визначено недосконалість насамперед правового регулювання штучного інтелекту, недосконалість законодавства про захист персональних даних і відсутність застосування таких техно-

логій у судовій практиці. Із проєктів правового закріплення штучного інтелекту в Україні планують масштабну співпрацю з міжнародними організаціями та запровадження європейського досвіду, зокрема в розробці стандартів захисту прав і свобод учасників таких відносин та Етичного кодексу використання штучного інтелекту (Токарева, Савліва, 2021).

Аналіз ситуації свідчить про необхідність використання комплексного та науково обґрунтованого підходу до забезпечення безпеки IoT. Це:

– *оцінка ризиків* – забезпечення конфіденційності, безпеки, запобігання шахрайським діям, кібератакам та крадіжкам інтелектуальної власності;

– *безпека на етапі проєктування* – орієнтована на безпеку в кінцевих вузлах через створення захищеного до злому апаратного та програмного забезпечення;

– *безпека даних* – упровадження криптографічних засобів автентифікації, шифрування й управління ключами для надійного зберігання на пристрої інформації та в процесі її передачі;

– *управління життєвим циклом* – забезпечення безпеки протягом усього життєвого циклу IoT.

Варто виокремити низку можливих заходів, які б певним чином вплинули на вирішення проблеми функціональної сумісності різних пристроїв.

Необхідно виробити та використовувати мінімальні критерії для взаємодії (сумісності) пристроїв та програм різних виробників, зокрема з метою недопущення антиконкурентних практик, розвитку технологій і запобігання фрагментації.

Слід розглянути питання про обов'язок виробників надати будь-яким третім особам доступ до інтерфейсів прикладного програмування пристроїв та програм IoT, що може бути пов'язано з проблематикою недоторканності приватного життя користувачів і технологій.

Варіантом вирішення проблеми можуть стати спеціальні механізми передпродажної експертизи інтелектуальних пристроїв на їхню сумісність, ґрунтуючись на вироблених мінімальних вимогах щодо сумісності пристроїв IoT.

Ще одним заходом, який можна вжити, є розробка універсальної онтології, яка містила б усі необхідні знання, зокрема правила взаємодії між інтелектуальними пристроями, а також логіку роботи мереж IoT тощо.

ВИСНОВКИ. Використання парадигми IoT у різних сферах діяльності людини, а також активний її розвиток дають змогу говорити про

¹ Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17> (дата звернення: 15.04.2023).

² Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 № 1556-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-r> (дата звернення: 15.04.2023).

те, що за цією технологією майбутнє. Розумний будинок і розумне місто значно підвищили рівень комфортності та безпеки життя людей.

Однією з головних проблем є відсутність регламентуючих документів у галузі IoT, особливо між різними виробниками. Не існує офіційних правил безпеки, і виробники можуть не встановлювати механізми безпеки. Тому необхідно сприяти тому, аби вживати заходів безпеки. Останніми роками з'явилися сертифікати IoT. Водночас ЄС прийняв акт про кібербезпеку, щоб уніфікувати та регулювати сертифікацію безпеки в державах-членах. Відповідно до цього акта створено групу сертифікації кібербезпеки (*European Cybersecurity Certification Group – ECCG*).

Сьогодні існує комп'ютерна мережа реагування на надзвичайні ситуації (*Computer Emergency Response Team – CERT*) по всьому світу, яка забезпечує екстрену технологічну допомогу у фізичному та кіберпросторі з вирішення проблем із безпекою.

Водночас IoT вимагає стандартизованого підходу для IT-інфраструктури, схем іденти-

фікації, протоколів обміну даними та узгодження використовуваних частот. Проблема стандартизації поступово вирішується, але доки не буде розроблено єдиних правил та протоколів взаємодії інтелектуальних пристроїв, поки консорціуми не домовляться між собою та не укладуть відповідних угод, складнощі щодо безпеки мереж IoT не зникнуть. Однак науковою спільнотою та спільнотою розробників обговорюються заходи, які дозволять суттєво покращити ситуацію. Можливо, найближчим часом з'явиться рішення, яке влаштує всіх і буде застосовуватися повсюдно.

Правове регулювання стандартизації IoT потребує свого подальшого дослідження науковцями, насамперед стосовно визначення правових механізмів комплексної підтримки фізичної та інформаційної безпеки пристроїв IoT, що дасть змогу об'єднати фізичний простір із кіберпростором, кількісно оцінити перспективи бажаних вимог до функціональної та інформаційної безпеки та здійснити порівняння між пристроями IoT.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Домрачева К. О., Довженко Н. М., Дмитренко В. В. Аналіз технологій та стандартів зв'язку для мережі IoT. *Наукові записки Державного університету телекомунікацій*. 2019. № 3 (55). С. 54–62. DOI: <https://doi.org/10.31673/2518-7678.2019.0305462>.
2. Дявіл А. Г., Ноздріна Л. В. Інтернет речей як складова індустрії 4.0: проектний підхід. *Вісник Університету банківської справи*. 2020. № 3 (39). С. 85–93.
3. Іванов А. Г., Бершадська Д. Р. Правове регулювання штучного інтелекту в ЄС: «європейський підхід» і виклики правам людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 697–699. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/175>.
4. Остапенко В. О. Методи оцінки функціональної безпеки бездротової сенсорної мережі моніторингу стану рослин. *Штучний інтелект*. 2017. № 3–4. С. 32–43.
5. Пулеко І. В., Єфіменко А. А. Архітектура та технології Інтернету речей : навч. посіб. Житомир : Держ. ун-т «Житомирська політехніка», 2022. 234 с.
6. Токарева К. С., Савліва Н. О. Особливості правового регулювання штучного інтелекту в Україні. *Юридичний вісник*. 2021. Т. 3, № 60. С. 148–153. DOI: <https://doi.org/10.18372/2307-9061.60.15967>.
7. Тюрю Ю. І. Деякі аспекти побудови нормативної бази адміністративно-правового регулювання діяльності зі створення, впровадження та використання штучного інтелекту в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 5. С. 25–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v5.2022.5>.
8. Хлапонін Д. Ю. Особливості нормативно-правового регулювання кіберфізичних систем у провідних країнах світу. *Право і суспільство*. 2018. № 2, ч. 2. С. 145–151.
9. Atlam H. F., Wills G. IoT Security, Privacy, Safety and Ethics // *Digital Twin Technologies and Smart Cities* / ed. by M. Farsi, A. Daneshkhah, A. Hosseini-Far, H. Jahankhani. Switzerland : Springer Nature, 2020. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-18732-3_8.
10. Cerf V. G., Ryan P. S., Senges M., Whitt R. S. IoT safety and security as shared responsibility. *Business Informatics*. 2016. Vol. 1, No. 35. Pp. 7–19. DOI: <https://doi.org/10.17323/1998-0663.2016.1.7.19>.
11. Chintham S., Poladi P. K., Kumar S. N. Security Challenges and Issues of the IoT System. *Indian Journal of Public Health Research & Development*. 2018. Vol. 9, No. 11. Pp. 748–753. DOI: <https://doi.org/10.5958/0976-5506.2018.01551.6>.
12. Karie N. M., Sahri N. M., Haskell-Dowland P. IoT Threat Detection Advances, Challenges and Future Directions // *Workshop on Emerging Technologies for Security in IoT* (Sydney, Australia, 21 April 2020). Sydney, 2020. Pp. 22–29. DOI: <https://doi.org/10.1109/ETSecIoT50046.2020.00009>.
13. Karie N. M., Sahri N. M., Yang W., Valli C., Kebande V. R. A review of security standards and frameworks for IoT-based smart environments. *IEEE Access*. 2021. Vol. 9. Pp. 121975–121995. DOI: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3109886>.

14. Kebande V. R., Karie N. M., Venter H. S. Adding digital forensic readiness as a security component to the IoT domain. *International Journal on Advancer Science Engineering and Information Technology*. 2018. Vol. 8. No. 1. DOI: <https://doi.org/10.18517/ijaseit.8.1.2115>.
15. Ning H., Zhang Z., Daneshmand M. PhiNet of Things: Things Connected by Physical Space From the Natural View. *IEEE Internet of Things Journal*. 2021. Vol. 8, Iss. 11. Pp. 8680–8692. DOI: <https://doi.org/10.1109/JIOT.2020.3040441>.
16. Pal S., Hitchens M., Rabehaja T., Mukhopadhyay S. Security Requirements for the Internet of Things: A Systematic Approach. *Sensors*. 2020. Vol. 20, No. 20. DOI: <https://doi.org/10.3390/s20205897>.
17. Salman T., Jain R. A Survey of Protocols and Standards for Internet of Things. *Advanced Computing and Communications*. 2017. Vol. 1, No. 1. <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1903/1903.11549.pdf>.
18. Saracco R. Digital Twins: Bridging Physical Space and Cyberspace. *Computer*. 2019. Vol. 52, Iss. 12. Pp. 58–64. DOI: <https://doi.org/10.1109/MC.2019.2942803>.
19. Sethi P., Sarangi S. R. Internet of Things: Architectures, Protocols, and Applications. *Journal of Electrical and Computer Engineering*. 2017. Vol. 1. DOI: <https://doi.org/10.1155/2017/9324035>.
20. Vermesan O., Friess P. *Internet of Things – From Research and Innovation to Market Deployment*. New York : River Publishers, 2014. 373 p.

Надійшла до редакції: 18.04.2023

Прийнята до опублікування: 25.05.2023

REFERENCES

1. Atlam, H. F., & Wills, G. (2020). IoT Security, Privacy, Safety and Ethics. In M. Farsi, A. Daneshkhah, A. Hosseinian-Far, & H. Jahankhani (Eds), *Digital Twin Technologies and Smart Cities*. https://doi.org/10.1007/978-3-030-18732-3_8.
2. Cerf, V. G., Ryan, P. S., Senegés, M., & Whitt, R. S. (2016). IoT safety and security as shared responsibility. *Business Informatics*, 1(35), 7–19. <https://doi.org/10.17323/1998-0663.2016.1.7.19>.
3. Chintham, S., Poladi, P. K., & Kumar, S. N. (2018). Security Challenges and Issues of the IoT System. *Indian Journal of Public Health Research & Development*, 9(11), 748–753. <https://doi.org/10.5958/0976-5506.2018.01551.6>.
4. Diavil, A. H., & Nozdrina, L. V. (2020). The Internet of Things as a component of Industry 4.0: a project approach. *Bulletin of the University of Banking*, 3(39), 85–93.
5. Domracheva, K. O., Dovzhenko, N. M., and Dmytrenko, V. V. (2019). Analysis of technologies and connection standards for the IoT network. *Scientific Notes of the State University of Telecommunications*, 3(55), 54–62. <https://doi.org/10.31673/2518-7678.2019.0305462>.
6. Ivanov, A. H., & Bershadska, D. R. (2022). Legal regulation of artificial intelligence in the EU: The “European approach” and human rights challenges. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 10, 697–699. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/175>.
7. Karie, N. M., Sahri, N. M., & Haskell-Dowland, P. (2020, April 21). *IoT Threat Detection Advances, Challenges and Future Directions* [Conference presentation abstract]. Workshop on Emerging Technologies for Security in IoT. <https://doi.org/10.1109/ETSecIoT50046.2020.00009>.
8. Karie, N. M., Sahri, N. M., Yang, W., Valli, C., & Kebande, V. R. (2021). A review of security standards and frameworks for IoT-based smart environments. *IEEE Access*, 9, 121975–121995. <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3109886>.
9. Kebande, V. R., Karie, N. M., & Venter, H. S. (2018). Adding digital forensic readiness as a security component to the IoT domain. *International Journal on Advancer Science Engineering and Information Technology*, 8(1). <https://doi.org/10.18517/ijaseit.8.1.2115>.
10. Khlaponin, D. Yu. (2018). Peculiarities of regulatory and legal regulation of cyber-physical systems in the leading countries of the world. *Law and Society*, 2(2), 145–151.
11. Ning, H., Zhang, Z., & Daneshmand, M. (2021). PhiNet of Things: Things Connected by Physical Space From the Natural View. *IEEE Internet of Things Journal*, 8(11), 8680–8692. <https://doi.org/10.1109/JIOT.2020.3040441>.
12. Ostapenko, V. O. (2017). Methods of assessment of functional safety wireless sensor network of plant condition. *Artificial Intelligence*, 3–4, 32–43.
13. Pal, S., Hitchens, M., Rabehaja, T., & Mukhopadhyay, S. (2020). Security Requirements for the Internet of Things: A Systematic Approach. *Sensors*, 20(20). <https://doi.org/10.3390/s20205897>.
14. Puleko, I. V., & Yefimenko, A. A. (2022). *Architecture and technologies of the Internet of Things*. State University “Zhytomyr Polytechnic”.
15. Salman, T., & Jain, R. (2017). A Survey of Protocols and Standards for Internet of Things. *Advanced Computing and Communications*, 1(1). <https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/1903/1903.11549.pdf>.

16. Saracco, R. (2019). Digital Twins: Bridging Physical Space and Cyberspace. *Computer*, 52(12), 58–64. <https://doi.org/10.1109/MC.2019.2942803>.
17. Sethi, P., & Sarangi, S. R. (2017). Internet of Things: Architectures, Protocols, and Applications. *Journal of Electrical and Computer Engineering*, 1. <https://doi.org/10.1155/2017/9324035>.
18. Tiuria, Yu. I. (2022). Some aspects of building a regulatory framework for the administrative and legal regulation of activities related to the creation, implementation and use of artificial intelligence in Ukraine. *Juris Europensis Scientia*, 5, 25–28. <https://doi.org/10.32782/chern.v5.2022.5>.
19. Tokarieva, K. S., & Savliiva, N. O. (2021). Peculiarities of legal regulation of artificial intelligence in Ukraine. *Law Herald*, 3(60), 148–153. <https://doi.org/10.18372/2307-9061.60.15967>.
20. Vermesan, O., & Friess, P. (2014). *Internet of Things – From Research and Innovation to Market Deployment*. River Publishers.

Received the editorial office: 18 April 2023

Accepted for publication: 25 May 2023

PETRO SERHIIOVYCH KLYMUSHYN,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Combating Cybercrime;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1020-9399>,
e-mail: klimushyn@ukr.net;*

VICTORIA YEVHENIVNA ROH,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Combating Cybercrime;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7443-5125>,
e-mail: vitochkarog@gmail.com;*

TETIANA PETRIVNA KOLISNYK,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Combating Cybercrime;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7442-8136>,
e-mail: ktp201505@gmail.com*

LEGAL ASPECTS OF FUNCTIONAL SECURITY STANDARDISATION OF THE INTERNET OF THINGS

IoT technologies provide smart things with the ability to make decisions in the management of physical objects using intelligence and consensus. To support the Internet of Things, technologies such as built-in devices, cloud and fog computing, big data processing, machine learning, and artificial intelligence are used to produce intelligent physical objects. A review of existing security infrastructures for IoT-based intelligent environments shows that every connected device can be a potential entry point for an attack.

An overview of the key aspects of security standards for smart environments based on the Internet of Things has been provided in the following areas: potential solutions, intelligent environments, limits of security assessment, open issues and challenges. Additional research on the development of methodological and technological standardisation measures in the field of interoperability of heterogeneous IoT devices is an urgent task in order to start further discussions on the development of new security standards and certification infrastructure for smart environments based on the IoT.

Based on the analysis of the existing problems of implementing the Internet of Things, the methodological and technological features of legal regulation of intellectual environments have been studied. The structures of standardisation of networks and services of the IoT environments at the regional, European and global international levels have been considered.

The architecture of the Internet of Things environments has been defined as a multi-level, heterogeneous system with a complex topology and the use of innovative technologies. The single phenomenon of IoT security has been identified as a complex concept that includes functional security and information security with their interconnection, contradictions, challenges and risks.

The functional security of the Internet of Things has been studied in terms of the security function, security completeness and resilience, which are subject to regulation in the technical requirements for the product being designed. An aspect model of IoT interoperability has been presented and examples of its application in terms of interrelated components (transport, syntactic, semantic, behavioural, and policy aspects) have been given.

An assessment of generally accepted practices and risks of creating regulatory documents (standards, instructions, methodological materials) in the field of functional security of the Internet of Things has been carried out. Recommendations for the introduction of a scientifically based approach to national standardisation of IoT security and measures to address the problem of interoperability of heterogeneous IoT devices have been provided.

Key words: *Internet of Things (IoT), security standards, security certificates, functional security, information security, interoperability.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Клімушин П. С., Рог В. Є., Колісник Т. П. Правові аспекти стандартизації функціональної безпеки Інтернету речей. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 200–213. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.17>.

Citation (APA): Klimushyn, P. S., Roh, V. YE., & Kolisnyk, T. P. (2023). Legal aspects of functional security standardisation of the Internet of Things. *Law and Safety*, 3(90), 200–213. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.17>.

УДК 342.95:[378.6.014.543:354.31](477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.18>

СИМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ СЕРБЕНЮК,

*Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності;*

 <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,
e-mail: simon6@ukr.net;

ЛЮДМИЛА СЕРГІЇВНА НАДОПТА,

*кандидат юридичних наук,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
відділ організації наукової діяльності та захисту інтелектуальної власності;*

 <https://orcid.org/0000-0003-2740-1376>,
e-mail: hnuvsresearcher@gmail.com

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТА ФІНАНСОВІ ЗАСАДИ НАУКОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ І ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ
МАТЕМАТИКО-СТАТИСТИЧНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ**

Роботу присвячено проблемі вдосконалення чинного законодавства України, зокрема в галузі організації договірних наукових досліджень, фінансування наукової діяльності, а також апробації результатів цієї діяльності для подальшого впровадження в роботу підприємств, установ та організацій, що перебувають у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ України. Проаналізовано чинну нормативно-правову базу із цієї проблематики. Придільено увагу основним практичним проблемам і запропоновано основні шляхи їх вирішення, враховуючи використання математичних розрахунків для встановлення критеріїв на основі запропонованих параметрів. Розглянуто статистику тенденцій розвитку публікаційної активності установ Міністерства внутрішніх справ України в базі даних Scopus.

Попри значну кількість вітчизняних публікацій, присвячених основним напрямкам розвитку і перспективам науки в системі Міністерства внутрішніх справ України, про актуальність фінансування наукової діяльності, вдосконалення матеріально-технічного забезпечення, соціального захисту науковців закладів вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України щонайбільше просто згадувалося серед проблем сучасної української науки. Що ж стосується наукових досліджень зарубіжних учених у галузі механізмів організації та фінансування наукової діяльності, то тут можна зауважити, що найбільш поширеним видом фінансування є надання грантів, а отже, більшість досліджень присвячена грантовим заявкам та їх впливам, а також проблематиці наповнення бюджету фінансування, інноваціям у справедливому фінансуванні тощо. Тобто центральна проблематика цієї статті є недослідженою.

Запропоновано вирішення декількох проблемних питань у вказаній сфері, серед яких: запровадження нового механізму фінансування, зокрема й за умов договірного виконання наукових досліджень; організація спеціальних конкурсів наукових досліджень для установ системи Міністерства внутрішніх справ України; створення Єдиного державного реєстру наукових досліджень у системі Міністерства внутрішніх справ України; розробка онлайн-платформи «Наука в системі МВС» для подання заявок замовниками на проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, моніторингу даних потенційними виконавцями та проведення прозорого конкурсу; запровадження нового механізму апробації та отримання актів упровадження в наукову діяльність.

Викладені ідеї та пропозиції щодо запровадження нових організаційно-правових засад здійснення наукових досліджень у системі Міністерства внутрішніх справ України являють собою спробу запровадити практичний механізм щодо раціонального і продуктивного використання наукового потенціалу відомчих закладів та установ для гарантування безпеки держави, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки та порядку, застосування позитивного зарубіжного досвіду у цих сферах, а також створення інноваційних методів і технологій, здатних конкурувати з аналогічними досягненнями в міжнародному науковому просторі.

Ключові слова: науково-дослідна робота, науково-конструкторська робота, фінансування, статистичні дані, математичні розрахунки та формули, заклади вищої освіти системи МВС України.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Термін «адміністративно-правовий статус закладів вищої освіти МВС України» пропонується розглядати як «стан державної юридичної особи, набутий із додержанням норм законодавства, що забезпечує певний об'єм прав, обов'язків та відповідальності, спрямованих на забезпечення освітньої, наукової, науково-технічної, методичної, організаційної та інших видів діяльності на певних рівнях вищої освіти у відносинах з органами державної влади й управління, здобутий з метою забезпечення процесу підготовки фахівців для потреб системи МВС України» (Аброськин, 2019, с. 40). Тобто наукова і науково-технічна діяльність є важливою складовою діяльності закладів вищої освіти (далі – ЗВО) системи МВС України. Удосконалення механізмів організації наукової діяльності ЗВО системи МВС України має визначний вплив на інтеграцію у світову наукову спільноту, підвищення та забезпечення належного рівня безпеки в суспільстві, а якісний рівень наукових досліджень у цій галузі створює передумови для:

- створення демократичної нормативно-правової бази з урахуванням міжнародного позитивного досвіду, сучасних викликів і загроз, високих стандартів у різних сферах суспільних відносин;
- підготовки висококваліфікованих кадрів, здатних до правотворчості та розуміння основних суспільних потреб у сфері забезпечення прав і свобод людини;
- популяризації, конкурентоспроможності і посилення впливу вітчизняної науки на міжнародному рівні;
- розвитку міжнародного співробітництва тощо.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є вдосконалення організаційно-правових механізмів забезпечення належної фінансової підтримки наукових досліджень (далі – НД) і дослідно-конструкторських робіт (далі – ДКР), що здійснюються в системі МВС України. Для досягнення вказаної мети слід виконати такі завдання: сформулювати основні проблеми в організації фінансування наукової діяльності та апробації результатів наукової діяльності підприємств, установ і організацій системи МВС України; запропонувати механізм вирішення згаданих проблем, визначити учасників НД і ДКР МВС України;

здійснити статистичний огляд наукової діяльності закладів МВС України на основі бази даних Scopus.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Слід зауважити, що питання вдосконалення організаційно-правових механізмів забезпечення освітньо-наукової діяльності, зокрема у ЗВО МВС України, часто стають предметом наукових досліджень українських учених.

Як зауважує В. В. Сокурєнко (2023, с. 14–15), в контексті умов сьогодення увага освітньо-наукової спільноти повинна бути приділена розвитку наукової діяльності поліцейських (відомчої науки). Науковець зазначає, що значна увага приділяється висвітленню актуальних напрямів наукової діяльності, серед яких можна виокремити: наукове та нормативно-правове забезпечення практичної діяльності органів поліції, оптимізацію моніторингу суспільної оцінки діяльності поліції, вдосконалення нормативної бази діяльності ЗВО, що готують поліцейських.

В. Г. Дрозд і В. В. Абламська (2022) говорять про те, що «удосконалення освітньо-наукової діяльності у ЗВО МВС України можливе за допомогою оновлення та вдосконалення нормативно-правової бази, налагодженого механізму бюджетного фінансування освітньої діяльності та наукових досліджень, ефективної реалізації взаємодії ЗВО МВС України з Національною поліцією з метою забезпечення територіальних органів та підрозділів висококваліфікованими працівниками, які будуть спроможні забезпечувати належний рівень безпеки в державі», згадуючи про слабкий зв'язок ЗВО з наукою як одну із проблем розвитку вищої освіти відповідно до Стратегії розвитку вищої освіти України на 2021–2031, а також про необхідність «проведення на високому рівні наукових досліджень, які мають на меті вирішення правових, організаційних, технічних, оперативних, інформаційних та інших проблем у сфері правоохоронної діяльності, а освітньо-наукова діяльність у ЗВО МВС України має бути спрямована, зокрема, на постійне вдосконалення освітнього процесу, аналіз його ефективності і відповідності потребам службової діяльності». Аналізуючи дослідження українських учених, маємо вказати й на їхню увагу до необхідності «вдосконалення» та осучаснення «нормативно-правової бази, налагодження механізму бюджетного

фінансування освітньої діяльності та наукових досліджень» (Абламська, Дрозд, 2022).

Але попри значну кількість публікацій (Смерницький, Неня, 2017; Орлов, Чернявський, 2014; Черней, 2014), присвячених основним напрямкам розвитку і перспективам науки в системі МВС України, актуальність фінансування наукової діяльності, вдосконалення матеріально-технічного забезпечення, соціального захисту науковців ЗВО МВС України щонайбільше просто згадувалися серед проблем сучасної української науки.

Що ж стосується наукових досліджень іноземних учених у сфері механізмів організації та фінансування наукової діяльності, то зауважимо таке. Оскільки основним видом фінансування є надання грантів, переважна більшість досліджень присвячена саме грантовим заявкам та особливостям їх оцінювання (Roy, 1985; O'Malley et al., 2009; Stephan, 2010), ефектам впливу результатів розгляду грантових заявок на подальшу наукову діяльність учених та її фінансування (Bol, Vaan, Rijt, 2018; Fortin, Currie, 2013; Weinberg et al., 2014). Окрім того, чимала увага приділена таким напрямкам, як-от: проблема фінансування наукових досліджень і шляхи її подолання (Howard, Laird, 2013; Stephan, 2010), адже з кожним роком кількість учених збільшується, а бюджет фінансування має тенденцію залишатися приблизно сталим; інші фактори, окрім фінансування, що впливають на продуктивність наукової праці (Colatat, 2015); інноваційні пропозиції щодо справедливого фінансування науки (Lehner, Hunzeker, Ziegler, 2017; Bollen et al., 2017).

З огляду на зазначене вище доречно запропонувати механізм фінансування наукової та науково-технічної діяльності працівників ЗВО системи МВС України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Для ефективного виконання поставлених завдань і досягнення мети дослідження була застосована сукупність загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. За допомогою системного методу було досліджено сучасний стан організаційно-правового забезпечення наукової діяльності в системі МВС України та визначено основні проблемні питання, що існують у цій сфері сьогодні. Метод узагальнення було застосовано при розгляді нормативно-правового забезпечення організації наукової діяльності у МВС України як системи нормативно-правових актів різної юридичної сили, що потребує вдосконалення. Метод структурного аналізу дозволив визначити, які відомчі нормативно-правові акти, що зараз регулюють організацію наукової діяль-

ності, є застарілими та потребують оновлення з урахуванням сучасних реалій. З метою аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури був використаний метод порівняння, за допомогою якого було визначено, які проблемні питання у сфері організації наукових досліджень є першочерговими в різних вітчизняних і міжнародних системах організації наукових досліджень. Статистичний метод був застосований для визначення основних тенденцій публікаційної активності ЗВО і наукових установ системи МВС України та визначення проблемних питань у цій сфері. За допомогою елементів математики на основі запропонованих параметрів було встановлено критерії та механізм конкурсу на виконання наукових досліджень закладами й установами системи МВС України, що фінансуються з державного бюджету.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Як уже було зазначено вище, основним джерелом фінансування наукової діяльності в зарубіжних країнах є отримання грантів і замовлення проведення конкретних наукових досліджень з боку певних підприємств, установ та організацій (взаємодія «бізнес-наука-технології»). Результати таких досліджень у подальшому впроваджуються в діяльність замовника. Що ж стосується української системи фінансування, то протягом останніх років вона поєднує як фінансування з державного бюджету, так і грантову підтримку шляхом залучення інвесторів до створення грантових програм або підтримки стартапів. Проте фінансування наукових досліджень переважно все ж таки відбувається за рахунок асигнувань із Державного бюджету України, наприклад Національним фондом досліджень.

Так, за даними Міністерства фінансів України, у Державному бюджеті України на 2023 рік видатки на наукову і науково-технічну діяльність передбачено в розмірі 11,9 млрд грн. З них 8,5 млрд грн (приблизно 72 % загального обсягу видатків) спрямовано Національній академії наук України та п'яти національним галузевим академіям наук; 1,1 млрд грн (приблизно 10 % обсягу видатків) – на заклади вищої освіти та наукові установи сфери управління Міністерства освіти і науки України; 0,6 млрд грн (приблизно 5 % загального обсягу видатків) – на наукові установи сфери управління інших органів виконавчої влади¹.

¹ Мінфін: На фінансування науки у 2023 році спрямовано майже 12 млрд грн // Урядовий портал : офіц. сайт. 06.02.2023. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minfin-na>

Що ж стосується фінансування наукової діяльності органів та підрозділів ЗВО, науково-дослідних установ МВС України, то тут ситуація ускладнюється через такі зовнішні фактори:

– Міністерство освіти і науки України здійснює фінансування наукової діяльності, зокрема на основі атестації, лише тих установ, що перебувають у його підпорядкуванні або підпорядкуванні Національної академії наук України;

– низка додаткових державних асигнувань наукової діяльності через проведення додаткових конкурсів наукових досліджень через систему «Наука в університетах» також розраховані лише для закладів, які перебувають у підпорядкуванні Міністерства освіти і науки України;

– підприємства, установи та організації, які у своїй діяльності повністю або частково займаються проведенням наукових досліджень і не перебувають у підпорядкуванні Міністерства освіти і науки або Національної академії наук України, мають низку обмежень на отримання різних видів фінансової підтримки. Це стосується, наприклад, розподілів державних премій та стипендій за визначні наукові результати, зокрема для молодих учених;

– нормативна-правова база, яка регулює діяльність установ, підпорядкованих Міністерству освіти і науки України, не повною мірою застосовується для закладів іншого підпорядкування.

До внутрішніх факторів, що ускладнюють ситуацію, можна віднести такі:

– недостатність налагодженої ефективної співпраці практиків і науковців з актуальних питань службової діяльності, необхідність розробки інструменту щодо ознайомлення з науковими результатами для уникнення дублювань уже досліджених проблемних питань та раціонального розподілу замовлень наукових досліджень;

– відсутність нормативної-правової бази, що регламентує організацію наукової діяльності, її фінансування та процедури апробації (впровадження) результатів наукових досліджень підприємств, установ, організацій МВС України. Зокрема, це проявляється в такому: наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про організацію наукової діяльності в системі МВС України» від 15 травня 2007 року

finansuvannia-nauky-u-2023-rotsi-spriamovano-maizhe-12-mlrd-hrn (дата звернення: 24.08.2023).

№ 154 втратив чинність на підставі наказу МВС України від 18 липня 2022 року № 436. Наказ № 154 затверджував як Положення про Наукову раду МВС України та її персональний склад, так і Положення про організацію проведення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у системі МВС України, яким регулювалося, зокрема, визначення суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності в системі МВС України та їхні повноваження, завдання здійснення наукової та науково-технічної діяльності, порядок планування і проведення наукової діяльності, впровадження результатів наукової діяльності, а також звітування про проведеної роботу тощо. Хоча й вказаний нормативний акт закріплював застарілі механізми регулювання наукової діяльності в системі МВС України, однак він був невід'ємною частиною засад здійснення наукової діяльності в системі МВС України, і відсутність нового нормативного акта, який би регулював ці питання, не сприяє прогресу в науковій діяльності.

На основі вищевикладеного можна сформулювати такі основні проблеми в організації та фінансуванні наукової діяльності підприємств, установ та організацій системи МВС України:

1) відсутність механізму фінансування виконання науково-дослідної роботи співробітниками ЗВО МВС України, зокрема за держбюджетними тематиками та господарчими договорами, відсутність переліку суб'єктів договірних відносин у сфері виконання науково-дослідних робіт та їх впровадження, регулювання договірної виконання наукових досліджень ЗВО і науково-дослідних установ системи МВС України, критеріїв відбору виконавців та передумов для якісної роботи виконавця і об'єктивізму з боку замовника;

2) необхідність оптимізації наукових досліджень, відсутність ефективної системи раціонального використання наукового потенціалу закладів і установ у системі МВС України та норм, що регулюють упровадження (апробацію) наукових результатів у професійну діяльність підрозділів міністерства, а також підприємств, установ та організацій, які перебувають у підпорядкуванні МВС України.

Для оцінки якісних показників наукової діяльності закладів та установ системи МВС України вважаємо за доцільне навести статистику наукових публікацій, проіндексованих у Scopus.

Отже, згідно з даними міжнародної наукометричної бази Scopus¹ станом на період з

1999 року до початку липня 2023 року ЗВО та науково-дослідні установи МВС України опублікували і мають проіндексованими 1 009 наукових праць, кількість яких у 2023 році становить 84 публікації. Найбільше робіт було проіндексовано у 2020 році – 240, а найменше

у 2000 та 2009 роках – 0, у 1999, 2002–2004, 2007–2011 роках – по 1. Хоча й наявна тенденція до зростання проіндексованих робіт, але останніми роками спостерігається певний спад (див. рис. 1).

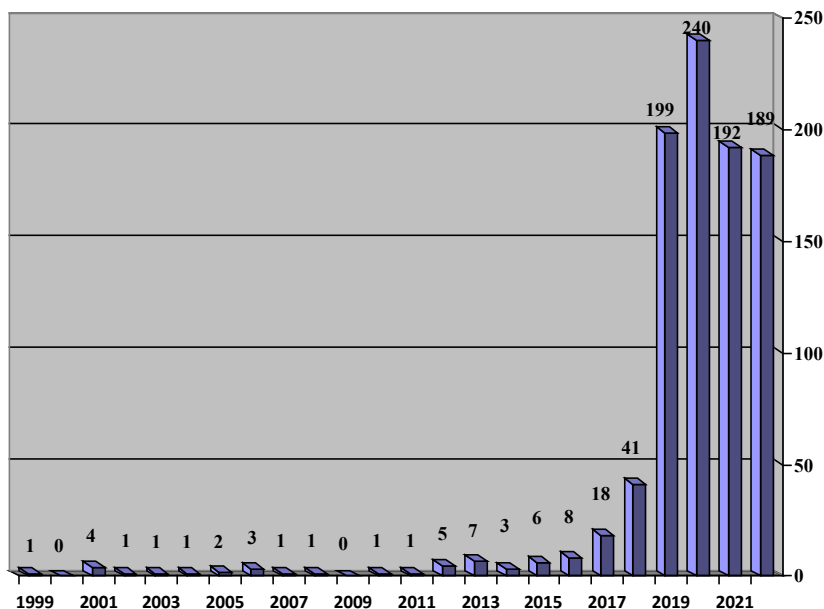

Рис. 1. Кількість публікацій установ МВС України, проіндексованих у Scopus за 1999–2022 роки

У вигляді графіка прогрес публікаційної активності підприємств, установ та організацій МВС України у виданнях, що індексуються в міжнародній базі даних Scopus, виглядає таким чином (див. рис. 2.):

¹ Documents // Scopus : сайт. URL: <https://www.scopus.com/results/results.uri?sort=plf-f&src=s&sid=0068fddc886008f1df96d7e967444df1&sot=aff&sdt=a&sl=129&s=AF-ID%2860117106%29+OR+AF-ID%2860122181%29+OR+AF-ID%2860175961%29+OR+AF-ID%2860025462%29+OR+AF-ID%2860120869%29+OR+AF-ID%2860117105%29+OR+AF-ID%2860277233%29&origin=AffiliationProfile&editSaveSearch=&txGid=b6e6fce52875dc1093b46a0195ab33c3#> (дата звернення: 24.08.2023).

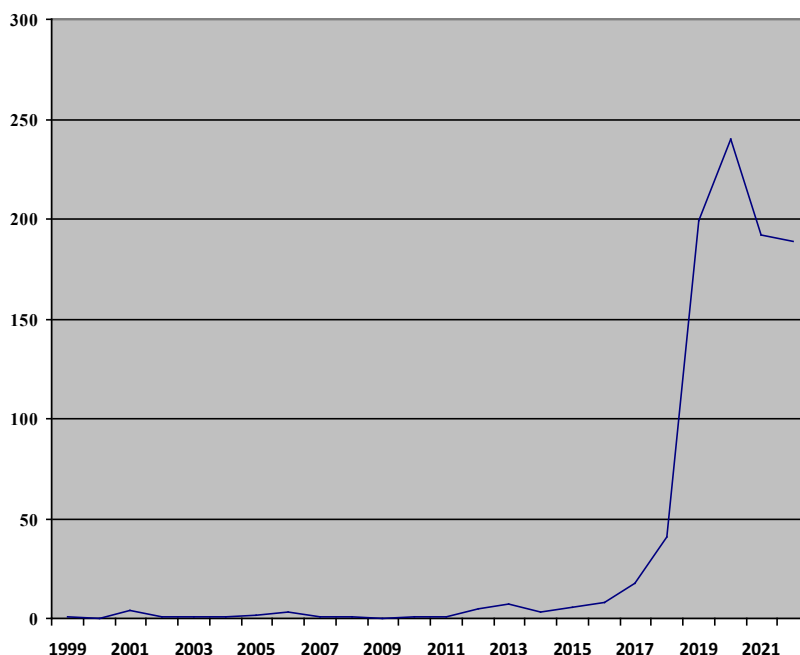

Рис. 2. Графік публікаційної активності установ МВС України в базі Scopus за 1999–2022 роки

Серед установ найбільше публікацій мають:

1. Харківський національний університет внутрішніх справ – 326;
2. Львівський державний університет внутрішніх справ – 233;
3. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ – 200.

Враховуючи тенденцію до значного зростання останніми роками кількості публікацій представників закладів та установ системи МВС України в авторитетних світових виданнях, що індексуються в наукометричній базі Scopus, можна зробити висновок про те, що наукові досягнення наших учених визнають у світовій науковій спільноті. Безумовно, для втримання та в подальшому збільшення цих показників необхідною є державна підтримка вчених, що займаються науковою діяльністю в закладах та установах системи МВС України, зокрема за допомогою розробки механізму фінансування наукових досліджень.

Варто зауважити, що запровадження фінансування договірних наукових досліджень і регулювання наукової діяльності в напрямках забезпечення академічної доброчесності підвищить якість наукових досліджень у прикладних галузях права, що відкриває більше можливостей для інтеграції у світовий науковий простір у сфері попередження та розслідуван-

ня кримінальних правопорушень, кібербезпеки тощо.

Враховуючи викладене, можна запропонувати способи вирішення наявних проблем шляхом: виділення коштів для апарату МВС України, установ, підприємств та організацій, що підпорядковані міністерству, для проведення і супроводу наукових досліджень, результати яких необхідні для професійної діяльності й підготовки кадрів у системі внутрішніх справ; організації спеціальних конкурсів наукових досліджень для установ МВС України або долучення їх до конкурсів наукових досліджень, які організовує Міністерство освіти і науки України, за умови скасування будь-яких впливів афіліації на результати таких конкурсів.

Тепер щодо механізму організації та фінансування наукових досліджень за замовленнями в підприємствах, установах, організаціях МВС України. На нашу думку, доцільно створити Єдиний державний реєстр наукових досліджень у системі МВС України, який міститиме дані про виконані наукові дослідження, їх результати та всі дані, пов'язані з процесом їх проведення, апробації, впровадження (замовники, виконавці, строки проведення, етапи тощо), а також дані всіх потенційних виконавців. Крім того, існує потреба в онлайн-

платформі «Наука в системі МВС» (далі – онлайн-платформа), що забезпечить легкість подання заявок замовниками на проведення ДКР та НД, можливість моніторингу і подання згоди на виконання таких заявок потенційними виконавцями, проведення прозорого конкурсу за рейтинговою системою, онлайн-перевірки звітності й етапів виконання наукової роботи замовником або підрозділом МВС України.

За таких умов замовнику рекомендовано подавати через онлайн-платформу належним чином оформлену заявку на проведення наукової роботи. Відповідальний підрозділ МВС України опрацьовує отримані дані та залежно від поточного стану проведення відповідних досліджень надає висновок: відкрити конкурс на проведення досліджень за заявкою; відкрити конкурс за окремими пунктами досліджень, затребуваних у заявці; відправити запит на доопрацювання замовнику (через

недоліки в оформленні, недостатнє обґрунтування актуальності досліджень, значну кількість уже проведених досліджень за вказаною тематикою); відмовити у проведенні конкурсу у зв'язку з наявними результатами досліджень (з обов'язковим наданням даних із реєстру про відомі дослідження та результати).

У разі відкриття конкурсу на проведення наукових досліджень відповідне повідомлення розміщується на онлайн-платформі, заявником встановлюються терміни подання заявок. Потенційними виконавцями, які беруть участь у конкурсі на виконання наукових досліджень, можуть бути ЗВО чи науково-дослідні установи МВС України як із власної ініціативи, так і обрані рішенням підрозділу міністерства.

Переможця конкурсу пропонується визначати на основі рейтингу (Р) відповідно до такої формули:

$$P=K+\Pi+B+3,$$

де $K = K_1 + K_2 + K_3$,

$$K_1 = 100 \times \frac{\text{кількість публікацій у Scopus за попередній рік}}{\text{сума кількості авторів усіх цих публікацій}},$$

$$K_2 = 100 \times \frac{\text{кількість публікацій у Web of Science за попередній рік}}{\text{сума кількості авторів відповідних публікацій}},$$

коефіцієнт K_3 враховує кількість публікацій за попередній рік у квартилях Q1–Q4:

$$K_3 = 100 \times \frac{3 \times (Q1 + Q2) + 2 \times Q3 + Q4}{\text{сума кількості авторів усіх цих публікацій}},$$

$$\Pi = \frac{\text{сума оцінок (на даний момент) за усі виконані НД та ДКР}}{\text{кількість виконаних НД та ДКР}},$$

коефіцієнти В та З – коефіцієнти зацікавленості у виконанні проекту виконавця та замовника відповідно (на свій розсуд, враховуючи будь-які чинники та умови співпраці, кожен з них може поставити оцінку в межах від (-5) до (+5)).

За однакової кількості балів перевагу рекомендовано надати учаснику з більшим коефіцієнтом К. У разі рівності останнього коефіцієнта для кількох установ рекомендовано дозволити їм виконувати проект спільно. Причому Наукова рада МВС України уповноважена на вирішення всіх спірних питань щодо конкурсу.

Після оголошення результатів конкурсу виконавець у термін, що не перевищує 10-ти робочих днів, на основі даних замовника формує остаточну тему НД чи ДКР та розробляє план проведення робіт, який погоджує із замовником. Після погодження виконавець отримує фінансову підтримку в розмірі, що

забезпечує якісне виконання проекту, і приступає до наукової роботи. Порядок та умови виконання НД і ДКР визначаються чинним законодавством України.

За результатами виконання НД і ДКР виконавець складає: звіт про виконання НД (ДКР), затверджує його на засіданні Вченої ради, а також акт здавання-приймання НД (ДКР), затверджує його і направляє замовникові. Звіт надсилається до підрозділу МВС України протягом семи робочих днів після затвердження Вченою радою. Замовник вивчає стан та якість виконання НД (ДКР) і у разі згоди з отриманими результатами підписує акт здавання-приймання протягом 10-ти робочих днів. Виконавець отримує решту фінансування. Після підписання акт здавання-приймання НД (ДКР) направляється виконавцю, а його копія – до підрозділу МВС України. У разі виявлення недоліків у проведених НД (ДКР) замовник має право повернути замовлення для

доопрацювання із зазначенням конкретних недоліків та строків їх усунення або ж оголосити про проведення конкурсу з пошуку іншого виконавця. Замовлення пропонується вважати виконаним із моменту підписання замовником акта здавання-приймання НД (ДКР).

Після підписання акта здавання-приймання НД (ДКР) замовник проводить апро-

бацію результатів і слідкує за їх апробацією в інших установах. За результатами апробації замовник виставляє через певні проміжки часу оцінки за виконаний проєкт (за принципом – кількість балів відповідає відсотку вирішення проблемних завдань) згідно з таблицею:

Вид і терміни апробації	Початкова (до 1-го місяця після виконання)	Попередня (до 3-х місяців)	Поточна (3–12 місяців)	Остаточна (на основі річного періоду апробації)
Шкала оцінювання	0–100	0–100	0–100	0–100

На підставі моніторингу даних замовник складає відповідний звіт, який надсилає до підрозділу МВС України, що перевіряє дані та вносить до реєстру. На підставі оцінки звіту замовника та погодження статистичних даних підрозділом МВС України на онлайн-платформі можна згенерувати акт впровадження.

Щодо питання визначення учасників НД і ДКР. Зокрема, пропонуємо такі формулювання.

1. *Суб'єктами договірних відносин у сфері виконання та впровадження НД і ДКР ЗВО МВС України є:* замовники (органи та підрозділи системи МВС України, центральні органи виконавчої влади, інші замовники), виконавці (ЗВО та наукові установи системи МВС України з необхідною матеріально-технічною базою), спеціально створений в апараті МВС України структурний підрозділ, завданням якого є контроль, регулювання, координація та інформаційна підтримка відносин між замовником та виконавцем.

2. *Замовник НД і ДКР:*

– визначає проблему, обґрунтовує необхідність виконання, формулює вимоги до її вирішення та форму його представлення і подає до спеціально створеного в апараті МВС України структурного підрозділу за встановленою формою заявку на проведення НД або ДКР;

– як додаток до даних попереднього пункту надає замовнику наявні вихідні дані: аналітичні, статистичні, інформаційні та інші, враховуючи, за можливості, листування між підприємствами, установами та організаціями і їх підрозділами, супровідну документацію щодо спроб вирішення проблеми;

– на прохання виконавця допомагає у проведенні НД або ДКР у межах своєї компетенції;

– має право на перевірку стану виконання замовлення на НД або ДКР у будь-який момент їх виконання;

– проводить апробацію результатів замовлення, про результати якої подає необхідний висновок;

– надає виконавцю акт упровадження і ставить статистичну оцінку відповідно до зазначеного вище;

– за необхідності подає на доопрацювання результати НД або ДКР з обґрунтуванням або статистичними даними та зазначенням недоліків: повертає на доопрацювання виконавцю протягом року після першої апробації або подає заявку на пошук іншого виконавця;

– протягом року після впровадження результату НД або ДКР моніторить та оцінює його використання у практичній діяльності (у своїй та інших установах) і виставляє статистичні оцінки. Відповідні оцінки мають бути підтвержені звітами, які надсилаються до спеціально створеного в апараті МВС України структурного підрозділу;

має беззаперечне право на використання результатів НД або НДР у своїй практичній діяльності.

3. *Виконавець НД і ДКР:*

1) провадить наукову діяльність та розробляє наукову продукцію;

2) визначає тему, методологію та складає план проведення НД і ДКР відповідно до завдань, поставлених у замовленні;

3) у разі необхідності порушує перед замовником питання про надання додаткових даних, зміну строків виконання замовлення, проведення апробації або впровадження результатів у практичну діяльність;

4) бере участь в апробації результатів НД і ДКР;

5) володіє авторством і авторськими правами на результати НД або НДР;

6) передає результати НД або НДР замовнику для некомерційного використання у професійній діяльності. У разі комерційного використання за згодою автора/авторського

колективу НД або НДР прибуток розподіляється між замовником та авторами у відношенні 1:3 відповідно;

7) після отримання акта впровадження надсилає до спеціально створеного в апараті МВС України структурного підрозділу звіт у довільній формі про перебіг, етапи й терміни виконання дослідження, їх апробацію і впровадження.

4. Спеціально створений в апараті МВС України структурний підрозділ:

- приймає і перевіряє дані заявок на виконання досліджень від замовників;

- опрацьовує, систематизує та аналізує замовлення, перевіряє їх із метою виключення дублювання досліджень, які були виконані або виконуються;

- підтримує, координує й контролює роботу Єдиного державного реєстру наукових досліджень у системі МВС України про замовлення, замовників та потенційних виконавців;

- надає інформаційну підтримку з користування реєстром та онлайн-платформою;

- має можливість призначати кандидатів на виконання заявок серед ЗВО МВС України;

- здійснює нагляд за дотриманням термінів виконання НД та ДКР;

- здійснює контроль за виконанням заявки про виконання наукової роботи на прохання замовника.

ВИСНОВКИ. Підсумовуючи викладене, маємо зауважити, що існує низка організаційно-правових питань, які зараз є перешкодою для створення ефективного механізму здійснення наукових досліджень у системі МВС України.

У нашому науковому дослідженні запропоновано вирішення декількох проблемних питань у зазначеній сфері, а саме:

- запровадження нового механізму фінансування, зокрема за умов договірної виконання наукових досліджень;

- організація спеціальних конкурсів наукових досліджень для установ системи МВС України;

- створення Єдиного державного реєстру наукових досліджень у системі МВС України;

- створення онлайн-платформи «Наука в системі МВС» для подання заявок замовниками на проведення ДКР та НД, моніторингу даних потенційними виконавцями та проведення прозорого конкурсу;

- запровадження нового механізму апробації та отримання актів впровадження.

Поступове вирішення цих питань, системне напрацювання та вдосконалення наявних процесів, що стосуються виконання досліджень, їх фінансування, апробації та впровадження, дозволить використовувати науковий потенціал відомчих закладів та установ для забезпечення безпеки держави, охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки й порядку, застосування позитивного зарубіжного досвіду в цих сферах, а також створення інноваційних методів і технологій, здатних конкурувати з аналогічними досягненнями в міжнародному науковому просторі.

Викладені ідеї та пропозиції щодо запровадження нових організаційно-правових засад здійснення наукових досліджень у системі МВС України являють собою спробу вдосконалити наявні механізми та оптимізувати основні процеси наукового забезпечення правоохоронної діяльності.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Абламська В. В., Дрозд В. Г. Деякі питання вдосконалення освітньо-наукової діяльності ЗВО МВС України в умовах воєнного стану // Підготовка правоохоронців в системі МВС України в умовах воєнного стану : зб. наук. пр. (м. Харків, 26 трав. 2022 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, каф. тактич. та спец. фіз. підгот. ф-ту № 3, Наук. парк «Наука та безпека». Харків, 2022. С. 162–164.

2. Аброськин В. В. Поняття та структура адміністративно правового статусу закладів вищої освіти МВС України як суб'єктів реалізації освітньої функції держави. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. № 6, Т. 1. С. 37–44.

3. Дрозд В. Г., Абламська В. В. Організаційні аспекти діяльності закладів вищої освіти системи МВС України // Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану : зб. тез Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. з нагоди відзначення Дня науки-2022 в Україні (м. Київ, 24 трав. 2022 р.) / ДНДІ МВС України. Київ, 2022. С. 155–158.

4. Орлов Ю. Ю., Чернявський С. С. Інноваційна складова відомчої науки як чинник реформування органів внутрішніх справ України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 16–26.

5. Смерницький Д. В., Неня О. В. Реформування наукової і науково-технічної діяльності в системі МВС України: питання адміністративно-правового регулювання. *Наука і правоохорона*. 2017. № 3. С. 7–14.

6. Сокурченко В. В. Основні напрями розвитку поліцейської освіти та науки на сучасному етапі розвитку держави // Проблеми сучасної поліцейської : тези доп. III наук.-практ. конф. (м. Вінниця,

11 трав. 2023 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2023. С. 11–15.

7. Черней В. В. Роль відомчої освіти та науки в забезпеченні протидії кіберзлочинності в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 3. С. 3–15.

8. Bol T., Vaan M., Rijt A. The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2018. No. 115 (19). Pp. 4887–4890. DOI: <https://doi.org/10.1073/pnas.1719557115>.

9. Bollen J., Crandall D., Junk D., Ding Y., Börner K. An efficient system to fund science: from proposal review to peer-to-peer distributions. *Scientometrics*. 2017. Vol. 110. Pp. 521–528. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2110-3>.

10. Colatat P. An organizational perspective to funding science: Collaborator novelty at DARPA. *Research Policy*. 2015. Vol. 44, Iss. 4. Pp. 874–887. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.01.005>.

11. Fortin J.-M., Currie D. Big Science vs. Little Science: How Scientific Impact Scales with Funding. *PLoS ONE*. 2013. Vol. 8. Iss. 6. DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0065263>.

12. Howard D., Laird F. The New Normal in Funding University Science. *Issues in Science and Technology*. 2013. Vol. 30, No. 1. Pp. 71–76.

13. Lehner E., Hunzeker D., Ziegler J. Funding Science with Science: Cryptocurrency and Independent Academic Research Funding. *Ledger*. 2017. Vol. 2. Pp. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.5195/ledger.2017.108>.

14. O'Malley M., Elliott K., Haufe C., Burian R. Philosophies of Funding. *Cell*. 2009. Vol. 138, Iss. 4. Pp. 611–615. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.cell.2009.08.008>.

15. Roy R. Funding Science: The Real Defects of Peer Review and An Alternative to It. *Science, Technology & Human Values*. 1985. Vol. 10, No. 3. Pp. 73–81.

16. Stephan P. The Economics of Science – Funding for Research. *International Centre for Economic Research Working Paper*. 2010. No. 12. DOI: <https://doi.org/10.2139/ssrn.1634772>.

17. Weinberg B. A., Owen-Smith J., Rosen R. F., Schwarz L., Allen B. M., Weiss R. E., Lane J. Science Funding and Short-Term Economic Activity. *Science*. 2014. Vol. 344, Iss. 6179. Pp. 41–43. DOI: <https://doi.org/10.1126/science.1250055>.

Надійшла до редакції: 29.08.2023

Прийнята до опублікування: 22.09.2023

REFERENCES

1. Ablamska, V. V., & Drozd, V. H. (2022, May 26). *Some issues of improving the educational and scientific activities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law* [Conference presentation abstract]. Training of law enforcement officers in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine under martial law, Kharkiv, Ukraine.

2. Abroskin V. The concept and structure of administrative and legal status of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as subjects of realization of educational function of the state. *Scientific Notes. Series: Law*, 6(1), 37–44.

3. Bol, T., Vaan, M., & Rijt, A. (2018). The Matthew effect in science funding. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 115(19), 4887–4890. <https://doi.org/10.1073/pnas.1719557115>.

4. Bollen, J., Crandall, D., Junk, D., Ding, Y., & Börner, K. (2017). An efficient system to fund science: from proposal review to peer-to-peer distributions. *Scientometrics*, 110, 521–528. <https://doi.org/10.1007/s11192-016-2110-3>.

5. Cherniei, V. V. (2014). The role of departmental education and science in countering cybercrime in Ukraine. *Scientific Herald of the National Academy of Internal Affairs*, 3, 3–15.

6. Colatat, P. (2015). An organizational perspective to funding science: Collaborator novelty at DARPA. *Research Policy*, 44(4), 874–887. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2015.01.005>.

7. Drozd, V. H., & Ablamska, V. V. (2022, May 24). *Organizational aspects of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine* [Conference presentation abstract]. International Scientific and Practical Internet Conference “Relevance and peculiarities of scientific research in the conditions of martial law”, Kyiv, Ukraine.

8. Fortin, J.-M., & Currie, D. (2013). Big Science vs. Little Science: How Scientific Impact Scales with Funding. *PLoS ONE*, 8(6). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0065263>.

9. Howard, D., & Laird, F. (2013). The New Normal in Funding University Science. *Issues in Science and Technology*, 30(1), 71–76.

10. Lehner, E., Hunzeker, D., & Ziegler, J. (2017). Funding Science with Science: Cryptocurrency and Independent Academic Research Funding. *Ledger*, 2, 65–76. <https://doi.org/10.5195/ledger.2017.108>.

11. O'Malley, M., Elliott, K., Haufe, C., & Burian, R. (2009). Philosophies of Funding. *Cell*, 138(4), 611–615. <https://doi.org/10.1016/j.cell.2009.08.008>.

12. Orlov, Yu. Yu., & Cherniavskiy, S. S. (2014). The innovative component of departmental science as a factor in the reform of internal affairs bodies of Ukraine. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 16–26.
13. Roy, R. (1985). Funding Science: The Real Defects of Peer Review and An Alternative to It. *Science, Technology & Human Values*, 10(3), 73–81.
14. Smernytskyi, D. V., & Nenia, O. V. (2017). Reforming scientific and scientific and technical activity in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: the issue of administrative and legal regulation. *Nauka i Pravoohorona*, 3, 7–14.
15. Sokurenko, V. V. (2023, May 11). *The main directions of the development of police education and science at the current stage of the state's development* [Conference presentation abstract]. III Scientific and Practical Conference “Problems of modern police science”, Vinnytsia, Ukraine.
16. Stephan, P. (2010). The Economics of Science – Funding for Research. *International Centre for Economic Research Working Paper*, 12. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1634772>.
17. Weinberg, B. A., Owen-Smith, J., Rosen, R. F., Schwarz, L., Allen, B. M., Weiss, R. E., & Lane, J. (2014). Science Funding and Short-Term Economic Activity. *Science*, 344(6179), 41–43. <https://doi.org/10.1126/science.1250055>.

Received the editorial office: 29 August 2023

Accepted for publication: 22 September 2023

SYMON OLEKSANDROVYCH SERBENYUK,

*Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Scientific Activity Organization and Intellectual Property Protection;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6806-6319>,
e-mail: simon6@ukr.net;*

LIUDMYLA SERHIIVNA NADOPTA,

*Candidate of Law,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Scientific Activity Organization and Intellectual Property Protection;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2740-1376>,
e-mail: hnuvsresearcher@gmail.com*

**ORGANISATIONAL, LEGAL AND FINANCIAL BASES FOR SCIENTIFIC ACTIVITY
IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS OF THE MINISTRY OF INTERNAL
AFFAIRS OF UKRAINE: PROBLEMS AND SOLUTIONS BASED ON
MATHEMATICAL AND STATISTICAL METHODOLOGY**

The work is devoted to the problem of improving the current legislation of Ukraine, in particular, in the area of organisation of contractual scientific research, financing of scientific activities, and testing the results of these activities for further implementation in the work of enterprises, institutions and organisations subordinated to the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The current legal framework on this issue has been analysed. Attention has been paid to the main practical problems and the main ways of solving them have been proposed, taking into account the use of mathematical calculations to establish criteria based on the proposed parameters. The statistics of trends in the development of publication activity of the institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the Scopus database have been considered.

Despite a significant number of domestic publications on the main directions of development and prospects of science in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the relevance of funding scientific activities, improving material and technical support, and social protection of researchers of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine has at most been merely mentioned among the problems of modern Ukrainian science. Regarding the research of foreign scholars in the field of mechanisms of organisation and financing of scientific activities, it can be noted that the most common type of funding is grants, and therefore most studies are devoted to grant applications and their impact, as well as the problems of filling the funding budget, innovations in equitable funding, etc. Thus, the central issue of this article has not been studied.

The solutions to several problematic issues in this area have been proposed, including: introduction of a new funding mechanism, in particular, under the conditions of contractual research; organisation of special research competitions for institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; creation of the Unified State Register of Scientific Research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; development of the online platform “Science in the

MIA System” to allow customers to submit applications for research and development work, monitor data by potential contractors and hold a transparent competition; introduce a new mechanism for testing and obtaining acts of implementation in scientific activities.

The ideas and proposals for the introduction of new organisational and legal frameworks for scientific research in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine are an attempt to introduce a practical mechanism for the rational and most productive use of the scientific potential of departmental institutions and establishments to ensure the security of the State, protection of human rights and freedoms, combating crime, maintaining public safety and order, applying positive foreign experience in these areas, as well as the creation of innovative methods and technologies that can compete with similar achievements in the international scientific space.

Key words: *research work, research and development work, funding, statistics, mathematical calculations and formulas, higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Сербенюк С. О., Надопта Л. С. Організаційно-правові та фінансові засади наукової діяльності в закладах вищої освіти МВС України: проблеми і шляхи вирішення з використанням математико-статистичної методології. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 214–225. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.18>.

Citation (APA): Serbenyuk, S. O., & Nadopta, L. S. (2023). Organisational, legal and financial bases for scientific activity in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: problems and solutions based on mathematical and statistical methodology. *Law and Safety*, 3(90), 214–225. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.18>.

ВІТАЛІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ СВІТЛИЧНИЙ,

кандидат технічних наук, доцент,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра протидії кіберзлочинності;

 <https://orcid.org/0000-0003-3381-3350>,

e-mail: vit.svet@ukr.net

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено проблемі захисту персональних даних в умовах воєнного стану в Україні. Проведено детальне дослідження цього питання, розглянуто аспекти нормативно-правового середовища та рівнів захисту персональних даних у таких складних умовах.

У контексті воєнного стану порушення конфіденційності персональних даних може створити серйозні загрози. Акцентовано увагу на тому, що розголошення таких даних може призвести до ризику для особистої безпеки людей, зокрема для учасників конфлікту. Це може стати основою для шантажу та маніпуляцій, що негативно впливає на становище окремих осіб і загальну ситуацію.

Надано рекомендації, спрямовані на запобігання таким загрозам та покращення рівня захисту персональних даних під час воєнного стану. Особливу увагу приділено необхідності розроблення та впровадження спеціалізованих нормативно-правових актів, які б регулювали захист персональних даних у таких надзвичайних ситуаціях. Також розглянуто можливості використання сучасних технологій, зокрема шифрування даних і багаторівневої аутентифікації, для підвищення безпеки та конфіденційності персональних даних.

Застосування ефективних заходів захисту персональних даних під час воєнного стану є важливим завданням для забезпечення безпеки та приватності людей. Додержання нормативно-правових вимог, розвиток технологій захисту даних і збільшення усвідомленості щодо цієї проблеми серед населення можуть сприяти зменшенню ризиків та збереженню конфіденційності персональних даних навіть в умовах воєнного конфлікту.

Висновки, представлені у статті, можуть стати цінним джерелом інформації для законодавців та фахівців з інформаційної безпеки, які займаються питаннями захисту персональних даних в умовах воєнного стану. Результати дослідження можуть сприяти розробленню та впровадженню ефективних стратегій захисту даних, спрямованих на забезпечення безпеки та приватності учасників конфлікту і громадян у цілому. Розглянуто важливі аспекти проблеми захисту персональних даних в умовах воєнного стану та надано рекомендації щодо покращення ситуації в цій галузі.

Ключові слова: *воєнний стан, захист персональних даних, кібербезпека, законодавство, приватність, державна безпека, шифрування, контроль доступу.*

Оригінальна стаття

ВСТУП. Мережа Інтернет є невід'ємною частиною життя багатьох українців. Підтвердженням цьому є інфографіка мультимедійної платформи іномовлення України – Укрінформ, згідно з якою кількість користувачів нерівномірно збільшується щороку (див. рис. 1)¹.

Враховуючи онлайн-активність українців, зокрема 82 % користувачів, що користувалися інтернетом у 2022 році хоча б на раз на тиж-

день, за даними Укрінформ, Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України необхідно акцентувати увагу на вдосконаленні законодавства у сфері захисту персональних даних².

У контексті військового протистояння на сході країни та повномасштабної війни з росією інформаційна безпека набуває пріоритету. Дані Державної служби спеціального зв'язку

¹ В Україні кількість інтернет-користувачів зросла до 23 мільйонів // Укрінформ : сайт. 10.10.2019. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/2797152-v-ukraini-kilkist-internetkoristuvaciv-zroslo-do-23-miljoniv.html> (дата звернення: 15.08.2023).

² Близько 78 % українців сьогодні користуються інтернетом // Укрінформ : сайт. 01.06.2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3497671-blizko-78-ukrainciv-sodna-koristuutsa-internetom.html> (дата звернення: 15.08.2023).

та захисту інформації України свідчать про зростання кібератак майже в 4 рази. Отже, стратегії захисту інформації виходять на перший план для національної безпеки. Аналіз

дій України щодо захисту персональних даних у цих умовах визначає напрям нашого дослідження.

12

Динаміка проникнення Інтернету: щорічний замір

Рис. 1. Динаміка росту користувачів мережі Інтернет в Україні

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є детальний аналіз методів та засобів, які можуть бути застосовані для захисту персональних даних в умовах воєнного стану. Для досягнення максимальної ефективності та надійності захисту варто розглянути різні підходи і стратегії, які можуть бути використані в таких умовах.

Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: провести огляд літератури та проаналізувати наявні підходи до захисту персональних даних у воєнний час; вивчити законодавство щодо захисту персональних даних під час воєнних дій; проаналізувати ризики та загрози безпеці персональних даних в умовах воєнного стану; розглянути можливі підходи та стратегії для захисту персональних даних у воєнний час, враховуючи шифрування, захист мережі та інші методи; оцінити ефективність і надійність різних методів та засобів захисту персональних даних в умовах воєнного стану; розробити рекомендації щодо найкращих практик захисту персональних даних у воєнний час.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. У дослідженні використовувалися такі методи наукового пізнання, як аналіз, синтез, класифікація та порівняльний аналіз. Ці методи застосовувалися для вивчення ключових засобів захисту персональних даних в умовах воєнного стану,

розгляду ефективних заходів щодо підвищення рівня кібербезпеки, а також для аналізу можливостей міжнародного співробітництва й обміну досвідом у сфері захисту персональних даних.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. Важливо зауважити, що захист персональних даних в умовах воєнного стану має бути пріоритетним завданням для держави, компаній та користувачів. Від цього залежить не лише інформаційна безпека держави та її громадян, а й їхні права та свободи.

Особливу увагу варто звернути на роль освіти та підвищення обізнаності користувачів у питаннях захисту персональних даних. Необхідно проводити різноманітні навчальні заходи та поширювати інформацію про можливі ризики та методи їх попередження. Це дозволить громадянам свідомо ставитись до збору та обробки їхніх персональних даних і допоможе зменшити кількість випадків їх незаконного використання.

Із початком широкомасштабного вторгнення в Україну значна кількість людей зпоміж іншої допомоги також потребує правового супроводу як на території України, так і за кордоном. За атрибуцією абсолютна більшість кіберінцидентів пов'язана з хакерськими угрупованнями, що фінансуються урядом РФ (Павлиць, 2022). Важливою умовою правомірної

обробки персональних даних у період дії правового режиму воєнного стану є забезпечення громадянам належного рівня захисту їхніх прав, пов'язаних із персональними даними.

Після набрання чинності Загальним регламентом про захист даних (далі – GDPR) чимало компаній зіткнулися з проблемою адаптації політики приватності до нових вимог у сфері захисту персональних даних. Ключові вимоги до змісту політики приватності містяться у статтях 13 і 14 GDPR. Основна помилка при складенні політики приватності – це розпорошення інформації про окрему обробку персональних даних серед різних розділів, коли укладачі описують категорії оброблюваних даних окремо від цілей, а цілі – окремо від правових підстав обробки (згода, інтерес, вимога закону тощо). Якщо проведений аналіз щодо персональних даних буде бездоганим, а людина залишається неухважною, це надасть іншим суб'єктам можливість соціального контролю (Сопілко, 2013, с. 65–66). Наприклад, на початку 2019 року Національна комісія з питань інформатизації і свободи Франції оштрафувала Google на 50 млн євро. Одним із порушень було те, що важлива інформація про цілі обробки, терміни зберігання категорій персональних даних, що підлягають обробці, була розміщена в різних документах. Французький регулятор зазначив, що Google не надає споживачам чіткої та доступної інформації про те, як саме збираються та зберігаються їхні персональні дані.

Загальні принципи захисту персональних даних – це набір основних положень та правил, яких повинні дотримуватися під час обробки та зберігання персональних даних. Ці принципи стосуються всіх суб'єктів обробки персональних даних, таких як компанії, урядові органи тощо.

До основних принципів захисту персональних даних належать такі.

1. Законність, добросовісність і прозорість. Цей принцип передбачає, що обробка персональних даних повинна здійснюватися відповідно до законодавства та відкрито для фізичних осіб, про яких зберігається інформація. Організації мають повідомляти про те, яку інформацію вони збирають, як вона використовується, кому передається та які права на захист персональних даних мають фізичні особи.

2. Мінімізація даних. Цей принцип вимагає, щоб обробка персональних даних здійснювалася лише в необхідному обсязі для досягнення визначених цілей. Організації повинні збирати та обробляти лише ту інформацію, яка

необхідна їм для виконання своїх функцій, і не зберігати персональні дані довше необхідного часу.

3. Точність. Цей принцип передбачає, що персональні дані повинні бути точними й оновлюваними. Організації мають забезпечувати точність та актуальність персональних даних, а також гарантувати їхню своєчасну корекцію в разі необхідності.

4. Обмеження зберігання. Цей принцип вимагає, щоб персональні дані зберігалися тільки протягом часу, необхідного для досягнення цілей, для яких вони були зібрані. Після того, як дані стають непотрібними, їх потрібно видаляти або анонімізувати.

5. Інтегритет даних і конфіденційність. Цей принцип передбачає, що персональні дані повинні бути захищені від несанкціонованого доступу, випадкової втрати або пошкодження. Організації повинні вживати всіх необхідних заходів для захисту персональних даних від несанкціонованого доступу, враховуючи шифрування та захист від злому.

6. Відповідальність. Важливість захисту персональних даних в умовах воєнного стану також зумовлена тим, що євроінтеграційні процеси України в цей час не стали «на паузу», а навпаки набрали ще більших обертів, тому стандартизація українського законодавства відповідно до норм та принципів європейського законодавства, а також вимог самого Європейського Союзу є надважливим аспектом розвитку нашої країни (Кравчук, 2022, с. 320).

Якщо порівняти з Європейським Союзом, то Україна має схожі принципи захисту персональних даних. В Україні діє Закон України «Про захист персональних даних», який має на меті захист прав і свобод громадян України від неправомірного використання їхніх персональних даних. Закон встановлює правила збору, зберігання, обробки та передачі персональних даних, а також відповідальність за їх неправомірне використання.

Однак Європейський Союз має більш суворі вимоги до захисту персональних даних. Зокрема, в ЄС було прийнято Загальний регламент про захист персональних даних (Бем, Городиський, 2018, с. 7–8), який набрав чинності 25 травня 2018 року. Цей Регламент встановлює єдині правила збору, зберігання, обробки та передачі персональних даних в ЄС, а також відповідальність за порушення правил їх захисту, за що можуть бути накладені великі штрафи аж до 20 млн євро, або 4 % річного обороту компанії.

Щодо відмінностей між принципами захисту персональних даних в Європейському

Союзи та Україні, то можна зауважити, що GDPR передбачає більш суворий контроль за захистом персональних даних, враховуючи необхідність отримання згоди на їх збір та обробку. Крім того, GDPR вимагає від компаній проводити оцінку впливу на захист персональних даних та повідомляти про порушення правил захисту персональних даних протягом 72 годин.

Закон України «Про захист персональних даних» також містить принципи захисту персональних даних, але він менш конкретний, ніж GDPR. Наприклад, Закон України «Про захист персональних даних» у своїх положеннях не визначає межі своєї дії в територіальному аспекті, а GDPR чітко визначає межі своєї територіальної юрисдикції. Крім того, в Україні немає такої ж суворої відповідальності за порушення правил захисту персональних даних.

Отже, хоча принципи захисту персональних даних в Європейському Союзі та Україні схожі, проте GDPR має більш суворий підхід до захисту персональних даних та встановлює жорсткіші вимоги до компаній щодо захисту персональних даних. Це вимагає від європейських підприємств збільшити свої зусилля у сфері захисту персональних даних, а також уважніше ставитися до вимог GDPR.

Підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, Україна погодилась на співробітництво з метою забезпечення належного рівня захисту персональних даних відповідно до найвищих європейських та міжнародних стандартів, зокрема відповідних документів Ради Європи, як це передбачено ст. 15 Угоди. Так, відповідно до ст. 11 Угоди про співробітництво між Україною та Європейською організацією з питань юстиції кожна її Сторона гарантує рівень захисту персональних даних, наданих іншою Стороною, принаймні еквівалентний тому, що впливає із застосування принципів, що містяться в Конвенції Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року і наступних змін до неї, а також принципів, закладених у Рішенні щодо Євроюсту та в Регламенті Євроюсту щодо захисту даних (Рогова, 2011, с. 467).

Міжнародне співробітництво та обмін досвідом також здатні допомогти в підвищенні рівня захисту персональних даних. Україна може взяти на озброєння досвід Європейського Союзу щодо захисту персональних даних та використати його для покращення власних правил і підходів.

Отже, захист персональних даних є важливою та актуальною темою як в Європейському Союзі, так і в Україні. З метою забезпе-

чення високого рівня захисту персональних даних необхідно запровадити комплекс заходів, які включають у себе: роз'яснення населенню ризиків використання персональних даних; підвищення кваліфікації фахівців; створення спеціалізованих підрозділів для захисту персональних даних; розробку та впровадження стратегії кібербезпеки, а також міжнародне співробітництво й обмін досвідом.

Під системою інформаційної безпеки країни зазвичай розуміють об'єднання органів державної влади, які виконують свої завдання на основі закону в умовах постійного контролю судової влади. Метою відповідної системи є: діагностика та прогнозування інформаційних загроз і ризиків, що впливають на стан життєво важливих інтересів суспільства; реалізація низки довготривалих заходів, спрямованих на попередження відповідних загроз; підтримка готовності до забезпечення інформаційної безпеки.

Фізичний захист об'єктів інформаційної інфраструктури (далі – ОІІ) є важливою складовою комплексу захисних заходів (Худолей, Загребельна, 2023, с. 77–78). Він полягає в забезпеченні безпеки об'єктів, що містять інформацію, за допомогою різноманітних технічних, технологічних і організаційних заходів. Забезпечення фізичної безпеки ОІІ потребує запровадження комплексу заходів, які включають у себе захист приміщень, обладнання, транспорту, обробки й зберігання інформації, технічного забезпечення систем захисту інформації та інших складових. Свідченням цьому слугують слова Міністра внутрішніх справ І. Клименка, який заявив, що станом на лютий 2023 року порушено понад 80 тис. проваджень за фактами мародерства після початку повномасштабної війни. Із введенням воєнного стану, усі майнові злочини розглядаються як мародерство, зі збільшеним покаранням. Мародерство може відбуватися не лише стосовно матеріальних цінностей, але й стосовно майна, яке використовується для обробки персональних даних. Крім того, Міністр попереджає про можливе зростання кількості таких злочинів, оскільки багато людей повертаються в розграбовані домівки на деокупованих територіях¹. Захист інформаційних систем і мереж

¹ За час воєнного стану в Україні порушили 80 тисяч справ через мародерство – Клименко // Слово і Діло : сайт. 09.02.2023. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2023/02/09/novyna/suspilstvo/chas-voyennoho-stanu-ukrayini-porushyly-80-tysyach-sprav-cherez-maroderstvo-klymenko> (дата звернення: 26.03.2023).

передбачає застосування технічних та організаційних заходів для забезпечення безпеки інформації в комп'ютерних системах і мережах. Технічні заходи включають у себе захист мережі від несанкціонованого доступу, використання криптографії для захисту даних від перехоплення та забезпечення безпеки даних у хмарних сервісах; організаційні заходи – підвищення обізнаності персоналу щодо захисту інформації та встановлення політики щодо захисту інформації і процедур безпеки.

Основним компонентом фізичного захисту є безпека приміщень, де розміщене обладнання та системи інформаційної техніки. Для цього вживають технічних та організаційних заходів. Технічні заходи передбачають встановлення підвищених систем контролю доступу, антивандальних огорожень, камер відеоспостереження та розгортання воєнізованої охорони. Організаційні заходи зосереджені на адаптації правил інформаційної безпеки до умов воєнного стану, спеціальному навчанні персоналу й реагуванні на можливі загрози (Semchuk, 2023, р. 466). Додаткова увага приділяється захисту транспортних засобів, що перевозять обладнання інформаційної техніки, особливо в регіонах із підвищеною загрозою. Технічні заходи захисту транспорту включають у себе встановлення GPS-трекерів, антивандальних замків, сигналізації, а також заходи для забезпечення безпеки під час перевезення обладнання в умовах потенційних засідок або атак.

У воєнних умовах, які склалися в Україні, особливого значення набуває захист обробки й зберігання інформації як ключової частини фізичного захисту ОІІ. Серверні приміщення, дата-центри та інші об'єкти, де зберігається стратегічна інформація, потребують підсиленої уваги. Це передбачає встановлення систем контролю доступу, підвищених стандартів пожежної безпеки та систем виявлення вторгнень. Також критичною є потреба в технічному оснащенні систем захисту інформації. Це враховує використання спеціалізованого програмного забезпечення для захисту від кібератак, методів протидії злому паролів та інші заходи. Особливий акцент у воєнний час слід зробити на комбінованому підході до захисту ОІІ, що передбачає технічні, технологічні та організаційні заходи. Зокрема, це стосується безпеки персоналу, розробки процедур взаємодії в різних відділах організації та забезпечення безперебійної роботи систем. М. Бем та І. Гордиський (2021, с. 105–106) наголошують, що вибір методів забезпечення безпеки персональних даних в умовах воєнного стану повинні ґрунтуватися на оцінці ризиків і з урахуван-

ням проведеної оцінки актуальних і потенційних методів захисту. Також важливо дотримуватися вимог законодавства та нормативних актів у сфері інформаційної безпеки.

Отже, фізичний захист ОІІ є критично важливим у сучасних умовах, особливо в умовах воєнного стану в Україні. Він вимагає виваженого підходу, який охоплює технічні, технологічні та організаційні заходи. Фізичний захист враховує безпеку приміщень, обладнання, транспорту, обробку та зберігання інформації тощо. Правила інформаційної безпеки, навчання персоналу та реагування на надзвичайні ситуації також є важливими складовими цього процесу. Особливу увагу слід приділяти законодавчим вимогам та нормативам із питань інформаційної безпеки.

Кібербезпека та криптографічний захист даних також є важливими аспектами захисту персональних даних, оскільки зловмисники завжди прагнуть знайти способи доступу до особистої інформації користувачів.

Однією з основних складнощів для спецслужб та контррозвідки є не тільки збір інформації через розвідницькі операції, але й процес дезідентифікації зібраної інформації, шифрування конфіденційних джерел і приховання технічних джерел збору інформації. Важливо при цьому забезпечити доступність інформації для тих, хто потребує її для прийняття обґрунтованих рішень вчасно (Полтораков, 2014, с. 233).

Захист даних за допомогою криптографії забезпечує надійний рівень безпеки та зменшує ризики втрати конфіденційної інформації.

Для забезпечення кібербезпеки та криптографічного захисту даних користувачі повинні застосовувати надійний пароль та регулярно змінювати його, встановлювати оновлення програмного забезпечення, використовувати антивірусне програмне забезпечення та підписуватися на сервіси, які забезпечують безпеку даних.

Також важливо зауважити, що на рівні держав кібербезпека є важливою темою для урядів та організацій, які збирають, зберігають та обробляють персональні дані громадян. Уряди мають відповідати за безпеку персональних даних, які збираються під час реєстрації на різні державні послуги, використання банківських послуг та інших дій.

Для забезпечення кібербезпеки на державному рівні уряди запроваджують політику та різні правила забезпечення безпеки даних. Вони розробляють законодавство, що встановлює стандарти й правила захисту даних та передбачає відповідальність за їх порушення.

Використання персональних даних працівниками суб'єктів відносин, пов'язаних із персональними даними, повинно здійснюватися лише відповідно до їхніх професійних, службових або трудових обов'язків. Ці працівники зобов'язані не допускати розголошення в будь-який спосіб персональних даних, які їм було довірено або які стали відомі у зв'язку з виконанням професійних, службових чи трудових обов'язків, крім випадків, передбачених законом. Таке зобов'язання чинне після припинення ними діяльності, пов'язаної з персональними даними, крім випадків, установлених законом (Макушев, 2013, с. 333–334).

Криптографічний захист даних використовується також для захисту персональних даних на зберігання. Для цього послуговуються різними методами шифрування даних, якот: AES (*Advanced Encryption Standard*), DES (*Data Encryption Standard*) та ін.

Отже, кібербезпека та криптографічний захист є важливими аспектами захисту персональних даних. Використання надійних методів захисту даних, таких як криптографічний, може значно зменшити ризики втрати конфіденційної інформації та захистити користувачів від кібератак. Крім того, на державному рівні важливо розробляти політику та законодавство, які забезпечують безпеку даних і накладають відповідальність за їх порушення.

При захисті персональних даних слід уживати різноманітних технічних та організаційних заходів. До них належать: встановлення надійних паролів, застосування двофакторної аутентифікації, використання криптографічних методів захисту даних, а також проведення аудитів та навчання користувачів з питань безпеки даних.

Крім того, важливо пам'ятати, що кібербезпека та криптографічний захист даних є напрямками, які постійно розвиваються. Необхідно регулярно оновлювати захисні програми та інструменти, а також використовувати останні версії протоколів захисту даних. Також варто стежити за новими загрозами та вчасно вживати заходів для їх запобігання.

У світі, де все більше інформації збирається та обробляється онлайн, захист персональних даних стає важливим завданням. Кібербезпека і криптографічний захист даних відіграють ключову роль у забезпеченні безпеки та конфіденційності даних. Якщо правильно використовувати захисні програми та інструменти, то можна значно зменшити ризики втрати конфіденційної інформації та забезпечити захист персональних даних (Джакомопулос, Буттареллі, О'Флаєрти, 2018, с. 181–182).

Екстрені процедури реагування на інциденти також важливі для захисту персональних даних. Основна мета екстрених процедур реагування на інциденти полягає в тому, щоб мінімізувати їх наслідки та швидко відновити роботу системи. Це включає в себе виявлення, класифікацію, аналіз і вирішення проблеми. Швидке реагування може зменшити втрату даних, зберегти репутацію компанії та захистити від небажаних наслідків для користувачів.

При розробці екстрених процедур реагування на інциденти необхідно враховувати особливості конкретного бізнесу та об'єктів, що потребують захисту. Наприклад, важливо визначити пріоритетність обробки даних, що може допомогти забезпечити ефективне відновлення роботи системи та уникнення серйозних наслідків.

Крім того, необхідно проводити навчання персоналу щодо екстрених процедур реагування на інциденти. Це може допомогти збільшити ефективність захисних заходів та підвищити рівень свідомості з питань безпеки даних.

Оскільки інциденти можуть бути різного характеру, екстрені процедури реагування на них повинні бути гнучкими та адаптивними. Вони повинні бути орієнтовані на швидке виявлення проблеми та реагування на неї, а також на ефективність відновлення роботи системи і збереження даних.

Наступним важливим кроком у забезпеченні ефективності екстрених процедур є їх тестування та перевірка. Регулярне проведення тестів може допомогти виявити уразливість і потенційні проблеми, які можуть бути використані зловмисниками для здійснення кібератак. Крім того, тестування може допомогти виявити недоліки та помилки в екстрених процедурах і вчасно їх виправити.

З урахуванням зростання кількості кіберзлочинців, які ціляться на доступ до персональних даних, такі процедури виявляються життєво необхідними для забезпечення конфіденційності та безпеки користувачів. Екстрені реакції на такі інциденти повинні бути негайними, щоб запобігти можливим втратам чи компрометації даних.

Важливо наголосити, що в умовах воєнного стану екстрені процедури реагування на інциденти мають бути під постійним контролем, адаптацією до поточної ситуації та регулярно піддаватися тестуванню. Своєчасність, точність та ефективність їх застосування може виявитися ключовим фактором у збереженні конфіденційної інформації. Навчання персоналу цим процедурам є обов'язковим,

адже підвищена освіченість у галузі безпеки даних може зменшити ризики злочинних втручань. Проте слід розуміти, що в умовах конфлікту екстрені процедури реагування на інциденти лише частина більшої системи захисту даних. Регулярний аналіз ризиків, оцінка захисних механізмів та адаптація до нових загроз є ключовими для гарантованого захисту персональних даних користувачів у складних умовах.

У світі, де все більше інформації збирається та обробляється в онлайн середовищі, екстрені процедури реагування на інциденти стають все важливішими. Вони дозволяють підтримувати безпеку даних та захищати їх від несанкціонованого доступу, а також забезпечують швидке відновлення роботи системи та мінімізацію наслідків інциденту. Тому при розробці стратегії захисту даних необхідно враховувати екстрені процедури реагування на інциденти та забезпечувати їх ефективність та адаптивність до нових загроз і викликів.

Кіберзлочинність у контексті воєнного конфлікту може бути використана як інструмент гібридної війни, спрямованої на дестабілізацію ситуації в країні. Тому стратегія захисту інформації повинна враховувати не лише традиційні методи, а й засоби протидії специфічним загрозам, характерним для воєнного стану (Блохін, 2022). Персональна інформація користувачів в умовах конфлікту може бути використана для розвідувальних цілей, дезінформаційних кампаній або навіть для безпосередніх атак. Тому крім традиційних методів захисту, таких як брандмауери чи антивірусні програми, може знадобитися спеціалізоване програмне забезпечення для криптографічного захисту даних і систем виявлення вторгнень.

Освіта і підготовка користувачів щодо потенційних загроз у воєнних умовах є ключовим елементом стратегії захисту. Особливо важливо навчати користувачів розпізнавати спроби соціальної інженерії та фішингу, які можуть бути спрямовані на отримання доступу до важливої інформації.

Створення спеціалізованих підрозділів, які будуть зосереджені на захисті персональних даних в умовах воєнного стану, є обов'язковим кроком. Ці команди повинні мати знання та інструменти для реагування на конкретні загрози, пов'язані з конфліктом, а також забезпечувати оперативний моніторинг та реагування на інциденти безпеки, які можуть виникнути в таких умовах (Дяковський, 2022). Вони мають проводити аналіз ризиків та оцінювати ефективність заходів захисту даних, що дозволяє уникнути можливих

інцидентів та забезпечити максимальний рівень безпеки для користувачів та організації в цілому. Крім того, спеціалізовані підрозділи можуть забезпечувати навчання персоналу з питань безпеки даних та інформувати їх про нові загрози та заходи захисту. Це допомагає підвищити рівень свідомості користувачів та зменшити ризики виникнення інцидентів.

Створення спеціалізованих підрозділів для захисту персональних даних є ефективним рішенням для компаній та організацій, які мають велику кількість конфіденційної інформації та залежать від безпеки цих даних. Такі підрозділи можуть забезпечити ефективний захист даних та мінімізувати ризики їх втрати, пошкодження або крадіжки. Вони допоможуть підтримувати високий рівень конфіденційності даних, що є критичним для довіри та репутації компанії.

Однак створення спеціалізованих підрозділів може бути витратним і вимагати значних фінансових та інших ресурсів. Наприклад, вони повинні мати належну інфраструктуру, програмне забезпечення та обладнання для виявлення та моніторингу загроз і захисту даних. Також існує ймовірність того, що буде складно знайти кваліфікованих фахівців, які можуть забезпечити високий рівень захисту даних (Капля, 2023).

Отже, створення спеціалізованих підрозділів для захисту персональних даних може бути важливим кроком у забезпеченні безпеки даних та конфіденційності користувачів. Вони дозволять ефективно виявляти й моніторити загрози та проводити аналіз ризиків, що зменшує загрозу втрати даних. Однак при їх створенні необхідно забезпечити достатні ресурси, щоб гарантувати їхню ефективність та адаптивність до нових загроз і викликів.

Розробка та впровадження стратегії кібербезпеки – ще один важливий аспект захисту персональних даних. Організації можуть розробляти та впроваджувати стратегії кібербезпеки, які враховують різноманітні заходи із захисту персональної інформації. Одним із ключових етапів розробки стратегії кібербезпеки є проведення аудиту захисту даних, що дозволяє виявити потенційні слабкі місця та вразливості системи захисту. Наступним етапом є встановлення політики безпеки, яка містить правила та рекомендації щодо захисту даних, враховуючи захист від кібератак, втрати даних і недостовірних даних.

Задля ефективності стратегії кібербезпеки необхідно також забезпечити регулярні оновлення програмного забезпечення та системи захисту даних. Важливо проводити постійний

моніторинг захисних заходів і виявляти потенційні загрози для безпеки даних. Регулярні оновлення та моніторинг захисних заходів дозволяють підтримувати високий рівень безпеки даних та уникати можливих інцидентів.

Окрім цього, розробка стратегії кібербезпеки передбачає також планування екстрених процедур реагування на інциденти, що допомагає швидко відновити роботу системи та мінімізувати наслідки інцидентів. Ефективні екстрені процедури реагування на інциденти можуть значно зменшити ризики втрати даних та негативні наслідки для організації.

Однак розробка та впровадження стратегії кібербезпеки можуть бути витратними і вимагати значних ресурсів. Вона повинна відповідати вимогам законодавства та враховувати особливості конкретної організації. Крім того, для її розробки та впровадження необхідно мати належний рівень експертизи й досвіду, що може викликати певні складнощі.

Таким чином, в умовах воєнного стану в Україні розробка та впровадження стратегії кібербезпеки для захисту персональних даних вимагає особливого підходу. З урахуванням посиленої кіберзагрози й потреби адаптації до незвичайних обставин цей процес повинен зосереджуватися на зменшенні ризиків та запобіганні можливим вторгненням. Однак така розробка може бути витратною, особливо в умовах обмежених ресурсів, що пов'язано з воєнним станом. Тому щоб забезпечити ефективний захист даних, необхідно ретельно планувати стратегії, забезпечити їх регулярне адаптування до умов, що змінюються, та здійснювати безперервний контроль їх ефективності.

Міжнародне співробітництво та обмін досвідом можуть допомогти підвищити рівень захисту персональних даних (Крижна, Кушнір, 2022). У цифрову епоху, коли доступ до інтернету є майже у всіх країнах світу, кібербезпека стає міжнародним питанням, що потребує співпраці різних держав, організацій та компаній.

В умовах воєнного стану в Україні міжнародне співробітництво у сфері кібербезпеки набуває особливого значення. Співпраця може сприяти виявленню нових загроз, що виникають у результаті військових конфліктів, та розробці стратегій для їх нейтралізації. Спільне дослідження та аналіз даних про потенційні кібератаки можуть допомогти ідентифікувати зміни в тактиці злочинців, що пристосовуються до воєнних умов.

Обмін досвідом у цей час може бути незамінним, адже організації, які працюють в умовах конфлікту, стикаються з унікальними ви-

кликами та загрозами. Шляхом спільного обговорення можливих рішень та кращих практик можна значно покращити механізми реагування на загрози.

Міжнародні стандарти, такі як GDPR, можуть бути основою, але потребують адаптації до воєнних реалій, зокрема щодо швидкісного реагування на інциденти та підвищення конфіденційності.

Додатково у воєнних умовах особливо актуальним стає міжнародне співробітництво у виявленні та переслідуванні кіберзлочинців. Спільні операції і розслідування можуть не тільки допомогти в попередженні кіберзлочинів, а й демонструвати об'єднану позицію країн проти злочинної діяльності в інтернеті в часи воєнної надзвичайної ситуації. Крім того, міжнародне співробітництво та обмін досвідом можуть допомогти в попередженні кіберзлочинів та виявленні злочинців. Важливою складовою успіху в боротьбі з кіберзлочинністю є співпраця різних країн та організацій у виявленні, переслідуванні та покаранні злочинців. Спільні операції та розслідування можуть допомогти виявити кіберзлочинців та зменшити кількість інцидентів у майбутньому.

Зрештою, міжнародне співробітництво та обмін досвідом є важливими способами підвищення рівня захисту персональних даних. Взаємодія різних держав, організацій та компаній може допомогти виявити нові загрози та розробити спільні стратегії для їх запобігання. Також можна проводити тренінги та навчання фахівців з кібербезпеки, що дозволить підвищити рівень компетентності в цій галузі. Міжнародні стандарти та рекомендації можуть стати базою для розробки внутрішньої політики безпеки даних та захисних заходів. Такі стандарти дозволяють гарантувати високий рівень безпеки даних та підвищують довіру клієнтів і споживачів до організації.

ВИСНОВКИ. Отже, одним із ключових моментів є важливість захисту персональних даних, особливо в таких складних умовах, як воєнний стан. Ефективність застосованих методів реагування на інциденти, їх адаптивність до обставин, що швидко змінюються, та регулярне тестування можуть виявитися першорядними у збереженні конфіденційної інформації. Освіта користувачів щодо можливих загроз та підготовка до них є вирішальним фактором для зменшення ризику злочинних втручань.

Ключові засоби захисту персональних даних в умовах воєнного стану включають у себе фізичний захист об'єктів інформаційної інфраструктури, захист інформаційних систем і

мереж, кібербезпеку та криптографічний захист даних, а також екстрені процедури реагування на інциденти. Для посилення захисту персональних даних важливо проводити освітні заходи, підвищувати обізнаність користувачів, створювати спеціалізовані підрозділи для захисту персональних даних, розробляти та впроваджувати стратегії кібербезпеки, а також здійснювати міжнародне співробітництво й обмін досвідом.

Створення спеціалізованих підрозділів для забезпечення безпеки даних є ефективним, але витратним рішенням, що вимагає відповідної інфраструктури та кваліфікованих фахівців. Ці підрозділи мають можливість реагувати оперативно на загрози, здійснюючи моніторинг і виконуючи розширений аналіз ризиків.

Міжнародне співробітництво слугує додатковим активом у боротьбі з кіберзлочинніс-

тю, зокрема в умовах воєнного конфлікту. Співпраця та обмін досвідом між країнами може підвищити рівень захисту даних і прискорити виявлення та реагування на потенційні загрози.

У контексті результатів дослідження запропоновані методи і заходи можуть забезпечити високий рівень безпеки даних та конфіденційності користувачів. Однак їхнє ефективне впровадження вимагає значних ресурсів, спеціалізованого програмного забезпечення та кваліфікованих фахівців. Враховуючи ці методи та результати, можна стверджувати, що розроблені рекомендації дають змогу досягти поставленої мети дослідження, але також наголошують на важливості неперервного моніторингу, адаптації та вдосконалення стратегій захисту даних.

СПИСОК БІБЛОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Бем М. В., Городиський І. М. Стандарти захисту персональних даних в соціальній сфері : практич. посіб. Львів, 2018. 110 с.
2. Бем М., Городиський І. Захист персональних даних: правове регулювання та практичні аспекти : наук.-практич. посібник. Київ : К.І.С., 2021. 160 с.
3. Блохін М. Захист персональних даних в умовах війни та воєнного стану // Римське право і сучасність: цивільне право в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 24 трав. 2022 р.) / за заг. ред. Є. О. Харитонова ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. С. 126–129.
4. Джакомопулос К., Буттареллі Д., О'Флаєрти М. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних / пер. В. Кастеллі. Київ : К.І.С., 2018. 436 с.
5. Дяковський О. Захист персональних даних за допомогою правоохоронних органів та суду в умовах війни // Війна та сьогодення. Виклики сучасності : матеріали І Всеукр. наук.-практич. конф. (м. Ірпін, 2 листоп. 2022 р.) / редкол.: Д. А. Костюк (голова) та ін. Ірпін, 2022. С. 12–16.
6. Капля О. М. Правове регулювання інформаційної безпеки громадянина під час дії воєнного стану. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2023. № 6 (24). С. 16–20. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6\(24\)-16-20](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6(24)-16-20).
7. Кравчук В. О. Захист персональних даних в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 319–321. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/77>.
8. Крижна В., Кушнір І. Щодо обмежень прав людини та правових підстав для обробки персональних даних державними органами в умовах воєнного стану // Регулювання приватно-правових відносин в умовах воєнного стану в Україні : матеріали міжвуз. наук.-практич. конф. (м. Київ, 29 верес. 2022) / МВС України, Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2022. С. 191–194.
9. Макушев П. Персональні дані як елемент системи інформаційного забезпечення Державної виконавчої служби України. *Форум права*. 2013. № 2. С. 333–339. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_51.pdf (дата звернення: 15.08.2023).
10. Павлиш О. Кількість кібератак на Україну продовжує зростати – Держспецзв'язку // Економічна правда : сайт. 10.11.2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/11/10/693694/> (дата звернення: 26.03.2023).
11. Полтораков О. Організаційно-правове забезпечення національної інформаційної безпеки: шляхи вдосконалення // Інтеграція України в Європейське інформаційне суспільство: виклики та завдання / за заг. ред. А. Пазюка. Київ : ФОП Клименко, 2014. С. 225–239.
12. Рогова О. Захист персональних даних у законодавстві Європейського Союзу та України. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 3 (34). С. 464–471.
13. Сопілко І. М. Сучасне поняття персональних даних: доктринальний та нормативний аспекти. *Юридичний вісник*. 2013. № 3 (28). С. 63–68.
14. Худолей Я. Г., Загребельна Н. А. Захист персональних даних у період дії в Україні правового режиму воєнного стану: загальнотеоретичні аспекти. *Legal Bulletin*. 2023. № 8. С. 75–82. DOI: <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-75-82>.

15. Semchuk N. Protection of personal data in the law of Ukraine: current status and recommendations for changes // *Scientific space: integration of traditional and innovative processes* : monograph / H. Dementiuk, M. Iashchenko, N. Dorogan et al. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. Pp. 458–484. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-310-1-18>.

Надійшла до редакції: 17.08.2023

Прийнята до опублікування: 20.09.2023

REFERENCES

1. Bem, M. V., & Horoduskyi, I. M. (2018). *Personal data protection standards in the social sphere*. Lviv.
2. Bem, M., & Horoduskyi, I. (2021). *Protection of personal data: legal regulation and practical aspects*. K.I.S.
3. Blokhin, M. (2022, May 24). *Protection of personal data in conditions of war and martial law* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific Conference “Roman law and modernity: civil law in conditions of war”, Odesa, Ukraine.
4. Diakovskiy, O. (2022, November 2). *Protection of personal data with the help of law enforcement agencies and courts in wartime* [Conference presentation abstract]. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference “War and the present. Challenges of modernity”, Irpin, Ukraine.
5. Giakoumopoulos, C., Buttarelli, D., & O’Flaherty, M. (2018). *Guide to European law in the field of personal data protection* (V. Kastelli, Transl.). K.I.S.
6. Kaplia, O. M. (2023). Legal regulation of citizen’s information security during martial law. *Expert: Paradigm of Law and Public Administration*, 6(24), 16–20. [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6\(24\)-16-20](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2022-6(24)-16-20).
7. Khudoliei, Ya. H., & Zahrebelna, N. A. (2023). Protection of personal data during the period of martial law in Ukraine: general theoretical aspects. *Legal Bulletin*, 8, 75–82. <https://doi.org/10.31732/2708-339X-2023-08-75-82>.
8. Kravchuk, V. O. (2022). Personal data protection in the conditions of martial law. *Juridical Scientific and Electronic Journal*, 9, 319–321. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-9/77>.
9. Kryzhna, V., & Kushnir, I. (2022, September 29). *Regarding restrictions on human rights and legal grounds for the processing of personal data by state bodies under martial law* [Conference presentation abstract]. Interuniversity Scientific and Practical Conference “Regulation of private legal relations in the conditions of martial law in Ukraine”, Kyiv, Ukraine.
10. Makushev, P. (2013). Personal data as an element of the information support system of the State Executive Service of Ukraine. *Forum of Law*, 2, 333–339. http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2013_2_51.pdf.
11. Pavlysh, O. (2022, November 10). *The number of cyberattacks on Ukraine continues to grow – State Special Communications*. Economic truth. <https://www.epravda.com.ua/news/2022/11/10/693694/>.
12. Poltorakov, O. (2014). Organizational and legal provision of national information security: ways of improvement. In A. V. Paziuk (Ed.), *Ukraine’s integration into the European information society: challenges and tasks*. FOP Klymenko.
13. Rohova, O. (2011). Protection of personal data in the legislation of the European Union and Ukraine. *Theory and Practice of Public Administration*, 3(34), 464–471.
14. Semchuk, N. (2023). Protection of personal data in the law of Ukraine: current status and recommendations for changes. In H. Dementiuk, M. Iashchenko, N. Dorogan et al., *Scientific space: integration of traditional and innovative processes*. Baltija Publishing. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-310-1-18>.
15. Sopilko, I. M. (2013). The modern definition of personal bases: theoretical and legal aspects. *Law Herald*, 3(28), 63–68.

Received the editorial office: 17 August 2023

Accepted for publication: 20 September 2023

VITALII ANATOLIHOVYCH SVITLYCHNYI,

*Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Cybercrime Counteraction;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3381-3350>,
e-mail: vit.svet@ukr.net*

PROTECTION OF PERSONAL DATA UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

The article is devoted to the issue of personal data protection under martial law in Ukraine. A detailed study of this issue has been carried out, aspects of the regulatory environment and levels of personal data protection in such difficult conditions have been considered.

In the context of martial law, the violation of the personal data confidentiality may pose serious threats. It has been highlighted that the disclosure of such data can lead to a risk to the personal safety of people, including those involved in the conflict. This can become the basis for blackmail and manipulation, which negatively affects the situation of individuals and the overall situation.

The recommendations aimed at preventing such threats and improving the level of personal data protection during martial law have been provided. Particular attention has been paid to the need to develop and implement specialised legal acts that would regulate the protection of personal data in such emergency situations. The possibilities of using modern technologies, in particular data encryption and multi-level authentication, to enhance the security and confidentiality of personal data have also been considered.

Implementation of effective personal data protection measures during martial law is an important task to ensure the security and privacy of people. Compliance with regulatory requirements, development of data protection technologies and raising awareness of this issue among the population can help reduce risks and maintain the confidentiality of personal data even in the context of a military conflict.

The conclusions presented in this article can be a valuable source of information for legislators and information security professionals dealing with personal data protection under martial law. The results of the study may contribute to the development and implementation of effective data protection strategies aimed at ensuring the security and privacy of participants to the conflict and citizens in general. Significant aspects of the problem of personal data protection under martial law have been considered and recommendations for improving the situation in this area have been provided.

Key words: *martial law, personal data protection, cybersecurity, legislation, privacy, state security, encryption, access control.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Світличний В. А. Захист персональних даних в умовах воєнного стану в Україні. *Право і безпека*. 2023. № 3 (90). С. 226–236. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.19>.

Citation (APA): Svitlychnyi, V. A. (2023). Protection of personal data under martial law in Ukraine. *Law and Safety*, 3(90), 226–236. <https://doi.org/10.32631/pb.2023.3.19>.

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

Сторінка редакції

Запрошення до співпраці

Шановні автори та читачі нашого журналу!

Прагнучи подальшого вдосконалення нашої спільної з Вами діяльності, ми продовжуємо вести окремий розділ журналу, де роз'яснюємо окремі аспекти щодо порядку подання матеріалів для публікації та висвітлюємо зміни, що відбуваються в редакційній політиці видання. Тим самим ми сподіваємося на досягнення більшого порозуміння з Вами, що сприятиме покращенню якості публікацій за результатами Ваших досліджень і водночас просуванню журналу у світовому інформаційному просторі.

Звертаємо Вашу увагу, що було змінено вимоги до оформлення та подання статей. Нові вимоги наведено нижче, також з ними можна ознайомитися на сайті видання в розділі «Для авторів» (<http://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/information/authors>).

Порядок подання МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В НАУКОВОМУ ЖУРНАЛІ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

1. Мови публікацій

Публікації подаються українською, російською або англійською мовами, але певні елементи подаються кількома мовами.

2. Способи подання матеріалів

Автор (або один з авторів, якщо публікацію підготовлено кількома авторами) може подати матеріали в електронному вигляді на сайті видання через платформу OJS (за посиланням).

3. Оформлення статті

3.1. Основні технічні вимоги:

- формат основного документа – лише DOC або DOCX;
- обсяг основного тексту – від 4000 до 6000 тис. слів;
- шрифт – Times New Roman 14 кегля (всі елементи);
- міжрядковий інтервал – 1,5;
- поля документа: ліворуч – 25 мм, решта – 20 мм; відступ перед та після абзацу – 0;
- абзацний відступ – 1.25
- переноси не використовуються;
- необхідно чітко диференціювати тире (–) та дефіс (-);
- забороняється ущільнення або розрідження інтервалів між літерами;
- забороняється відбивати абзаци табуляціями або багаторазовими пробілами;
- між словами використовується один пробіл (забороняється розріджувати слова декількома пробілами);
- використовуються лапки формату «»;
- між ініціалами та прізвищем ставиться нерозривний пробіл (Ctrl + Shift + пробіл);
- вимоги щодо подання формул, рисунків, таблиць можуть бути визначені окремо в процесі подання матеріалів.

3.2. Вимоги щодо структури статті та її елементів:

- обов'язковими елементами статті є: шифр УДК (визначають фахівці бібліотек), відомості про авторів, назва, анотація з ключовими словами, основний текст, списки посилань;
- обов'язкові елементи мають бути розміщені за відповідним зразком;
- переклад елементів статті на англійську мову (з англійської, якщо статтю підготовлено англійською мовою), крім відомостей про авторів, здійснюють або перевіряють фахівці редакції;

– у відомостях про авторів зазначають електронну пошту як мінімум для одного з авторів, якого визначають інші автори як контактну особу, а в разі подання одноосібної статті автор зазначає свою електронну пошту; такі відомості підлягають опублікуванню.

Зверніть увагу! Редколегія приймає до розгляду оригінальні й оглядові статті і рецензії.

Оригінальна стаття – це рукопис, в якому представлено результати завершеного дослідження з конкретно обраної проблематики. У висновках такої статті має бути чітко зазначено особистий вклад автора(ів) у вирішення порушеної проблеми.

Оглядова стаття – це рукопис, в якому аналізуються, систематизуються та інтегруються результати проведених досліджень у певній галузі з конкретної теми з метою демонстрації існуючих досягнень і визначення подальших тенденцій розвитку в цій галузі знань.

Оглядова стаття має містити не менше 25 посилань.

Також у журналі можуть бути опубліковані рецензії на монографії, підручники, навчальні посібники та інші видання з проблем права і безпеки.

3.3. Вимоги щодо назви

Назва статті має відповідати її змісту, складатися не більше, ніж з 10 слів, не повинна містити аббревіатур, крім (за потреби) загальноприйнятих.

Технічні вимоги: шрифт Times New Roman, 14 пунктів, вирівнювання по центру, прописними літерами, напівжирним шрифтом.

3.4. Вимоги щодо відомостей про авторів

Відомостями про авторів є:

- ім'я, по батькові, прізвище (повністю);
- науковий ступінь, вчене звання (за наявності);
- місце роботи (організація повністю), назва підрозділу (кафедра, лабораторія, відділ і тощо); посаду не зазначають;
- ORCID (zareєstrувати);
- e-mail автора як контактної особи.

Ці елементи повторюють для кожного автора (як вони повинні бути вказані в публікації).

Технічні вимоги: вирівнювання по ліву сторону, прописними літерами, шрифт напівжирний, Times New Roman.

3.5. Вимоги, що стосуються анотацій

У цілому анотація має бути описовою, включати в себе мету роботи, характеристику проблематики статті, її результати та висновки, зроблені за результатами проведеного дослідження.

Викладення матеріалу в анотації має бути стислим і точним, інформативним, змістовним, структурованим. У тексті слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій, застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

У випадку, коли анотацію підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до усунення автором допущених порушень, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

Мови та обсяги анотацій. Анотація подається на початку статті мовою публікації для подальшого її перекладу фахівцями редакції англійською (якщо мовою публікації є українська) або українською (якщо мовою публікації є англійська) мовами. Обсяг анотації має становити 250–300 слів.

Текст анотації повинен бути написаний шрифтом Times New Roman, 14 кегель, інтервал – 1,5.

Ключові слова. Наприкінці кожної анотації наводяться ключові слова відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження та описує тему статті. Сукупність ключових слів повинна відображати основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній галузі, змістовними й унікальними. Кількість ключових

слів становить від 5 до 8. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок через кому. Необхідно уникати скорочень (допускаються тільки загальноприйняті аббревіатури), оскільки ключові слова будуть використовуватися для індексації. Ключові слова повинні бути написані шрифтом Times New Roman, 14 кегль, через кому.

4. Структура основного тексту

Незалежно від виду статті вона має містити обов'язкові структурні елементи. За бажанням (необхідності) у статті може міститися літературний огляд.

Технічні вимоги до структурних елементів: шрифт Times New Roman, напівжирний, 14 кегль, усі літери прописні.

ВСТУП. У вступі описується актуальність дослідження, постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями, обґрунтовується новизна дослідження через ступінь опрацьованості проблеми на основі аналізу використаної літератури з обов'язковим розглядом останніх публікацій, в яких започатковано або продовжено вирішення проблеми, з виокремленням не вирішених раніше частин.

У вступі має бути представлена конкретна досліджувана проблема, якій присвячено статтю. Автор(и) повинні розуміти, що гарний вступ має узагальнювати відповідні аргументи, дані та факти, щоб дати читачеві чітке уявлення про актуальність і важливість для наукової спільноти досліджуваного питання. У цьому розділі також пояснюється передісторія або причини, які спонукають автора(ів) дослідити обрану тему. Вступ не повинен перевищувати 20 % основного тексту статті.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Автор(и) мають чітко сформулювати мету статті, з урахуванням якої необхідно чітко визначити завдання, що будуть вирішуватися у статті. Метою дослідження не може бути дослідження саме по собі, має бути вказано на досягнення певного наукового результату, який буде отримано у процесі дослідження.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ (розділ не є обов'язковим і включається до статті за бажанням автора). У цьому розділі наводяться та коротко описуються наукові праці, в яких досліджувалися проблемні питання, порушені у статті (із вказівкою на конкретні аспекти, що в них розглядалися). З урахуванням цього необхідно визначити невирішені проблеми та зазначити, які саме з них будуть досліджуватися у статті.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Цей розділ повинен бути написаний чітко та стисло, оскільки він надає інформацію щодо методів, інструментів і матеріалів, що використовувалися у процесі дослідження. Виклад матеріалу має бути послідовним, з обґрунтуванням вибору конкретного методу та його сприяння в досягненні поставленої мети і визначених завдань. Такий опис дозволяє читачеві оцінити доцільність використаних методів, а також достовірність отриманих результатів. Автор(и) повинні не просто навести перелік використаних методів, а описати, з якою метою їх було застосовано. У разі використання емпіричних матеріалів (нормативно-правових актів, судових рішень, результатів узагальненої судової практики) також доцільно їх описати.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У цій частині викладаються теоретичні дані, обґрунтовуються нові підходи в осмисленні матеріалу та нове вирішення проблеми, що є вагомим зрушенням, порівняно з попередніми дослідженнями.

Цей розділ є основною та найважливішою частиною статті, оскільки призначений для інтерпретації результатів роботи відповідно до поставлених мети і завдань, а не просто для пояснення порушеної проблематики.

У цьому розділі автору(ам) необхідно пояснити важливі моменти своїх результатів, щоб існувала відповідність до обговорення. Аналіз досліджуваної проблематики має бути чітким і всебічним. Власні твердження доцільно посилювати за допомогою статистичних даних, судової практики, що додатково підтверджуватиме використання широкого спектра методів збору аналітичної інформації. Якщо отримані результати містять форму таблиць, графіків, словесні описи або їх комбінацію, то вони не повинні бути занадто довгими і занадто великими.

Дискусія повинна бути збагачена посиланнями на результати попередніх досліджень, які були опубліковані в науковій літературі.

Результати дослідження та дискусія повинні складати не менше 60 % від усього рукопису.

ВИСНОВКИ. Висновки мають бути органічно пов'язаними з назвою, метою і завданнями дослідження. У цьому розділі потрібно всебічно узагальнити викладений матеріал, особливо з точки зору критичної оцінки основних результатів дослідження. Висновки – це не просто повторне викладення даних чи фактів, а узагальнення ключових моментів порушеної проблематики та наведення відповідних шляхів її вирішення. Також у висновках доцільно навести перспективи подальших розвідок із дослідженої проблематики.

5. Оформлення посилань

Під час написання статті обов'язковими є посилання на використані джерела. Такі посилання мають відповідати політиці протидії плагіату й оформлюватися відповідно до стилю *APA*.

Законодавство та нормативні документи потрібно наводити у виносках унизу сторінки, вони не включаються до загального списку бібліографічних посилань. Знаки виносок позначаються цифрами та є однотипними в межах однієї роботи. Цифри вказуються біля слова вгорі, без відступу між словом і знаком.

Посилання у статті надаються в дужках, наприклад: для одного автора – (Кузьмович, 2017); для двох авторів – (Кузьмович, Попович, 2017); для трьох авторів – (Кузьмович, Попович, Александрович, 2017). Якщо більше трьох авторів, то вказується лише перший автор, наприклад (Кузьмович та ін., 2017).

Якщо в тексті статті зазначається автор(и), то посилання оформлюється таким чином: *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017), норма права – це ...* або *У 2017 році відомий правник Є. О. Кузьмович зазначав, що норма права – це ...*

Якщо згадане в рукописі посилання є прямою цитатою або конкретним фактом, необхідно вказати номер сторінки, наприклад: *У науковій літературі норма права визначається як ... (Кузьмович, 2017, с. 6)* або *Як зазначає Є. О. Кузьмович (2017, с. 6), норма права – це ...*

Рекомендується використовувати більше непрямі цитати, ніж прямі.

Усі посилання, зроблені в рукописі, повинні бути зазначені у списку бібліографічних посилань і розміщені в алфавітному порядку. Список бібліографічних посилань оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

Якщо стаття, на яку є посилання, має цифровий ідентифікатор DOI (<http://doi.org/index.html>), його обов'язково потрібно вказувати.

Якщо стаття написана українською мовою, додатково додається *References*, який подається англійською мовою (відповідно до 6 видання стилю *APA*). При оформленні *References* автору(ам) необхідно звертатися до першоджерела, що забезпечить надання коректного бібліографічного опису відповідного джерела.

Оформити бібліографічний опис відповідно до стилю *APA* можна на сайтах автоматичного формування посилань: <http://www.citationmachine.net/apa/cite-a-book>; <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual>.

Отже, автор(и) повинен подати 2 списки: за національним стандартом («Список бібліографічних посилань»), який буде розміщено у друкованому версії видання, та за міжнародним стандартом («*References*»), який буде розміщено на сайті журналу, що має міжнародну реєстрацію як самостійне серійне видання. До міжнародних баз даних списки посилань подаються редакцією у формі, яка ними вимагається, зазвичай за міжнародним стандартом.

Правильний опис використаних джерел у списках бібліографічних посилань є запорукою того, що цитована праця буде врахована під час оцінювання наукової діяльності її автора(ів), організації, країни. Ми також хочемо, щоб за правильними цитуваннями можна було визначити не лише внесок конкретного автора в наукову діяльність, а й науковий рівень нашого журналу, його авторитетність тощо.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Редагування *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Внесення правок *С. С. Тарасової, Н. Й. Михайличенко*
Комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі*
Переклад анотацій англійською *О. О. Статівки*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі, П. О. Білоуса, І. Є. Єсіної*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 23376-13216 ПР від 24.05.2018.

Підписано до друку 27.06.2023. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 28, 47. Тираж 50 прим. Зам. № 2023- .

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. Льва Ландау, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168, факс (057) 73-98-181;
адреса електронної пошти: pb.hnuvs@ukr.net; сайт: <http://pb.univd.edu.ua>.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.